

Humaniora
Humana

DISSERTATIONES
HISTORIAE
UNIVERSITATIS
TARTUENSIS

30

IVO JUURVEE

Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis
1918–1940

IVO JUURVEE

Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis
1918–1940

Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti.

Väitekiri on filosoofiadoktori kraadi saamiseks kaitsmisele suunatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 2. aprillil 2013. a.

Juhendajad: professor Tõnu-Andrus Tannberg, dotsent Ago Pajur

Oponent: Ph.D. Bradley Woodworth (University of New Haven)

Doktoritöö kaitsmine toimub 10. juunil 2013. aastal kell 16.15
Tartu Ülikooli senati saalis, Ülikooli 18, Tartu.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-32-278-7 (trükis)

ISBN 978-9949-32-279-4 (pdf)

Autoriõigus: Ivo Juurvee, 2013

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimuse nr. 157

SISUKORD

SISSEJUHATUS	9
ÜLESANDE PÜSTITUS JA RIIGISALADUSE MÕISTE	9
TEORIA	12
TÖÖ STRUKTUUR JA METOODIKA	21
KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD	24
1. RIIGISALADUSE ÕIGUSLIK KAITSE	28
1.1. KARISTUSSEADUSED	32
1.1.1. UUS NUHTLUSSEADUS JA KRIMINAALSEADUSTIK	33
1.1.2. UUE NUHTLUSSEADUSE JA KRIMINAALSEADUSTIKU VÕRDLUS	45
1.1.3. VÕÕRRIIKIDE RIIGISALADUSE HOIDMINE JA KRIMINAALSEADUSTIKU 1940. AASTA MUUDATUSED	47
1.1.4. NUHTLUSSEADUS	51
1.1.5. SÕJAVÄE KARISTUSSEADUSED	53
1.1.6. RIIGISALADUSE KAITSE NÕUKOGUDE KARISTUSÕIGUSES	58
1.1.6.1. 1922. AASTA VNFSV KRIMINAALKOODEKS	58
1.1.6.2. 1926. AASTA VNFSV KRIMINAALKOODEKS	59
1.2. MUUD SEADUSED	61
1.2.1. VENEMAA KUNI 1917. AASTANI	61
1.2.2. EESTI VABARIIK	63
1.2.3. EESTIS KEHTESTATUD PIIRANGUD TRÜKIS AVALDATAVALE	65
1.3. JÄRELDUSI	68
2. PIIRIST SALAJASE JA AVALIKU VAHEL	70
2.1. RIIGISALADUSE TASEMED	70
2.2. JULGEOLEKUALASE TEABE TRÜKIS AVALDAMISE JA SELLE PIIRAMISE PÕHJUSTEST	75
2.3. RIIGI PUBLIKATSIOONID JA ERIALANE PERIOODIKA	83
2.4. TUNDLIKU JULGEOLEKUALASE INFO SIHILIKUST AVALDAMISEST RIIGI POOLT	85
2.5. JÄRELDUSI	87

3.	RIIGISALADUST TÖÖTLEVAD ASUTUSED JA NENDE FÜÜSILINE KAITSE	89
3.1.	RIIGISALADUST TÖÖTLEVAD ASUTUSED	89
3.1.1.	SÕJAMINISTEERIUM	91
3.1.2.	SISEMINISTEERIUM	91
3.1.3.	VÄLISMINISTEERIUM	92
3.1.4.	TEEDEMINISTEERIUM	92
3.1.5.	MAJANDUSMINISTEERIUM	93
3.1.6.	ÜLEJÄÄNUD MINISTEERIUMID	94
3.1.7.	RIIGIKONTROLL	94
3.1.8.	RIIGIKANTSELEI	94
3.1.9.	RIIGIKOGU	95
3.1.10.	VABARIIGI PRESIDENDI KANTSELEI	95
3.1.11.	KOHALIKUD OMAVALITSUSED, PREFEKTUURID JT ASUTUSED	95
3.1.12.	ERAIKUD JA FIRMAD	96
3.2.	FÜÜSILINE KAITSE	96
3.2.1.	PAGARI TÄNAVA ÜMBRUS: MITMETE SÕJAVÄE- JA POLITSEIASUTUSTE ASUKOHT	98
3.2.2.	TOOMPEA: RIIGIKOGU, RIIGIKANTSELEI, SISEMINISTEERIUMI JA VÄLISMINISTEERIUMI ASUKOHT	100
3.2.3.	KADRIORG: VABARIIGI PRESIDENDI KANTSELEI ASUKOHT	104
3.2.4.	ASUTUSED JA SÕJAVÄEOSAD MUJAL	105
3.2.5.	ESEMELISE RIIGISALADUSE KAITSE	107
3.2.6.	LENNUKEELUTSOONID	110
3.2.7.	RIIGISALADUSE TÖÖTLEMINE KODUS	113
3.3.	JÄRELDUSI	114
4.	RIIGISALADUST TÖÖTLEVATE ISIKUTE TAUSTAKONTROLL JA VÄLJAÕPE	116
4.1.	ÜLDINE TAUSTAKONTROLL	117
4.2.	ERITEENISTUSTE LÄBIVIIDUD TAUSTAKONTROLL	120
4.3.	ARSENALI JA SÕJAVÄEASUTUSTE TÖÖTAJATE TAUSTAKONTROLL	122
4.4.	TAUSTAKONTROLI TULEMUSED	130
4.5.	OHVITSERIDE MAJANDUSLIKU OLUKORRA KONTROLL 1936–1937	132
4.6.	VÄLJAÕPE EHK TEADLIKKUSE TÕSTMINE	135
4.7.	JÄRELDUSI	139

5.	SIDETURVALISUS	143
5.1.	KOMMUNIKATSIOONI KAITSE VAJADUS	143
5.2.	SIDEVÕRGUD JA NENDE HAAVATAVUSED	147
5.2.1.	KÄSKJALAD JA DIPLOMAATILISED KULLERID	147
5.2.2.	POST	149
5.2.3.	TELEGRAAF JA TELEFON	151
5.2.4.	RAADIOSIDE	156
5.2.5.	OPTILINE SIDE	159
5.2.6.	SIDETUVID JA SIDEKOERAD	160
5.2.7.	VIRGATSLENNUKID	161
5.3.	KRÜPTEERIMISVIISID	162
5.3.1.	ÜLEVAADE DEFINITSIOONIDEST	162
5.3.2.	KRÜPTEERIMISE KASUTAMISEST EESTIS 1918–1940	164
5.3.3.	ÜLDISTEST NÕUETEST KRÜPTOSÜSTEEMIDELE	166
5.3.4.	SÕJAVÄE KRÜPTOSÜSTEEMID	168
5.3.4.1.	SÕJAVÄE KAABELSIDES KASUTATUD ŠIFFER (1921)	168
5.3.4.2.	SÕJAVÄE ŠIFFER „OP” (1933)	172
5.3.4.3.	SÕJAVÄE ŠIFFER „CHI DATUM” (1928)	173
5.3.4.4.	SÕJAVÄE ESINDAJA VARSSAVIS KASUTATUD ŠIFFER (1920)	173
5.3.4.5.	SÕJAVÄEATAŠEEDE KOOD JA „SÕJAVÄE KOOD NR. 1” (1939)	174
5.3.4.6.	VÄEOSADE JA SÕJAVÄEASUTISTE AADRESSIDE KOOD (1939)	175
5.3.4.7.	SÕJAVÄE RAADIOJAAMADE TEENISTUSLIK KOOD (1939)	175
5.3.5.	MEREVÄE KRÜPTOSÜSTEEMID	176
5.3.5.1.	EESTI KAITSELAEVASTIKU SIGNAALIDE KOOD (1934)	176
5.3.5.2.	ŠIFREERIMISKETAS „KRYPTOGRAPH № 3” (1934)	178
5.3.5.3.	MERESIDE KOOD (1938)	179
5.3.5.4.	SUKELDUMIS- JA PINNALDUMISTEADETE KOOD (1938)	180
5.3.6.	ÕHUKAITSE KRÜPTOSÜSTEEMID	182
5.3.6.1.	ÕHUKAITSE „ŠIFR NR. 19” NING ÕHUKAITSE AMETIISIKUTE AADRESSIDE JA ALLKIRJADE KOOD NR. 18 (1937)	182
5.3.7.	VÄLISMINISTEERIUMI KRÜPTOSÜSTEEMID	184
5.3.7.1.	INSENER VAHERI KONSTRUEERITUD ŠIFREERIMISLÜKATI (1919)	184
5.3.7.2.	TAGAWARA CHI 94 (1921)	185
5.3.7.3.	VÄLISMINISTEERIUMI „TELEGRAAFI CODE” (ca 1930)	186
5.3.8.	POLITSEIASUTUSTE KRÜPTOSÜSTEEMID	187
5.3.8.1.	POLITSEI ŠIFFER (1926)	187
5.3.8.2.	POLIITILISE POLITSEI ŠIFFER (1938)	188
5.4.	JÄRELDUSI	190

6. EESTI RIIGISALADUSE KAITSE EFEKTIIVSUS (EHK MIDA NSVL TEADIS?)	193
6.1. NÕUKOGUDE LUURE HINNANG EESTI SÕJAVÄE KOHTA 1939	194
6.2. POLIITILINE LUURE 1939	199
6.3. JÄRELDUSI	201
KOKKUVÕTE	202
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	208
ARHIIVALLIKAD	208
PUBLITSEERITUD ALLIKAD	209
KIRJANDUS	210
KÄSIKIRJAD	218
AJAKIRJANDUS	218
LISAD	219
SUMMARY	264
CURRICULUM VITAE	279
ELULOOKIRJELDUS	280

SISSEJUHATUS

ÜLESANDE PÜSTITUS JA RIIGISALADUSE MÕISTE

Sõna „saladus” tekitab uudishimu, soovi teada saada, mis on selle taga. Veelgi suuremat huvi tekitab ehk sõna riigisaladus. Lisaks uudishimule tekitavad need mõisted ka soovi neid kasutada – sõltumata sellest, kas nende sisu mõistetakse või mitte – kohati nendega isegi manipuleerida. Ajalooprofessor Richard G. Powers on tabavalt leidnud: „Salastatus müüb. Kui saladused ei ole huvitavad, siis pole seda miski.”¹ See omakorda on tekitanud surve sõna (kuri)tarvitamiseks lihtsalt müügiedu nimel – sõna „saladus” või „salajane” on täiesti kontekstiväliselt paljude ajalugu puudutavate populaarteaduslike, aga ka suisa ilukirjanduslike käsitluste pealkirjades.

Teemat täpsemalt vaadeldes selgub, et midagi müstilist riigisaladuses tegelikult ei ole, kuigi suur osa riigisaladuse kaitsesse puutuvat on tavaliselt ka ise riigisaladus. Selles osas on Eesti mitmete üpris kurbade ajalooliste kogemuste tõttu meeldiv erand, aastate 1918–1940 kohta käivad materjalid on jäänud suures osas hävitamata ega kvalifitseeru praegu enam riigisaladuseks. Ühtlasi on riigisaladuse kaitse valdavalt preventiivne tegevus, seepärast ei ole selle tulemused üheselt määratlevad ega kergesti märgatavad. Töö ajaline raam ei vaja nähtavasti pikemat põhjendust – perioodil novembrist 1918 kuni juunini 1940 teostas Eesti Vabariik Eesti territooriumil *de facto* nii seadusandlikku kui ka täitevvõimu.

Käesolev töö püüab välja selgitada, kuidas infot avalikuks tuleku eest kaitsakse, kasutades juhtumiuuringuks Eesti Vabariiki aastatel 1918–1940. Kuigi riigisaladuse kaitses tervikuna ei ole midagi ainuomast Eestile või vaadeldavale perioodile, on lihtsalt sellises piiratluses probleemistik doktoritöö mahtu ja selle sisule esitatavaid nõudeid arvestades piisavalt põhjalikult uuritav. Sissejuhatuses raames käsitletakse põgusalt küsimusi, mida riigisaladus sisuliselt tähendab ning miks on selle kaitsmine vajalik. Töö peamiseks uuritavaks küsimuseks on: **kuidas riigisaladust kaitstakse?** Sellele vastuse otsimine tõstatab hulga uusi, kitsamaid küsimusi. Töö tervikuna aitab loodetavasti kummutada mõningaid väärarusaamu ja on abiks ajaloolastele (või ka muidu ajaloo huvilistele ja ajakirjanikele), kes puutuvad kokku dokumentidega, mille päises esineb erinevates keeltes märged „salajane” või „täiesti salajane”. Autori hinnangul on mõned olulisemad väärarusaamad järgmised.

¹ Richard G. Powersi eessõna raamatule: Daniel Patrick Moynihan. *Secrecy: The American Experience*. New Haven: Yale University Press, 1998, lk 21.

Mainitud märgetega dokumente peetakse:

- huvitavamaks kui muid dokumente, vahel suisa müstilisteks;
- usaldusväärsemaks kui muid dokumente;
- millegi ebaseadusliku või ebaeetilise varjamiseks mõelduteks.

Vaadeldaval perioodil ei olnud sõna „riigisaladus” (kasutati ka vormi „riikline saladus”) juriidiline termin, küll aga kasutati seda kõne- ja ajakirjanduslikus keeles. Täpset definitsiooni sõnale ei olnud. Ametnikkond ja juristid hoidusid oma tekstis mainitud sõna kasutamisest, Eesti Entsüklopeedias selline märksõna puudus. 1901. aasta Brockhausi entsüklopeedia venekeelses väljaandes on mõiste riigisaladus (*тайна государственная*) küll sees, kuid seda lahti ei seletata, vaid suunatakse lugeja edasi mõistete riigireetmine ja spionaaž juurde.² Nende märksõnade alt saab küll teada, et tegu on „riigi välise julgeoleku või territoriaalse terviklikkuse” vastase teoga, aga mitte seda, mis on riigisaladus. Lisaks mõnevõrra häguseks jäävale riigisaladusele, mida ei mainita üheski Vene impeeriumi õigusaktis, tundis 20. sajandi alguse ühiskond tervet rida saladusi, millel olid märksa selgemad piirid – näiteks pihisaladus, arstisaladus, advokaadi saladus, notariaalsaladus, teenistuslik ehk ametisaladus, postisaladus (tänapäevases mõistes sõnumisaladus), sõjasaladus, ärisaladus jne, mis olid paremini või halvemini ka õiguslikult kaitstud.

Väitekirjas vaadeldaval perioodil püüdis saladust juriidiliselt defineerida väljapaistev Eesti jurist Karl Saarmann, leides, et saladus on „üldiselt iga sündmus või asjaolu, mis teada vaid piiratud arvule isikutele ja mille kohta võib vastuvaidlemata arvata, et sellest puudutatu ei soovi selle avaldamist.”³ Riigisaladuse defineerimisel sellest paraku abi ei ole, sest kõike, mille varjamist riik või mõni juhtiv poliitiline jõud võiks soovida, ei saa käsitleda riigisaladusena. Kauaaegne Siseministeriumi kõrge ametnik Eugen Madisson on selle kohta 1924. aastal kirjutanud, et „ametsaladus ei ole ju selleks, et avalikkuse eest varjata ametasutuste tegevuses ettetulevaid väärnähtusi, vaid selleks, et kaitstud oleksid esimeses järjekorras riiklised ja sellega ka kodaniku enese huvid”.⁴

Riigisaladuse alla peaks ülaltoodud loetelust kindlasti kuuluma sõjasaladus ning osaliselt ametisaladus. Eesti Entsüklopeedias toodud sõjasaladuse üldine definitsioon on samuti üpris laialivalguv: „Laiemas mõttes igasugune informatsioon kõige kohta, mida riik võib kasutada riigikaitseks ja mille teatavakssaamine võib mõjustada negatiivselt sõjapidamist; kitsamas mõttes – kõik riigi sõjalistesse jõududesse ja nende jõudude kasutamise võimalustesse puutuvad küsimused. Sõjaajal on keelatud avaldada: teateid oma ja liitlaste vägede arvu, koosseisu, asupaiga, varustamise kohta, teateid vägede liikumise kohta, vägede tegevuse kavatsusi, oma väeosade ja nende juhtide nimesid, teateid varustisvarude,

² Энциклопедический словарь. XXXII. С-Петербургъ: Издатели Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефортъ, 1901, lk 490.

³ Karl Saarmann; K. Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: autorite kirjastus, 1937, lk 257.

⁴ Eugen Madisson. Ametsaladus. // Postimees, 23.10.1924.

raudtee, veoabinõude, telefoni- ning telegraafivõrgu ja raudtee üldise korralduse kohta.”⁵ Seega võis kitsas mõttes sõjasaladuseks lugeda kogu sõjalist informatsiooni, laiemas mõttes aga peaaegu kõike. Ametisaladus, millest tuleb töös täpsemalt juttu, ei olnud samuti kindlalt piiritletud ja teatud tingimustel võis selleks olla suurem osa riigiasutuste toodetud informatsioonist.

Eeltoodust saab riigisaladuse mõiste kohta teha järelduse, et see oli ähmane, kuid et selle mõte oli kaitsta riigi julgeolekut ja huve. Võttes abiks praeguse õigusliku regulatsiooni, defineeritakse käesolevas töös riigisaladus kui **riigi julgeoleku või välissuhtlemise tagamise huvides avalikuks tuleku eest kaitset vajav teave**⁶ ning sellisel kujul on definitsioon retrospektiivselt kasutav ka vaadeldava perioodi jaoks. Oluline vahe 20. ja 21. sajandi alguse regulatsioonide vahel seisneb selles, et nüüd tuleb tagada mitte ainult riigisaladuse kaitstus, vaid ka see, et ei salastataks avalikku informatsiooni. 20. sajandi esimesel poolel oli selline kontseptsioon tundmatu ja loeti loomulikuks, et riik omab õigust enda poolt toodetud informatsiooni mitte avaldada. Üksikisikutele oli küll ette nähtud õigus saada riigilt oma õiguste kaitseks ennast puudutavat informatsiooni, aga igasuguse mittesalajase informatsiooni saamist ei peetud põhiõiguseks. Enne Teist maailmasõda Eesti Vabariigis kehtinud seadustes loeti „avalikeks dokumentideks” vaid ametiasutuste poolt välja antud tõendusjõudu omavaid dokumente.⁷ Oluline põhjus, miks saadi hakkama ilma riigisaladuse seaduseta, võis peituda selles, et polnud olemas ka avaliku teabe seadust. Mõistet „riigisaladuse kaitse” ei kasutatud, kuid dokumentides esineb korduvalt näiteks väljend „sõjaväeliste saladuste laialilaotamise ärahoidmine” – käesolevas töös on seda võetud riigisaladuse kaitsena. Täpsemalt on riigisaladuse toonasest defineerimisest ja sellega seotud probleemidest juttu käesoleva töö 1. peatükis.

Teine töö arusaadavuse huvides oluline termin on vaadeldaval perioodil mitteeksisteerinud „riigisaladuse töötlemine”, mille definitsioon on laenatud praegu kehtivast regulatsioonist: teabe või teabekandja koostamine, märgistamine, kogumine, hoidmine, säilitamine, vedamine, reprodutseerimine, edastamine, hävitamine, nendest väljavõtete tegemine, nendega tutvumine või muu teabe või teabekandjaga tehtav toiming, sõltumata toimingu teostamise viisist või kasutatavatest vahenditest.⁸ Ühesõnaga – kogu riigisaladusega seotud töö.

⁵ Eesti Entsüklopeedia, kd 7, 1936, vrg 1161.

⁶ Tänapäeval kehtiv riigisaladuse definitsioon on järgmine – Eesti Vabariigi julgeoleku või välissuhtlemise tagamise huvides avalikuks tuleku eest kaitset vajav üksnes käesolevas seaduses ja selle alusel antud õigusaktides sätestatud tunnustelevast teave, välja arvatud salastatud välisteave. Riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadus, § 3, lg 1. RT I, 2007, nr 16, art 77. Riigi Teataja võrguväljaanne: <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=13250720> Definitsiooni kogu ulatuses ei saa käesolevas töös kasutada, kuna vaadeldaval perioodil ei olnud riigisaladuseks kvalifitseeritav info ühes seaduses sätestatud ja ei tehtud vahet riigisaladusel ja salastatud välisteabel.

⁷ „Vastava ametiasutuse poolt tema võimkonna piirides väljaantud või koostatud dokument loetakse avalikuks dokumendiks ja ta on tõenduseks selle kohta, mida selles dokumendis korraldatakse, teatatakse või tõendatakse.” Administratiivmenetluse seadus, § 56. RT 1936, nr 4, art 25.

⁸ Riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadus, § 3, lg 8. RT I 2007, nr 16, art 77.

TEORIA

Järeldusele, et riigil on vajadus ja õigus teatud infot kaitsta, on sõltumata riigikorrast jõudnud kõikide riikide seadusandjad. Eestis on seda küsimust ka teoreetiliselt uuritud ning jõutud samale veendumusele.⁹ Aga miks? Sellele küsimusele vastuse leidmine ei olegi nii lihtne, kui esialgu arvata võiks.

Nii-öelda rohujuure tasemel saladuste kaitse vajaduse selgitamiseks sobib ehk võrdlus üksikisikuga. Võib tunduda, et kui inimene ei riku kehtivaid õiguslikke ja moraalnorme, ei tohiks tal ju midagi varjata olla. Lähemal vaatlusel selgub, et on siiski teavet, mida on mõistlik mitte üldse jagada või jagada väga piiratud ringis. Siia kuuluvad näiteks mitmesugused kasutajatunnused, salasõnad, PIN-koodid, uksekoodid jms. See puudutab otseselt isiku turvalisust. Teisest küljest võib probleeme tekitada ka teiste inimestega suhtlemist puudutav info. Võõraste saladuste edasirääkimine võib põhjustada usalduse kaotuse, kõikide kaartide avamine võib põhjustada kahju eraisikute äritehingutes (nt kinnisvaratehingutes) jne. Ühesõnaga, saladuste avaldamine võib põhjustada eba-meeldivusi. Kui inimene kannatab lobisemishimu all, vastutab ta tagajärgede eest ise ja põhjustab probleeme peamiselt endale. Riigi poolt salajaseks kuulutatud informatsiooni ilmsiks tulek võib põhjustada ränka kahju riigikaitsele või välispoliitikale, sellest tingitult võib riigi juhtkond olla sunnitud langetama otsuseid, mida muidu oleks saanud vältida jms. Kuna kannatajaks on sellisel juhul kogu kodanikkond, vajab riigisaladus ka oluliselt tugevamat kaitset.

Riigisaladuse kaitse ideoloogiast Eesti Vabariigis annab kokkuvõtliku ja tabava ülevaate sellekohane lõik kooliõpikust: „Saladusi tuleb hoida kindlasti. Vaenlase luureagentide kaudu salajased andm[e]d võivad jõuda vastaseni. See võib ajada nurja meie kavatsused, raskendada meie tegevust.”¹⁰ Siin on kirjas nii see, kuidas riigisaladusi kaitsta – kindlalt – kui ka see, miks neid kaitsta, sest kaitsmisest loobumine võiks kahjustada kavatsetu saavutamist ja üldse raskendada tegevust. Kuigi sellega võib nõustuda, on riigisaladuse kaitse vajadus selle tsitaadi põhjal pigem aksiomaatiline tõde ja paraku ei lähtu siit mingit teoreetilist mudelit, mis võimaldaks hinnata riigisaladuse kaitse efektiivsust – kavatsused võivad „nurja minna mitmesugustel põhjustel ja nõrk infoturve ei pruugi nende hulgas olla.

Kas riigisaladuse kaitse vajadust saab üldse teoreetiliselt põhjendada? Paraku on kogu eriteenistusi puudutav teaduskirjandus (ehk valdkond, mida inglise keeles nimetatakse *intelligence studies* – luureuuritud¹¹) väga tugevalt kaldu

⁹ Probleemi kohta täpsemalt vt: Kristi Aule. Riigisaladus – kas „salajane õigus”? // *Juridica* 5, 2002, lk 303–311.

¹⁰ A. Traksmann; J. Lukas; M. Haber. Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele. Tallinn: Kaitsevägegede Staabi VI osakonna väljaanne, 1933, lk 99.

¹¹ Selline ingliskeelne nimetus kogus populaarsust 20. sajandi viimasel veerandil, kuid uuriti seda ka varem – juba 1931. aasta märtsis kirjutas Eesti sõjaväeluure ülem Karl Laurits: „Luureteenistus on kaasajal iga juhatuseastme staabi põhifunktsioone. Paljudes suurriikides uuritakse seda kui omaette teadust.” (Karl Laurits. Luureteenistus staapides. Tallinn: Kaitsevägegede staabi VI osakonna väljaanne, 1931, lk 3.)

info kogumise suunas, jättes tagaplaanile info kaitse. Kui infokaitset puudutatakse, siis tavaliselt keskendudes vastuluurele, st vaenuliku inimluure (ingl *human intelligence* – HUMINT) ehk agentuurluure ehk spionaaži tõkestamisele. Klassikaks saanud Michael Hermani luureteooriat puudutav teos ei räägi riigisaladuse kaitsest üldse.¹² Hetkel parim valdkonna teooriat puudutav teos, Loch K. Johnsoni toimetatud kogumik, pöörab valdkonnale samuti vähe tähelepanu, vaadeldes vaid vastuluure eksimusi ja puudujääke taustakontrollis.¹³ Ei pöörata riigisaladuse kaitse vajaduse teoreetilistele aspektidele tähelepanu ka teistes luureteooriat puudutavates monograafiates¹⁴ ja kogumikes.¹⁵ Palju pole abi ka erialasest perioodikast. Aastat 1986, kui hakkas ilmuma ajakiri *Intelligence and National Security*, on peetud veelahkmeks, pärast mida saab luureuuringutest või täpsemalt luure ajaloo uurimisest rääkida kui akadeemilisest ajalooteadusest.¹⁶ Samal aastal alustas ilmumist ka teine samale valdkonnale keskendunud, autoriteetseks saanud ning püsima jäänud ajakiri *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*.¹⁷ Kuigi riigisaladuse kaitse kohta on mõlemas ajakirjas hiljem ilmunud väga häid juhtumiuuringuid,¹⁸ võetakse sellise kaitse vajadust enesestmõistetavana. Sama kehtib ka muu erialase perioodika kohta (James D. Calder on koondanud 10369 artikli annotatsioonid aastatest 1844–1998 ning lisaks sellele olulisemad raamatud, kuid – vähemalt annotatsioonide põhjal otsustades – ei leidu vastust ka neis¹⁹).

Väljaspool luureuuringute kitsast valdkonda on teema vastu mingil määral huvi tundnud juristid ja sotsiaalteadlased, kes, keskendudes Külmale sõjale ja

¹² Michael Herman. *Intelligence Power in Peace and War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

¹³ Loch K. Johnson (toim). *Handbook of Intelligence Studies*. London: Routledge, 2007, lk 229–252.

¹⁴ Don McDowell. *Strategic Intelligence: A Handbook for Practitioners, Managers, and Users*. Lanham: Scarecrow Press, 2009.

¹⁵ Peter Gill, Stephen Marrin, Mark Phytian (toim). *Intelligence Theory: Key Questions and Debates*. London: Routledge, 2009.

¹⁶ Craig G. McKay, Bengt Beckman. *Swedish Signal Intelligence 1900–1945*. London: Frank Cass, 2003, lk X.

¹⁷ Samale kitsale valdkonnale on keskendunud teisigi ajakirju, mis pole paraku sarnast autoriteeti ja järjepidevust saavutanud, näiteks on aastatel 2001–2010 ilmunud *Journal of Intelligence History* ja 2007–2008 *European Journal of Intelligence Studies*. Ameerika Ühendriikide Luure Keskagentuuri puhul on teada, et juba 1955. aastal hakkas seal ilmuma sisetarbimiseks mõeldud *Studies in Intelligence*, mille sisu oli riigisaladus. (Miron Varouhakis. What is Being Published in Intelligence? A Study of Two Scholarly Journals. // *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 2013, 1, lk 176.)

¹⁸ Vtnt: Rebecca A. Ratcliff. Searching for Security: The German Investigations into Enigma's Security. // *Intelligence and National Security*, 1/1999, lk 146–167; Charles Maechling Jr. Official Secrets: British Style / American Style. // *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 1988, 3, lk 359–380.

¹⁹ James D. Calder (toim). *Intelligence, Espionage and Related Topics: An Annotated Bibliography of Serial Journal and Magazine Scholarship, 1844–1998*. London: Greenwood Press, 1999.

sellele järgnenud perioodile, on põhjalikumalt uurinud, kas ja mil määral võib riigisaladuse kaitse piirata kodanike õigusi.²⁰ Käesoleva töö kontekstis kasutata- vaid teoreetilisi mudeleid sellised uuringud paraku ei paku.

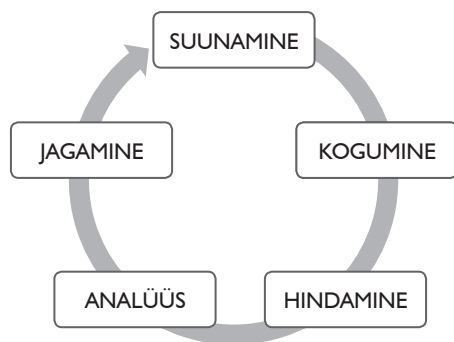
Seega võib teha järelduse, et levinud riigisaladuse kaitse vajaduse teoreetilist põhjendust – vähemalt inglise keeles, milles luureuringuid puudutav kirjandus ja teooria on kõige ulatuslikumad – siiani välja toodud ei ole. Et mitte võtta sel- list vajadust aksiomaatilise tõena, vaadeldakse edaspidi, kas see tuleneb senisest luureteooriast.

Üldiselt on jõutud arusaamisele, et kuigi luuretegevus on pidev protsess, võib selle jagada tsükliteks (*intelligence cycle*). Selle kontseptsiooniga tutvu- mine osutub vajalikuks riigisaladuse kaitse defineerimisel ja selle vajaduse määratlemisel. Luuretsükli võib jagada erineva arvuga osadeks, kuid põhi- mõttelisi erinevusi tsükli osade erinev arv kaasa ei too.²¹ Tsükli alguseks loe- takse seda, kui otsusetegijal (olgu ta siis kõrgem või madalam poliitiline või sõjaline juht) on otsuste langetamiseks vaja infot ja ta annab alluvatele korral- duse seda hankida, ning tsükkel on läbi, kui vajalik teave on olemas ja sellest on teavitatud ka teisi, kellel seda vastust oma ülesannete täitmiseks on vaja. Uue tsükli puhul on võimalik ülesande püstitust täpsustada vastavalt saadud uuele teabele või muutunud olukorra tõttu. Luuretsükkel võib olla perioodiline (näiteks riigi poliitiline juhtkond määrab mingiks ajavahemikuks luureteenis- tustele prioriteetsed valdkonnad) ja komplitseeritud (näiteks luureteenistus peab ennustama spetsiifilisi trende terrorismivõrgustike arengus) või väga lühiajaline tulenevalt mingist konkreetsest situatsioonist (näiteks pataljoniülemaal on vaja oma kontrolli alla võtta teatud ala ja ta vajab teavet, kas ja missuguseid vastase jõude alal ja selle ümbruses hetkel on).

Idealis peaks luuretsükkel toimima järgmiselt (vt joonis 1), kusjuures vastavad etapid järgnevad samamoodi sõltumata kasutatavatest vahenditest või riigikorrast:

²⁰ Ameerika Ühendriike puudutavatest teostest vääriks väljatoomist spetsiaalselt teemale pühendatud monograafia: Daniel Patrick Moynihan. *Secrecy: The American Experience*. New Haven: Yale University Press, 1998. (Daniel P. Moynihan oli senaator ja Külma sõja järel moodustatud probleemistikku uurinud erikomisjoni *Commission on Protecting and Reducing Government Secrecy* esimees.) Euroopa ja ülejäänud maailma kohta vt: Sandra Coliver, Paul Hoffman, Joan Fitzpatrick, Stephen Bowen (toim). *Secrecy and Liberty: National Security, Freedom of Expression and Access to Information*. Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1999. (Kogumik sisaldab lisaks probleemi üldisele käsitlesele ka 16 juhtumiuuringut riikide ja/või regioonide kohta.)

²¹ Norman Polmar ja Thomas B. Allen. *Spy Book: The Encyclopedia of Espionage*. New York: Random House, 2004, lk 321. Näiteks endine MI6 ohvitser H. Ferguson kasutab hoopis kaheksast etapist koosnevat luuretsükli. (Harry Ferguson. *Spy: A Handbook*. London: Bloomsbury, 2004, lk 87.)

Joonis 1. *Luuretsükkel.*

Suunamine ehk luureülesande püstitamine. Otsusetegija vajab oma edasise tegevuse planeerimiseks mingisugust informatsiooni. Ta peab sõnadesse panema, mida tal on vaja teada ja andma selle info hankimise kellelegi ülesandeks.

Kogumine. Vastavalt saadud ülesandele hakatakse andmeid koguma. Allikad võivad olla kõige erinevamad, alates vaatlusest ja lõpetades spionaažiga (sellest tuleb täpsemalt juttu edaspidi).

Hindamine. Saadud andmete usaldusväärsust tuleb hinnata, see etapp on luuretsükli mõnikord ühendatud järgmisega.²²

Analüüs. Erinevatel viisidel kogutud ja erineva usaldusväärsusega teavet tuleb süstematiseerida, omavahel kõrvutada ning lõpuks teha sellest järeldused, mis omakorda tuleb arusaadavas vormis esitada.²³

Jagamine. Analüüsi põhjal tehtud järeldus tuleb otsusetegijatele teatavaks teha. Luuretegevus ei ole asi iseeneses – neljast eelmisest etapist on kasu ainult siis, kui nende tulemusi saavad kasutada isikud, kellel on seda informatsiooni vaja edaspidise tegevuse kohta otsuse langetamiseks (st riigi juhtkonnal ei pruugi olla midagi peale hakata mingit väikest vaenulikku üksust või terrorigrupi puudutava infoga, küll aga võib see olla äärmiselt vajalik sõjaväe või politsei kesk- või alamastme juhtidele).

Saadud tulemuse põhjal või olukorra muutumise tõttu tekivad uued küsimused ja tsükkel kordub. See skeem on küll lihtsustatud, kuid umbes nii luuretsükkel teoreetiliselt toimima peaks. Näitlikustamiseks võib välja tuua, et tegelikult ei

²² See tuleneb eriteenistuste erinevast ülesehitusest – kogutud informatsiooni usaldusväärsust võivad hinnata nii seda kogunud operatiivtöötajad, nende juhid, analüütikud või teatud juhtudel isegi riigi poliitiline juhtkond (näiteks soovisid seda osaliselt isiklikult teha Winston Churchill ja Jossif Stalin).

²³ Mõnikord eristatakse ka raporti koostamist eraldi tsükli osana, kuid see tundub kunstlik.

töötä umbes sellises tsüklis ainult luureteenistused, vaid ka nt ajaloolased. Ajaloolane huvitub probleemist või teeb uurimisasutus probleemi uurimise talle ülesandeks; ta kogub selle kohta andmeid ja hindab neid allikakriitiliselt; ta jõuab analüüsi tulemusel järeldusteni ja võtab selle arusaadavalt kokku (nt artiklis või ettekandes) ning jagab teiste asjast huvitatutega – kui üks lülidest puudub, kaotab tegevus suurelt jaolt oma mõtte või on tulemused ebaadekvaatsed.

Eespool toodud tsükkel on loogiline ja kuigi doktoritöös vaadeldava perioodi Eestis ei nähtud luuret tsüklilise tegevusena, olid selle etapid samad. Need tõi oma teoreetilises käsitluses juba 1931. aastal välja sõjaväeluure ülem Karl Laurits²⁴. 1933. aastal kinnitatud *Luureteenistuse-eeskirja* järgi (§ 2) sisaldas luureteenistus järgmisi tegevusi: teadetekogumise juhtimine, teadete kogumine ehk luure, saadud teadete analüüs ja süntees, kogutud luureandmete arvestamine ja levitamine – hindamist vaatles eeskiri analüüsi osana (§28–29).²⁵ Seega on tsükkel kasutatav ka käesoleva töö teoreetilise baasina.

Ka luuretsükliga seoses on tegelikus elus probleeme rohkem kui teoorias, ning see, et vajalikku infot ei ole võimalik teise riigi vastumeetmete tõttu kätte saada, on ainult üks neist.

Nagu Richard K. Betts on veenvalt näidanud, siis vähemalt poliitilise luure puhul on vigade tekkimine vältimatu – sõltub ju tulevik väga paljudest erinevatest teguritest, millest mitmed on subjektiivsed.²⁶ Walter Laqueur on võrrelnud luureanalüütikut arstiga, sest mõlemad peavad andma piiratud aja jooksul ja piiratud infole tuginedes diagnoosi ning eksimuse korral võivad tagajärjed olla traagilised.²⁷ Mõlemad mainitud teadlased toovad esile probleemi, et isegi kui ohtu ennustav teave on olemas, ei pruugi otsusetegijad seda kuulda võtta või ei peeta infot piisavalt selgeks, et see õigustaks vastumeetmetele tehtavaid kulutusi. Ka praktikud on loetlenud terve rea luuretsükli puudusi: luuretegevust suunavad poliitikud võivad olla valdkonnas võhikud ja anda seeläbi segaseid suuniseid või jätta protsessi suunamise üldse unarusse; eriteenistuste operatiivtööga tegelevad üksused hoiavad kogutud andmeid kiivalt enda teada ega jaga neid teiste üksuste ja analüütikutega; analüütikud saavad järelduste tegemisel ainult osaliselt kasutada kogutud infot ja järelduste formuleerimine võib olla tugeva poliitilise surve all; jagamisel salastatakse luureraportid nii rangelt, et luuretegevuse tulemused ei jõua õigeaegselt nendeni, kellel oleks neist otsuste langetamisel kasu jne.²⁸ (Kirjanduslikus võtmes on neid probleeme auditavalt

²⁴ Karl Laurits. Luureteenistus staapides. Tallinn: Kaitsevägede staabi VI osakonna väljaanne, 1931, lk 8–9.

²⁵ Luureteenistuse-eeskiri. Tallinn: Kaitsevägede Staabi väljaanne, 1933.

²⁶ Richard K. Betts. Analysis, War, and Decision: Why Intelligence Failures Are Inevitable. // World Politics 1978, 1, lk 61–89.

²⁷ Walter Laqueur. The Question of Judgment: Intelligence and Medicine. // Journal of Contemporary History, Vol 18, 1983, lk 533–548.

²⁸ Täpsemalt luuretsükli puuduste kohta vt: Arthur S. Hulnick. What's Wrong with the Intelligence Cycle. // Intelligence and National Security 2006, 6, lk 959–979; Loch K. Johnson. Making the Intelligence "Cycle" Work. // International Journal of Intelligence and Counterintelligence 1986, 4, lk 1–23.

käsitlenud endine luurepraktik Graham Greene²⁹ raamatus „Meie mees Havannas”, mis on eesti keeles ilmunud 1961. ja 2008. aastal.)

Vaadeldes eespool skeemi (joonis 1), on siiski selge, et vaenuliku võõrriigi luuretsükli on kõige edukamalt võimalik väljastpoolt segada just kogumise faasis. Teistes faasides on see praktikas väga raske või võimatu (see võiks toimuda näiteks mõjuagentide värbamise läbi vaenulike eriteenistuste või poliitilise süsteemi olulistel ametikohtadel). Teatud informatsiooni salastamine ja selle kaitse ehk riigisaladuse kaitse on selleks üks olulisemaid abinõusid, kuigi mitte ainuke. Võimalik on ka desinformatsiooni levitamine, sõjaline pete jt sarnased psühholoogilise sõjapidamise valdkonda kuuluvad meetodid, mis võivad toimida ka rahu ajal. **Seega: riigisaladuse kaitse seisneb vaenuliku võõrriigi luuretsükli segamises info kogumise faasis, selle tingib vajadus segada võõrriiki ellu viimast vaenulikku poliitikat, takistades tal poliitika kujundamiseks vajalike otsuste tegemist täpse info baasil.**

Pöördudes näitlikustamiseks veel kord tagasi üksikisiku juurde, võib nentida, et piiratud asustusega väikesaarel ei pruugi uste lukustamine enda ja oma vara julgeoleku tagamiseks olla õigustatud. Olukord võib aga oluliselt muutuda suure hulga turistide saabumisega või üldise majandusliku olukorra halvenemisel – uste mittelukustamine on võimalik siis, kui on teada, et keegi seda kurjasti ära ei kasuta. Riikide huvid paraku ei ole alati kattuvad ja ka kaugetel saartel asuvad riigid ei saa kunagi lõpuni kindlad olla, et teistel riikidel ei oleks nende huvide vastaseid kavatsusi. Isegi kui see lühiajaliselt nii võib tunduda, siis poliitiliste või majanduslike suhete arenemist on pikemas perspektiivis võimatu kindlalt ennustada.³⁰ Kahtlemata ei saadud selles kindlad olla vaadeldava perioodi Eesti Vabariigis. Õigemini oli see suisa vastupidi – ühe naaberriigi ebasõbralikkusest andis üpris veenvalt tunnistust Vabadussõja algus ainult mõned nädalad pärast *de facto* iseseisvumist.

Rahu ajal eriteenistuste kasutatavad luure kogumise viisid jagunesid vaadeldaval perioodil³¹ laias laastus neljaks ja kõiki nelja kasutati erineva intensiivsusega Eesti Vabariigi vastu.

Avalike allikate luure (*open source intelligence* – OSINT) seisneb võõrriigi ajakirjanduse, kirjanduse, sh ka ametlike väljaannete ja seadusloome pidevas jälgimises ja analüüsis.

²⁹ Tema tegevuse ja raamatu sünniloo kohta vt: Ivo Juurvee. Meie mees Havannas või nende mees Tallinnas. // Eesti Ekspress, 14.07.2005.

³⁰ Walter Laqueur. The Question of Judgment: Intelligence and Medicine. // Journal of Contemporary History, Vol 18, 1983, lk 533–548.

³¹ Laias laastus jagunevad need samamoodi ka praegu, kuid seoses tehnoloogia arenguga viimase sajandi jooksul on üht-teist ka lisandunud, nagu näiteks elektromagnetkiirguse mõõtmisel ja analüüsil põhinev *Measurement and signature intelligence* (MASINT), millele eesti keeles veel üldtunnustatud vastet ei ole.

Signaalluure (*signals intelligence* – SIGINT) seisneb võõrriigi sidevõrkude kaardistamises ja pealtkuulamises. Vaadeldaval perioodil tuli Eesti suhtes kõne alla peamiselt raadioluure, aga ka välismaal asuvate Eesti esinduste posti ja kaabelside vaheltvõtmine, vähesel määral ka kaabelside pealtkuulamine idapiiri läheduses.

Visuaalne luure ehk piltluure (*imagery intelligence* – IMINT) seisneb huvipakuvate objektide pildistamises või vaatluses ja hilisemas kirjeldamises, sobib eelkõige sõjaliste rajatiste kohta teabe kogumiseks. Vaadeldaval perioodil võis seda sooritada ka laevadelt või lennukitelt.³²

Inimluure ehk agentuurluure ehk spionaaž (*human intelligence* – HUMINT) seisneb inimeste kasutamises luuretegevuseks, sealhulgas allikate värbamises võõrriigi kodanike hulgast. See on ühtlasi avalikkuse huvi enim kõitev ja kõige tuntum luureandmete kogumise viis.

Eeltoodud meetodeid on võimalik kasutada ka kombineeritult. Näiteks võib inimluure hankida võõrriigi koodiraamatu, mille tulemusel saab signaalluure oluliselt edukamalt tegutseda või avalikest allikatest saadud andmete alusel sõjaliste objektide olemasolu kohta mingis piirkonnas võib sinna suunata luurelennukid.

Lisaks eriteenistustele saab iga riik teiste riikide kohta märkimisväärselt infot ka diplomaatiliste kanalite kaudu. Sõja ajal lisandub mainitud neljale luureandmete kogumise viisile rida meetodeid, mida rahu ajal kasutada ei saa, näiteks sõjavangide ülekuulamine ning trofeedokumentide ja -relvade uurimine.

Võõrriikide luurehuvid Eesti Vabariigi suhtes on doktoritöös vaadeldaval perioodil raskemini määratavad – kindlasti erinesid need riigiti ja periooditi, kuid Eesti-vastast luuretegevust suunanud dokumendid ei ole kättesaadavad. Osaliselt saab neid huvisid tuletada avastatud vastase salakuulajate ülesannetest ja seda tehti juba vaadeldaval perioodil. Vabadussõja Ajaloo Komitees kokku seatud skeemil on „salaluure huvialad” jaotatud kuude kategooriasse: relvastatud jõud, poliitika, sabotaaž, majandus, rahandus ja propaganda (vt lisa 1). Kuigi ühest küljest on skeem laiahaardeline ja teisest küljest ei pretendeeri täielikkusele, võtab see mingi riigi eriteenistuste ülesanded teise riigi suhtes kokku üsna adekvaatselt. Vaenulike eriteenistuste tegevuse eest neis kuues valdkonnas on iga riiki kahtlemata vaja kaitsta, kuid kõigi valdkondadega ei tegele riigisaladuse kaitse.

Relvajõududesse puutuva teabe levikut on riigil kindlasti võimalik piirata ja vaenulike eriteenistuste eest kaitsta, töös käsitletaval perioodil oli sellise info kaitsmine valdav kõigis riikides ning peamiselt sellele keskendus riigisaladuse kaitse ka Eestis. Poliitilise informatsiooniga on olukord keerulisem, seda eriti

³² Külma sõja perioodil said selle luurekogumisviisi kasutamisel kõige olulisemaks vahendiks luuresatelliidid, kuigi kasutusse jäid ka kõik varasemad meetodid.

demokraatlikus riigis, kus parteide lahkkelid leiavad laia kõlapinna ajakirjanduses ning parteide kavatsused peaksid olema avalikud (vastasel korral puuduks vabadel valimistel sügavam mõte). Üht-teist julgeolekusse puutuvat on siiski võimalik mingil määral kaitsta, nagu valitsuse poliitika ja kavatsused julgeoleku valdkonnas ning suhted teiste riikidega.

Sabotaaži ja propaganda puhul läheb eriteenistuste tegevus infokogumisest kaugemale ja seepärast on riigisaladuse kaitse võimalused piiratud, samas on nii edukateks sabotaažiaktideks kui ka propagandaks hädavajalik informatsioon, selle levikut on aga võimalik takistada. Kapitalistliku ühiskonnakorralduse puhul on majandust ja rahandust puudutava info kättesaadavuse piiramine ühest küljest keerukas, kuna see kahjustaks majandust ennast (nt võiks luua ebakindlust potentsiaalsetes välisinvestorites või kõigutada elanikkonna usku rahvusliku majanduse ja valuuta jätkusuutlikkusse).

Arvestades vaenuliku riigi võimalikke luurehuvisid ja ühtlasi info kogumise meetodeid, saab tuletada riigisaladuse kaitse valdkonnad.³³ Need võib tinglikult jagada neljaks, mis on oma olemuselt väga erinevad:

Õiguslik kaitse³⁴ – moodsas riigis lähtuvad asutused oma tegevuses kehtivast õigusest ja teisiti ei ole mõeldav ka riigisaladuse kaitse. Peab olema võimalikult täpselt kindlaks määratud, missugust informatsiooni ja kuidas kaitstakse ning karistused selle regulatsiooni rikkumise eest. Käesolevas töös on selle valdkonna alla liigitatud ka tsensuur ehk kontroll selle üle, et infot ei avaldataks keelatud moel. (Kuna Eesti Vabariigis lähtuti tsensuuri puhul valdavalt poliitilistest põhjustest ja mitte riigisaladuse kaitsest, ei ole seda käesolevas töös sügavuti uuritud.) Õiguslik kaitse on aluseks ka kõigile teistele valdkondadele ning omab tähtsust sõltumata võimalikust vaenuliku eriteenistuse kasutatavast infokogumise meetodist.

Füüsiline kaitse – ruumid, kus riigisaladust töödeldakse (sh hoitakse) peavad olema valvatud ja kõrvalistele isikutele ligipääsmatud. Vaadeldaval perioodil olid riigisaladuseks ka kindlustusehitised, mis asuvad vabas õhus ja omavad suuri mõõtmeid – nende puhul olid kaitse meetodid küll teistsugused kui dokumentide puhul, kuid kaitsti neidki. Füüsiline kaitse peab tõkestama vaenulikku visuaalset ja inimluuret.

Taustakontroll ja väljaõpe – tuleb välistada võimalus, et riigisaladuse töötajate hulka satuksid isikud, kes kujutavad ohtu selle kaitsele ehk riigile ebalojaalsed isikud, samuti muidu kahtlane kontingent, nagu näiteks alkohoolikud ja

³³ Sellise jaotuse väljatöötamisel on abiks olnud ka praegu kehtiv *Riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadus* (RT I 2007, 16, 77) ja selle alusel kehtestatud Vabariigi Valitsuse määrus *Riigisaladuse ja salastatud välisteabe kaitse kord* (RT I 2007, 73, 449), kuid jaotus ei tulene otseselt nendest õigusaktidest.

³⁴ Mitte ajada segamini tänapäevase juriidilise terminiga „õiguskaits“.

vargad, täpsemalt isikud, kes on asunud koostööle võõrriigi eriteenistusega või kelle puhul on kõrgendatud oht, et nad seda tulevikus teeksid. Väljaõpe ehk teadlikkuse tõstmine on vajalik selleks, et riigisaladusele juurdepääsu omavad isikud ei seaks selle kaitset ohtu teadmatuses või hooletusest, lisaks otsesele harimisele aitab sellele kaasa ka võõrriikide eriteenistuste tegevuse kajastamine ajakirjanduses. Inimestega töötamise alla kuulub tinglikult ka vastuluure, kuid seda ei kajastata käesolevas töös mahu piiratuse tõttu ning ühtlasi on see teema ammendavat kajastamist leidnud väljaspool käesolevat tööd.³⁵ Taustakontroll peab takistama vaenulikku inimluuret.

Sideturvalisus – riigisaladuse lekkimise võimalused peavad olema välistatud mitte ainult nende hoidmisel, vaid ka nende edasiandmise ajal ja sõltumata sellest, kas edastamiseks kasutatakse kullerit, posti, raadiolaineid või sidekaablit. Selleks arendati sidevõrke turvalisemaks ja muudeti teave edasiandmise ajaks krüptosüsteeme kasutades arusaamatuks. Sideturvalisus peab tõkestama vaenulikku signaalluuret.

Need valdkonnad on omavahel tihedalt põimunud ja ühe valdkonna nõrga arendamise korral kaotaksid oma mõtte ka teised. Näiteks pole kasu täiuslikest krüptosüsteemidest, kui neid kasutavate inimeste taustakontroll puudub või neid hoitakse ilma füüsiliselt kaitsmata. Pole mõtet tugeval füüsilisel kaitsel, kui kaitstud alale pääsevad kontrollimata isikud või õiguslike meetmete nõrkuse tõttu on kogu info nagunii avalike allikate kaudu kättesaadav jne. Tähtsuse järgi neid valdkondi reastada ei saa. Selles suhtes võib riigisaladuse kaitse süsteemi võrrelda veevärgiga. Viimane võib olla küll hästi projekteeritud ja ehitatud ning selles võivad olla väga head torud, pumbad, ventiilid jms, kuid kui kraanid on viletsa kvaliteediga, lekib siiski kogu süsteem. Riigisaladuse kaitse erinevate valdkondade tugevus mõjutab ka vaenuliku eriteenistuse meetodite valikut ja arendamist.³⁶

Seega on riigisaladuse kaitsest tervikliku pildi saamiseks vajalik kõigi loetletud valdkondade käsitlemine, mis tingib ka töö interdistsiplinaarsuse. Tervikliku käsitluse teeb võimalikuks piiratud ajaline raam ja Eesti riigi väiksus. Kuigi eri valdkondade kohta leidub mingil määral uurimusi teistes riikides, on terviklik käsitlus seni puudunud.

³⁵ Need põhjalikud uurimused on: Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010; Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. Tallinn: SE&JS, 2013.

³⁶ Parim näide selle kohta on ehk Lääne luuretegevus Külma sõja ajal. Idabloki tugevate eriteenistuste ja arenenud vastuluure tõttu oli inimluure korraldamine väga keeruline. Tsensuur piiras tugevalt täpse info avaldamist ajakirjanduses ja teisalt täitis propaganda väljaanded kasutu või väära infoga – seega oli luurest vajaliku info saamine ka avalike allikate kaudu keerukas. Seepärast eelisarendati luurelennukeid/satelliite ja signaalluuret ning suur osa vajalikust infost õnnestus siiski hankida.

TÖÖ STRUKTUUR JA METOODIKA

Eespool toodud neljast erinevast valdkonnast lähtub ka käesoleva doktoriväitekirja ülesehitus ning selle peamiseks eesmärgiks on selgitada: kas ja kuidas Eesti Vabariigis riigisaladust nende nelja valdkonna raames aastatel 1918–1940 kaitsti? Millised olid riigisaladuse kaitse tugevused ja nõrkused neis neljas valdkonnas?

Töö kirjutamise käigus ilmnas, et ainult nelja valdkonda arvestades ei õnnestu seda struktureerida. Nimelt ilmneb mitmeid praktilisi probleeme, mis riigisaladuse kaitset tuleb lahendada või mida peab selle mõistmiseks käsitlema, kuid mis ei kuulu ühegi valdkonna alla. Näiteks ei olnud nõrga õigusliku regulatsiooni tõttu täpselt sätestatud piir avaliku teabe ja riigisaladuse vahel, vaid see kujunes välja alles praktikas. Sellise praktika kujunemist käsitletakse eraldi peatükis. Samuti on oluline teada, missugust riigisaladuseks loetavat teavet millistes asutustes töödeldi – kõige otstarbekamaks osutus seda käsitleda koos riigisaladuse füüsilise kaitsega. (Kaudselt võib riigisaladuse kaitse määratleda veelgi laiemalt – näiteks inimluure tõkestamisel aitavad kaasa elanikkonna positiivne suhestumine oma riigiga, kriminaalkuritegevuse tugev ohjamine ja riigipiiride range valve; visuaalse luure tõkestamiseks laia piirivööndi loomine, efektiivne õhutõrje jne – kuid kõigi riigisaladuse kaitse riivamisi puutuvate valdkondade käsitlemine paisutaks asjatult töö mahtu ja kaotaks selle fookuse.)

Arvestades valdkondade eripalgelisust on paratamatu ühtse metoodika puudumine. Nende valdkondade puhul, mille käsitlemiseks on teaduskirjanduses traditsioonid välja kujunenud, on neist eeskujuna võetud – eriti kehtib see õigusliku kaitse ja kasutatud krüptosüsteemide kohta. Metoodika probleeme on põhjalikumalt käsitletud vastavate peatükkide alguses, iga peatüki lõpus leidub alapeatükk olulisemate järeldustega peatükist.

Esimene peatükk käsitleb riigisaladuse õiguslikku kaitset, vaadeldakse täpselt riigisaladuse defineerimist ja sellega seotud probleeme. Selgitatakse välja valdkonda reguleerinud seadused ja mõnel juhul käsitletakse ka nendega tihedalt seotud määrusi. Võrdleva analüüsi teel ning kirjandust ja arhiiviallikaid kasutades uuritakse regulatsiooni muutumise dünaamikat ja selle põhjuseid. Peatüki kirjutamise tegi oluliselt keerukamaks, aga ka tulemuse oluliselt huvitavamaks tõsiasi, et enne Eesti Vabariigi seadusi; reguleerisid vaadeldaval perioodil riigisaladuse kaitset ka Venemaa seadused. Seepärast osutus vajalikuks ka Venemaa õigusloome protsessist ja seaduste avaldamise süsteemist arusaamine. Peatüki kirjutamisel etendas olulist osa konsulteerimine õigusajaloolase ja tegevjuristiga.

Teine peatükk on piirist salajase ja avaliku teabe vahel. Lisaks riigisaladuse tasemetele uuritakse põhjuseid julgeolekualase info avaldamiseks, aga ka selle avaldamise piiramiseks. Eesti Vabariik aastatel 1918–1940 on juhtumiuuringuna huvitav materjal, kuna perioodi jääb nii sõja kui ka rahu aeg, nii

demokraatlik kui ka autoritaarne valitsemine. Peatükis analüüsitakse mitmeid n-õ piiripealseid julgeolekualase teabe avaldamise juhtumeid ning hinnatakse neid riigisaladuse kaitse aspektist.

Kolmas peatükk selgitab välja riigisaladust töödeldud asutused ning uurib, missugust julgeolekualast teavet need töötlesid. Suurt tähelepanu on pööratud nende asutuste füüsilisele kaitsele alates hoonete asukohast ja arhitektuurist kuni tööpäeva pikkuse ja valve organiseerimiseni. Eraldi vaatlemist on leidnud esemaliste riigisaladuste, nagu kaitsekindlustused ja sõjalaevad, kaitse – kuigi eelmainitud suurte mõõtmega objektid erinesid oluliselt riigisaladust sisaldavatest dokumentidest, olid need seaduste järgi riigisaladusena kaitstavad ning seda järgiti ka praktikas. Lisaks asutustele on lühidalt peatunud eraisikute valduses olevatel salastatud materjalidel ning riigisaladuse kodustes tingimustes töötlemise probleemidel.

Neljas peatükk vaatleb riigisaladust töödeldud isikutele eriteenistuste – sõjaväeluure ja poliitilise politsei – poolt sooritatud taustakontrolli.³⁷ (Vaadeldaval perioodil kasutati ka terminit „poliitilise usaldusvääruse kontroll”, mis on mõnevõrra eksitav, kuna lisaks isiku poliitilisele meelsusele uurisid eriteenistused ka tema võimalikku kriminaalset minevikku ja „elukombeid”, sh võimalikku sõltuvust alkoholist, mingil määral ka majanduslikku olukorda ning kohati isegi isikuomadusi.) Väheses teema kohta teistes riikides ja ajastutel leiduvas kirjanduses on kesksel kohal statistika ning samamoodi on see käesolevas väitekirjaski. Peatüki kirjutamine eeldas nädalatepikkust arhiivitööd ainuüksi andmete MS Exceli tabelisse sisestamisel, mis tasus ennast topelt ära. Nimelt selgus, et päringuid ja nende vastuseid puudutava tuhandetest lehtedest koosneva kirjavahetuse sisse hajutatuna leidsid mõned ringkirjad, mis aitasid selgusele jõuda taustakontrollideks antud suuniste kohta. Samas peatükis uuritakse riigisaladuse kaitse alast väljaõpet.

Viies peatükk, mis on töö kõige mahukam, uurib sideturvalisust ehk Eesti Vabariigi käsutuses olnud erinevaid võimalusi sõnumite edastamiseks ja kasutatud krüpteerimisviise ning neile antakse hinnang riigisaladuse kaitse seisukohast. Metoodikalt erineb see peatükk kõige enam ajalooteaduses üldiselt kasutatavast ja sisaldab eraldi teooriale pühendatud alapeatükke 5.1 ja 5.3.1–5.3.3. Peatüki kirjutamise eelduseks on olnud autori pikaajaline huvi ning varasemad signaalluuret ja krüptoloogiat puudutanud väiksemamahulised uurimused³⁸, samuti tuleb lisada, et krüpteerimisviise käsitlev alapeatükk 5.3 on valminud Haridus-

³⁷ Tänapäeval on sarnase tegevuse kohta kasutusel termin „julgeolekukontroll”, kuid kuna see omab täpset juriidilist määratlust – vt Riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadus, 4. jaotis. RT I 2007, 16, 77 – mis erineb paljudes aspektides käesolevas töös vaadeldaval perioodil praktikas läbiviidud tegevustes (sh on põhimõtteline erinevus ka õigusliku regulatsiooni kui sellise olemasolu), ei ole segaduse vältimiseks ülalnimetatud terminit kasutatud.

³⁸ Ivo Juurvee. Estonian Interwar Radio-Intelligence. // *Baltic Defence Review* 2003, 2, lk 123–137; Ivo Juurvee. Briti sideluure Eesti kommunistide vastu. // *Tuna* 2011, 4, lk 111–113; Ivo Juurvee. Wabariigi moodsad salakõrvad. *Tehnikamaailm* 2003, 2, lk 64–66.

ja teadusministeeriumi toel.³⁹ Valdlinna avamiseks on ära toodud ühe 1921. aastal Eesti sõjaväes kasutusel olnud šifri murdmise käik autori poolt (alapeatükk 5.3.4.1), mis oli nähtavasti kõige eksootilisem väljakutse käesoleva töö kirjutamise käigus. Kasutatud krüptosüsteemide kirjeldamisel ei ole detailidesse laskutud, vaid on valdkonnast võimaluste piires antud võimalikult laiahaardeline ja terviklik ülevaade.

Kuues peatükk on töö kõige poleemilisem. Eriti väljakutsuv oleks ju anda vastus küsimustele, kui hästi oli Eesti riigisaladus kaitstud ja kas see omas mõju riigi saatusel? Kahele viimasele küsimusele ammendava vastuse andmine ei ole paraku isegi teoreetiliselt võimalik – meil ei ole teada, kuipalju lähtusid Eestile vaenulike võõrriikide juhtkonnad Eestit puudutavate otsuste tegemisel Eesti kohta kogutud informatsioonist ning kuivõrd oli nendeni jõudev info moonutatud Eesti riigisaladuse kaitse süsteemi efektiivsuse ja kuivõrd nende oma luuretsükklis esinevate vigade tõttu. Eesti võrdlemist teiste riikidega raskendab valdkonna alauuritus mujal. Kätesaadavate materjalide põhjal on probleemi töös siiski käsitletud, vaadeldes andmeid, mida Nõukogude eriteenistused otsusetegijatele edastasid. Teatud määral tundsid Eesti vastu huvi ka teiste riikide eriteenistused, kuid paraku ei võimalda allikaline baas täpselt määratleda, mida nad teada tahtsid, mida nad teada said ning kas see oli vastuolus Eesti seaduste ja Eesti otsusetegijate soovidega. Kindlasti ei saa seda käsitlust pidada ammendavaks, diskussioon jääb avatuks teiste ajaloolaste arvamustele ja uurimustele, uutele arhiivileidudele ning loomulikult ka Eestit puudutavate materjalide uurijatele kättesaadavaks tegemisele Venemaa Föderatsiooni arhiivides.

Käesoleva töö lahutamatuks osaks on 25 asjakohast **lisa**, mis eraldi võetuna oleksid vaadeldavad riigisaladuse kaitse alase väikesemahulise allikapublikatsioonina. Lisades on ära toodud väljavõtted riigisaladuse kaitset reguleerinud seadustest. Kuna õigusliku teksti tõlge ei pruugi olla õiguslikult pädev, on võimalusel kasutatud ametlikke tõlkeid, nende puudumisel on õigusaktide väljavõtted ära toodud originaalkeeles (st antud juhul vene keeles).

Teksti selguse ja ruumi kokkuhoiu huvides on kasutatud kahte viitamissüsteemi: traditsioonilist joonealust viitamist ning õigusakti nimetamisel ainult paragrahvide äramärkimisel tekstisisest viitamist. Joonealustes viidetes on õigusaktide puhul kasutatud juristide kasutatavat süsteemi, kus tuuakse ära akti avaldamisandmed ja leheküljenumbrite asemel paragrahvid (tervikttekstide kordustrukside puhul on see ainuke võimalus viidatava koha leidmiseks).

Tekstis esinev sõna „Venemaa” tähistab Venemaad enne enamlaste riigipööret 1917. aasta oktoobris, kui on käsitletud sama riiki hilisemal perioodil, on seda nimetatud vastavalt Nõukogude Venemaaks või Nõukogude Liiduks.

³⁹ MTÜ S-Keskuse projekt „Krüpto II”, mida HTM toetas vastavalt 16.12.2010 sõlmitud lepingule nr 10.1-8.1/985.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

Väheuuritud teemal kirjutades on uurija paratamatu probleem varasema kirjanduse vähesus. Külma sõja järgses Eestis on kitsalt riigisaladuse kaitsele aastatel 1918–1940 pühendatud vaid mõned leheküljed,⁴⁰ mida ei saa pidada piisavaks eeltoodud küsimustele vastamisel. Põhjalikumateks vastuluuret käsitlevateks uurimusteks on Tiit Noormetsa⁴¹ ja eriti Reigo Rosenthali⁴² teosed, mis on osutunud käesoleva töö kirjutamisel korduvalt väga vajalikeks. Krüptoloogiat on populaarteaduslikus võtmes varem käsitletud ka autor.⁴³

Külma sõja ajal on kirjutatud mitmed mälestusteraamatud, mis on olnud kasutatavad tööle n-ö inimliku mõõtme andmiseks ja paljude detailide täpsustamiseks, mille kohta dokumente napib.⁴⁴ Allikakriitilised probleemid memuaaride kasutamisel on ajaloolastele üldtuntud, kuid temaatikaga seotult on Külma sõja ajal vähemalt ühel juhul olnud tegemist ka suisa KGB-ga seotud palgalise propagandisti sekkumisega ajalookirjutusse – nimelt on Andrus Roolaht kasutanud aastatel 1936–1937 läbiviidud Eesti ohvitseride majandusliku taustakontrolli materjale nende suhtes äärmiselt vaenuliku käsitluse kirjutamiseks⁴⁵ (vt ka alapeatükk 4.5). Sellise käsitluse konteksti mõistmisel on olnud kasu autori varasemast Külma sõja perioodile keskendunud uurimistööst.⁴⁶

Enne Teist maailmasõda oli riigisaladuse kaitsele puutuv Eestis arusaadavalt riigisaladus, seepärast pole olemas ka teemakohast kirjandust. Kuid nagu eespool mainitud, oli julgeolekut puudutava materjali avaldamine tihti peale

⁴⁰ Ainuke üritus riigisaladuse kaitsele süsteemsemalt läheneda on ühes kaitsepolitsei aastaraamatus ilmunud lühike artikkel: Riigisaladuse kaitse 1920–1940. // Kaitsepolitsei aastaraamat 2005. Tallinn: Kaitsepolitseiamet, 2006, lk 34–36. Teemat on süsteemsemalt puudutanud Eero Medijainen, vt: Saadiku saatus: Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, lk 80.

⁴¹ Tiit Noormets. Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940. // Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tallinn: Kistler-Ritso Sihtasutus, 1999, lk 35–66.

⁴² Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010; Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. Tallinn: SE&JS, 2013.

⁴³ Ivo Juurvee. Krüptograafid 1920–30ndate Eestis. // Tehnikamaailm 2006, 9, lk 78–80.

⁴⁴ Elias Kasak. Mälestusi. Tallinn: EPL, 2011 (Kasaku mälestuste trükis ilmunuta osa kohta vt: Nõmm, Aart. Teenistusest Kaitsevägeade Staabis aastatel 1926–1934. // Aastaraamat 2010. Tallinn: Kaitseväge Peastaap, 2011, lk 111–115); Alfred Luts. Heitluste keerises. Tallinn: Olion, 2004; Oskar Mamers. Kahe sõja vahel. Stockholm: EMP, 1957; Harald Roots. Kui võitluseta murdus mõök. Toronto: S. n., 1993; William Tomingas. Mälestused. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010. Üks kasutatud memuaarteos on kirjutatud juba enne Teist maailmasõda ja ilmus esmakordselt 1939. aastal Bulgaarias: Николай С. Батюшин. Тайная военная разведка и борьба с ней. // У истоков русской контрразведки: Сборник документов и материалов. Кучково Поле: Общество изучения истории отечественных спецслужб. 2007, lk 73–226.

⁴⁵ Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. Kd 12. Tallinn: Ajalehe Kodumaa väljaanne, 1966.

⁴⁶ Ivo Juurvee. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. // Ajalooline Ajakiri 2009, 1/2, lk 47–76.

üsna riigisaladuse piiri peal laveerimine. Seepärast on väikeste killukeste kaupa võimalik leida mitmesugustest eeskirjadest, käsiraamatutest, määrustikest ja asutuste ajalugudest infot ka riigisaladuse kaitse erinevate valdkondade kohta. Eraldi esiletoomist väärib selles kontekstis aastatel 1934–1939 ilmunud „Valitsusasutiste tegevus”, kogu toonase avaliku teenistuse ühine aastaraamat.

Käsitledes piiri avaliku ja salajase teabe vahel on töös olnud oluliseks allikaks vaadeldava ajajärgu ajakirjandus ja erialane perioodika.

Riigisaladuse õiguslikku kaitset käsitledes on arusaadavalt olulisimateks allikateks Riigi Teataja (RT) ja Vene Seaduste Kogu (VSK, *Сводъ законовъ Россійской имперіи*⁴⁷) ning mõned seaduste terviktekstid ja kommenteeritud väljaanded. Riigi Teataja ilmus novembrist 1918 kuni augustini 1940, kuna aastakäigud 1919–1939 on varustatud mõistliku ülesehitusega sisujuhtidega, lihtsustab see oluliselt nende terviklikku läbitöötamist ja muudatuste jälgimist. Kuueteistkümne-köitelise Vene Seaduste Koguga oli asi oluliselt keerulisem kaasaegsetele ja on seda ka praegu, kuna nii mõnigi seadus oli jõus üle sajandi, kuid uute seadustega mitmeid kordi muudetud kujul. VSK kättesaadavus oli tõsiseks probleemiks juba sõdadevahelisel perioodil, veel üle nelja aasta pärast iseseisvuse taastamist saatis Siseministeeriumi administratiivajade peavalitsus Eesti saatkonnale Moskvas palve muretseda VSK, kuna „kõigele katsete peale vaatamata, ei ole saanud omale muretseda Vene riigi Seaduste Kogu, millela väga raske töötada.”⁴⁸ Paistab, et Eestis ei leidu enam ühtegi uuemat eksemplari.”⁴⁹

Paraku muu olemasolev materjal teema kohta on piiratud. Vaadeldava perioodi avaldatud Riigikohtu lahenditest valdkonna kohta selgitusi ei lisandunud,⁵⁰ teemat ei käsitletud ka ajakirjas Õigus ilmunud artiklites.⁵¹ Mingil määral asjakohaseid arvamusi toonastelt juristidelt, pikaajaliselt siseministri abilt Eugen Maddisonilt ja sõjaväeprokurör Konstantin Trakmanilt on siiski õnnestunud leida.

⁴⁷ Venemaa õiguse allikaid on ka teisi (Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи ja Собрания узаконений и распоряжений правительства), kuid VSK oli neist juhtiv ja pidevalt uuendatav terviktekstide kogu, selle kasutamine ja sellele viitamine oli tavaks ka doktoritöös vaadeldava perioodi Eestis. Venemaa õiguse kodifitseerimise kohta laiemalt, vt: Jüri Uluots. Eestimaa õiguse ajalugu: Konspekt. // Peeter Ilus (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn: Penikoorem, 2008, lk 343–346.

⁴⁸ „Väga raske” on pehmelt öeldud – keeruline on aru saada, kuidas oli ilma VSK-ta administratiivajade peavalitsusel üldse võimalik töötada! Küllap oli neil võimalik VSK mõnda uuemat väljaannet laenata, mis tegi töö loomulikult aeganõudvamaks ja ebamugavamaks.

⁴⁹ Siseministeeriumi administratiivajade peavalitsuse juhataja abi saadikule Moskvas, 12.07.1922. ERA, 957-1-123, L 37.

⁵⁰ Aleksander Buldas. Üldiseks teadmiseks avaldatud Riigikohtu 1920.–1931. a. otsustes leiduvate seaduseseletuste kogu. Tallinn: autori kirjastus, 1933; Aleksander Buldas. Riigikohtu 1932.–1938. a. otsustes leiduvate seaduseseletuste kogu. Tallinn: autori kirjastus, 1939.

⁵¹ Aleksander Buldas. 1920.–1938. a. „Õiguses” leiduvate artiklite ja arutluste süstemaatiline nimestik. Tallinn: autori kirjastus, 1939.

Ajakirjas *Juridica* on riigisaladuse kaitse teema küll käsitlemist leidnud,⁵² kuid ainult iseseisvuse taastamise järgset konteksti arvestades. (Võrreldes 20. sajandi esimese poolega on niivõrd oluliselt muutunud nii kehtiv õigus kui ka üldised arusaamad õigusest, eriti mis puudutab informatsioonivabadust, et kaasaaja võrdlused perioodiga 1918–1940 oleksid ebateaduslikud. Ühtlasi on praegused õigusaktid kergesti kättesaadavad ja keda selline võrdlus peaks huvitama, saab seda kerge vaevaga teha.⁵³)

Muudest töös käsitlevatest valdkondadest on suur kogu kirjandust olemas krüptosüsteemide kohta, kuid see käsitleb valdavalt Teist maailmasõda ja eriti Suurbritannia edu Saksa *Enigma* krüpteerimisaparaadi abil šifreeritud sõnumite murdmisel. Sellise kirjandusega pole paraku käesoleva töö raames just palju peale hakata. Ka tänapäeva puudutavalt on valdkonna kohta üksjagu kirjandust, kuid paraku on krüpteerimine tehnoloogia arenguga seoses nii palju muutunud, et selline kirjandus on vaadeldavat perioodi arvestades täiesti kasutu. Seepärast on tulnud autoril pöörduda 1930. aastate krüptoloogide kirjutatud käsiraamatute poole: kasutatud on nii Eesti valdkonna parima eksperdi Artur-Bernhard Normaku teost⁵⁴, väljapaistva Ameerika Ühendriikide krüptoloogi William F. Friedmani fundamentaalset neljakõitelist käsiraamatut⁵⁵ kui ka teisi varasemaid Ameerika Ühendriikide käsiraamatuid.⁵⁶ Peale Normaku töö on need materjalid Ameerika Ühendriikide signaalluure poolt (*National Security Agency*, NSA)

⁵² Ainuke käesoleva töö seisukohalt huvipakkuv käsitlus on: Kristi Aule. Riigisaladus – kas „salajane õigus“?: Informatsioonivabaduse loomulikust piirist. // *Juridica* 2002, 5, lk 303–311.

⁵³ Vt Riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadus, RT I 2007, 16, 77; Riigisaladuse ja salastatud välisteabe kaitse kord, RT I 2007, 73, 499; Avaliku teabe seadus, RT I 2000, nr 92, art 597; Karistusseadustik, RT I 2001, 61, 364 (teemaga on seotud: § 232 Riigireetmine; § 234 Salakuulamine; § 241 Riigisaladuse avalikustamine; § 242 Riigisaladuse avalikustamine ettevaatamusest; § 243 Asutusesisese teabe edastamine).

⁵⁴ Artur Normak. Šifri käsiraamat. Tallinn: autori kirjastus, 1935.

⁵⁵ William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part I. Monoalphabetic Substitution Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1938. NSA veebileht: http://www.nsa.gov/public_info/files/military_cryptanalysis/mil_crypt_I.pdf (17.08.2011); William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part II. Simpler Varieties of Polyalphabetic Substitution Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1938. NSA veebileht:

http://www.nsa.gov/public_info/files/military_cryptanalysis/mil_crypt_II.pdf (17.08.2011); William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part III. Simpler Varieties of Aperiodic Substitution Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1939. NSA veebileht:

http://www.nsa.gov/public_info/files/military_cryptanalysis/mil_crypt_III.pdf (17.08.2011); William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part IV. Transposition and Fractionating Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1941. NSA veebileht: http://www.nsa.gov/public_info/files/military_cryptanalysis/mil_crypt_IV.pdf (17.08.2011)

⁵⁶ *Enemy Codes and Their Solution*. NARA, RG 457, Entry A1 9032, Container 124; *The Index of Coincidence and Its Applications in Cryptology*. NARA, RG 457, Entry A1 9032, Container 123.

alles viimase kümne aasta jooksul Infovabaduse Seaduse (*Freedom of Information Act*, FOIA) alusel uurijatele kättesaadavaks tehtud ja osaliselt samast agentuurist arhiivile (*National Archives and Records Administration*, NARA) üle antud.

Ülejäänud peatükkides on olulisem roll arhiiviallikatel, millest enimkasutatud kaks Eesti Riigiarhiivi (ERA) fondi on uurijatele hästi tuttavad ja varemgi ohtralt viitamist leidnud: ERA 495 – Sõjavägede Staap ja ERA 957 – Välisministeerium. Ülejäänud fondides leiduva materjali puhul väärib esiletõstmist ERA 1843 – Sõjaminesteeriumi Arsenal, milles leiduvad unikaalsed ja seni akadeemiliseks uurimiseks kasutamata materjalid töölevõetavate isikute taustakontrolli kohta. Kasutatavate fondide arvu on oluliselt suurendanud krüptosüsteeme puudutav osa doktoritööst, sest vastavad materjalid on kildhaaval laiali paljudes erinevates fondides. Need allikaid ei ole uurijad varem kasutanud ning väärib märkimist, et suurt osa leiduvast materjalist ei tohiks üldse säilinud olla. Selle olemasolu tuleneb ühest küljest hooletusest vaadeldaval perioodil ja teisest küljest viisist, kuidas Eesti iseseisvus kaotati – käsku krüpteerimist puudutavate dokumentide hävitamiseks tõenäoliselt ei antudki, kuigi paljudes asutustes ja üksustes tehti seda omal initsiatiivil.

Nagu muudegi eriteenistusi puudutavate teemade puhul, tuleb Eesti riigisaladuse kaitse efektiivsuse hindamisel arvestada, et teenistused ise sekkuvad varjatult ajalookirjutusse ja see põhjustab kirjanduses tahtlikke moonutusi.⁵⁷ Teisest küljest keskendub eriteenistusi käsitlev kirjandus peamiselt suurtele õnnestumistele isegi juhul, kui see on kirjutatud ebasõbralike autorite poolt.⁵⁸ Seega on üritatud kasutada arhiiviallikaid ja avaldatud allikaid, mis on vabad hinnangu andmisest, et mitte öelda, Nõukogude luure ülekiitmisest.

Käesoleva töö kirjutamisel on nõuannete, arutluste, toetuse ja materjalidele tähelepanu juhtimisega abiks olnud terve rida häid inimesi, kellest mõned olulisema panuse andnud on siinkohal nimetatud tähestikulises järjekorras: Toomas Anepaio, Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Mart Orav, Ago Pajur, Jaak Pihlak, Reigo Rosenthal, Urmas Salo, Kaili Tamm, Tiina Tamman, Tõnu Tannberg, Johannes Tilk (1943–2011), Kuldar-Jaan Torokoff, Jaak Valge. Tööd on toimeetanud Sirje Endre, Liine Jänes, Toomas Mattson, Kerttu-Liina Tuju ja Elle Veermäe ning küljendanud Rein Seppius. Neile, aga ka paljudele teistele, kuulub autori siiras tänu. Alates doktoriõpingute alustamisest 2005. aastal on autor kogenud oluliselt rohkem toetust ja pöidlahoidmist, kui oleks osanud varem oodata ning negatiivset suhtumist, rääkimata uurimistöö takistamisest, pole üldse märgata olnud.

⁵⁷ Selle kohta vaata juhtumiuuringut: Ivo Juurvee. KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu. // Tuna 2008, 2, lk 32–53.

⁵⁸ Heaks näiteks selle kohta on kõige tuntum ja üks parimaid Nõukogude luuret käsitlevaid käsitlusi: Christopher Andrew ja Vassili Mitrohhin. Mitrohhini arhiiv: KGB Euroopas ja mujal läänemaailmas. Tallinn: Sinisukk, 2002.

I. RIIGISALADUSE ÕIGUSLIK KAITSE

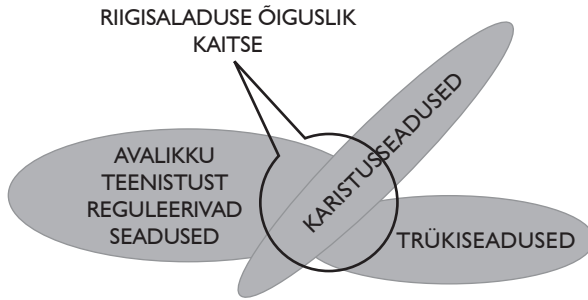
Narratio argentea, silentium vero aureum est.

Peatüki esmaseks eesmärgiks on leida aastatel 1918–1940 Eestis riigisaladuse kaitset reguleerinud seadused ja määrused, sh nii Eesti Vabariigi kehtestatud kui siin pikka aega kehtinud Venemaa õigusaktid. Nende süstematiseerimisel osutus otstarbekaks regulatsiooni vaatlemine valdkondade kaupa – asutuste ülesehitust ja riigiteenistust puudutavad õigusaktid, karistusõigus ning trükivabaduse piirangud – ja alles valdkondade siseselt kronoloogiline lähenemine. Kuigi riigisaladuse olemasolul on oluline roll riikidevahelises suhtluses, osutus puutumus rahvusvahelise õigusega minimaalseks, kuid käsitletud on sedagi.

Valdkonniti on teostatud õigusaktide sisu võrdlev analüüs, kasutades seejuures töös vaadeldaval perioodil ilmunud kirjutisi ja mingil määral kohtupraktikat, saamaks aimu riigisaladuse õigusliku kaitse dünaamikast sellel ajavahemikul. Seadusandlus asetati ajaloolis-poliitilisse konteksti, mõistmaks selle dünaamika põhjusi. See võimaldas teha järeldusi riigisaladuse mõiste definitsiooni kohta kõnesoleval perioodil, mingil määral hinnata ka valitsenud tavasid, lahti mõtestada sellise regulatsiooni tekkimise põhjuseid, hinnata kohtupraktika ja poliitiliste protsesside mõju riigisaladuse õiguslikule kaitsele ja viimase efektiivsust. Karistusõiguse osas on võrdluseks kasutatud samal perioodil Nõukogude Liidu toimunud regulatsiooni. Kuigi Nõukogude Liidu näol ei olnud tegu õigusriigiga ja eriti karistusseaduste rakendamisel lubas riik endale laia omavoli, näitab sealne regulatsioon, kuidas riigisaladuse kaitset oli võimalik karistusõigusesse põhimõtteliselt teistmoodi kirjutada. Eesti ajaloolastele võib see huvi pakkuda, kuna sealses õigusruumis pidid tegutsema Eesti luurajad ja nende värvatud isikud ning 1940. aasta lõpus pandi samad seadused kehtima ka Eesti territooriumil.

Riigisaladuse õiguslik kaitse on vähemalt sama oluline valdkond, kui teised selles töös käsitletavat valdkonnad. Et riigisaladuse kaitse süsteem üldse funktsioneerida saaks, peab olema õiguslikult määratletud, kuidas see toimib ning milliste rikkumise eest ja kuidas karistatakse. Ülevaate andmise teeb märksa keerulisemaks asjaolu, et vaadeldaval perioodil ei olnud Eesti Vabariigis „riigisaladuse seadust“ ehk ühte seadust, mis valdkonda terviklikult reguleeriks. Seejärel tuleb valdkonna regulatsiooni otsida teistest seadustest. Eelkõige tulevad siin kõne alla valitsemist laiemalt puudutavad seadused, mis sisaldavad mõningaid sätteid salajaste materjalide kohta; karistusseadused, mis määratlevad üpris täpselt, milliste andmete kogumist ja võõrriigile edastamist peeti kuriteoks ning trükiseadused, mis panid paika valdkonnad, mille kohta oli keelatud avaldada teateid trükimeedias (alates 1926. aastast tegutsenud ringhäälingu programm oli valdavalt meelelahutuslik⁵⁹, riigisaladuse kaitse seisukohast

⁵⁹ Algusaastatel ei kujutanud ringhääling endast olulist uudistekanalit, kuna uudistesaadete maht oli piiratud ning kasutati vaid ETA ja ajalehtede materjale, st jäeti kasutamata võimalus olla viimastest kiirem. Olukord hakkas mõnevõrra muutuma pärast ringhäälingu riigistamist

Joonis 2. Riigisaladuse kaitset reguleerivad seadused.

võrdsustati raadio ja kino trükiajakirjandusega alles 17. oktoobri 1939 Sõjavägede Ülemjuhataja määrusega (§ 7)). Nagu paljud teisedki teemad, oli ka riigisaladuse kaitse vaadeldaval perioodil tänapäevaste arusaamade järgi nõrgalt, et mitte öelda puudulikult reguleeritud. Kindlalt võib öelda, et riigisaladusse puutuv ei olnud seadusandjale prioriteet Venemaa Impeeriumis ega ka Eesti Vabariigis. Vastavaid paragrahve võeti üle varasematest aktidest või jäeti sootuks reguleerimata.

Vaadeldavad õigusaktid jaotuvad esmalt neid välja andnud riigi järgi. Eesti Vabariigi sünnihetkeks loetakse kokkuleppeliselt 24. veebruari 1918, kuid iseenesestmõistetavalt ei olnud võimalik luua iseseisvat õigussüsteemi hetkega. 19. novembril 1918 otsustas Eesti Vabariigi Ajutine Valitsus tunnistada kuni uute seaduste vastuvõtmiseni ja endiste seaduste muutmiseni kehtivaks kõik endised Venemaa seadused sellistena, nagu nad ühendatud Eestimaa ja Põhja-Liivimaa kubermangude piirides olid jõus olnud 24. oktoobril (vkj) 1917,⁶⁰ ehk siis enne bolševike riigipööret. Seadustes esinev sõna „Venemaa” asendati nende kasutamisel ja tõlkimisel lihtsalt sõnaga „Eesti” või „Eesti Vabariik” – selguse mõttes on samamoodi talitatud ka käesolevas töös. Uute seaduste väljatöötamine ja vastuvõtmine oli aeganõudev protsess. Venemaa seadused kehtisid kohati veel 1940. aastal, riigisaladuse kaitset puudutavate seaduste osas vähemalt kuni Eesti *Kriminaalseadustiku* maksmapanekuni 1935. aastal. Teatud erandi moodustavad ainult trükiseadused, sest selle valdkonna reguleerimist alustas Eesti Vabariik juba 18. novembril 1918 vastu võetud ja Riigi Teatajas nr 1 ilmunud *Trükiasjade ajutiste määrustega*.

Nagu mainitud, kehtisid Eesti Vabariigis esialgu Venemaa seadused. Need avaldasid tugevat mõju ka Eesti Vabariigi enda tulevastele seadustele. Sarnaselt seadustele kujunes ka oskussõnavara läbi vene keelest tõlkimise. Õigusaktides

(o/ü Raadio Ringhääling kontsessioon lõppes 30. juunil 1934 ja 1. juulist alustas tegevust Riigi Ringhääling), kuid valdavalt jäi programm siiski meelelahutuslikuks. (Vt Sigrid Kaasik. Ringhäälingu algusaastad. // Epp Lauk (koost). Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Tartu: TÜ Kirjastus, 2000, lk 127–145.

⁶⁰ Ajutised administratiivseadused. § 2. RT 1918, nr 1.

kasutati nii nimisõna „saladus” (vn k тайна) kui ka omadussõna „salajane” (vn k секретный) ehk „saladuses hoitav” (vn k тайне подлежащий). Praegu vene keeles riigisaladuse kontekstis kasutatav sõna „секрет” toona selles tähenduses ei eksisteerinud (kuigi sõna ise oli olemas bioloogilise terminina, tähendades sekreeti ehk nõret). Riigisaladust sisaldavatele dokumentidele tehti Venemaal märke „секретно”.

Riigisaladuse töötlemist Eesti Vabariigis mõjutasid lisaks õigusaktidele kindlasti ka kirjutamata reeglid ja tavad. Kitsamalt võttes mõjutasid dokumentatsiooniga ümberkäimist kindlasti tsaaririigi asjaajamistavad, mis olid juurdunud toonaste asjaajamiskordade kaudu, kuid üldiste arusaamade lähteid on keerukam leida. Populaarne vanasõna ja paljudes keeltes kasutatav vanasõna – rääkimine hõbe, vaikimine kuld – leidub ka eesti keeles. Diskreetsuse kui moraalse väärtuse esiletõstmine on aga mainitud vanasõnast märksa vanem, näiteks juba Piiblis, mis oli ja on isegi praegu aluseks paljudele töökspidamistele. Nii on olemas õpetussõnad „kes valvab oma suud, hoiab oma hinge, aga huulte ammuli-ajajat tabab hukatus!”⁶¹ ja „kes valvab oma suud ja keelt, hoiab oma hinge hädade eest!”⁶² On tõenäoline, et ühiskondlikud väärtushoiakud võimaldasid riigi-saladuse kaitse vähemat reguleerimist seadusandja poolt, samas ei saanud kirjutamata reeglite alusel võidelda spionaaži vastu. Viimane oli ka seadustesse suhteliselt täpselt sisse kirjutatud. Vajadust spionaaživastaseks võitluseks – kuigi see võib tunduda iseenesestmõistetavana – seletati Eestis 1939. aastal lahti järgmiselt:

„Loodusõigusliku ürgnormina kehtib seisukoht, et igäühel, järelikult ka riigil, on õigus endakaitseks abinõusid tarvitusele võtta. Endakaitse huvides riik püüab teada, mida teine riik tema suhtes kavatseb, – seega endakaitse huvides on riik õigustatud spionaažiks. Vastaspoole spionaaž on aga hädaohtlik siseriiklikult. Selle hädaohtu vastu, jällegi endakaitse huvides, riik on õigustatud tarvitusele võtma abinõusid.”⁶³

Brockhausi entsüklopeedia venekeelne väljaanne sisaldas küll märksõna riigisaladus⁶⁴, kuid ei avanud seda kuidagi ning juhatas lugeja edasi märksõnade riigireetmine ja spionaaž juurde. 1930. aastatel välja antud Eesti Entsüklopeedias märksõna riigisaladus ei olnud. Seal leidis küll sisult ehk mõneti sarnane termin – sõjasaladus:

„Laiemas mõttes igasugune informatsioon kõige kohta, mida riik võib kasutada riigikaitseks ja mille teatavakssaamine võib mõjustada negatiivselt sõjapidamist; kitsamas mõttes – kõik riigi sõjalistesse jõududesse ja nende jõudude kasutamise võimalustesse puutuvad küsimused. Sõjaajal on keelatud avaldada:

⁶¹ Õpetussõnad, 13:3 (tsiteeritud vastavalt väljaandele: Suur Piibel. Keuruu: Otava, 1989).

⁶² Õpetussõnad, 21:23.

⁶³ J. N. Spionaaž rahvusvahelise sõjaõiguse seisukohalt. // Sõdur 1939, 12–13 (27.02), lk 281.

⁶⁴ Энциклопедический словарь. С.-Петербургъ: Издатели Ф. А. Брокгаузь и И. А. Ефронъ, 1901, kd 32, lk 490.

teateid oma ja liitlaste vägede arvu, koosseisu, asupaiga, varustamise kohta, teateid vägede liikumise kohta, vägede tegevuse kavatsusi, oma väeosade ja nende juhtide nimesid, teateid varustisvarude, raudtee, veoabinõude, telefoni- ning telegraafivõrgu ja raudtee üldise korralduse kohta.”⁶⁵

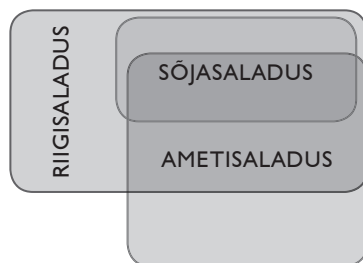
Selle definitsiooni laiem osa sarnaneb küll mõneti käesolevas töös kasutatava definitsiooniga – Eesti Vabariigi julgeoleku või välissuhtlemise tagamise huvides avalikuks tuleku eest kaitset vajav teave – kuid sõjasaladuse teatavakssaamine mõjutab negatiivselt ainult sõjapidamist, samas kui julgeolek on laiem mõiste. Tegelikult liikus ka perioodil 1918–1940 suur hulk dokumente märkega „salajane” väljaspool Kaitseministeeriumi/Sõjaministeeriumi haldusala, eriti Siseministeeriumis ja Välisministeeriumis. Vaieldamatult võis ka see teave vaenulikele riikidele teatavakssaamise korral Eesti julgeolekut kahjustada, kuigi sõjapidamisega ei pruukinud olla sellel mingit seost. Ja nagu näitasid sündmused Tšehhoslovakkias 1938–1939 ja Balti riikides 1939–1940, oli täiesti võimalik riikide okupeerimine ja õigusvastane annekteerimine ehk siis julgeoleku seisukohast kõige mustem stsenaarium ilma igasuguse sõjapidamiseta.

Lisaks riigisaladusele leidus veel terve hulk saladusi, mida osaliselt õiguslikult kaitsti. Peale sõjasaladuse; oli riigisaladusele samuti lähedane ja kohati isegi kattuv ka ameti- ehk teenistussaladus (toonases keelepruugis ka ametsaladus; vñ k *служебная тайна*), millest ka edaspidi juttu tuleb. Muudest väga erinevatest saladustest, mis on tuntud ka tänapäeval ja mida ka praegu osaliselt seadustega kaitstakse, olid olulisemad pihisaladus, ärisaladus, patsiendi ja arsti vaheline saladus ning postisaladus⁶⁶. Viimast tuntakse tänapäeval seoses inimestevahelise kommunikatsiooni tehniliste võimaluste olulise avardumisega sõnumisaladusena.

Ametisaladuse ja sõjasaladuse osaline kattuvus tuleneb sellest, et valdavalt said sõjasaladused teatavaks sõjaväelastele nende teenistuskohustuste tõttu. Sõjasaladused võisid teatavaks saada ka mittesõjaväelastele või riigikaitsega mitte seotud isikutele, eriti puudutab see kohalikke elanikke kindlustatud rajoo-

⁶⁵ „**Riigireetmine** e. riigi-äraandmine, jur., riigi välise, rahvusvahelise julgeoleku ja võimuseisundi vastu sihitud süütegu. R-e eriliigid on järgmised. 1) Sõjaline r.: a) vaenuliku riigi abistamine sõjalistes või muudes vaenlikes tegudes (KrS § 80 jt.); b) teadvalt vaenlikku sõjaväkke astumine või sellest mittelahkumine (KrS § 81, 97); c) välisriigi valitsuse ahvatlemine sõjalistele või muudele vaenlikele tegudele (KrS § 82, 97). 2) Diplomaatlik r.: a) riigi huvides saladuses hoitavate dokumentide, andmete, esemete ja vahendite välisriigile teatavaks tegemine, edasiandmine, või nendega tutvumise võimaldamine (KrS § 83 jt.); b) riigile teadvalt kahjuliku lepingu sõlmimine või teadvalt tema kahjuks kalduva diplomaatliku läbirääkimise pidamine (KrS § 94); c) riigi õigust välisriigi suhtes tõendavate dokumentide rikkumine, peitmine haaramine või võltsimine (KrS § 95, p. 1) jm.” (Eesti Entsüklopeedia, kd 7, 1936, vrg 1161.) Professor Hans Hattenhauer on reetmist nimetanud sõjaõiguse klassikaliseks kuriteokoosseisuks. (Hans Hattenhauer. Euroopa õigusajalugu. Tartu: Juura, 2007, lk 719.)

⁶⁶ Vt: тайна корреспонденции, тайна исповеди, врачебная тайна. Энциклопедический словарь. С.-Петербург: Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефронь, 1901, kd 64, lk 491–498. Samast võib lugeda veel notariaalsaladuse, vandekohtu saladuse, advokaadisaladuse ja isikliku saladuse kohta.

Joonis 3. Riigisaladuseks loetavad muud saladused.

nides nagu Aegna või Naissaar. Riigisaladuseks tuleks lugeda ka infot, mis ei olnud sõjasaladus, kuid puudutas riigi julgeolekut, näiteks vastavalt märgistatud poliitilise politsei või Välisministeeriumi ettekandeid. Teatud tingimustel võis riigisaladuseks osutuda ka teave, mis polnud ei sõja- ega ametisaladus:

„Salajasteks tuleb tunnustada ka andmete kogu, mis pikema aja jooksul süsteemiliselt on kogutud olgugi mitte salajastest allikatest (näit. ajakirjadest, paraadidel, manöövritel, tegelaste kõnedest jne.) ja mis peale süstematiseerimist osutub tähtsaks ja antud kujul salajaseks. Säärane teadete kogumine, kui teated puutuvad riigi välisesse julgeolekusse ja sündis välisriigi huvides, osutub karistatavaks.”⁶⁷ Ametsaladuse kohta on selle hoidmise vajadust põhjendades väga tabavad sõnad, mis kehtivad ka riigisaladuse kohta, kirjutanud Eugen Maddison: „[...] ametsaladus ei ole ju selleks, et avalikkuse eest varjata ametasutuse tegevuses ettetulevaid väärnähtusi, vaid selleks, et kaitstud oleksid esimeses järjekorras riiklised ja sellega ka kodaniku huvid.”⁶⁸

I. I. KARISTUSSEADUSED

Vabadussõja ajast on andmeid 38 Eestis spionaažis süüdistatuna kohtu alla antud isiku kohta, kellest süüdi mõisteti 29. Aastatel 1920–1940 arreteeriti erinevates spionaažikuritegudes kahtlustatavatena umbes pooltuhat inimest. Kohtuotsus langetati teadaolevalt 393 isiku suhtes ja 315 juhul oli see süüdimõistev.⁶⁹ Allpool vaadeldakse, milline oli valdkonnas kehtinud karistusõiguse regulatsioon.

⁶⁷ Konstantin Trakmann. Sõjakriminaalõigus: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Kursus. Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Staabi väljaanne, 1930, lk 28–30.

⁶⁸ Eugen Maddison. Ametsaladus. // Postimees, 23.10.1924.

⁶⁹ Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. Tallinn: SE&JS, 2013, lk 57.

I.1.1. Uus nuhtlusseadus ja Kriminaalseadustik

Karistusseadused reguleerisid riigisaladuse kaitset peamiselt spionaaži ja riigireetmise vastase võitluse kontekstis. Vastavad sätted olid olemas juba 1845. aasta *Nuhtlusseaduses* (NS⁷⁰; Уложение о наказаниях уголовных и исправительных), kuid 1917. aastaks kehtis riigireetmise osas *Uus nuhtlusseadus* (UNS; Уголовное уложение). *Nuhtlusseaduse* asendamine *Uue nuhtlusseadusega* oli osaks laiemast kriminaalreformist, mida enne 1917. aastat ja tsaaririigi lõppu ellu viia ei jõutudki. (Alates 1917. aasta lõpust järgnenud bolševike revolutsioonilisel kohtumõistmisel ei ole õigusriigiga eriti mingit seost ja uue regulatsioonini jõuti alles 1922. aastal.)

Uue nuhtlusseaduse eelnõu valmis 1895. aastal ja keiser Nikolai II pani selle riigireetmist puudutavad (§ 108–120) ja mõned muud osad maksma märtsis 1903, kuid täies ulatuses ei kehtestatud seda kunagi. Arvestades suure riigi inertsust, aga ka tuhandetele kohtu- ja politseiametnikele ning advokaatidele vajalikku ümberõpet, oleks üleminekuperiood olnud niikuinii vajalik, kuid probleeme oli karistusametnike võrgu uuendamisega.⁷¹ Kuigi UNS-il oli mitmeid puudusi, ei olnud tegu halva seadusega. Saksa kriminalisti professor Franz von Liszti arvates oli UNS paljudes küsimustes teedrajav (*ist bahnbrechend vorangegangen*).⁷²

Juba 5. juulil 1912 (vkj)⁷³ muutis Nikolai II UNS § 111–119 (§ 120 jäi uuest redaktsioonist välja) ning need kehtisid hiljem Eesti Vabariigis muutmata kujul kuni Kriminaalseadustiku kehtima hakkamiseni 1. veebruaril 1935 ning isegi siis olid muutused suhteliselt tagasihoidlikud. Seega pidas seadus ajaproovile Eestis vastu. Vene uurija Sergei Tšertoprud on UNS-i täienduste kohta koguni leidnud, et „1912. aastal võeti Venemaal vastu Euroopa kõige progressiivsem seadusandlik akt, mis oli suunatud riigisaladuse kaitsele ja välismaise spionaaži takistamisele.”⁷⁴ Tegu oli toona tõepoolest tulevikku vaatava seadusega. Kriminalseerides raadiosaatja ehitamise salajaste teadete võõrriigile edasiandmiseks ja ilma loata lennuaparaatidega kindlustatud piirkondade kohal lendamise, oli arvesse võetud tehnika viimast sõna. Kuriteokoosseise täpsustati, muutes need ehk liigagi jäigaks, samas sõnapaari „või muu” (*или иное*) rohke kasutamisega jäeti tõlgendamiseks siiski suhteliselt avarad võimalused.

⁷⁰ Seaduse nime selline tõlge ja lühend olid Eestis ametlikult käibel.

⁷¹ Georg Ambach. Eesti kriminaalõiguse arenguteed – 70 aastat Eesti esimese kriminaalreformi edukast lõpust. // *Juridica* 2005, 2, lk 94.

⁷² Georg Ambach. Karl Saarmann kui Eesti kriminaalõiguse formeerija ja arendaja. Tallinn: Akadeemia Nord, 2006, lk 63.

⁷³ Seaduse täielik nimetus oli *Salakuulamise teel riigi äraandmise kohta käivate seaduste muutmise seadus* (Об изменении и дополнении действующих узаконений о государственной измене путем шпионства), seda tunni üldiselt 5. juuli seadusena.

⁷⁴ Сергей Чертопруд. Законодательные акты по защите государственной тайны в Российской империи в начале XX века: Анализ опыта их применения. <http://www.agentura.ru/press/cenzura/zakonimper/>

Vajadus muudatuste järele kasvas välja tegelikult elust ja kohtupraktikast. 20. sajandi alguses oli Venemaa vastuluurele üheks viljakamaks kohtupraktikat andvaks tegevuspõlluks Saksamaa ja Austria-Ungariga piirnev Varssavi sõjaväeringkond. Aastatel 1900–1910 jõudis kohtuni 17 asja kokku 33 süüdistatavaga, kuid vastuluure arvates oli välismaa spioone tegelikult kätte saadud rohkem. Spioonide avastamisel ja süüdimõistmisel tegutsesid Varssavi ringkonnas käsi-käes vastuluure ohvitser sõjaväeringkonna staabis polkovnik Nikolai Batjušin ja alampolkovnik Aleksandr Rezanov sõjaväeprokuratuuris, kes initsieerisid protsessi UNS-i muutmiseks.⁷⁵ Nikolai Batjušini mälestuste kohaselt toimus see järgmiselt: „Need spioonide kohtuprotsessid, kus ma alati esinesin eksperdina, näitasid peagi meie seadusandluse mahajäämust sellest kaugel ees olevast spionaaži praktikast spionaaži olemuse määratlemise suhtes. Niipalju kui see võimalik oli, üritasin ma ekspertiisides seda viga parandada, lisades selle üldossa kaasaegse spionaaži mõiste. Pärast rida kohtuprotsesse tuli mulle pähe mõte teha seadus ümber ja esitada projekt Kindralstaabi Peavalitsusele. Varssavi sõjaringkonnakohtu prokuröri abi alampolkovnik Rezanovi kaasabil sai projekt esitatud, pärast läbi viidud meie seadusandlikest palatitest ja 5. juulil 1912 kõige kõrgemal tasandil heaks kiidetud.”⁷⁶ Arvestades põhjusi, miks seadus välja töötati, väärib märkimist, et 22–23. juunil (vkj), vaid kaks nädalat enne selle heakskiitmist, oli keiser Nikolai II kohtunud Paldiskis Saksa keisri Wilhelm II-ga, 5. juunil (vkj) aga kiitnud heaks Tallinna piirkonna rannakaitse üldkava.⁷⁷

Nagu memuaaride puhul tihtipeale, võib siingi kahtlustada, et autor mõnevõrra ületähtsustab oma rolli. Tänapäevastes kommentaarides tema mälestustele on projekti peamiseks väljatöötajaks peetud Aleksandr Rezanovi, kes olevat selle valmis saanud 1910. aastal.⁷⁸ Kuigi tundub loogiline, et algatus tuli Varssavi sõjaväeringkonnast, pidi muudatuste vajadus kindlasti olema teadvustatud ka Peterburis, sest eelnõu jõustamist kõigest kaks aastat pärast selle valmimist, võib pidada kiireks (näiteks UNS-i eelnõu valmimisest kuni mõnede paragrahvide jõustamiseni kulus kaheksa aastat).

Eesti Vabariiki ei rahuldanud loomulikult olukord, kus korraga kehtisid osaliselt 1845. aasta NS, 1864. aasta *Rahukohtu nuhtlusseadus* (RNS, Уставъ о наказаниях налагаемых мировыми судьями) ja 1903. aasta UNS – viimane oligi 19. sajandi lõpus välja töötatud selleks, et pikaks ja segaseks muutunud ning iganenud seadusi kaasajastada. Pärast pikki vaidlusi, kus Eesti Kriminaal-

⁷⁵ И. И. Васильев, А. А. Здановч. Генерал Н. С. Батюшин: Портрет в интерьере русской разведки и контрразведки. // У истоков русской контрразведки: Сборник документов и материалов. Кучково Поле: Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2007, lk 16–17.

⁷⁶ Николай С. Батюшин. Тайная военная разведка и борьба с ней. // У истоков русской контрразведки: Сборник документов и материалов. Кучково Поле: Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2007, lk 172.

⁷⁷ Eesti ja maailm: XX sajandi kroonika. I osa. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002, lk 35.

⁷⁸ У истоков русской контрразведки: Сборник документов и материалов. Кучково Поле: Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2007, lk 257.

seadustikule (KrS) pakuti eeskujuks ka Saksamaa 1871. aasta *Strafgesetzbuch* ja Norra 1902. aasta *Staffelovi*, otsustas Riigikogu 1921. aasta juulis ikkagi jääda UNS-i ümbertöötamise juurde. Komisjon KrS eelnõu väljatöötamiseks moodustati Kohtuministeeriumi juurde 1. märtsil 1922, teiste hulgas kuulusid sinna Kohtuministeeriumi nõunik Karl Saarman ja sõjaväe prokurör Konstantin Trakmann.⁷⁹

Kolonel Nikolai Reek kritiseeris UNS-i mõnevõrra 1923. aastal Kindralstaabi Kursustel (alates 1925 Kõrgem Sõjakool) antud loengus. Tema emotsionaalne esinemine väljendas siiski pigem südamevalu kogu riigisaladuse kaitse valdkonna pärast ning rahulolematust seaduse rakendamisega, kui mingit konstruktiivset kriitikat UNS-i vastavate lõikude osas:

„Vene seadus 6. juunil 1912⁸⁰ aastal haarab laialt spioneerimise mõiste, arvatess selle klassi kuritegudesse igasuguse kaasabi, mis kergendab väljamaa agendile ka mitte salajaste teadete korjamise Vene sõjalise jõu kohta ja tema riigi kaitse korra kohta, lugedes seejuures kuriteo peatundemärgiks lepingu olemasolu väljamaa riigiga. Inglise seadus 1911 a. haarab veel laiemalt spionaaži mõiste ja seejuures annab kohtuniku võimule varemalt mitte nähtud piirid: süüdistatava karistamiseks on küllalt kui kohtus tema ülespidamisest ja isiku iseloomust selgub, et tema teguviis võis riigi julgeolekule kahju tuua. Meil on maksev Vene seadus, kuid meil ei tarvitata teda täies ulatuses, veel hullem, iga spionaaži kuritöö püütakse meil üle viia poliitilisele pinnale. Ka meie vannutatud advokaatide ringkond ei ole küllalt patriootlik – tihti tasu mängib ülekaaluvat osa. Pääle selle [Nõukogude] Vene valitsus tarvitab rahvusvahelises õiguses enne mitte nähtud võtteid: kui meil tabatakse üks sala organisatsioon, siis pistetakse Venemaal tsheka keldritesse teatav arv optante eestlasi ja siis hakkab kauba vahetus peale. Muidugi sarnane olukord julgustab äraandjaid. Spionaaži kuritegudel on eri iseloom ja seepärast oleks otstarbekohane luua nende kuritööde uurimiseks eri kohtu-uurijad nii kuidas see lääne riikides on.”⁸¹

Reegi kommentaar ei näita teda tugeva õiguse asjatundjana, kuid iseloomustab ometi ohvitserkonna arvamust seadustest. Ta kurdab advokaatide vähese patriotismi üle, mainimata kohtunike rolli ehk üldist kohtupraktikat, ühtlasi ei märgi ta võimalust, et muuta võiks hoopis seadusi. Samuti ei ole ta rahul, et spionaažikuriteod püütakse viia poliitilisele pinnasele, samas kui spionaaž ongi olemuselt (riigivastane ehk) poliitiline kuritegu!

Reegi poolt mainitud probleem spioonide tabamise puhul pantvangide võtmisega teisel pool idapiiri oli tõepoolest aktuaalne. Tegelikult oli juriidiline lahendus juba leitud ja kasutusel hiljemalt 1921. aasta teisest poolest. Kohtuasjad, mille puhul oli karta pantvangide võtmist Nõukogude Venemaal, anti

⁷⁹ Georg Ambach. Eesti kriminaalõiguse arenguteed: Kolmveerand sajandit esimese kriminaalseadustiku vastuvõtmisest. // *Juridica* 2004, 3, lk 152–153.

⁸⁰ Peaks olema 5. juuli 1912 (vkj) seadus.

⁸¹ Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse, II jagu. Tallinn, 192[3], lk 80.

arutamiseks sõjaväljakohtule⁸² ning otsused tehti ja viidi täide nii kiiresti, et Nõukogude pool ei jõudnud reageerida. Näiteks Nõukogude luurele salajasi dokumente edastanud Johannes Alender arreteeriti 31. oktoobril 1921, mõisteti sõjaväljakohtus süüdi ja lasti maha 2. novembril.⁸³

1. detsembri 1924 mässukatse järelmina 12. veebruaril 1925 vastu võetud Riigikorra kaitse seadusega muudeti küll UNS § 99–102, mis käsitlesid terrorismivastast võitlust, kuid riigireetmist puudutavasse ossa muutusi ei tulnud.⁸⁴ Tõepoolest, mässukatsest oli riigil küll palju õppida, mida ka edukalt tehti, kuid mitte saladuste õigusliku kaitse valdkonnas.

Avalikkuse õiglustunne sai riivatud ka 1927. aastal, kui Sõjaringkonnakohtus mõisteti riigireetmises õigeaks endine Eesti saadik Moskvas Ado Birk, keda süüdistati välisriigile riigisaladuse avaldamises ja selleks kokkuleppe sõlmimises (UNS § 111¹ ja § 111³ järgi). Ajakirjandus selles seadusi valdavalt ei süüdistanud, vaid ajaleht Vaba Maa kirjutas korra: „Meie seadused on ju pärit vanast Vene ajast, elust maha jäänud ja puudulikud. Pole sellepärast midagi imestada, kui niisugused asjad, mida avalik arvamine kõige valjumalt hukka mõistab, seaduse tähe põhjal karistatavad ei ole. Siit võib ainult ühe järelduse teha, et meie vastavaid seadusi vaja on kiires korras täiendada. [...] Vastasel korral ei jõua meie oma riigiga kaugele.”⁸⁵ Kuigi KrS oli parasjagu väljatöötamisel, Birki kaasus õigusloomesse muutusi ei toonud.

Kriminaalseadustik võeti Riigikogus vastu 1929. aastal⁸⁶, kuid kehtestati see alles 1. veebruarist 1935. Riigisaladuse kaitsega seotud paragrahve muudeti 1940. aasta veebruaris.⁸⁷

KrS-i eriosa peatükk „Riigi äraandmine” koosnes kaheksateistkümnest paragrahvist (§ 80–97) UNS-i vastav peatükk (О государственной измене) kaheteistkümnest, aga see-eest pikemast ja raskemini mõistetavast paragrahvist (§108–119).⁸⁸ Suurem osa neist puudutas riigisaladuse kaitset, kuid reguleeriti ka teadvalt riigile kahjuliku välislepingu sõlmimist ja riigikaitseliste tellimuste teadvalt kasutuskõlbmatult täitmist. Edaspidi äratoodud karistused on antud vastavalt KrS-ile (UNS ja KrS karistumäära ja kuriteokoosseisude täpset sõnastust vt lisad 2 ja 3 ning nende võrdlust tabelis 1).

Vaenlase toetamise või abistamise eest Eesti Vabariigi vastu suunatud sõjaliste või muude vaenulike tegude juures oli karistusena ette nähtud tähtajata

⁸² Tänapäevane termin oleks välikohus ehk sõjavälikohus.

⁸³ Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 358.

⁸⁴ Riigikorra kaitse seadus, RT 1925, nr 29/30, art 7.

⁸⁵ Ajakirjandus Briki kohtuotsusest. // Vaba Maa, 6.11.1927.

⁸⁶ Kriminaalseadustik, RT 1929, nr 56, art 396.

⁸⁷ Kriminaalseadustiku muutmise ja täiendamise seadus. RT 1940, nr 15, art 112.

⁸⁸ Kriminaalseadustik, RT 1929, nr 56, art 396; Уголовное уложение. // Сводъ законовъ Российской империи. VSK, kd 15; Karl Saarmann, Kaarel Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: Autorite kirjastus, 1937, lk 63–71. Aleksander Buldas. Uus nuhtlusseadus: maksmapandud paragrahvid. Tallinn: autori väljaanne, 1933, lk 43–51.

sunnitöö, kui see toetus seisnes salakuulamises, siis surmanuhtlus. Samasugused karistused olid ette nähtud, kui need pani Eesti kodanik toime Eestiga sõjalisel liidus oleva riigi vastu (KrS § 80; UNS § 108) või Eestis viibiv välismaalane Eesti Vabariigi või tema liitlase vastu (KrS § 97; UNS § 119). Karistuse määramisel on kohtule jäetud salakuulamise puhul väga kitsad võimalused, selleks on surmanuhtlus isegi juhul, kui salakuulamine toimus sunniviisiliselt, väga lühikese perioodi jooksul või kui vaenlasele anti edasi täiesti tähtsusetuid andmeid. Ei UNS ega KrS ava täpsemalt salakuulamise mõistet. Koosseisu muudab veelgi segasemaks see, et lahti seletamata on jäänud, millised on „muud vaenulikud teod” ja kas need saavad toimuda rahuajal või ainult sõja ajal – viimasele võimalusele viitab paragrahvi üldine kontekst ja spionaaži täpsem lahtikirjutamine järgmises paragrahvides. Et paragrahv on rakendatav ainult sõja ajal, ilmneb ka KrS kommenteeritud väljaandest,⁸⁹ kuid kuna seaduse tekst seda ei kinnita, tekitab sõnastust segadust.

Käsitletud paragrahvi puudutas ainuke pärast 1912. aastat UNS-i riigisaladuse kaitset puudutavatesse ossa tehtud parandus. Esimese maailmasõja ajal 1916. aastal anti kohtule võimalus UNS § 108 järgi surmamõistetutelt nende vara ära võtta.⁹⁰ KrS üldosa sellist võimalust ette ei näinud.

Lisaks eelmainitud tegude kordasaatmisele oli süütegu ka ainuüksi selles kokku leppimine, mida rahu ajal võis karistada kuni kuueaastase vangistusega ja sõja ajal kuni 15-aastase sunnitööga, kuid kui süüdlane sellest õigeaegselt võimudele teatas, võis kohus karistust kergendada või karistamisest loobuda (KrS § 96; UNS § 118, 118¹, 118²). Seega sai välismaalt Eestisse saadetud luurajat karistada ka juhul, kui ta mingeid andmeid koguda ega muud kahju teha ei jõudnud, kuid ennast viivitamatult üles andes oli tal võimalik karistusest pääseda.

Kui Eesti kodanik andis võõrriigi valitsusele enda või kellegi teise nimel enne sõjakuulutust lubaduse olla abiks Eesti-vastases sõjategevuses, karistati teda sunnitööga mitte üle 15 aasta, kui ta sealjuures võis teada Eesti sõjajõudude seisukorda või anda vaenlasele tuntavat abi, oli karistuseks tähtajata sunnitöö (KrS § 82; UNS § 110). Seadusest jääb selgusetuks, kas „enne sõjakuulutust” tähendab lihtsalt rahuagea või peaks koosseisu kohtus kasutamiseks olema teole järgnenud sõjakuulutus. Tegelikuses pelgalt lubaduse andmise eest kedagi kohtu alla ei antud.

Välisriigi valitsuse või agendi aitamine Eesti välisesse julgeolekusse või riigikaitseesse puutuvate andmete või esemete kogumisel oli karistatav vanglaga mitte üle kuue aasta, kui seda tehti sõja ajal, siis sunnitööga mitte üle 15 aasta.

⁸⁹ Karl Saarmann, Kaarel Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: autorite kirjastus, 1937, lk 63. Samas lk 64 leiduv fraas „salakuulamine – spionaaž sõja ajal – [...]” on vähemalt kaheti mõistetav (et rahu aja kasutatakse mõistet spionaaž, sõja ajal salakuulamine või et salakuulamine on sõjaaegne spionaaž, millest justkui tuleneks, et olemas võib olla ka rahuagegne spionaaž, mis aga ei ole salakuulamine).

⁹⁰ Vene Seaduste ja Korralduste Kogu (VSKK) 1916, nr 287, art 2284, kasutatud tervikteksti: Aleksander Buldas (koost). Uus nuhtlusseadus: Maksmapandud paragrahvid. Narva: autori väljaanne, 1933, lk 45.

Ka katsed loeti karistatavaks. (KrS § 83; UNS § 111, 118²). Defineerimata väljendi „väline julgeolek” all peetigi üldiselt silmas sõjalist riigikaitset ja sellesse puutuvat. Eraldi mõistet *sisemine julgeolek* ei kasutatud, kuigi põhiseadusliku korra vastased kuriteokoosseisud olid UNS-is ja KrS-is ette nähtud. Teadmata jääb, kuidas oleks kohus tõlgendanud vastuluurealase info kogumisele kaasaaitamist – vastuluure tegeleb vaenulike agentide kindlakstegemisega, kuid kuna töö toimub siseriigis, siis kas see oleks mahtunud mõiste *väline julgeolek* alla. Tavaliselt olid võõrriigi agentide ülesanded infokogumisel piisavalt laiad, et lisaks sisejulgeolekule haarata enda alla ka väline julgeolek. Ühel juhtumil 1939. aastal, mõisteti KrS § 83 lg 1 alusel süüdi Nõukogude Liidu kodanik Vassili Kalinin, kes oli üritanud koguda infot NSVL-s tegutsevate poliitilise politsei agentide kohta – Sõjavägede Staabi ülema I abi Richard Maasingu ja II osakonna ülema Willem Saarseni ühiselt allkirjastatud ekspertarvamuses leiti toona, et „Eesti Vabariigi välisjulgeolekule on kahjulik ja seepärast keelatud, kui võõrriigi luureorganitele edasiandmiseks kogutakse teateid Eesti poliitilise politsei agentide ükskõik millise ametialase tegevuse kohta.”⁹¹

Karistatav oli info välisriigi huvides avaldamine, teatamine või teisele isikule ilma sellekohase volitusega edasi andmine, kui selleks olid teated või asjad, mis puutusid Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse või ta sõjajõududesse või sõjalise riigikaitse ehitustesse ja mida pidi hoitama saladuses. Kui tegu pandi toime rahuajal, karistati seda kuni kaheksa-aastase sunnitööga, sõja ajal kuni 15-aastase sunnitööga. Raskemaks loeti juhtumit, kui avaldatavaks või edasiantavaks oli plaan, joonistus või muu kirjeldus või kujutus Eesti Vabariigi kindlustatud kohast, viimase jaoks määratud rajoonist või esplanaadist, sõjalaevast või muust ehitusest, mis olid määratud sõjaliseks riigikaitseks, või dokument, mis puutus mobilisatsiooni või üldse sõja ettevalmistuskorraldustesse. Seda karistati kuni 12-aastase sunnitööga ja sõja ajal tähtajata sunnitööga. (KrS § 84; UNS § 111¹, 118²; NS § 425) Riigisaladuse kaitse seisukohast võib sellist kitsast edasiantava info määramist pidada KrS-i puuduseks. Juba UNS-i muutmise ajal 1912. aastal ei olnud tegu eriti tulevikku vaatava regulatsiooniga, kuid 1930. aastateks oli see selgelt iganenud. Esplanaadid oli oma tähtsuse kaotanud, püsivate kindlustuste tähtsus sõjapidamises oli vähenenud ning seoses lennunduse ja aerofotograafia arenguga oli saladusega ümbritsemine oluliselt keerukamaks muutunud. Samas oli seoses tehnika arenguga lisandunud muid olulisemaid riigisaladuse kaitset vajavaid sõjanduse valdkondi, mida KrS ei loetlenud. Arvestades tehnika kiiret arengut, oleks ammendava loetelu seadusesse kirjutamine olnud lühinägelik samm ja mõistlikum oleks olnud laiem lähenemine, mis haaranuks ka muid info valdkondi.

Kuritegu oli ka kahes eelmises lõigus kirjeldatud kuritegude toimepanekuks kokkuleppe sõlmimine välisriigi valitsuse või tema agendiga või selle katse.

⁹¹ Sõjavägede Staabi ülema I abi Sõjaväe prokurörile, 12.04.1939. ERA, 927-1-773, L 3. Tänan materjalile tähelepanu juhtimise eest Reigo Rosenthali.

Rahu ajal oli see karistatav kuni kolmeaastase vangistusega, sõja ajal kuni 15 aasta sunnitööga. (KrS § 85; UNS § 111², 118²). Karistused raskenesid veelgi, kui edastatav info oli saadud seoses teenistusega (KrS § 86; UNS § 111³, 118²).

Saladuses hoitavate sõjaliste tehniliste lahenduste välismaale müüki või nende patendi saamiseks esitamist või ilma volituseteta teistele isikutele edasiandmise eest karistati kuni aasta sunnitööga, sõja ajal kuni 15-aastase sunnitööga (KrS § 87; UNS § 111⁴, 118²).⁹²

Karistatav oli plaani või joonistuse, kujutise või kirjelduse koostamine kindlustatud kohast, sõjalisest objektist või sõjalaevast ning välisesse julgeolekusse, sõjaväkke või riigikaitse ehitiste kohta andmete kogumine, mida „pidi hoitama saladuses” (KrS § 88; UNS § 112, 118³). See suhteliselt kergete karistustega koosseis võimaldas kahtlustatavat karistada juhul, kui ei õnnestunud tõestada, et andmete kogumine toimus välisriigi huvides – arvestades kokkuleppe olemasolu välisriigiga rasket tõestatavust, on see oluline. Samas võis karistatud saada ka „ilma vastava loata” sadamas või reidil kõigile nähtavalt seisva sõjalaeva joonistades.

Välismaale keelatud info edastamiseks traadita telegraafi – KrS-is lisandus sellele tehnilise progressi tulemusena ka traadita telefon – või postituvide pidamist võis rahuajal karistada kuni kolmeaastase vangistusega (KrS § 89; UNS § 112¹, 118²). Raadioside käsitlemine juba 1912. aastal oli kahtlemata edumeelne. Sama kehtib ka postituvide kohta, sest see mitmeid puudusi omav pealtnäha vanamoodne sideliik omandas tegelikult riigisaladuse kaitse seisukohast uuesti praktilise tähtsuse alles mikrofotograafia arenguga järgnevatel kümnenditel, kui sai võimalikuks märkimisväärse infohulga edasiandmine.

Tungides sõjalisele objektile või sõjalaevale „sellekohase loata, oma elukutset, nime, kodakondsust või rahvust”⁹³ salates või tarvitades muid kavalusi” võis sattuda kuni aastaks vanglasse, sõja ajal kuni kuueks aastaks (KrS § 90; UNS § 113, 118²).

Samasugused karistused olid ette nähtud ilma loata lendamise eest kindlustatud piirkonna või muu lennukeeluala kohal (KrS § 91; UNS § 113¹, 118²). Seaduslik alus lennukeelutsoonide kehtestamiseks oli Eesti Vabariigis olemas alates 1923. aastast, kui võeti vastu *Õhusõidu seadus*.⁹⁴ Oluliselt põhjalikum *Õhusõiduseadus* anti riigivanema dekreedina 1936. aastal ja seal täpsustati muu hulgas ka lennukeelutsoonidega seonduvat – nende määramisel anti õigus

⁹² Siin on vastuolu KrS kommentaaridega. Ei UNS ega KrS maini, et sellise kuriteokoosseisu puhul oleks katse karistatav, küll aga mainitakse seda kommentaarides. Vt: Karl Saarmann, Kaarel Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: autorite kirjastus, 1937, lk 67.

⁹³ UNS üldosa § 4 järgi kehtis UNS nii oma kui võõrriikide kodanike poolt Venemaa territooriumil toimapanud kuritegude kohta.

⁹⁴ Seaduses oli ainult neli lühikest paragrahvi, § 4: „Järevalve heakorra ja julgeoleku suhtes pannakse siseministri peale, kes selleks kokkuleppel teedeministriga vastavad määrused välja annab.” *Õhusõidu seadus*, RT 1923, nr 48, art 53.

otsustamisel osaleda lisaks siseministrile ja teedeministrile ka kaitseministrile.⁹⁵ Keelutsoonid olid määratud alates 1926. aastast⁹⁶ kuni 1940. aasta suveni (vt täpsemalt alapeatükk 3.2.6), aastane vanglakaristus nende rikkumise eest oli nähtavasti vähem hirmuäratav, kui siseministri määrusega ettenähtud võimalik relvade kasutamine keelutsooni rikkujate vastu.

Veidi segadust tekitab on § 91 osa, mis puudutab sõjaaega. 20. sajandi sõdades oli tavaline praktika, et vastase sõjaliste objektide, sh ka kindlustatud piirkondade kohal mitte ainult ei lennatud, vaid neid ka pommitati ning mõlemat loomulikult „ilma sellekohase loata”. Üldine praktika oli, et selle tegevuse käigus allatulistatud lennukite meeskondi käsitleti sõjavangidena, mitte kriminaalkurjategijatena. Rahvusvaheline õigus seda valdkonda maailmasõdade vahelisel perioodil ei reguleerinud. 1922. aasta detsembrist 1923. aasta veebruarini oli küll Haagis välja töötatud õhusõja reguleerimise konventsiooni projekt, kuid see jäi kinnitamata ega jõustunud kunagi. Vastavalt projekti artikkel 24 lg 2 võis pommitada ainult sõjalisi objekte, artikkel 27 järgi loeti lennukimeeskonna liikmeid spioonideks ainult juhul, kui nad tegutsesid varjatult või muid kavalusi kasutades.⁹⁷ KrS üldosa § 5 järgi ei kuulunud seadus kohaldamisele välismaalastele, kellel on Eesti Vabariigis eksterritoriaalsuse õigus, kuid ka seaduse kommentaarides mainiti, et välisriigi sõjalaevade ja lennukite meeskondade puhul on nende eksterritoriaalsus vaieldav.⁹⁸

Valdavalt käsitleb seadus teateid, mis kvalifitseeruvad sõjasaladuseks. Kuid kas ja millised karistused on siis ettenähtud väljaspool Kaitseministeeriumi/ Sõjaministeeriumi haldusala hoitavate salajaste dokumentide sisu välisriigile edastamise eest? Kuna selles küsimuses kohtupraktika puudub, siis kindlat vastust anda ei saa. Vastavalt § 83 võiks järeldada, et kuriteo koosseisu annab kokku mistahes „riigi välisesse julgeolekusse” puutuvate andmete edastamine ja selle eest võib karistada kuueaastase vangistusega. Selle määratluse järgi võiksid teatud juhtudel kvalifitseeruda ka Välisministeeriumi ja näiteks poliitilise politsei ametnikud. Sama laseb oletada Eesti Entsüklopeedia, kus märksõna *riigireetmine* juures on alamärksõna „diplomaatlik riigireetmine: riigi huvides saladuses hoitavate dokumentide, andmete, esemete ja vahendite välisriigile

⁹⁵ § 7: „Riigikaitse ja avaliku julgeoleku kindlustamise otstarbel võib õhusõidukeile ära keelata lendamise üle Eesti territooriumi üldiselt, osaliselt või teatud kõrgusel. Selleks vajalised määrused annab Siseminister kokkuleppel Kaitse- ja Teedeministriga.

Õhusõiduk, mis on sattunud liikumiseks keelatud piirkonda, on kohustatud kohe, kui selle juht seda märkab, andma määrustes ettenähtud signaale ja maanduma keelatud piirkonnale kõige lähemale lennujaamale, vastasel juhul on õigus teda selleks sundida.” Õhusõiduseadus, RT 1936, nr 57, art 499.

⁹⁶ Siseministri sundmäärus õhusõidu järelevalve kohta, § 15, lisad 1 ja 2, RT 1926, nr 54.

⁹⁷ The Hague Rules of Air Warfare. US Air University veebileht: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/interwar/hagair.htm> (22.02.2010)

⁹⁸ Karl Saarmann, Kaarel Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: autorite kirjastus, 1937, lk 10.

teatavaks tegemine, edasiandmine, või nendega tutvumise võimaldamine (KrS § 83 jt.) [...]”⁹⁹ Tegelikult on paragrahv 83 ettenähtud karistused pigem deklaratiivsed, sest on alust oletada, et seal mainitud andmed saavadki isikule teatavaks saada praktiliselt ainult ametikohustuste tõttu, seega toob tegelikud karistused ära paragrahv 86.

Kuigi väljend „riigi väline julgeolek” lubab eeldada, et kuskil on fikseeritud ka „riigi sisesesse julgeolekusse” puutuvate andmete lekitamine, siis tegelikult see nii ei ole. Kus on piir välise julgeoleku ja sisejulgeoleku vahel, oleks olnud huvitav kohtuvaidluse teema (nt vastuluureandmete puhul enne mässukatset), kuid seda tegelikkuses ei toimunud.

Sõjaväeprokurör kolonel Konstantin Trakmann seletas eespool paragrahve tulevastele ohvitseridele 1930. aastal järgmiselt:

„Süüteod riigi välise julgeoleku vastu või KrS.¹⁰⁰ järele „riigi äraandmine” sisaldavad igasuguste teadete või asjade kogumist, avaldamist, teatamist või edasiandmist, kui need teated või asjad puutusid Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse, sõjajõududesse, või sõjalise riigikaitse ehitustesse ja oma iseloomult olid niisugused, et neid pidi hoidma saladuses. Siia kuulub ka äraandmise sihiga sidevahendite sisseseadmine (telegraaf, tuvid jne.), samuti välisriikidega lepingute sõlmimisel või diplomaatilistel läbirääkimistel E. Vabariiki kahjaks teadvalt teotsemine.

Kui säärane teadete kogumine sündis rahual karistatakse seda parandusmajaga ja sunnitööga. Karistus suureneb, kui süüdlane kurjasti tarvitas oma ametiõigusi andmete hankimiseks. Sõjaajal nimetatakse seda süütegu salakuulamiseks, kui ta on sihitud vaenlase kasuks ja karistatakse surmanuhtlusega (ei ole õige rahuaegse teadete koguja kohta tarvitada sõna „salakuulaja”).

Andmete kogumine välisriigi kasuks on praegusel ajal kujunenud süüteoks, mida teostatakse väga lühikajalised organisatsiooniliste ja tehniliste abinõudega. Selle tõttu on ka andmed, mida võib kohtule esitada harilikult õige kaused, võrreldes teiste süütegudega, mida panevad toime tavalised kaelakohtulised kurjategijad. Seaduselased selle süüteo suhtes on samal ajal kujunenud üldlauseteks. Tüübiline on [UNS] § 111 „süüdlane selles, et ta välisriigi agendil aitas koguda teateid...” (KrS. § 83).

Andmed peavad olema salajased. Salajasteks tuleb tunnustada ka andmete kogu, mis pikema aja jooksul süsteemiliselt on kogutud olgugi mitte salajastest allikatest (näit. ajakirjadest, paraadidel, manöövritel, tegelaste kõnedest jne) ja mis peale süstematiseerimist osutub tähtsaks ja antud kujul salajaseks. Säärane teadete kogumine, kui teated puutuvad riigi välisesse julgeolekusse ja sündis välisriigi huvides, osutub karistatavaks. Kuid karistatavus on piiratud teadetega,

⁹⁹ Eesti Entsüklopeedia, kd 7, 1936, vrg 211.

¹⁰⁰ 1930. aastal, kui Trakmann oma loengu andis, oli KrS küll vastu võetud, kuid veel ei kehtinud.

mis nimelt riigi välisesse julgeolekusse või sõjajõududesse puutuvad. See on maksev praegu üldise põhimõttena kõigis riikides peale N. Venemaa, kus on ette nähtud veel võrdne süütegu „majanduseline spionaaž”. Viimane seisab andmete kogumises riiklikkude majanduslikkude ettevõtete kohta välisriigi huvides või välisriigis asuvate isikute huvides.”¹⁰¹

Mõiste *salakuulaja* sobimatusest rahuaega pärineb Trakmanni käsitluses tõenäoliselt 1907. aasta Haagi IV konventsioonist („Maismaasõja seadused ja tavad”), mille lisa, artikkel 29 defineerib spiooni mõiste – „Spiooniks peetakse isikut, kes tegutsedes varjatult või muid kavalusi kasutades, hangib või üritab hankida informatsiooni sõjategevuse piirkonnas kavatsusega edastada see vastaspoolele.”¹⁰² Trakmann käsitleb sõnu „salakuulaja” ja „spioon” sünonüümidena. Selline ongi üldine arusaam, samamoodi mõistavad neid sõnu nii tolleaegne Eesti Entsüklopeedia¹⁰³ kui ka hilisemad käsiraamatud.¹⁰⁴ Siiski ei saanud valdavaks arusaam, et spioone ehk salakuulajaid saaks kasutada ainult sõja ajal.¹⁰⁵

Huvipakkuv on Trakmanni määratlus salajaste andmete kohta või õigemini see, et ka avalikud allikad võivad pärast süstematiseerimist osutada salajasteks (ehk viide avalike allikate luure tulemustele). Selles valdkonnas olidki sõjaväelastel üpris laiad volitused:

„Kindralstaap (meil II osakond) on neis asjus ekspert (asjatundja). Staap avaldab oma arvamuse küsimuse lahendamiseks, kuivõrt teated on tähtsad riigi välisele julgeolekule ja riigikaitsele, samuti, kas neid tuleb lugeda salajasteks (S.Kp.S.¹⁰⁶ § 1193¹). Sõjakohtule annab staap kirjaliku arvamuse. Kodanlikud kohtu-uurijad ja kohtud kutsuvad välja kindralstaabi ohvitseri, kes neis küsimustes annab seletuse üldise ekspertiisi korras.”¹⁰⁷ Asjatundjate kaasamine toimus vastavalt Kriminaalkohtupidamise seadustikule.¹⁰⁸ Praktikasse seises

¹⁰¹ Konstantin Trakmann. Sõjakriminaalõigus: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Kursus. Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Staabi väljaanne, 1930, lk 28–30.

¹⁰² Adam Roberts, Richard Guelff (eds). Documents on the Laws of War. Oxford: Clarendon Press, 1982, lk 53–54.

¹⁰³ Eesti Entsüklopeedia, kd 7, 1936, vrg 523.

¹⁰⁴ Nt: Võõrsõnade leksikon. Tallinn: Valgus, 1978, lk 578; Eesti keele sõnaraamat: ÕS 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001, lk 738.

¹⁰⁵ Veel 1939. aastal kirjutati ajakirjas Sõdur probleemi lahates: „Spioone ei kasutata mitte üksi sõja ajal, kuid sõja ajal rakendatakse neid tunduvalt rohkem kui rahuaegses olukorras”, vt: J. N. Spionaaž rahvusvahelise sõjaõiguse seisukohalt. // Sõdur 12–13 (27.02), 1939, lk 281.

¹⁰⁶ SKpS – Sõjakohtupidamise seadus; Уставъ военно-судебный.

¹⁰⁷ Konstantin Trakmann. Sõjakriminaalõigus: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Kursus. Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Staabi väljaanne, 1930, lk 28–30.

¹⁰⁸ Kriminaalkohtupidamise seadustiku (KKS) § 120: „Asjatundjaid kutsutakse neil juhtudel, kui asjaolu täpseks mõistmiseks on vaja erilisi teadmisi või vilumust teaduses, kunstis, käsitöös, töönduses või mõnel teisel kutsealal.” Enne KKS-i maksmapanekut 1935. aastal oli küsimus reguleeritud samamoodi vastavalt Vene kriminaalkohtupidamise seadustiku § 325. Vt: Karl Matto (koost). Kriminaalkohtupidamise seadustik: Kommentaaridega. Tallinn: autori kirjastus, 1934.

see eeluurimistoimiku edastamises sõjaväeluurele, mis esitas oma kirjaliku arvamuse.¹⁰⁹ Kui uurimise käigus kasutati ekspertidena läheduses paiknevate väeosade ohvitseri, ilmnes mõnikord toimiku hilisemal edastamisel kõrgemale staabile, et ka sõjaväelaste endi hulgas on diametraalselt erinevaid käsitlusi riigisaladusest (vt lisa 4).

Väljaspool sõjaväge pidi asjatundjaks olema nähtavasti vastava kahtlustatava otsene või kõrgem ülem. Pärast Eesti saadiku Moskvas, Ado Birki kadumist ja tema nime kasutades Nõukogude Liidu ajakirjanduses esitatud andmeid, on nende kohta arvamuse andnud välisminister.¹¹⁰

Seoses sõjaaegsete karistustega on oluline märkida, et erineval osal Eesti territooriumist kehtis kaitseisukord¹¹¹ terve vaadeldava perioodi jooksul¹¹², mis küll võimaldas anda kohtuasjade menetlemise sõjakohtu alluvusse, kuid ei toonud kaasa sõjaaegsete karistuste rakendamist. 1930. aasta Kaitseisukorra seadus¹¹³ jättis karistustesse puutuva küll häguseks, nimetades ainult sõjakohtute alluvusse suunatavate kuritegude liigid (§ 6), kuid KrS-ga samal ajal kehtima hakanud Kaitseväe kriminaalseadustik (KKrS)¹¹⁴ määras täpselt: „Süüdlasele selles, et ta sõjaajal või kaitseisukorda kuulutatud maa-alal kaitseisukorra maksvuse ajal saatis korda süüteo, mis on nähtud ette Kriminaalseadustiku § 74–79, 80–97 ja 110–121, kõrgendatakse neis paragrahves ettenähtud karistust järgmiselt:

¹⁰⁹ Sõjavägede Staabi ülema I abi sõjaprokurörile, 31.03.1938. ERA, 927-1-765, L 3. Trankmanni kaasust puudutat arvamused oli järgmine: „[...] teatan, et järgmised riigikaitsele ning sõjalise iseloomuga küsimused on täiesti salajased ja nende välja andmine võõrriigi luureorganeile mõjub väga kahjustavalt Eesti Vabariigi välisjulgeolekule. (Järgneb loetelu)

¹¹⁰ Friedrich Akeli tunnistuste protokoll, 14.05.1927. ERA, 2140-1-13, L 109–110. Akel märgib Birki avaldatud väidete kohta: „[...] kindlasti riikluste saladuste hulka kuuluvad, mille omateada pidamine ka endise riigiametniku poolt igal tingimusel absoluutne nõue on. Isegi kui oletada, et enne A. Birk'i poolt tehtud avalduste ilmumist samasisulised kuuldused teistest allikatest võisid olla liikvele lastud, ei vähenda, minu arvates, see mitte A. Birk'i eksimist riikliste saladuste hoidmise nõude vastu.”

¹¹¹ Termin „kaitseisukord” pärines Eesti Põhiseadusest (§ 26), Vene seadustes oli kasutusel mitu erinevat terminit koos erineva regulatsiooniga nende sisu kohta (Vladimir Hessen eristas neli eri kategooriat, vt: В. М. Гессен. Исключительное положение. С.-Петербургъ: Право, 1908.). Segadust aitas mõnevõrra vähendada Riigikohus, mis leidis 1926. aastal (otsus nr 32), et Eestis kehtivat kaitseisukorda tuleb mõista sõjaseisukorrana. (Vt K. Trakman. Kaitseisukord. // Õigus 1, 1930, lk 8.) Kaitseisukorra kehtivuspiirkondade kohta vt: Peeter Kaasik. Kaitseisukord ja selle rakendamine okupatsioonivõimu teenistusse. // Sõja ja rahu vahel II: Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord. Tallinn: S-Keskus, 2010, lk 185–201.

¹¹² Tegelikult oli erinevas vormis või erineval territooriumil kehtiv kaitseisukord Eestile omane peaaegu terve 20. sajandi esimese poole jooksul – 1905. aasta revolutsiooniga seoses kehtestatud kaitseisukord ei olnud Esimese maailmasõja alguseks veel kehtivust kaotanud ning loomulikult ei kehtinud rahuaegne õiguskord ka Teise maailmasõja ajal.

¹¹³ Kaitseisukorra seadus. RT 1930, nr 61, art 423.

¹¹⁴ Kaitseväe kriminaalseadustik. RT 1934, nr 82, art 688.

- kui Kriminaalseadustikus on nähtud ette tähtajata sunnitöö, siis määratakse surmanuhtlus;
- teistel juhtudel kõrgendatakse karistust Kriminaalseadustiku § 65 teise lõike punktides 2–5 tähendatud alustel.” (§ 211)

Vastavalt KKrS § 214 ja 1938. aasta Kaitseseisukorra seaduse¹¹⁵ § 7 laiendati samade kuritegude eest karistamist KKrS alusel ka tegevteenistusse mittekuuluvatele isikutele, kui nad viibisid nende toimepanemise ajal kaitseseisukorras oleval alal.

Kuigi KKrS võrdsustas kaitseseisukorra karistusõiguslikult sõjaajaga, ei lähtunud sellest tegelikkuses. 1938. aasta alguses Narvas ja selle läheduses tabatud Nõukogude Liidu kasuks spioneerinud kahe isiku süüteod kvalifitseeriti küll KKrS § 211 kasutades – vastavalt kapten Nikolai Trankmanni (mitte ajada segamini Konstantin Trakmanniga!) puhul KrS § 84 p 2, § 86 p 3 ja KKrS § 211 ning metsavaht Adolf Polisini puhul KrS § 84 p 2 ja KKrS § 211 ja 214 – kuid kasutades rahuaegseid kuriteokoosseise ja kasutades tegude toimumist kaitseseisukorra kehtivuspiirkonnas raskendava asjaoluna. Kuna § 84 sõjaaega puudutavat lõiget ei kasutatud, ei saa me kunagi teada, milline oleks selle küsimuses olnud toonase Riigikohtu arvamus (kuna Trankmann kaebas otsuse edasi, oleks see sinna kahtlemata jõudnud ka karmima karistuse puhul).

Nõukogude Liidu kasuks luuramiselt tabatud Narva jõe ümbruses kindlustustööde eest vastutanud kapten Nikolai Trankmanni juhtumi järelmina valmis sõjaväeluures 1938. aasta märtsi keskpaigaks KrS muutmise eelnõu, millest kumasid läbi emotsioonid. Seletuskirjas avaldati nõrdimust, et salakuulajaid ja sõjasaladuse väljaandjaid ei saa rahu ajal surma mõista, kuigi on võimalik näiteks tapmise, vägistamise, süütamise või röövimise eest – „et sõjasaladuste väljaandmise ja salakuulamise raskemad juhtumid võivad nõuda väga palju inimohvreid ja peale selle panna ohtu meie riikliku julgeoleku, siis ei tundu õigustatud seesugune olukord.” Tehti ettepanek näha KrS § 82–86 karistusena ette ka surmanuhtlus. Kuid eelnõus mindi ka oluliselt kaugemale riigisaladuse kaitsest, mis sõjaväeluure kompetentsi kuulus. Sooviti maksimaalse karistuse karmistamist ka § 94 eest (Eesti Vabariigile teadlikult kahjuliku lepingu sõlmimine) kuni tähtajata sunnitööni. Muudatusi pakuti ka KrS üldosa jaoks ja sooviti muuta selle § 58, mis nägi ette naisterahvastele surmanuhtluse asendamist eluaegse sunnitööga. Oma analüüsis leidis sõjaväeluure: „Selle sätte kehtivus meelitab võõrriike suuremal määral salaluure teostajateks valima naisisikuid. Maailmasõja ja ka Vabadussõja kogemusil näitab aga, et mõnikord naisisikute äraandlik tegevus pole sugugi vähem ohtlik, kui meesisikute tegevus. Seega naisisikute seaduses eelistatud olukorda seadmine ei tundu olevat põhjendatud.”¹¹⁶ Põhimõttelisi muutusi KrS üldosas sellisel põhjendusel sisse ei viidud, kuid § 82–86 muudatusettepanekud

¹¹⁵ Kaitseseisukorra seadus. RT 1938, nr 40, art 365.

¹¹⁶ Seletuskiri ja eelnõu. 14.03.1938. ERA, 495-12-112, L 88–94.

jõudsid seadusesse ja karmistatud karistused hakkasid kehtima 1940. aasta veebruaris. Tähelepanuväärne on, et ka sõjaväeluure ei näinud vajadust koosseisude muutmiseks, mis oleks võinud igapäevatööd lihtsustada, vaid keskendus ainult karistuste karmistamisele.

1.1.2. Uue nuhtlusseaduse ja Kriminaalseadustiku võrdlus

Esimese olulise erinevusena torkab silma KrS-i oluliselt lihtsamini loetav struktuur võrreldes UNS-ga – karistuste muutumised seoses sõja-ajaga on antud sama paragrahvi lõpus. KrS-i kasutamist hõlbustab ka paragrahvide nummerdamine täisnumbritega ilma ülaindeksiteta. Mõnevõrra on lihtsustunud sõnastus ja püütud vältida Venemaa seadustele omast segadust tekitavat stiili, kus sama sõnaühendi kordumise korral järjestikustes paragrahvides üritati sõnaühend iga kord ümber sõnastada, aga ilma selle tähendust muutmata. Sõna „Venemaa” on loomulikult kas asendatud sõnadega „Eesti Vabariik” – niimoodi toimiti ka UNS-i kasutamisel enne KrS-i kehtima hakkamist – või kui selleks vajadust ei ole, on riigi nimetus üldse sõnastusest välja jäetud.

Riigisaladust puudutavad kuriteokoosseisud on KrS-i eriosas jäänud võrreldes UNS-iga samaks – ainuke sisuline erinevus on seotud tehnilise progressiga KrS § 89, kus võrreldes UNS § 112¹ on lisandunud „traadita telefon”. Mõlemas seadustikus on riigireetmise peatükis 18 kuriteokoosseisu, neist 14 koosseisu puhul on karistused sõja ajal raskemad, seega kokku 32 koosseisu (vt tabel 1). Raskemate karistuste hierarhia oli KrS üldosa järgi (§ 2, 12–14) alates karmimast järgmine:

- surmanuhtlus (mitteavalik poomine, surmamõistetute soovil mürgitamine),
- tähtajata sunnitöö (st eluaegne),
- tähtaegne sunnitöö (4–15 aastat),
- kinnipidamine vangimajas (2 nädalat kuni 6 aastat);

UNS üldosa järgi (§ 2, 16–20):

- surmanuhtlus (mitteavalik poomine),
- tähtajata sunnitöö (st eluaegne),
- tähtaegne sunnitöö (4–15 aastat),
- asumisele saatmine (määrati tähtajatult),
- kinnipidamine parandusmajas (1 ja 6 kuud kuni 6 aastat),
- kinnipidamine kindluses (2 nädalat kuni 6 aastat),
- kinnipidamine vangimajas (2 nädalat kuni 1 aasta).

Tabel 1. Kriminaalseadustiku ja Uue nuhtlusseaduse riigisaladuse kaitset puudutavate kuriteokoosseisude eest ette nähtud karistuste võrdlus. (Lühendid: kk – katse on karistatav; KrS vs UNS – võrdlus, kas Kriminaalseadustikus ettenähtud karistus sama kuriteokoosseisu eest on raksem, sama või kergem kui Uues nuhtlusseaduses.)

Kriminaalseadustik				Uus nuhtlusseadus			KrS vs UNS
	kuriteokoosseis	karistus	kk	kuriteokoosseis	karistus	kk	
1	§ 80	tähtajata sunnitöö		§ 108	tähtajaline sunnitöö		raskem
2	§ 80 p 7	surmanuhtlus		§ 108 p 6	surmanuhtlus ja vara konfiskeerimine		kergem
3	§ 82 p 2	kuni 15 a sunnitööd		§ 110	tähtajaline sunnitöö		sama
4	§ 82 täpsustus	tähtajata sunnitöö		§ 110 täpsustus	tähtajata sunnitöö		sama
5	§ 83	kuni 6 a vangimaja	X	§ 111	parandusmaja	X	sama
6	§ 83 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd	X	§ 118 ² p 2	tähtajaline sunnitöö	X	sama
7	§ 84 p 1	kuni 8 a sunnitööd		§ 111 ¹ p 1	kuni 8 a sunnitööd		sama
8	§ 84 p 1 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd		§ 118 ² p 2	tähtajaline sunnitöö		sama
9	§ 84 p 2	kuni 12 a sunnitööd		§ 111 ¹ p 2	tähtajaline sunnitöö		kergem
10	§ 84 p 2 sõjaajal	tähtajata sunnitöö		§ 118 ² p 1	tähtajata sunnitöö		sama
11	§ 85	kuni 3 a vangimaja	X	§ 111 ²	kuni 3 a parandusmaja	X	sama
12	§ 85 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd	X	§ 118 ² p 2	tähtajaline sunnitöö	X	sama
13	§ 86 p 1	kuni 6 a sunnitööd		§ 111 ³ p 1	kuni 6 a sunnitööd		sama
14	§ 86 p 1 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd		§ 118 ² p 2	tähtajaline sunnitöö		sama
15	§ 86 p 2	kuni 12 a sunnitööd		§ 111 ³ p 2	tähtajaline sunnitöö		kergem
16	§ 86 p 2 sõjaajal	tähtajata sunnitöö		§ 118 ² p 1	tähtajata sunnitöö		sama
17	§ 86 p 3	kuni 15 a sunnitööd		§ 111 ³ p 3	kuni 8 a sunnitööd		raskem
18	§ 86 p 3 sõjaajal	tähtajata sunnitöö		§ 118 ² p 1	tähtajata sunnitöö		sama
19	§ 86 p 4	kuni 6 a vangimaja		§ 111 ³ p 4	alates 3 a parandusmaja		sama
20	§ 86 p 4 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd		§ 118 ² p 2	tähtajaline sunnitöö		sama
21	§ 87	kuni 8 a sunnitööd		§ 111 ⁴	kuni 8 a sunnitööd		sama
22	§ 87 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd		§ 118 ² p 2	tähtajaline sunnitöö		sama
23	§ 88	kuni 3 a vangimaja	X	§ 112	vangimaja	X	raskem
24	§ 88 sõjaajal	kuni 6 a vangimaja	X	§ 118 ² p 3	parandusmaja	X	sama
25	§ 89	kuni 3 a vangimaja		§ 112 ¹	kuni 3 a parandusmaja		sama
26	§ 89 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd		§ 118 ² p 2	tähtajaline sunnitöö		sama
27	§ 90	kuni 1 a vangimaja		§ 113	vangimaja		sama
28	§ 90 sõjaajal	kuni 6 a vangimaja		§ 118 ² p 3	parandusmaja		sama

29	§ 91	kuni 1 a vangimaja	§ 113 ¹	vangimaja	sama
30	§ 91 sõjaajal	kuni 6 a vangimaja	§ 118 ² p 3	parandusmaja	sama
31	§ 96	kuni 6 a vangimaja	§ 118 p 1	parandusmaja	sama
32	§ 96 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd	§ 118 ² p 3	parandusmaja	raskem

Karistusi võrreldes selgub, et valdava osa koosseisude puhul on need jäänud samaks, neljal juhul on need muutunud oluliselt raskemaks ja kolme koosseisu puhul veidi kergemaks. Sellisena esinesid karistused juba esimeses Vabariigi Valitsusele esitatud KrS eelnõus 1925. aasta jaanuaris,¹¹⁷ karistuste muutmise põhjusi paraku ei selgitatud. Nii UNS-i kui ka KrS-i rakendamisel oli oluliseks probleemiks mõiste „salakuulamine” defineerimata jätmine. Arusaamu sellest oli mitmesuguseid ja neist ükski ei ühtinud praeguse arusaamaga.¹¹⁸

I.1.3. Võõrriikide riigisladuse hoidmine ja Kriminaalseadustiku 1940. aasta muudatused

Diplomaatilise, sõjalise, luure- ja ametialase välissuhtluse käigus sai Eesti Vabariigi kodanikele erineval kujul teatavaks ka võõrriikide riigisladusi. Nende saladuste kaitse oli sisuliselt reguleerimata, karistatav oli vaid salakuulamine Eestiga sõjalises liidus oleva riigi suhtes (KrS § 80; UNS § 108), nendena võis vaadeldaval perioodi käsitleda ainult kahte riiki, alates 1. novembrist 1923 Läti¹¹⁹ ja alates 28. septembrist 1939 Nõukogude Liitu.¹²⁰ Ülejäänud riikide puhul oleks nende riikide riigisladust võinud juriidiliselt käsitleda ehk Eesti ametisladusena – kuna kohtupraktika antud küsimuses puudus (vähemalt üks

¹¹⁷ Kriminaalseadustik: Eelnõu. Tallinn: Kohtuministeeriumi kodifikatsiooniosakonna väljaanne, 1925. ERA 31-3595, L 16p–20p. Esitatud Vabariigi Valitsusele kohtuministri poolt 1.03.1922 Vabariigi Valitsuse (VV) otsuse täitmiseks (sellega moodustati Kriminaalseadustiku ümbertöötamise komisjon) 26.01.1925, samas, L 1.

¹¹⁸ Praegune KrS defineerib mõisted riigireetmine ja salakuulamine järgmiselt: riigireetmine – Eesti Vabariigi kodaniku poolt välisriigi, välisriigi organisatsiooni, välismaalase või välisriigi ülesandel tegutseva isiku abistamise eest Eesti Vabariigi iseseisvuse ja sõltumatuse või territoriaalse terviklikkuse vastu suunatud vägivaldlaste tegevuses või riigisladuse või salastatud välisteabe kogumise eest selle edastamise eesmärgil või selle edastamise eest välisriigile, välisriigi organisatsioonile, välismaalasele või välisriigi ülesandel tegutsevale isikule (§ 232) ja salakuulamine – välismaalase poolt riigisladuse või salastatud välisteabe kogumise eest selle edastamise eesmärgil või selle edastamise eest välisriigile, välisriigi organisatsioonile, välismaalasele või välisriigi ülesandel tegutsevale isikule (§ 234). Seega – salakuulaja saab olla vaid Eesti Vabariigi vastu tegutsev välisriigi kodanik, riigireetur aga Eesti kodanik. Vt ka kommentaare: Jaan Sootak, Priit Pikamäe (koost). Karistuseseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: Juura, 2002, lk 451–454.

¹¹⁹ Vt Kaitseliidu leping Eesti Vabariigi ja Läti Vabariigi vahel, 01.11.1923. // Heino Arumäe, Tiit Arumäe (koost). Eesti ja Läti suhted 1920–1925: Dokumentide kogumik. Tallinn: Rahvusrhhiiv, 1999, lk 222–224.

¹²⁰ Vt Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel, 28.09.1939. // Külle Arjakas (koost). Faatum: Eesti tee hävingule 1939–1940. Tallinn: SE&JS, 2009, lk 477–479.

selline avastamata juhtum oli,¹²¹ kuid see võis olla ka Eesti luure poolne topeltmäng), ei saa selle kohta kindlaid järeldusi teha. Hea rahvusvaheline tava oli vastastikku saladusi austada, rahvusvaheline õigus valdkonda ei reguleerinud.¹²²

Mitu Eesti Vabariigi poolt sõlmitud riikidevahelist lepingut ei olnud avalikud¹²³, kuid esimese riigisaladuse kaitset reguleeriva rahvusvahelise lepinguni jõuti 11. oktoobril 1939, kui sõlmiti Kokkuleppe protokoll NSVL sõjaväelise juhatuse ja Eesti Vabariigi vahel¹²⁴ sõjasaladuse hoidmise üle (vt lisa 5). See reguleeris vastastikku sõjaliste andmete mitteavaldamist ajakirjanduses, avalikel ettekannetel, kinos ja raadios ning sätestas vastutuse rikkumiste eest mõlema maa kodanikele vastavalt nende riigi seadustele. Eesti puhul tähendab see KrS-i ja NSVL puhul 1926. aasta Vene NFSV Kriminaalkoodeksit, millest on juttu edaspidi.

17. oktoobrist 1939 andis Sõjavägede Ülemjuhataja määruse, millega seati sisse posti ja muude sidevahendite tsensuur, keelati väljaspool siseruume pildistamine ja seati piiranguid välisriikide kodanike ja kodakondsuseta isikute liikumisvabadusele.¹²⁵ Ilmselt on eespool mainitud lepingust inspireeritud määruse paragrahv 7: „Keelatud on avaldada trükiteodete, raadiosaatejaamade või kino või muude piltide kaudu andmeid ja teateid Eesti sõjaväe kui ka Eestis asuvate N.S.V. Liidu sõjaväe-, mereväe-, lennuväe- ja rannakaitseosade koosseisu, dislokatsiooni, liikumiste, ümberpaigutamiste ja tegevuse kohta. [...]”

Esmapilgul tundub olevat otsene seos Vastastikuse abistamise pakti ja KrS-i riigisaladuse kaitset puudutavate koosseisude karmistamise vahel.

¹²¹ Nõukogude allikate järgi andis Eesti sõjaväeluure ohvitser Aksel Kristian märtsist 1936 kuni aprillini 1937 Leningradi sõjaväeringkonna staabi luureosakonnale (ehk sõjaväeluurele) teateid Soome ja Saksa sõjaväe kohta. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2000, lk 55. Vt ka: Indrek Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Umara, 1996, lk 64.

¹²² Rahvasteliidu põhikirja artikli 8 punkt 5 nägi ette, et: „Liidu liikmed kohustuvad üksteisele vastastikku avalikult ja täielikult andma igasuguseid teateid oma relvastuse määra, oma maa-, mere ja õhujõudude programmi, kui ka nende tööstusharude kohta, mida võidakas kasutada sõjalisteks otstarbeteks.” (RT 1927, nr 8, art III.) Paraku jäi see idealistlik punkt sarnaselt suurele osale põhikirjast elukaugeks ja tegelikkuses rakendamata.

¹²³ Kokkulepe nr 1., 21.12.1924; Eesti ja NSVL vastastikuse abistamise pakti lisaprotokoll 28.09.1939; Eesti ja NSVL sõjaväelised kokkulepped 10–11.10.1939 ja 15.05.1940 (vt: Eesti ja Läti suhted 1920–1925: Dokumendikogumik. Tallinn: Rahvusarhiiv, 1999, lk 323; Küllö Arjakas (koost). Faatum: Eesti tee hävingule. Tallinn: SE&JS, 2009, lk 479–480, 540–548, 601–607. Lisaks loetletud julgeolekut puudutavatele lepingutele, võisid olla salajased või avaldamisele mittekuuluvad ka kaubavahetust puudutavad lepingud (vt Jaak Valge. London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre. // Tuna 2012, 1, lk 48).

¹²⁴ Protokoll pealkiri on ebakorrekne juba originaalis, tegelikult sõlmisid selle NSV Liidu ja Eesti Vabariigi sõjaväelised delegatsioonid, mitte üks riik teise väejuhatusega.

¹²⁵ Sõjavägede Ülemjuhataja määrus 17.10.1939, RT 1939, nr 92, art 709.

KrS muudatused¹²⁶, mille president Konstantin Päts 15. veebruaril 1940 välja kuulutas, muutsid riigisaladuse kaitse valdkonnas kehtivat karistusõigust märksa rohkem, kui KrS kehtestamine viis aastat varem. Kui UNS ettenähtud karistused oli KrS 1935. aastal kas samaks jätnud või neid mõnevõrra pehmen- danud, siis nüüd karmistati § 82–86 ettenähtud kuriteokoosseisude eest karis- tusi tuntavalt. KrS 1940. aasta muudatustes oli lisatud üks täiesti uus riigisala- duse kaitset puudutav paragrahv § 97¹, mis sätestas: „Paragrahvides 83–86 ja 88–91 ettenähtud karistuse alla ja neis ettenähtud alustel langeb süüdlane neis paragrahvides ettenähtud raske kuriteo või kuriteo eest, kui see oli sihitud Eesti Vabariigiga vastastikuse abistamise lepinguga seotud välisriigi vastu ning puu- tus Eesti territooriumil asuvasse sama välisriigi relvastatud jõududesse või sõjalistesse kaitseehitistesse.”

Karistusi karmistati oluliselt, sh paragrahvi 84 punkt 2 eest ettenähtav karis- tus muutus samasuguseks, nagu see oli varem UNS-is (vt tabel 2). Muudatused kajastavad ka varem levinud arusaama, nagu piisaks kuritegevusega võitle- miseks juriidiliselt vaid karistuste karmistamisest ja koosseise nutikamalt sõnastada pole isegi püütud. Raske uskuda, et need tegelikult riigisaladuse pa- remale kaitstusele kaasa oleksid aidanud.

Tabel 2. Riigisaladuse kaitsega seotud karistuste karmistamine Kriminaal- seadustiku muutmisega 1940. (Märkus: KrS muudatustega ühendati varase- mad § 86 punktid 2 ja 3 punktiks 2 ning ühtlasi muutus varasem § 86 punkt 4 punktiks 3.)

	Kuriteokoosseis	Karistus alates 1935	Karistus alates 1940
1	§ 82 täpsustus	tähtajata sunnitöö	surmanuhtlus või tähtajata sunnitöö
2	§ 83	kuni 6 a vangimaja	kuni 8 a sunnitööd
3	§ 84 p 1	kuni 8 a sunnitööd	kuni 15 a sunnitööd
4	§ 84 p 1 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd	surmanuhtlus või tähtajata sunnitöö
5	§ 84 p 2	kuni 12 a sunnitööd	kuni 15 a sunnitööd
6	§ 84 p 2 sõjaajal	tähtajata sunnitöö	surmanuhtlus või tähtajata sunnitöö
7	§ 85	kuni 3 a vangimaja	kuni 6 a vangimaja
8	§ 86 p 1	kuni 6 a sunnitööd	kuni 15 a sunnitööd
9	§ 86 p 1 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd	tähtajata sunnitöö
10	§ 86 p 2	kuni 12 a sunnitööd	surmanuhtlus või tähtajata sunnitöö
11	§ 86 p 2 sõjaajal	tähtajata sunnitöö	surmanuhtlus
12	§ 86 p 3	kuni 15 a sunnitööd	surmanuhtlus või tähtajata sunnitöö
13	§ 86 p 3 sõjaajal	tähtajata sunnitöö	surmanuhtlus
14	§ 86 p 4	kuni 6 a vangimaja	kuni 8 a sunnitööd
15	§ 86 p 4 sõjaajal	kuni 15 a sunnitööd	tähtajata sunnitöö

¹²⁶ Kriminaalseadustiku muutmise ja täiendamise seadus. RT 1940, nr 15, art 112.

Kuigi võib tunduda, et seadusemuudatustest kumab soov lõimitada Nõukogude Liidu ees (või vältida provokatsioone – on maitse küsimus, kuidas seda nimetada), on asi keerulisem. Kriminaalseadustiku muutmise ja täiendamise seadus on oma aja mõistes mahukas, sest muudeti 43 ja lisati 6 uut paragrahvi, seadus võttis enda alla 11 lehekülge Riigi Teatajas. Sellega reguleeriti kõige erinevamaid eluvaldkondi ja seda oli ette valmistatud pikka aega, vähemalt kuid, kui mitte aastaid, võib-olla tasapisi juba alates KrS kehtimahakkamisest 1935. aastal. Kohtuminister esitas eelnõu Vabariigi Valitsusele 4. oktoobril ehk vaid nädal pärast *Vastastikuse abistamise pakti* sõlmimist NSVL-ga.¹²⁷ Seletuskirjas sedastatakse: „§ 82–86 ettenähtud riigiäraandlike süütegude eest on tõstetud sanktsioone põhjusel, et senised sanktsioonid ei ole küllaldased säärast liiki süütegude vastu võitlemiseks”¹²⁸ (tegu on Trankmanni juhtumi järel sõjaväelaste poolt pakutud muudatuste osalise rakendamisega) ja eelnõu sisaldab paragrahvi 97¹ täpselt sellises sõnastuses, nagu see hiljem kehtima hakkas. Pineva poliitilise olukorraga on selgitatav teinegi lisatud paragrahv 76¹: „Süüdlast Eesti Vabariigi iseseisvuste eitava propaganda arendamises karistatakse vangimajaga mitte üle kuue aasta.” Valitsus edastas eelnõu Riigikogule 30. novembril, välja kuulutati see 15. veebruaril ja avaldati Riigi Teatajas 20. veebruaril 1940. Üleminekuperioodi muudatuste kehtima hakkamiseks – mis KrS puhul oli peaaegu kuus aastat – ei olnud ette nähtud.

On selge, et septembriks 1939 olid KrS muudatused valmimisjärgus ja sellel puudus seos Teise maailmasõja algusega. Paragrahv 97¹ koos seal esineva fraasiga – „vastastikuse abistamise lepinguga seotud välisriigi” – lisati kiirkorras viimase eelnõu esitamisele eelnenud nädala jooksul.¹²⁹ Kelle mõte oli paragrahv eelnõusse lisada, jääb selgusetuks, nagu ka see, kas initsiatiiv selleks lähtus Nõukogude Liidust või Eestist.

Muudatuste väljakuulutamise ajas võib näha reveranssi Nõukogude Liidule. See toimus 15. veebruaril 1940, ehk ajal, mil Talvesõda oli täies hoos ning Eestis asuvatest baasidest startisid lennukid Soomet pommitama ja Turu ümbruse veeteid mineerima. Soovi olla Nõukogude Liidule usaldusväärne partner demonstreeriti sellega kindlasti ka siis, kui ajastus oli juhuslik.

¹²⁷ Kohtuminister Vabariigi Valitsusele, 4.10.1939, ERA, 31-3-779, pagineerimata.

¹²⁸ Seletuskiri Kriminaalseadustiku muutmise ja täiendamise seaduse juurde (kohtuminister esitanud Vabariigi Valitsusele 4.10.1939, Vabariigi Valitsus Riigikogule 30.11.1939), ERA, 31-3-779, pagineerimata.

¹²⁹ Paragrahvi 97¹ sõnastus ei jäta võimalust, et silmas oleks peetud mõnda kolmandat riiki, nt Saksamaad, millega oli sõlmitud mittekallaletungileping (mitte vastastikuse abistamise leping) 7. juunil 1939. Vandenõuteoreetiline oleks arvata, nagu võinuks paragrahv sisalduda eelnõus juba enne 28. septembrit – kui eelseisvast pakti sõlmimisest oleks eksisteerinud mingi suusõnaline kokkulepe mõne Eesti liidri ja Nõukogude esindaja vahel, ei oleks kindlasti olnud mõtet ega ka mingit vajadust kaasata teadajatena kohtuministrit ja eelnõu ettevalmistamisega tegelevaid Kohtuministeeriumi madalamaid ametnikke.

Punaarmee baasidesse puutuvalt pidid KrS muudatused küll pigem mõjutama tavakodanike n-õ isetegevust, sest nagu näitas praktika, Eesti sõjaväeluure kogus nende kohta endiselt teavet ja edastas seda Soome.¹³⁰ Mälestuste kohaselt jälgisid Punaarmee tegevust ka politseinikud¹³¹ ja raudteelased¹³², kuid sellist tegevust oleks olnud väga keeruline KrS järgi kuriteoks kvalifitseerida.

I.1.4. Nuhtlusseadus

Kuni kriminaalseadustiku kehtimahakkamiseni 1935. aastal reguleeris valdavat osa riigisaladuse kaitsega seotust küll UNS, kuid seda puudutasid ka mõned kehtivad *Nuhtlusseaduse* (NS, Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ) paragrahvid, eriti mis puutus ametisaladusse (vt ka lisa 6).

Ametisaladus tähendas Eesti Entsüklopeedia definitsiooni järgi „asjaolu, mis ametnikule ametlikult saanud teatavaks ja millest ta on kohustatud vaikima.”¹³³ NS järgi oli karistatav igasuguse ametialase informatsiooni avaldamine, kui selleks puudus luba. NS § 419 sätestas järgmise koosseisu: „kohtu ja riigiasutuste asjade avalikustamise eest ja nende teatamise eest kõrvalistele isikutele ilma loa või muude [seda lubavate] aktideta, kehtestud asjaajamiskorra ja töö paberite hoidmise korra vastaselt.” Kui teoga ei kaasnenud muid kuritarvitusi, oli esimesel korral karistuseks märkus või noomitus, teisel korral range noomitus või teenistusajast (selle pikkusest sõltus edutamine karjääriredelil) kuni ühe aasta mahaarvamise ja kolmandal korral teenistusest vabastamisega. Selles paragrahvis ei olnud juttu salajastest dokumentidest. Nende kohta ette nähtud kuriteokoosseisu järgi (NS § 423) – „Asjade avalikustamise eest, mida hoitakse saladuses ja selliste paberite ilma loata edastamine, mis on tähistatud märkega „salajane”, karistatakse süüdlast, arvestades asjade tähtsust ja teoga kaasnenud või kaasneda võinud tagajärgi, rohkem või vähem kahjulikke” – võis karistada kuni kaheksakuuse vangistusega.

Samasuguse karistuse alla kuulus „ametniku poolt kõrvalisele isikule riigile või eraisikule kuuluva saladuse avaldamine” (NS § 424), kuid silmas oli peetud pigem leiutistesse puutuvat ehk patentide või ärisaladuse kaitset.

Riigisaladuse kaitse seisukohalt olulisim NS osa oli § 425: „Ametiisik, kes hoolimatusest või kehtivate reeglite mittetäitmisest tulenevalt laseb varastada, hävitada või kaotsi minna:

- 1) dokumendil või esemel, mida pidi hoitama saladuses ja mis puutus Eesti välisesse julgeolekusse või tema sõjalistesse jõududesse või maa sõjaliseks mõeldud ehitistesse;

¹³⁰ Jari Leskinen. Vendade riigisaladus: Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Tallinn: Sinisukk, 2000, lk 303–305.

¹³¹ Eduard Raig. Fakte ja mälestusi. SI: autori väljaanne, 1979, lk 60–63.

¹³² Elias Kasak. Mälestusi. Eesti Mälu 43. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011, lk 39, 51–52.

¹³³ Eesti Entsüklopeedia, kd 1, 1932, vrg 346–347.

- 2) plaani, skeemi, joonise või muu kujutise või kirjelduse Eesti kindlustatud kohast, viimase jaoks määratud rajoonist või esplanaadist, sõjalaevast või muust ehitusest, mis olid määratud sõjaliseks riigikaitseks, või dokumendi, mis puutub mobilisatsioonisse või üldse sõja ettevalmistuskorraldustesse, – karistatakse:

Kindlusvangistusega alates kahest aastast ja kaheksast kuust kuni nelja aastani või alates ühest aastast ja neljast kuust kuni kahe aasta ja kaheksa kuuni, koos mõnede õiguste ja eeliste kaotamisega § 50 alusel.

Sama karistuse alla langeb ametiisik, kes avaldab ettevaatamatuses selle paragrahvi esimeses osas mainitud **riigisaladuse**¹³⁴.

NS § 425 oli sellise kaju saanud 5. juuli 1912 seaduse järgi. See on ka ainus selles töös käsitletav seadus, kus oli kasutatud sõna „riigisaladus”, kuigi seda täpselt avamata. Oluline on just riigisaladuse ettevaatamatuses avaldamise kuriteoks lugemine, kuigi UNS riigireetmist käsitlevad paragrahvid sellist koosseisu ei tundnud. Sarnane paragrahv (§ 654) oli ka UNS-is, kuid seda ei olnud 1918. aastaks kehtima pandud.

Veebruarist 1935 NS-i väljavahetanud KrS eriosas oli eraldi peatükk „Saladuste avaldamine” (§ 508–513), kuid see oli mõeldud eraisikute ja ärihuvide kaitseks ning ei puutunud riigisaladuse kaitseks. Otseselt riigisaladuse kaitseks puutuvad kaks paragrahvi KrS eriosa peatükis „Teenistuslased süüteod riigi ja omavalitsuse teenistuses” (vt KrS § 614–615, lisa 3). Võrreldes NS-ga oli regulatsioon muutunud, sest KrS väljatöötamisel võeti aluseks mitte kehtiv NS, vaid UNS-i kehtima mittepandud osad. KrS § 614 sai karistada riigi- või omavalitsuse ametnikku, kes „avaldas riigi või omavalitsuse korraldusi, teateid või dokumente, mis temale olid saanud teatavaks teenistuse alal või teenistusvolituste kuritarvitamisega tema poolt ja mis teadvalt pidi hoitama saladuses”. Koosseis oli oluliselt kitsam, kui NS § 419, mis käsitles kogu teenistusalaselt kättesaadavat teavet, mitte ainult seda osa, mida „teadvalt pidi hoitama saladuses”. Positiivne oli koosseisu puhul asjaolu, et see haaras ka posti-, telegraafi- või telefoniametnikku. Karistuseks oli ette nähtud kuni üks kuu aresti. Kui võis kaasneda tähtis kahju „valitsemiskorrale või riigi-, omavalitsuse- või erahuvile”, siis kuni aasta vangistust. Kui avaldatu „sisaldas Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse puutuvat saladust”, võis süüdlast karistada kuni kuueaastase vangistusega.

KrS § 615 vastas üldjoontes NS § 424, kuid ilma sõna „riigisaladus” kasutamata ja oluliselt kergema karistusega. Paragrahvi järgi karistati ametnikku, kes „ettevaatamatuses või seatud eeskirjade täitmatajätmise tagajärjel võimaldas riisuda, hävitada või kaotada plaani, joonistuse või dokumendi, mida Eesti Vabariigi julgeoleku pärast teadvalt pidi hoitama saladuses välisriigi eest, või et ta

¹³⁴ Esiletoomine käesoleva töö autorilt.

ilmutas sarnase saladuse ettevaatamatuse tõttu” ja karistuseks nähti selle eest ette kuni üks aasta vangistust. Sõnastus ei ole just kõige õnnestunud, sest kuidas peaks mõistma fraasi „teadvalt pidi hoitama saladuses välisriigi eest”. Ei ole võimalik, et mingit teavet võiks jagada Eesti avalikkusega, kuid see jääks välisriigi eest saladusse (nagu muide ka vastupidi – kui midagi olulist Eesti kohta avaldati välismaa ajakirjanduses, jõudis teadmine sellest peagi ka Eestisse).

Kuna aastatel 1918–1940 liikus osa riigisaladusi ka tavalise postiga või elektriliselt Posti Telegraafi Telefoni Valitsuse liine mööda, siis omab riigisaladuse kaitse aspektist tähtsust ka KrS § 640, mille järgi karistati postiametnikke, kes avasid kinnise kirja/paki või telegrammi või avaldasid pealtkuuldud telefonivestluse sisu, kuni kolmeaastase vangistusega. Karistataval oli ka katseag ja keeld kehtis ka pärast asutusest töölt lahkumist.

I.1.5. Sõjaväe karistusseadused

Sarnaselt tsiviilkaristusõigusega kehtis Eesti Vabariigis kuni oma seaduste väljatöötamiseni Venemaa sõjaväeline karistusõigus, nimelt 1868. aasta *Sõjaväe Nuhtlusseadus* (SNS; Военный устав о наказаниях¹³⁵). See seadus oli küll rakendatav peamiselt¹³⁶ sõjaväelaste suhtes, kuid suur osa riigisaladusega kokkupuutuvatest isikutest Eesti Vabariigis olidki sõjaväelased.

Riigisaladusega seotud kolm paragrahvi SNS eriosa peatükis, mis käsitlesid rikkumisi teenistusülesannete täitmisel aladel, mis olid ülemjuhataja, üksiku armee juhataja või üksiku korpuse komandöri alluvuses. Paragrahv 243 ei lisanud eriti midagi mujal kehtivale UNS-ile: „Süüdlane vaenlasele kaasaaitamises või soodustamises Eesti vastalises sõja- või muus vaenulikus tegevuses leitakse riigiäraandjaks ja langeb: kõigi õiguste kaotamisele ja surmanuhtlusele.”¹³⁷ Vastavalt Venemaa sõjaväe peaprokuröri kirjale nr 4777 maist 1911, kehtis see paragrahv sõjaväelaste kõigi äraandlike (reeturlike) tegevuste kohta ka juhul,

¹³⁵ SNS oli omakorda Sõjaväe Seaduste Kogu (Свод военных постановлений) seitsmes osa, lisaks karistusseadustele muudeti samal ajal ka sõjaväe karistus- ja kohtuasutuste süsteemi. (Vt Tatjana Suhondjajeva doktoridissertatsiooni elektroonilisel kujul kokkuvõtet: Татьяна Ю. Сухондяева. Российское военно-уголовное законодательство и его эволюция в период абсолютизма: XVIII – начало XX вв.: историко-правовое исследование: историко-правовое исследование. // Научная электронная библиотека диссертаций и авторефератов: <http://www.dissercat.com/content/rossiiskoe-voenno-ugolovnoe-zakonodatelstvo-i-ego-evolyutsiya-v-period-absolyutizma-xviii-na> (01.04.2012))

¹³⁶ SNS-i võis rakendada ka sõjaväe, salakuulajate, markitantide ja isikute, „kes sõjaväega kaasas käivad”, suhtes, kuid rahu ajal ei omanud see sisulist tähtsust. Konstantin Trankmann. Sõjakriminaalõigus: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Kursus. Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Staabi väljaanne, 1930, lk 8.

¹³⁷ S.N.S. (Tõlge: K. Ainson (valinud ja tõlkinud). Valitud paragrahve Sõjaväe nuhtluse seaduses ja mõningaid andmeid sõjakohtute korraldusest ja funktsioonidest. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 85.)

kui need ei olnud seotud teenistusülesannetega ja ka katse loeti karistatavaks.¹³⁸ Väljaspool tegevaarmee tegevuspiirkondi kehtisid sõjaväelaste suhtes SNS § 243 asemel UNS § 108 ja UNS § 109 (ei puutu riigisaladuse kaitseksse).¹³⁹

SNS § 244 keelas kirjavahetuse või muu ühenduse vaenlase sõjaväes teeniva, vaenlase poolt okupeeritud aladel viibiva või sellistes riikides asuva isikuga, kuhu kirjutamine oli keelatud. (Maad, kuhu kirju kirjutada ei tohtinud, pidi määrama ülemjuhataja.¹⁴⁰) Karistuseks oli 3–6 aastat vangiroodu koos õiguste kaotamisega, kui aga avaldati andmeid, mis võisid olla seotud sõjategevuse, siis sunnitöö neljast aastast kuni eluaegseni.

Otseselt aitas kaitsta riigisaladust SNS § 264, mis sätestas järgmise kuriteokoosseisu: „Süüdlast selles, et ta publitseeris, avaldas või levitas plaani, joonist, dokumenti, koopiat neist või üldse igasuguseid teisi andmeid, mis olid süüdlasele usaldatud teenistusalaselt ja hoiti Eesti välise julgeoleku või tema sõjategevuse huvides saladuses.” Kui tegu oli toime pandud teadlikult, võis selle eest määrata surmanuhtluse, tähelepanematus või teenistusalase lohakuse korral aga kuni 16 kuud vangistust.

See paragrahv jõustus septembris 1911, seega enne UNS-i muudatusi. UNS-i 1912 muudatused ja KrS reguleerivad sama valdkonda, kuid ühe olulise erinevusega: seal puudub SNS sõnastus „või üldse igasuguseid teisi andmeid” (*или вообще всяких других сведений*). Viimane on tõepoolest lai ja võis pakkuda sõjakohtule ohtralt mänguruumi, kuid seda kompenseeris ka lai valik karistusi kümnenädalasest vangistusest kuni surmanuhtluseni.

Kaudselt võis riigisaladuse kaitset hõlbustada ka SNS § 257 sätestatud kuriteokoosseis: „Kes saades andmeid vastase liikumisest või millestki, millel on sõja aja tingimustes oluline tähtsus, aga ei teata sellest kellele vaja (*кому следует*)”¹⁴¹ [...] Kui selles paragrahvis nimetatud andmete tahtliku varjamise tõttu jäi ära võimalus ära hoida tagajärjed, mis olid sõjategevusele äärmiselt kahjulikud, karistatakse süüdlast: kõigi õiguste kaotamise ja surmanuhtlusega.”

Spioonist mitteteatamine oleks olnud tegu, mis võis takistada suure kahju

¹³⁸ Воинский устав о наказаниях разъясненный Правительствующаго Сената и Главнаго Военнаго Суда, приказами по Военному Ведомству, циркулярами Главнаго Штаба и Главнаго Военно-Суднаго Управления и проч. по 15 Марта 1916 года. Петроградъ, 1916, lk 309.

¹³⁹ Воинский устав о наказаниях разъясненный Правительствующаго Сената и Главнаго Военнаго Суда, приказами по Военному Ведомству, циркулярами Главнаго Штаба и Главнаго Военно-Суднаго Управления и проч. по 15 Марта 1916 года. Петроградъ, 1916, lk 309.

¹⁴⁰ Воинский устав о наказаниях разъясненный Правительствующаго Сената и Главнаго Военнаго Суда, приказами по Военному Ведомству, циркулярами Главнаго Штаба и Главнаго Военно-Суднаго Управления и проч. по 15 Марта 1916 года. Петроградъ, 1916, lk 310.

¹⁴¹ Nõukogude Liidu eksistentsi viimastel kümnenditel kasutati slängis väljendeid „teatama kuhu vaja” või „teatama kellele vaja” KGB-le teatamise kohta. Populaarseks sai selline väljend küll suuremalt jaolt tänu filmile „Briljantkäsi” („Бриллиантовая рука”, Mosfilm, 1968), kuid tõenäolised on mõjutused varasemast õigusest.

ärahoimist. Ja kuigi selle tõestamine oleks võinud olla keeruline, oli vähemalt teadmine, et ootav karistus võib olla karm.

Eesti Vabariigi päris oma Kaitseväe kriminaalseadustik (KKrS) võeti vastu septembris 1934 ja hakkas kehtima koos KrS-ga 1. veebruarist 1935 (vt ka lisa 7). Samal ajal kaotas kehtivuse SNS.¹⁴² KKrS järgi sai kohut mõista kaitseväeteenistuse ajal kordasaadetud kuritegude eest kaitseväelaste, tööteenistuskohuslaste ja reservväelaste üle.

KKrS¹⁴³ eriosa kümnest peatükist käsitlesid riigisaladuse kaitsega seonduvat ainult kaks viimast peatükki – „Erisüüteod mereväes” ja „Süüteod sõjaajal”.

Otseselt puudutas riigisaladuse kaitset § 174 „sihita kaasa aidata välisriigi agendile sõjaliste teadete kogumises, lubas kõrvalisele isikule lugeda salajast signaaliraamatut või tutvuda salajase kaardiga või teha neist ärakirja või üles võtta plaani, joonistist või mõnda muud kujutist või kirjeldust laeva osadest või laeva relvastusest”. Rahu ajal oli selle eest maksimumkaristusena aasta kaitsevälalist vangistust, sõja ajal kuni kümme aastat sunnitööd.

Osaliselt võis riigisaladuse kaitset puudutada süütegu, mida samuti loeti karistatavaks ainult mereväes. KKrS § 173 järgi oli karistatav omavoliline signaali andmine või radiogrammi saatmine, mis oli karistatav distsiplinaarkaristuse või kuni neljakuulise arestiga, kui teoga seoses tekkis kahju või kahjuoht, siis kuni aastase kaitsevälalise vangistusega.

Selliste süütegude karistamine ka rahuajal on küll igati mõisteta, kuid Venemaa traditsioonist lähtudes selliste rikkumiste karistamine ainult mereväes¹⁴⁴ oli pigem ebaratsionaalne. Oluliselt mõistlikum oleks olnud samamoodi karistatavaks muuta näiteks Sidepataljoni raadiojaamadest loata radiogrammi saatmine ja sellega kahju tekitamine või kõrvalistel isikutel salajastest kaartidest ärakirjade tegemine mistahes maaväe staabis.

KKrS sõjaaegseid süütegusid puudutavas osas lähtuti osaliselt SNS-ist. KKrS § 187 kordas üle SNS § 244 sätestatu keelatud kirj vahetuse kohta, kuid karistus sõjategevust puudutavate andmete kirjateel edastamise puhul oli oluliselt leebem, kuni 8 aastat sunnitööd võrreldes SNS eluaegsega. Lisatud oli ka katse karistatavus. Riigisaladuse kaitsele olid täielikult pühendatud veel kaks KKrS paragrahvi, mis taas pöörasid suurt tähelepanu merel toimuvale:

„§ 191. Süüdlas selles, et ta sõja ajal avaldas, teatas, andis edasi või levitas ilma sellekohase volituseta plaani, joonistist või muud kirjeldust või kujutist või dokumenti või selle ärakirja või teatist, mis süüdlase teades puutusid Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse või ta sõjajõududesse või sõjalise riigikaitse ehitistesse ja mida pidi hoitama saladuses, karistatakse:

sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

¹⁴² Kaitseväe kriminaalseadustiku maksmapanemise seadus, RT 1935, nr 8 art 66.

¹⁴³ Kaitseväe kriminaalseadustik (antud Riigivanema poolt dekreedina 19.09.1934). RT 1934, nr 82, art 688.

¹⁴⁴ Karistusi Venemaa mereväe reguleeris SNS-ist eraldiseisev *Mereväe Nuhtlusseadus* (Военно-морской устав о наказаниях), mida Eesti Vabariigis ei rakendatud.

Kui see süütegu sõjaajal pandi toime ettevaatamatuse tõttu, siis karistatakse süüdlast:

kaitsevälise vangistusega mitte üle ühe aasta.

Samade karistuste alla langevad kaubalaevade juhid, kes sõjaajal olid varustatud valitsuse poolt salajase kaardi, salajase signaaliraamatu või selle väljavõtte, salajase instruksiooni, šifri või muu dokumendiga, mis puudutas sõjategevust, nende ilma sellekohase volitusega avaldamise, teatamise, edasi andmise või levitamise eest.

§ 192. Ülemat mereväes, kes süüdlane selles, et ta laeva randumisel vaenlase rannal või laeva vaenlase poolt vallutamise puhul ettevaatamatuse tõttu jättis hävitamata salajase kaardi, salajase signaaliraamatu või selle väljavõtte, salajase instruksiooni, šifri või muu dokumendi, millel tähtsust sõjapidamisel, karistatakse:

kaitsevälise vangistusega mitte üle ühe aasta.”

Kuna Vabadussõjas oli Eesti varustamine toimunud mere kaudu ja sarnaselt kujutati seda ette ka võimaliku tulevase sõja korral, on tähelepanu pööramine kaubalaevadele täiesti kohane. Kaubalaevad peavad sõja korral liikumiseks saama infot miiniväljade kohta ja võimalik, et ka muud infot navigeerimise kohta, mida oleks kasulik teada ka vastaspoolel. Võimalik, et kaubalaevade kaptenitele suuniste andmiseks on vaja kasutusele võtta mingit tüüpi salakiri ja jagada muid dokumente, kuid mobilisatsiooni väljakuulutamise ajal seadusi muutma hakata on hilja.

Asjalik on ka dokumentide hävitamatajätmist sõjalaevade ohvitseride poolt puudutav koosseis, kuid jällegi on asjatult jäetud tähelepanuta ülejäänud sõjavägi. Suurt kahju võivad ju tekitada ka vaenlase poolt vallutatud staapi vedelema jäetud salajased dokumendid ja krüptograafilisi lahendusi puudutavad dokumendid.

KKrS § 210 sätestas karistuseks surmanuhtluse sõjavangile, kes tegutseb Eesti sõjaväe julgeoleku kahjuks või vaenlase abistamiseks ning sama karistus kehtestati vaenlase salakuulajatele. Salakuulamist puudutav näib pelgalt üle kordavat KrS § 80, kuid KKrS puhul on üheselt selge, et silmas peetakse sõjaaega.

Tegelikult mõisteti riigisaladust vähemalt sõjaväes märksa laiemalt kui seadustes kirjas. Konstantin Trakman seletas seda järgmiselt: „Üldine nõue kõikide sõjaväelaste suhtes on, et nad on kohustatud pidama saladuses asjaolusid ja andmeid, millede saladuses pidamine on ette nähtud kehtivate eeskirjadega või ülemuse korraldusega, või on vajalik nende asjaolude või andmete riikliku tähtsuse tõttu. See kohustus ei kustu kui sõjaväelane tegelikust väeteenistusest vabaneb. Mitte kõikide andmete suhtes ei ole erilist märki või templit „salajane”. Sõjaväelane oma teenistuse ajal tutvub igasuguste andmete ja sõjaliselt või riiklikult tähtsate asjaoludega, milliste kohta tema peab ise otsustama kuivõrd need on salajased, ning on sel puhul kohustatud hoidma saladust. See kohustus on kehtiv isegi kohtutes tunnistajana seletuste andmisel, olgugi et meie kohtupi-

damise seadused seda kahjuks ei maini. Mitmes välisriigis on see küsimus otseselt kohtupidamise seadustes normitud. Näit. Saksa Militärstrafgerichtsordnung § 110, Strafgerichtsordnung § 53. Saksamaal kehtib see korraldus kõikide riigiteenijate suhtes. Kohus võib neid üle kuulata ametisaladuste asjus ainult nende ülemuse nõusolekul.¹⁴⁵

Trakmanni märkus, et vaikumiskohustus kohtus kehtib, kuigi pole seadusega ette nähtud, näitab, kui tugev oli tavade või kirjutamata õiguse jõud. Kirjapanud õigust analüüsides on Eugen Maddison jõudnud vastupidise järelduseni, leides, et Nuhtlusseadus keelab „salajashoitavaid andmeid” ilma loata avaldada ainult võõrastele või asjaosalistele – „Sellest järgneb, et neile [tunnistajatele] ei ole keelatud neid [andmeid] avaldada kohtule, kui seda neilt nõutakse, isegi rohkem, nemad on kohustatud kohtu ees avalikud olema ja kõike seletama”.¹⁴⁶ Muidugi kujundab õigussüsteemi kohtupraktika, mida antud küsimuses Eestis ette ei tulnud. Näiteks USA-s tõi salajaste materjalide kohtus avaldamise suhtes selgust alles Ülemkohtu otsus aastast 1953.¹⁴⁷

Kõigest eespool toodust moodustavad erandi Vabadussõja ajal kehtinud draakonilised meetmed, mida muu hulgas sai kasutada ka spionaaživastases võitluses. *Ajutise Valitsuse määrusega väljakohtute asutamise kohta* 5. detsembrist 1918¹⁴⁸ loodi polkude juurde väljakohtud, nende otsused pidi kinnitama sõjaminister. Täpseid kuriteokoosseise sellest määrusest otsida oleks asjatu, kuid käesoleva töö mõttes on oluline paragrahvi 5 lõige a: „kõik, kes kuidagi viisi Eesti Vabariigi vastu või riigi vaenlaste kasuks töötavad, ehk kes nendega läbikäimises ja ühenduses seistes mõnesugusel kombel abiks on.” (Samas loetleti teisedki määruse alusel karistatavad kuriteod: sõjaväe tegevuse takistamine, tapmine, põletamine, riisumine, vägistamine, väejooks, kahjulike kuulujuttude levitamine, vastuhakk ja käsu täitmata jätmine.) Ka karistuste suhtes oli määruse sõnastus napp ja sõjaväljakohtu volitused laiad: „Väljakohtud määravad süüdlastele kuritegude eest süü raskuse järele vangiroodu, sunnitöö ehk surmanuhtluse” (§ 6). Hiljem määrust küll muudeti, kuid vaatamata teatud protestile juristide hulgas¹⁴⁹ 1920. aastate esimesel poolel säilis võimalus sõjaväljakohtuid (mitte segi ajada Sõjaringkonnakohtuga) kasutada.

¹⁴⁵ Konstantin Trakmann. Sõjaväe administratsioon: Sõjaväe seadused ja seadlused. Loengute kokkuvõte. Tartu: Akadeemilise kooperatiivi kirjastus, 1939.

¹⁴⁶ Eugen Maddison. Ametsaladusest. // Eesti Politseileht 1926, 34 (21.08.), lk 498.

¹⁴⁷ United States v. Reynolds, vt Fred F. Manget. Intelligence and Judicial Intervention. // Loch K. Johnson (toim). Handbook of Intelligence Studies. London: Routledge, 2007, lk 329–342.

¹⁴⁸ Ajutise Valitsuse määrus väljakohtute asutamise kohta. RT 1918, nr 6 (Pea- ja sõjaminister Päts allkirjastas 5.12.1918, ilmus RT-s 11.12.1918).

¹⁴⁹ Ferdinand Karlson. Meie Sõjakohtu reform. // Õigus 1921, 11–12; Ferdinand Karlson. Sõjakohtute korraldus. // Õigus 1924, 3.

I.1.6. Riigisladuse kaitse Nõukogude karistusõiguses

1.1.6.1. 1922. aasta VNFSV Kriminaalkodeks

Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi (VNFSV) esimene *Kriminaalkodeks* (KrK, Уголовный кодекс) avaldati Tööliste ja Talupoegade Valitsuse Seaduste ja Korralduste Kogus juunil 1922 ja hakkas kehtima samast päevast (edaspidi KrK 1922).¹⁵⁰ Õiguslikus mõttes oli tegu üpris kurioosse seadustikuga, kuid siinkohal vaadeldakse vaid riigisladuse kaitset puudutavat.

Kui UNS-i ja sellest tulenevalt ka KrS-i nõrkuseks võis riigisladuse kaitse seisukohalt pidada kuriteokoosseisude liiga jäika piiritlemist, siis KrK 1922 kaldus teise äärmusesse. Teemale pühendati ainult üks eriosa paragrahv, mis defineeris kuriteokoosseisu järgmiselt: „Osavõtt igasugusest spionaažist, mis väljendub võõrriikidele või kontrrevolutsioonilistele organisatsioonidele, kontrrevolutsioonilistel eesmärkidel või tasu eest teadete, millel on riigisladuse isoleerimine, eriti kui need on sõjalised teated, edasiandmised, teatamised või varastamised” (§ 66). Karistuseks oli ette nähtud kõrgeim karistusmäär koos kogu vara konfiskeerimisega või kergendavatel asjaoludel vähemalt kolm aastat vangistust, samuti koos kogu vara konfiskeerimisega (§ 58). Kõrgeimaks karistusmääraks oli VNFSV-st teatud ajaks või tähtajatult väljasaatmine (§ 32), kuid revolutsioonilistele tribunalidele alluvates kohtuasjades oli selle karistuse asemel kõrgeimaks määraks siiski mahalaskmine (§ 33). Juhul, kui kirjapandud spionaaži (või mõne muu kuriteo) määratlus oleks süüdimõistmiseks liiga kohmakaks osutunud, oleks võinud kasutada paragrahvi 10: „Juhul, kui Kriminaalkodeksis otseseid viiteid erinevatele kuriteo ilmingutele ei ole, kasutatakse karistusi või sotsiaalse kaitse vahendeid vastavalt Kriminaalkodeksi paragrahvidele, mis langevad kuriteo raskuse ja liigiga kõige rohkem kokku.” Lisaks sellele omas KrK 1922 tagasiulatuvat mõju kõigi asjade suhtes, mis ei olnud selle kehtima hakkamise ajaks, 1. juuniks 1922, kohtuni jõudnud.¹⁵¹

Erinevalt UNS-ist või KrS-ist ei ürita KrK 1922 defineerida, rääkimata andmete ammendava loetelu andmisest, mis on riigisladus, kuid seletab siiski oma ajast ette jõudes üpris tabavalt lahti spionaaži ehk salakuulamise mõiste. Samas muudab õigusriigi põhimõtetega vastuolus olev paragrahv 10 kuriteokoosseisude sätestamise mõtte üldse küsitavaks. Kuigi palju sõltus ka revolutsioonilistest tribunalidest, mis tavaliselt ei koosnenud õpetatud juristidest. On selge, et liiga jäigalt piiritletud kuriteokoosseisude tõttu ükski kurjategija KrK 1922 alusel süüdi mõistmata ei jäänud. Eesti saatkonnas Moskvas teeninud diplomaat Oskar

¹⁵⁰ Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства № 15, 01.06.1922.

¹⁵¹ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета О введении в действие Уголовного Кодекса РСФСР. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства № 15, статья 153, 01.06.1922.

Õpik on spionaaži jaoks kasutatava „enamlaste mõõdupuu” sarkastiliselt määratlenud järgmiselt: „Igasugune informatsiooni saamine Soveti riigi elust väljaspool ametlikult serveeritud propagandat ja Potjomkini-külade imetlemist.”¹⁵²

1.1.6.2. 1926. aasta VNFSV Kriminaalkodeks

VNFSV Kriminaalkodeks 1926. aasta redaktsioonis (KrK 1926) jõustus 1. jaanuarist 1926¹⁵³ ja kehtis kogu Nõukogude Liidu territooriumil. Järgnevalt uuritakse selles sisalduvaid riigisaladuse kaitset puudutavaid paragrahve, nagu need olid jõus KrK 1926 kehtestamisel Eesti territooriumil 1940. aasta lõpus. Jättes kõrvale koodeksi praktikasse rakendamise ja Nõukogude uurimismenetluse traditsioonid, keskendutakse siinkohal eriosale ehk riigisaladuse kaitset puudutavatele kuriteokoosseisudele (vt lisa 8), kuid nendegi vaatlemisel ei tohi unustada 20. sajandi ühe väljapaistvama propagandateoreetiku Jacques Elluli järeltust Nõukogude seaduste kohta laiemalt: „Seadus ise oli NSV Liidus propagandarelv, mille ülesanne oli sundida kodanikke armastama nõukogude korda.”¹⁵⁴

Võrreldes UNS-i ja KrS-ga on mitmeid olulisi erinevusi:

1. Defineeritakse spionaaž kui „oma sisu tõttu eriliselt hoitavat riiklikku saladust moodustavate andmete edasiandmine, riisumine või kogumine edasiandmise sihil välisriikidele, kontrrevolutsioonilistele organisatsioonidele või eraisikutele” (§ 58⁶) ja seda ei piirata ainult sõjaajaga.
2. Kuriteokoosseisudes ei üritata defineerida, millised andmed kujutavad endast riigisaladust, vaid sedastatakse: „Eriliselt hoitavaiks riiklikeks saladusteks loetakse andmeid, mis on loetletud NSVL Rahvakomissariide Nõukogu poolt kokkuleppel liiduvabariikide rahvakomissariide nõukogudega kinnitatud ja üldiseks teadmiseks avaldatud erilises nimestikus” (§ 58⁶ märkus 1).
3. Karistavaks loetakse ka „oma sisu tõttu eriliselt hoitavat riiklikku saladust mittemoodustavate, kuid seaduse otsese keelu või asutiste või ettevõtete juhatajate korralduse tõttu avaldamisele mittekuuluvate majanduslikkude andmete tasu eest või tasuta edasiandmine, riisumine või kogumine edasiandmise sihil üldtähendatud organisatsioonidele või isikutele” (§ 58⁶) ja „avaldamisele mittekuuluvate andmete avaldamine, teatamine, edasiandmine või edasiandmise sihil kogumine ametiisiku poolt” (§ 121).

¹⁵² Oskar Mamers. Kahe sõja vahel. Stockholm: EMP, 1957, lk 220.

¹⁵³ VNFSV Kriminaalkodeks. Muudatustega kuni 15. novembrini 1940. Ametlik tekst ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, 1940, märkus 1, lk 5.

¹⁵⁴ Jacques Ellul. Propaganda tunnused. // Garth S. Jowett; Victoria O'Donnell. Propagandast ja mõjustamisest: Uusi ja klassikalisi käsitlusi. Tallinn: Tänapäev, 2011, lk 76.

4. Eraldi sõjasaladuse kaitseks oli ette nähtud kaks koosseisu: NSVL sõjajõudude ja sõjalise kaitsevõime kohta andmete edasiandmine välisriikide valitsustele, vaenulistele sõjavägedele ja kontrrevolutsioonilistele organisatsioonidele, samuti nende andmete riisumine või kogumine edasiandmise sihil (§ 193²⁴) ja. a) NSVL sõjajõudude ja sõjalise kaitsevõime kohta erilises saladuses hoitavate andmete avaldamine (§ 193²⁵).

Irrutada riigisaladuse sisu defineerimine karistusseadusest on igati edumeelne, kuigi NSV Liitu õigusriigiks nimetada ei saa. KrK 1926 paragrahvi 58⁶ märkuses 1 mainitud nimekiri – ilma milleta mitmete kuriteokoosseisude rakendamise õigusriigis olnuks raske, kui mitte võimatu – kiideti NSVL RNK otsusega 27. aprillil 1926 heaks ja avaldati. Lisaks sõjalistele saladustele olid selles loetletud ka majandusliku saladuse liigid ning „muud andmed”, mille alla käisid välisuhtlust, kontrrevolutsioonilist ja spionaaži vastast võitlust (nimelt oli loodud õiguslik alus kõigi repressioone puudutavate andmete salastamiseks) ning krüpteerimist puudutavad andmed (vt lisa 9). Spionaaži definitsiooni järgi ei pidanud kogutavatest andmetest huvitatud pool olema välisriik või selle agent, vaid tegu võis olla ka sisemaise organisatsiooni või eraisikuga – kui KrK 1926 oleks kasutatud õigusriigis, oleks sellel olnud oluline tähtsus, sest kohtulikult on keeruline tõestada, et eraisik seisab võõrriigi teenistuses.

Lisaks riigisaladusele ja sõjasaladusele tagab regulatsioon ka ametisaladuse karistusõigusliku kaitse, kuigi § 58⁶ piirati seda vaid majanduslike andmetega. Küllap oli tegu nii uudse lähenemisega, et selle koodeksisse kirjutamist peeti vajalikuks, sest varem ei olnud täiesti apoliitilise ja mittesõjalise info kogumist kriminaliseeritud. Kapitalistlikus süsteemis on aga majanduslike andmete kogumine elementaarne enne investeerimisotsuste tegemist.

KrK 1926 riigisaladuse kaitset puudutavad koosseisud on selgelt moodsamad, kui UNS või KrS sarnastele süütegudele pühendatud osad ja sarnane regulatsioon oleks olnud kasulik ka siis, kui seda rakendada õigusriigis. Edasimineku on märgatav, vaid paragrahvis 193²⁶ on otseselt äratuntav Venemaa Impeeriumi SNS § 244.

Pärast Eesti riigi toimimise lakkamist 1940. aasta suvel ei ole enam põhjust rääkida Eesti Vabariigi riigisaladuse kaitsest, kuid saladusi kaitsti Eesti territooriumil ka edaspidi. Põhimõtteliselt jäi KrK 1926 kehtestamisega 16. detsembril 1940 Eestis jõustunud riigisaladuse õigusliku kaitse süsteem, kus seadusandlik võim reguleeris karistusi riigisaladuse lekitamisega seotud kuritegude eest ja täitevvõim seda, mis on riigisaladus, kehtima kuni 1990. aastate alguseni.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Eesti *de facto* ühendamine nõukogude õigusruumiga toimus järgmiselt: 6. novembril 1940 võttis NSVL Ülemnõukogu Presiidium vastu seadluse VNFSV kriminaal-, tsiviil- ja tööseadusandluse ajutisest rakendamisest Leedu, Läti ja Eesti Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide territooriumil (ENSV Teataja 1940, nr 65, art 867), millega – jälle üks kena propagandatrikk – rahuldati Leedu, Läti ja Eesti NSV-de valitsuste palve kuni üleliiduliste seaduste väljatöötamiseni kasutada VNFSV koodekseid, sh kriminaalkoodeksit ja kriminaalkohtupidamise koodeksit (§ 1). Ühtlasi määrati, et kohtute otsused, mis olid

I.2. MUUD SEADUSED

I.2.1. Venemaa kuni 1917. aastani

Valdkonna õigusliku reguleerimisega tegeldi Venemaal juba hiljemalt 18. sajandi esimesel poolel.¹⁵⁶ Vanim riigisaladusse puutuv seadus (kuigi selle nimes esineb sõna „korraldus”), mis mõnda aega Eesti Vabariigis vähemalt teoreetiliselt kehtis, on *Üldine ministeeriumite korraldus* (Общее учереждение министерств, vaatamata pealkirjale on tegu siiski seadusega) 1811. aastast. Hiljem seadust küll täiendati, kuid riigisaladust puudutavad paragrahvid püsisid muutumatutena kuni 1917. aastani, uute paragrahvide lisandumise tõttu muutusid vaid nende numbrid (uute paragrahvide numbrid esitatud sulgudes).

Selles korralduses, mis fikseeris üldise asjaajamiskorra, oli ministrile ettekantavate „asjade”¹⁵⁷ hulgas eraldi peatükk ka salajaste asjade kohta:

„[...] 6. Salajased asjad.

§ 72. (§ 41) Salajastele asjadele kirjutatakse peale: „Isiklikult kätte [toimetada]”.

§ 73. (§ 41) Asjadele, mis aega ei kannata, kantakse eriline märge: „Vajalik”.

§ 74. Kõik asjad tulevad sisse Ministri Kantseleisse, kus nende vastuvõtmiseks hoitakse pidevat korrapidajat.

§ 75. (§ 43) Salajased ja vajalikud esitletakse otsekohe ministrile. [...]”¹⁵⁸

tehtud „kuni nõukogude võimu kehtimapanekuni” ja ei ole veel täide saadetud, ei saadetagi täide, vaid vaadatakse uuesti läbi vastavalt KrK 1926 (§ 2). Mainitud seadluse alusel võttis Eesti NSV ajutine Ülemnõukogu Presiidium 16. detsembril 1940 vastu seadluse VNFSV Kriminaalkoodeksi kehtimapanemise kohta (ENSV Teataja 1940, nr 65, art 868.), millega KrK 1926 kehtestati Eesti territooriumil alates samast päevast. Enne 21. juulit 1940 langetatud ja täideviimata kohtuotsused kuulutati täitmisele mittekuuluvaiks ja uuesti läbivaatamisele vastavalt KrK 1926. Ka enne 21. juulit alustatud juurdlsused ja kohtuasjad tuli lõpule viia vastavalt KrK 1926. Seadlust muudeti 17. jaanuari 1941 seadlusega, mil sama koodeksi alusel määrati läbivaatamisele ka need kohtuotsused, mille täideviimist oli alustatud, kuid see ei olnud veel lõppenud (ENSV Teataja 1941, nr 8, art 92.). Eesti riigisaladuse lekkimisega seotud kuritegude puhul need mainitud kolm seadlust realsuses enam ei mõjutanud. Juba 21.–22. juunil oli Eesti vanglatest vabastatud seal parasjagu karistust kandnud 36 luureandmete kogumises süüdimõistetud isikut. (Olaf Kuuli. Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest. // Tiit Noormets (koost). Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tallinn: Kistler-Ritsso Eesti SA, 1999, lk 91.)

¹⁵⁶ Esimeseks vastavaks aktiks peetakse tsaar Peeter I 4. aprilli 1714 (vkj) ukaasi salajaste asjade läbivaatamise korrast. В. А. Рабкин. Исторический генезис правового регулирования защиты государственной тайны в России. // Информационное право 2006, 4, lk 7–11, <http://ur-spravka.ru/index.php?id=19495> (25.01.2010)

¹⁵⁷ Дело – tähendab küll toimikut, kuid ka asja, mis tuli otsustada ja pidi lahenduse leidma (sellest ka sõna asja-ajamine, mis ei tähendanud algselt bürokraatiat, vaid ikkagi asjade lahendamist).

¹⁵⁸ Общее учереждение министерств. (1811) Petroskoi Riikliku Ülikooli veebileht: <http://petsru.ru/Chairs/PreRev/Delo/toppage23.htm> (13.08.2010); Общее образование министерств. (1892) VSK, kd 1, rm 5. Uued paragrahvide numbrid sulgudes.

Salajaste asjade olemusest räägivad need paragrahvid küll vaid seda, et tegu on tavalistest ehk siis vastavat märget mitteomavatest tähtsamate asjadega. Kuna toona ei eksisteerinud arusaama, et mingi asi võiks olla ka n-ö avalik, siis on see arusaadav. Märge *salajane* oli sisuliselt tähtsuse tunnusena kasutatav ka Eesti Vabariigis. Kuigi salajaste asjade sisu korralduses ei avatud, anti mõningaid näpunäiteid nende käitlemise kohta. Nähti ette, et „salajased paberid” jäetakse ministri kantseleisse, kus vormistatakse nende täitmine (§ 77) ja need moodustavad eraldi osa sissetulevate asjade žurnalis (§ 80). Ministeeriumis ettevalmistatavad salajased ja ministri isiklikul ülesandel valminud paberid pidi ministrile ette kandma vastava osakonna juhataja või juhul, kui need ei kuulunud ühegi osakonna pädevusse ja valmisid ministri kantseleis, kantselei direktor (§ 154). Ükski paber ei tohtinud ministri kantseleist ega ministeeriumi osakondadest välja minna enne, kui see oli kantud väljaminevate kirjade žurnali (§ 157). Ministeeriumi osakondades pidi olema väljamineva posti jaoks kaks eraldi žurnali – üldine ja isiklik (§ 158), kusjuures isikliku žurnali eraldi osa moodustasid „paberid, mis hoitakse saladuses” (§ 161).

Siin toodud riigisaladustesse puutuvad suunised võiks jagada laias laastus kaheks. Esiteks, salajasi pabereid ametkonnast, kuhu need saabunud on, välja ei viida ja, teiseks, salajased dokumendid registreeritakse ülejäänud kirjavahetusest eraldi – need kaks põhimõtet kehtisid ka Eesti Vabariigis 1918–1940 ning olid ja on tänapäevani kehtivad tegelikult ka teistes riikides.

Üldise ministeeriumite korralduse (Общее образование министерств) paragrahv 234 lõi võimaluse ka alamate õigusaktide andmiseks: „Asjad, [mis on] saladuses hoitavad või erakorralised, kuuluvad küll juhtimise üldisse koosseisu, kuid nende ettekandmise viis ja otsustamise käik määratakse eriliste reeglitega ja kehtestatakse eriliselt.” Otseselt tavadele ja arusaamadele, sh lisaks kirjutatud õigusele ka niisama eksisteerivatele arusaamadele, viitas paragrahv 303. Selle järgi suhtlesid ministeeriumi osakonnad omavahel ja teiste ministeeriumite osakondadega läbi nende direktorite, kuid „iseenesest mõistetavalt (само собою разумеется) saladuses hoitavad asjad ei kuulu nendesse vahekordadesse ja kuuluvad ministri vahekorda otseselt”.¹⁵⁹ Seega oli seadusandja meelest enesestmõistetav, et ministril oli ainuõigus salajaste asjade ajamiseks väljaspool ministeeriumi.

Ametisaladuse hoidmise aspekte reguleerisid veel kaks seadust.

Kodanline teenistusseadus (Устав о службе по определению от правительства) sätestas teenistujate üldiste kohustuste peatükis, et „igasugust talle usaldatud saladust, mis puudutab teenistust ja Tema Imperaatorliku Kõrguse [Eestis kehtimise ajal tuleb selle asemel lugeda „Eesti Vabariigi”] kasu, peab iga teenistuses seisev isik hoidma pühalt ja puutumatuult ning sellest mitte kellelegi teada andma, kellele teada andmine pole ette nähtud ja kes asjasse ei puutu” (§ 709).

¹⁵⁹ Petroskoi Riikliku Ülikooli veebileht: <http://petsu.ru/Chairs/PreRev/Delo/toppage23.htm> (13.08.2011) Общее образование министерств. (1892) VSK, kd 1, gm 5.

Üldkubermangude seaduse (Общее учреждение губернского) paragrahvi 131 järgi olid kohalikud asutused kohustatud kindlaksmääratud juhtumitel väljastama koopiaid dokumentidest eraisikutele, kuid samas nähti ette erisus, et dokumentidele, mida hoitakse saladuses, koopiaid väljastamise kohustus ei laiene. Sama seaduse paragrahv 142 andis praktilisi juhiseid salajaste dokumentide märgistamise ja registreerimise kohta: „Asjadele, mida hoitakse saladuses, kuulub nagu pakile nii ka paberile endale, eriline märge: salajane. Märkus: Saadud ettekirjutuste lauajuhendisse ei märgita salajaste ettekirjutuste sisu nagu teistel, vaid ainult nende saamise kuu, päev ja number.” Tegu on kasulike näpunäidetega, sest kui dokument on ilma vastava märketa – näiteks on tekstis märgitud, et seda tuleb hoida saladuses või kui puudub märge dokumentide kaustal või pakil – satuks see varem või hiljem tõenäoliselt muude mittesalajaste dokumentide hulka. Kuna kohalikes asutustes puudus eraldi salajase kirjavahetuse žurnaal ehk lauajuhend, on mõistetav ka tavalise lauajuhendi kasutamise õpetus. Sest dokumendi pealkirja kirjanek oleks teinud selle hilisema leidmise oluliselt kergemaks, aga kujutanud ohtu riigisaladuse lekkeks.

I.2.2. Eesti Vabariik

Esimene avalikku teenistust puudutav õigusakt, mis puudutab otseselt ka riigisaladust, võeti vastu Eesti Vabariigi Riigikogu poolt alles 1924. aastal. *Riigiteenistuse seaduse* paragrahv 31 sätestas, et „teenistussaladused, mis riigiteenistuses teatavaks saanud, peab tema [riigiteenija] salajas hoidma ka pärast teenistusvahekorra lõppu.”¹⁶⁰ Arvestades sõna „ka”, võib siit välja lugeda, et teenistussaladused pidid olema „hoitud salajas” ka teenistusvahekorra ajal, kuigi nähtavasti tundus see nii iseenesestmõistetav, et eraldi vastavat paragrahvi ei eksisteerinudki.

Täpsem regulatsioon leidis alles 1938. aasta Valitsemise korraldamise seaduse¹⁶¹ kahes paragrahvis (vt lisa 10). Paragrahv 40 nägi ette, et iga minister pidi määrama nende asjade liigid, „millede toimetamine peab teostuma salajaselt”. Lisaks sellele anti üksikute asjade salajaseks tunnistamise otsustamise õigus ülemale, kelle otsustamisele konkreetne asi kuulus.

Salajased dokumendid pidid olema vastavalt märgistatud. Kõigi salajaseks tunnistatud asjade lahendamine ja korraldamine pidi toimuma salajaselt nii neid algselt salajaseks tunnistanud ministeeriumis kui teistes asutustes, kuni asja salajaseks tunnistanud ülem või temast kõrgem ülem ei olnud seda tunnistanud mittesalajaseks. Ka selle kohta tuli teha dokumentidele märge. Väljapoole asutust info andmine salajaste asjade kohta võis toimuda ainult ministri, asja salajaseks tunnistanud ülema või temast kõrgema ülema loal.

¹⁶⁰ Riigiteenistuse seadus, RT 1924, nr 149, art 97: „Seadus hakkab maksuma ühel ajal 1925 a. eelarvega. Tema maksmahakkamisega tühistub Sead. Kogu III kõite esimene raamat.” Hiljem muudeti seadust korduvalt, aga mitte seda paragrahvi.

¹⁶¹ Valitsemise korraldamise seadus, RT 1938, nr 37, art 332.

See oli esimene kord, kui Eesti Vabariigi seadusega anti volitus salastamiseks. Kuna salajast dokumentatsiooni eksisteeris ka varem ja salastamise protsessi ei reguleerinud ka Venemaa seadused, võib oletada, et lihtsalt fikseeriti väljakujunenud tava (võimalik, et sarnaselt oli see kirjas ka mõnes Venemaa seadusest madalamas õigusaktis, nt ringkirjas või juhises). Tähelepanu äratav, et otsustusõigus on delegeeritud madalale, seda võisid teha alamastme juhid. On loogiline, et asja üle otsustav isik on kõige paremini kursis, kas asja peaks lugema salajaseks. Alamastme juhi otsustusõigus on suhteliselt piiratud ja tema ülematel oli õigus salastatus mistahes ajal tühistada. Ka võimalus dokumentide n-ö lahtisalastamiseks reguleeriti õiguslikult esmakordselt, kuigi tegelikkuses oli seda sarnaselt praktiseeritud ka varem.

Valitsemise korraldamise seaduse paragrahv 41 kohustas ministrit määrama koosseisulise ametniku, kes peab isiklikult salajase kirjavahetuse registrit ning kelle „isiklikul hooletel on salajase kirjavahetuse täitmine ja salajase arhiivi hoidmine”. Otse ministriumini osakonnale või talitusele adresseeritud salajaste dokumentide puhul pidi samu ülesanded täitma vastav üksuse direktor või ministri määramisel mõni muu ametnik.

Samas nähti ette, et ministri või ministriabile toimetatakse dokumendid kätte „isiklikuks avamiseks”. Seega nähti salastusmärget endiselt kui dokumendi olulisuse rõhutajat, kuid on küsitav, kas seadust tegelikkuses kõigis ministriumites täpselt järgiti – välisministri ja kaitseministri jaoks oleks see tähendanud olulist lisatööd ümbriki avamisel.

Seaduse väljatöötamise oli tinginud uue *Põhiseaduse* kehtima hakkamine, misjärel sellega tuli ühtlustada ka kogu ülejäänud õigussüsteem. Seaduse seletuskiri ei peatu eraldi paragrahvidel 40–41, kuid neid sisaldava peatüki kohta mainitakse, et see vastab varasemale regulatsioonile „vähemate muudatustega, mis tingitud tegeliku elu vajadustest”,¹⁶² millest võiks välja lugeda, et riigisaladust puudutava reguleerimine tulenes praktikast.

*Riigikaitse rahuaegse korralduse seaduses*¹⁶³ puudutas saladuse kaitset eraldi paragrahv (§ 17): „Kõik riigikaitse korraldamise ja ettevalmistamise tööle rakendatud ametiisikud kõigil ametiastmel, riigi- ja omavalitsusasutised, muud kodanikud, ettevõtted ja organisatsioonid on kohustatud kogu oma tegevuse alal silmas pidama neile antud riigikaitse ülesannet ning on vastutavad riigikaitse ülesannete õigeaegse täitmise ja riigikaitse alal avalikkusele mittekuluvate andmete saladuses hoidmise eest.” Seega korraldati arusaadavalt keeles ja rõhutati üle seda, mis oli olnud kirjas Riigiteenistuse seaduses (§ 31) ja laiendati sama kohustus riigikaitse ülesannete andmete puhul lisaks ametnikele ka kõigile ülejäänud asjasse puutuvatele isikutele, sh ettevõtetele ja organisatsioonidele. Viimane on oluline täiendus, sest mitmesuguseid riigikaitse tellimusi olid erafirmad täitnud pidevalt, kuid varem puudus seaduses sätestatud kohustus teatavaks saanud informatsiooni saladuses hoidmiseks. Riigisaladuse kaitsega

¹⁶² Seletuskiri Valitsemise korraldamise seaduse juure (esitatud Riigihoidjale dekreedina kehtima panemiseks 28.03.1938), ERA, 31-3-753, pagineerimata.

¹⁶³ Riigikaitse rahuaegse korralduse seadus, § 17. RT 1938, nr 29, art 234.

seonduvat märgiti sporaadiliselt veel mitmetes õigusaktides, millest järgnevalt kolm näidet.

*Riigikaitse nõukogu asutamise seadluse*¹⁶⁴ paragrahv 5 sätestas: „Riigikaitse nõukogu istungid on kinnised ja asjaajamine salajane ulatuses, mis määratud nõukogu enda poolt maksma pandud kodukorras. [...]” Tõepoolest, riigisaladuse ulatuse määramisel võib pidada Riigikaitse nõukogu oma asjaajamises pädevamaks, kui seda oli seadluse vastu võtnud Vabariigi Valitsus, ühtlasi tagas selline regulatsioon paindlikkuse.

Vabariigi Valitsuse poolt 1928. aastal kinnitatud *Garnisonimäärustik*¹⁶⁵ käsitles detailselt tunnussõna (parooli) mõistet, selle kasutamise korda ja saladuses pidamise kohustust (§ 76–79), kuid muus sfääris riigisaladuse kaitset ei reguleerinud. Kindlasti oli garnisonides märksa olulisemaid saladusi, kui tunnussõna. Samas võib määrustikku pidada siiski mõistlikuks – see oli mõeldud kõigile sõjaväelastele täitmiseks ning ajateenijal ei olnud väljaspool oma pädevuspiire vaja teada riigisaladuse kaitse üksikasju.

*Kaitseväe tehnikalao seadluse*¹⁶⁶ paragrahv 14 lõige 5 nägi ette, et asjaajaja „peab isiklikult salajast lauajuhendit ja korraldab salajase kirjavahetuse kasutada”. Viimane näide illustreerib regulatsiooni lünklikkust, mitte detailsust – kindlasti võis Eesti Vabariigis olla kohti, kus liikus riigi julgeoleku seisukohast olulisemat informatsiooni, kui Kaitseväe tehnikaladu, kuid seadusandja ei olnud pidanud vajalikuks täpsemat reguleerimist.

I.2.3. Eestis kehtestatud piirangud trükis avaldatavale

Kui eespool käsitletud seaduste väljatöötamine või muutmine oli pikaajaline protsess, siis trükitoodetesse puutuvat asus Eesti Ajutine Valitsus reguleerima õige varakult – juba 18. novembril 1918 kinnitati *Trükiasjade ajutised määrused*, mis avaldati Riigi Teatajas nr 1, st Eesti kõigi aegade esimeses Riigi Teataja väljaandes üldse. Kuigi määruste § 1 deklareeris, et „igasugune kirjastamine Eestis on vaba, niisama trükiasjadega kauplemine”, siis paljuski deklaratiivseks see jäigi, sest Venemaa õigusakte määrustega ei tühistatud.¹⁶⁷ Seega jäid nad kehtima vastavalt sellele, nagu nad olid kehtinud 24. oktoobril (vkj) 1917 ja peatselt alanud Vabadussõda tegi vajalikuks ka sõjatsensuuri jätkumise vastavalt Venemaa Ajutise Valitsuse 14. juuli (vkj) 1917 määrusele.

Ka Eesti oma *Trükiseadus*, millega varasem regulatsioon tühistati, võeti Riigikogu poolt vastu suhteliselt kiiresti, 8. märtsil 1923.¹⁶⁸ Riigisaladuse kaitse aspektist olid olulised kaks paragrahvi:

¹⁶⁴ Riigikaitse nõukogu asutamise seadlus. RT 1933, nr 17, art 118.

¹⁶⁵ Garnisoni määrustik. Jaod I–III. (Kinnitatud Vabariigi Valitsuse poolt 10. oktoobril 1928. a), 106–107. Tallinn: Kaitsevõime Staabi VI osakonna väljaanne, 1932 (teine trükk).

¹⁶⁶ Kaitseväe tehnikalao seadlus, RT 1935, nr 5, art 32, § 14, lg 4.

¹⁶⁷ Trükiasjade ajutised määrused, RT 1918, nr 1 (vastu võetud 18.11.1918).

¹⁶⁸ Trükiseadus, RT 1923, nr 43, art 44 (Riigikogus vastu võetud 8. märtsil 1923).

„§ 13. Keelatud on trükitoodete kaudu avaldada ilma vastava ametasutuse loata riigiasutuste salajashoitavaid: protokolle, kirju ning dokumente, samuti ka teateid Riigikogu ja tema komisjonide kinnistel istungitel arutatavatest asjadest.

§ 14. Siseministri ja sõjainistri ettepanekul võib Vabariigi Valitsus teatava aja peale ära keelata teadete avaldamist perioodilistes trükitoodetes kõigi kaitsevää jõudude ja nende liikumise ning riigikaitse abinõude kui ka mobilisatsiooni üle.”

Siseministrile oli samasugune õigus Venemaal antud 5. juuli 1912 seadusega.¹⁶⁹ Mõistet „salajashoitav” õigusaktides küll ei defineeritud, kuid on selge, et siia alla peaks kuuluma kogu dokumentatsioon, mis kannab vastavaid märkeid.

Eeltoodud paragrahve kommenteerides leidis Siseministeeriumi ametnik Johannes Kaiv, et neil on üldine iseloom ja pole oluline, kust andmed saadud on, ehk teisisõnu, keelatud on ka välismaa pressis avaldatud vastavate teadete avaldamine.¹⁷⁰

Trükiseadusega samal päeval võeti vastu ka *Karistusmäärused trükiseaduse, avalikkude koosolekute seaduse ja raamatukaupluste ning avalikkude lugemistubade seaduse avamise seaduse rikkumise asjas*¹⁷¹, mille § 5 ja 7 kehtestasid vastavalt karistused *Trükiseaduse* § 13 ja 14 rikkumise eest, hiljem said neist omakorda KrS paragrahvid 285 ja 286 (sõnastust vt lisa 3). Kehtestatud karistused elasid üle ka KrS muutmise 1940. aastal, kuid erinevalt kõigist teistest riigisalatuse kaitset puudutavatest paragrahvidest täpsustati siis kuriteokooosseis lahtudes uuest Põhiseadusest ja uuest, 1938. aasta *Trükiseadusest*.¹⁷²

Uus ja suuresti ümbertöötatud *Trükiseadus*¹⁷³ kehtestati Riigihoidja dekreediga 19. aprillil 1938. Seadus oli 1923. aasta samanimelisest oluliselt detailsem ja varjamatult sõnavabadust piirav. *Trükiseaduse* § 16 sisaldas 14 punktist koosneva loetelu perioodiliste trükitoodete jaoks keelatud temadest, millest neli seonduvad osaliselt ka riigisalatuse kaitsega: (p 4) kirjutisi või kujutisi, mis

¹⁶⁹ В. А. Рабкин. Исторический генезис правового регулирования защиты государственной тайны в России. // Информационное право 2006, N 4, <http://ur-spravka.ru/index.php?id=19495> (25.01.2010)

¹⁷⁰ I. Kaiw. *Trükiseadus*. // Eesti Politseileht 1923, 14–15 (07.04.), lk 197.

¹⁷¹ RT 1923, nr 43, art 45 (Riigikogus vastu võetud 8. märtsil 1923).

¹⁷² Kriminaalseadustiku muutmise ja täiendamise seadus. RT 1940, nr 15, art 112. KrS § 285 Riigikogu kinnistel istungitel arutatavate asjade äratrükkimise keeld asendati „Vabariigi Valitsuse, Riigikogu üldkoosoleku, Riigivolikogu, Riiginõukogu või nende komisjonide kinnistel istungitel” arutatud asjade avaldamise keeluga. Igati mõistlik muudatus oli osaliselt tingitud uuest Põhiseadusest, teisalt aga sulges senise seaduseaugu. KrS § 286 asendati sõnad „keelatud teadete avaldamises sõjaväejõudude, nende liikumise, riigikaitse abinõude või mobilisatsiooni kohta” sõnadega „keelatud teadete või kirjutiste avaldamises riigikaitse, relvastatud jõudude korralduse või relvastuse kohta”. Milles seisneb uue sõnastuse paremus, jääb arusaamatuks – kas sooviti vaid parandada seadust keeleliselt või peaks seda mõistma, et uue regulatsiooni järgi tohtis sõjaväe liikumistest kirjutada. Sisulist tähtsus see aga ei omanud, sest keelatud teadete nimestik oli nagunii kehtestatud KrS-st eraldi.

¹⁷³ *Trükiseadus*. RT 1938, nr 42, art 394, antud Riigihoidja poolt dekreedina 19. aprillil 1938.

võivad riivata avalikku julgeolekut või rikkuda riigikaitse huve; (p 8) teateid, kirjeldusi või kujutisi, mis võivad rikkuda riigi välispoliitilisi suhteid; (p 13) teateid sellekohase loata Vabariigi Valitsuse, Riigikogu üldkoosoleku, Riigivolikogu ja Riiginõukogu või nende komisjonide kinnistel istungitel arutusel olnud asjust; (p 14) sellekohase loata riigi- ja omavalitsusasutuste salajasi dokumente ja teenistuslikke kirju. Varasema trükiseaduse § 14 asemel oli nüüd kaks paragrahvi:

„§ 22. Sõjaministri ettepanekul võib Vabariigi Valitsus sellekohase määrusega keelata perioodilistes trükitoodetes teadete või kirjutiste avaldamise riigikaitse ja relvastatud jõudude korraldamise ning relvastuse kohta.

§ 23. Siseministril on õigus riiklikel kaalutlusil keelata avaldada perioodilistes trükitoodetes teatava aja jooksul teateid või kirjutisi mõnede riikliku tähtsusega küsimuste kohta.”

Sõjaminister ei vajanud enam ettepaneku tegemiseks siseministrit kaasettepanijana – praktika, mida tegelikkuses oli rakendatud juba hiljemalt 1924. aasta lõpust¹⁷⁴ – kuid uue seaduse järgi ei olnud Vabariigi Valitsusel riigikaitse teadete avaldamiskeeluks enam ajalist piirangut. Siseministrit puudutav paragrahv varasemas seaduses puudus, kuid pole kahtlust, et selle lisamist ei tinginud riigisaladuse kaitse vajadused, vaid poliitilised põhjused.

Vabariigi Valitsus kinnitas sise- ja sõjaministri ettepanekul perioodilistes trükitoodetes avaldamiseks keelatud teadete loetelu esimest korda 1924. aasta alguses¹⁷⁵ (vt lisa 11). Kuna kehtinud Trükiseaduse § 14 järgi sai sellist keeldu kehtestada ainult „teatava aja peale”, kehtis nimekiri esialgu kuni 1. jaanuarini 1925. Tegelikult aga pikendati keeldu, selle sisu kordagi muutmata, esialgu aasta ja hiljem pikemate perioodide kaupa korduvalt. Viimati pikendati keeldu 1935. aastal ja see kehtis kuni 1. jaanuarini 1940.¹⁷⁶

Kolmeteistkümnest punktist koosnevas loetelus üritati tõenäoliselt anda ammendav loetelu sõjaväge puudutavatest teabevaldkondadest, mille teatavaks saamine oleks võinud vaenulikule riigile sõja korral kasulik olla. Ühtlasi oli „keelatud avaldada piltlikke ülesvõtteid, maaliseid, joonistusi ja igasugu kujutisi ning näidata filmisid, mis võivad anda käesolevas nimekirjas ärakeelatud teateid”. Peatükis III märgiti, et keeld ei laiene Vabariigi Valitsuse või Sõjaministeeriumi poolt antud teadetele.

Tahtlikult või tahtmatult oli nimekirjast üht-teist ka välja jäänud. Ei käsitletud näiteks:

¹⁷⁴ Sõjaminister Vabariigi Valitsusele 29.01.1924, ERA, 31-3-3001, pagineerimata.

¹⁷⁵ Määrus perioodilistes trükitoodetes avaldamiseks keelatud teadete kohta RT 1924, nr 10/11, Vabariigi Valitsuse poolt vastu võetud 09.01.1924.

¹⁷⁶ Määrus perioodilistes trükitoodetes avaldamiseks keelatud teadete kohta RT 1924, nr 10/11, Vabariigi Valitsuse poolt vastu võetud 09.01.1924; 30.12.1924 pikendati kuni 01.01.1926 (RT 1925, nr 3); 06.02.1926 pikendati kuni 01.01.1927 (RT 1926, nr 12); 22.12.1926 pikendati kuni 01.01.1930 (RT 1927, nr 2); 28.12.1929 pikendati kuni 01.01.1935 (RT 1930, nr 2, art 10); 15.02.1935 pikendati kuni 01.01.1940 (RT 1935, nr 16, art 156).

- riigikaitse seadusi ja kavatsusi selles valdkonnas puudutavat (mis on demokraatlikus riigis igati arusaadav – seadused ei saa salastatud olla ja debatt nende üle on loomulik);
- riigikaitse kulutusi ja nende täpset jaotust;
- kogu sõjaväeluusesse puutuvat teavet (võimalik, et seda peeti enesestmõistetavaks).

Välissuhtlust oli puudutatud punktis 13 („Vabariigi ja mõne võõrariigi vahel tehtud salalepingu või selle üksiku salajase punkti üle, kui ka kavatsuste üle neil aladel”), mis võis olla kaks kuud enne nimekirja kinnitamist Lätiga sõlmitud lepingu järel¹⁷⁷, sest kavatsus oli koostööd varjatult jätkata. Samas ei olnud arvesse võetud, et sõjaväe välissuhtlus on märksa laiem salalepingutest.

Üldiselt täitis regulatsioon oma eesmärgi, sõjaväe puudutavate riigisaladuste ajakirjanduses avaldamine probleemiks ei kujunenud. Trükiseadustega normeeriti ka karistusõigust ja vastavad muudatused tehti KrS-i alles hiljem.

I.3. JÄRELDUSI

Riigisaladuse kaitset puudutav regulatsioon seaduse tasandil oli Eesti Vabariigis perioodil 1918–1940 küll olemas, kuid fragmentaarne. Kuna terviklik ülevaade valdkonnast on antud alles käesolevas töös, ei olnud tervikpilt enamikule toona riigisaladusega kokkupuutuvatele inimestele hoomatav ega kättesaadav, täielikku ülevaadet sellest võisid omada vaid mõned juristid. Sarnane olukord valitses ka mujal maailmas.¹⁷⁸ Küllap lähtuti riigisaladuse kaitsel suurel määral tava-dest, mis on saladuste hoidmist ikka au see hoidnud ja see võimaldas reguleerimise lünklikkust.

Riigisaladuse õiguslikku kaitset iseloomustavana võib pidada karistusõiguse keskset rolli. Seda mitte ainult karistustesse puutuvas, vaid ka riigisaladuse mõiste sisuga täitmisel ja regulatsiooni vähest muutumist ajas. Üllataval kombel on sõdadevahelises Eesti Vabariigis perioodil 1918–1940 valdkonna reguleerimisel kõige olulisem päev olnud hoopis 5. juuli (vkj) 1912, kui tsaar Nikolai II kiitis heaks *Salakuulamise teel riigi äraandmise kohta käivate seaduste muutmise seaduse*, millega kehtestatud kuriteokooresseid jäid praktiliselt muutumatuks Eestis kehtima kuni 1940. aastani. Seega ei võetud Eestis arvesse ei Esimese maailmasõja, Vabadussõja ega ühegi teise riigi kogemusi, vaid keskne oli 5. juuli seadus, mille väljatöötamisel oli arvestatud Venemaa vastuluurajate ja juristide kogemusi 20. sajandi esimese kümnendi Varssavi sõjaväeringkonnas. Kuigi tegu oli oma aja kohta edumeelse seadusega, oli sellega

¹⁷⁷ Vt Kaitseliidu leping Eesti Vabariigi ja Läti Vabariigi vahel, 01.11.1923. // Heino Arumäe, Tiit Arumäe (koost). Eesti ja Läti suhted 1920–1925: Dokumentide kogumik. Tallinn: Rahvusarhiiv, 1999, lk 222–224.

¹⁷⁸ Vt nt Daniel Patrick Moynihan. *Secrecy: the American Experience*. New Haven: Yale University Press, 1998.

karistusseadustesse tehtud muudatustel mitmeid olulisi puudusi – see ei defineerinud salakuulamise mõistet, samas aga üritas kuriteokoosseisude kaudu defineerida riigisaladust, tehes seda üpris kitsalt vaid sõjalistele küsimustele keskendudes. Teisest küljest jäi niimoodi võimalus kutsuda kohtusse asjatundja ehk ekspert, kes andis oma hinnangu, mida lugeda salajaseks, ja viimane oli tavaliselt sõjaväeluure ohvitser.

Eesti Vabariigis oli riigisaladuse õiguslikus kaitstes esimene tähendusrikas päev 1. veebruar 1935, kui hakkasid koos kohtupidamist reguleerivate seadustega kehtima Kriminaalseadustik (KrS) ja Kaitseväge Kriminaalseadustik. Kuriteokoosseisud võrreldes 5. juuli seaduses sätestatuga ei muutunud, küll karmistusi mõned karistused. Kindlasti oli oluline seaduste lihtsam loetavus võrreldes varasematega, samuti nende kättesaadavus, mis Vene riigi Seaduste Kogudega oli problemaatiline, ja ka see, et seadused olid eestikeelsed. Viimased riigisaladuse kaitset puudutavad KrS muudatused kinnitati 15. veebruaril 1940. Osaliselt karmistati karistusi, milles küllap nähti toona abinõud paljude probleemide vastu ja teisalt lisati paragrahv, mis võrdsustas Eestiga vastastikuse abistamise pakti läbi seotud riigi saladuste kaitse Eesti enda saladuste kaitsega. Tegu oli kindlasti poliitika avaldumisega seadustes, kuid kahjuks pole selge, kas tegu oli Eesti Vabariigi või NSVL initsiatiiviga. Oktoobris 1939 oli NSVL-ga sõlmitud ka Eesti ainuke riigisaladuse kaitsele pühendatud välisleping.

Riigiteenistust puudutavates ja muudes seadustes puudutati sporaadiliselt saladuste kaitset, kuid regulatsioon jäi kindlasti lünklikuks. Saladusi küll mainiti, aga nende sisu ei avatud. Märjiti ka riigiametnike kohustust mitte jagada neile teenistusalaselt teatavaks saanud infot kolmandate isikutega. Täpsemalt formuleeris dokumentide salastamise ja selle kaotamise alles 1938. aasta Valitsemise korraldamise seadus. Ühest küljest suurenes sellega tunduvalt õigusselgus ja tegu oli suure edasiminekuks, kuid ühtlasi on tuntav ka autoritaarse riigikorralduse mõju õigusloomele.

Ajakirjanduse ehk perioodiliste trükiteodetega seonduvat asus Eesti Vabariik reguleerima juba oma toimimise algusest 1918. aasta novembris. Täpne regulatsioon sõjaväega seotud riigisaladuste ilmutamise keelamiseks kehtestati 1923. aastal ning alates 1. jaanuarist 1924 kuni 1940. aastani püsis muudatusteta jõus avaldamisele mittekuuluvate andmete loetelu. Muude riigisaladuste ilmutamispiirangud nähti ette alles 1938. aasta Trükiseadusega ja nende kehtestamise eelduseks olid muud, poliitilised põhjused.

Valdkonnaga arvatavasti kõige paremini kursis olev jurist oli sõdadevahelisel perioodil Eestis Siseministeriumi ametnik Eugen Maddison. Vaadeldes ametisaladuse kaitseesse puutuvaid üksikuid erinevatesse seadustesse laialipillutatud paragrahve, leidis ta, et „kõike eelpooltoodut kokku võttes, tuleb tunnistada, et ametisaladus on meil kaitstud küllaldaselt.”¹⁷⁹ Umbes sarnase järelduse võib teha ka riigisaladuse kaitse kohta tervikuna – kehtivad seadused võimaldasid riigisaladuse kaitset. See seletab ka asjaolu, et riigisaladuse kaitse täpsem reguleerimine ei olnud Eesti Vabariigis seadusandja prioriteetide hulgas.

¹⁷⁹ Eugen Maddison. Ametsaladus. // Postimees, 23.10.1924.

2. PIIRIST SALAJASE JA AVALIKU VAHEL

Üldiselt olid ajakirjanikud [1926. aastal Moskvast] diplomaatide juures kõrges kursis, kes neid püüdsid „pumbata” oma super-salajaste ettekannete jaoks.
Oskar Öpik, 1957

Ajakirjandust tuleb ise võimalikult laiemas ulatuses kõigi sündmuste kohta informeerida, kuivõrd see sõja saladustele ja tegevusele kahjulik ei ole.
Hugo Kauler, 1924

2.1. RIIGISALADUSE TASEMED

Tänapäeval on kombeks, et kõrgem seadusandlik või täitevvõim määrab, mis on ja mis ei ole riigisaladus ning isegi milline on salastatuse tase (näiteks Eestis on alates iseseisvuse taastamisest kasutatud mõlemat süsteemi). Paraku olid sõjaeelsed seadused märksa sporaadilisemad ning mõlemad valdkonnad olid Riigikogu ja Vabariigi Valitsuse tasandilt reguleerimata. Nii Venemaa kui Eesti seadustes mainiti „salajasi andmeid” ja „avalikkusele mitte kuuluvaid teateid”, kuid ei kirjutatud täpsemalt lahti, millised andmed nendesse kategooriatesse kuuluvad. Seega oli salastatuse taseme määramisel ühest küljest suur roll väljakujunenud tavadel ja teisest küljest salastusmärke teinud dokumendi koostaja subjektiivsel otsusel.

Riigiaparaadi ülesehitamisel 1920. aastate alguses sooviti loomulikult luua ühtne asjaajamiskord, mis hõlbustaks oluliselt asutuste koostööd. Pealtnäha lihtsa ülesande lahendamise osutus üpris keeruliseks, kuna selgus, et nii nagu asutuste tegevusvaldkonnad, olid ka nende nõuded asjaajamisele üpris erinevad. Asjaajamiskorra kehtestamise raames üritas Riigikantselei reguleerida ka riigisaladusega seonduvat, kuid väljatöötatud ja asutustele paranduste tegemiseks saadetud mustandid said ohtra kriitika osaliseks. Kompromissina töötati 1923. aasta lõpuks siiski välja üpris üldisi suuniseid andvad *Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrid*, kuid nendegi osas suutis Vabariigi Valitsus 21. detsembril 1923 jõuda ainult otsuseni: „Soovitada riigiasutustele kasutusele võtta.”¹⁸⁰ Juhtnõõride väljatöötamist näidati avalikult Riigikantselei töövõiduna, kuid nende puudustest oldi siiski teadlikud ja Vabariigi Valitsuse moodustatud erikomisjon jätkas riigisekretäri juhtimisel tööd riigiasutuste asjaajamise lihtsustamiseks.¹⁸¹ Kuigi koostati projekte, paremaid siiski välja töötada ei õnnestunudki ja *Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrid* kehtisid veel ka 1940. aastal.

¹⁸⁰ Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrid. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1924, lk 3.

¹⁸¹ Valitsusasutuste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934, lk 3.

Avaliku ja salajase vahetamine oli juhtnöörides üpris tähtsal kohal. Seda käsitlesid paragrahvid 2–5 (vt lisa 12), kusjuures üritati juurutada kahendsüsteemi: „Sisu järele jagunevad kõik riigiasutuste kirjad kahte pealiiki: avalikud ja salajased” (§ 2). Seejuures täpsustati ka üle, et peale salajaste kirjade on kõik ülejäänud kirjad avalikud (mida tähendab „avalik”, oli juhtnöörides defineeritud vastukäivalt: „Kuigi avalikkude kirjade sisu võib kõigile teatavaks saada, on keelatud nende avaldamine ajakirjanduses või teatavakstegemine kõrvalistele isikutele ja asutustele ilma asutuse juhataja nõusolekuta” (§ 5), st kirju tuli käsitleda ikkagi peaaegu ametisaladusena).

Praktikas ei olnud asjad nii lihtsad ja katsed *Riigiasutuste asjaajamise juhtnööre* täht-tähele järgida tekitasid tõsisid probleeme. Näiteks tekkis sõjaväes probleeme telefonitsi suhtlemisel, kuna mõnes väeosas ja asutuses hoiti salajasena tähistatud *Kaitseväe telefonivõrgu abonentide nimestikku* seifis. Sõjaväeluure ülem pidi ringkirjaga selgitama, et telefoniraamat sisaldab detailset infot sõjaväe struktuuri kohta ja seda ei saa kuidagi avalikuks dokumendiks lugeda ning ta jätkas: „Kuid sellest ei pea järeldama, et ülalnimetatud abonentide nimestikku tuleb kaitseväes võtta ning hoida nagu iga salajast dokumenti. „Salajasena” on ta märgitud sellepärast, et „Riigiasutise asjaajamise juhtnöörid” ei näe ette kirjade või väljaannete eriliiki, mis oleks vahepealne „salajasele” ja „avalikule”; tegelikult tuleb teda „avalikkusele mittekuuluvaks” lugeda ja vastavalt sellele ka hoida ning käsitleda”.¹⁸² Tegelikult oli selline *Riigiasutuste asjaajamise juhtnööride* (mis olid nagunii ainult soovituslikud) piinlikult täpne järgimine pigem erand kui reegel.¹⁸³ Nii kirjadel kui trükistel kasutati juba 1920. aastatel ka märget „ei kuulu avalikkusele” ning 1939. aastal hakati seda tegema ka sõjaväe telefoniraamatute puhul.¹⁸⁴

Nagu eespool toodust nähtub, ei ole tegelikult kõik salajane ühtmoodi salajane ja kõik avalik ühtmoodi avalik – on see kodifitseeritud või mitte, kuid erinevad tasemed eksisteerivad tegelikus elus ikkagi.

¹⁸² II osakonna ülema kt ringkiri, 06.02.1934. ERA, 507-1-99, L 569.

¹⁸³ *Riigiasutuste asjaajamise juhtnöörid* olid küll üldjoontes mõistlikud, kuid sinna oli ka sisse kirjutatud asju, mis oleksid nende täieliku järgimise praktikas võimatuks teinud, näiteks: „Kontrollraamatusse kantakse kirjad lahti tegemata, ainult ümbrikutel leiduvate märkuste järele. Kirjad tehakse lahti asutuse juhataja poolt [...]” (§31–32), st ministritest ja suuremate asutuste juhatajatest oleksid kiiresti saanud riigi kõige vilunud ümbrikute avajad. Või „Tuleb asutuses kirjavahetuse rohkuse tõttu rohkem kui ühte lauajuhendit [kirjavahetuse registrit] pidada, siis on mõeldav seda järgmiselt korraldada: a) kaks lauajuhendit: ühes – paaris, teises – mittepaaris järjekorra numbrid [...]” (§ 37), st mistahes kirja hilisemaks leidmiseks lauajuhendi järgi – nende otsimise hõlbustamine oligi lauajuhendi mõte – oleks tulnud teha topelt töö.

¹⁸⁴ Sõjaväe telefonivõrgu abonentide nimestik. Tallinn: Sõjaväe Side, 1939. Selle telefoniraamatu kaanele oli trükitud: „Käesolev nimestik antakse abonentidele allkirja vastu ja korjatakse ära tarvitamiselt kõrvaldamisel.”

Riigisaladuse klassifitseerimise võib jagada kaheks – vertikaalseks ja horisontaalseks (ingl k *classification* ja *compartmentation*).¹⁸⁵ Vertikaalselt jaguneb riigisaladus erinevateks tasemeteks, kusjuures kõrgem tase tähendab suuremat kahju selle informatsiooni avalikuks tuleku ehk siis vaenulikule riigile teatavaks saamise korral. Eestis oli selliseid tasemeid kolm (vt ka joonis 4):

- **T. salajane** („täitsa salajane” või „täiesti salajane”, 1920. aastatel esines mõnikord ka märkeid „väga salajane” või „eriti salajane”)
- **Salajane**
- **Ei kuulu avalikkusele**

Nende kolme taseme vahelised piirid ei olnud täpselt kirja pandud ja seepärast suhteliselt hägused. Näiteks Välisministeeriumi asjaajamiskorras oli kirjas: „Kirjad, mis sisaldavad konfidentsiaalseid või salajasi andmeid, või kirjad, millele sisu soovitakse esialgu hoida kitsama ringkonna teada, kannavad sõna „salajane” või „täitsa salajane”.”¹⁸⁶

Kui „t. salajase” ja „salajase” puhul oli valdavalt tegu riigisaladusega, siis määratlus „ei kuulu avalikkusele” võis tähistada ka lihtsalt ametisaladust. Õiguslikult ei olnud see ka eriti oluline, kuna kohtus ütles arvamuse selle kohta, mida lugeda salajaseks ja mida mitte, nagunii asjatundja, samas ametisaladus oli ametisaladus vaatamata sellele, kas dokument kandis mingit märgistust või mitte. Erandiks olid kõik mobilisatsiooni puudutavad andmed, mida loeti alati „täitsa salajasteks”.¹⁸⁷ Sellest reeglist peeti kinni ka detailides, näiteks kandsid „t. salajast” märgistust ohvitseride reservi arvamise korral nende elukoha politseikomissaridele saadetavad sellekohased teatised,¹⁸⁸ mis jõudsid sinna tavalise postiga.

Kui märged „salajane” ja „ei kuulu avalikkusele” pärinesid juba tsaariaegsetest õigusaktidest, siis „t. salajane” võeti kasutusele Eestis, võimalik, et välismaiseid eeskujusid arvestades.

Sõna „isiklik” võis kasutada ainult erakirjade päises ja ametlikus kirjavaheuses tuli kasutada aadressis isiku ametikohta, mitte nime – mõlema ettekirjutuse eesmärk oli teha kantseleis vahet saabuvatel ametlikel ja isiklikel kirjadel ning seda mitte erakirjavahetuse kaitseks, vaid selleks, et kiireloomulised ametlikud kirjad avamata ei jääks, kui vastava isiku äraolekul täidab keegi teine tema kohuseid.¹⁸⁹

Ülaltoodud süsteemi ei asetu, kuid riigisaladuseks tuleb kindlasti lugeda märget „**konfidentsiaalne**”, mida kasutati ainult teiste riikidega sõlmitud lepetel

¹⁸⁵ Stan A. Taylor. Counterintelligence failures in the United States. // Loch K. Johnson (toim). Handbook of Intelligence Studies. London: Routledge, 2007, lk 244.

¹⁸⁶ Välisministeeriumi asjaajamiskord, 1926. ERA, 957-6-492, L 3.

¹⁸⁷ J. Normann. Kaitseväe administratsioon: Konspekt. Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste staabi väljaanne, 1932, lk 35.

¹⁸⁸ Vt ohvitseride teenistuslehtedes leiduvaid teatisi. ERA 495-7.

¹⁸⁹ Välisministeeriumi asjaajamiskord, 1926. ERA, 957-6-492, L 3.

või nende lisadel. Märget kasutati ebajärjepidevalt, konfidentsiaalsena olid tähistatud Eesti ja NSVL vastastikuse abistamise pakti lisaprotokoll 28. septembrist 1939, Eesti ja NSVL sõjaväeliste delegatsioonide vahel sõlmitud protokoll 10. oktoobrist 1939, Eesti ja NSVL valitsuste vaheline kokkulepe 15. maist 1940 ja selle esimese artikli juurde kuuluv lisa¹⁹⁰. Aga juba mainitud Eesti ja NSVL sõjaväeliste delegatsioonide vahel 11. oktoobril 1939 sõlmitud seitse protokollid olid tähistatud kui salajased.¹⁹¹ Seega sisulist vahet siin ei ole ja näha „konfidentsiaalses” mingit „salajasest” erinevat riigisaladuse taset oleks pigem kunstlik, pealegi ongi eesti keeles selle võõrsõna vasted *usalduslik* ja *salajane*. Rahvusvahelises suhtluses oli vastastikune arusaam vajadusest mõne lepingu või protokollid sisu ja tavaliselt ka selle olemasolu vaid enda teada pida olulisem, kui paberi nurgal olev tähistus. Näiteks Eesti-Läti 1923. aasta Kaitseleidu lepingu alusel 21. detsembril 1924 sõlmitud Kokkulepe nr. 1 artikkel 7 sätestas, et „käsolev kokkulepe tuleb hoida, kui eraldi salajane dokument”, kuid selle päises oli tähistus „t. salajane”.¹⁹² Sarnase näitena võib välja tuua 20. sajandi ühe kurikuulsama riigisaladusena sõlmitud kokkuleppe – NSVL ja Saksamaa välisministri 23. augustil 1939 allkirjastatud dokumendi pealkirjas nimetatakse seda „salajane lisaprotokoll”, dokumendi preambul mainib, et poolte kõnelused olid „rangelt konfidentsiaalsed” ning punkti 4 alusel kohustusid pooled hoidma protokollid „rangelt saladuses”.¹⁹³

Puudus riigisaladuse juurdepääsulubade süsteem ning seepärast ei pruukinud olla vahet isikute ringil, kes saaks tutvuda lihtsalt „salajase” ja „t. salajase” teabega. Seega oli märke „t. salajane” pigem vajalik dokumendi tähtsuse rõhutamiseks. Salastamismärgete suhtes on esinenud ka teatud skepsist, näiteks diplomaat Oskar Öpik on saatkondade poolt avalike allikate põhjal koostatud ettekannete üle nalja visanud, nimetades neid „super-salajasteks”.¹⁹⁴

Lisaks salastusmärkele kandsid dokumendid mõnikord ka laiendatud märke nagu „t. salajane, mobilisatsiooni puutuv”, „t. salajane, rutuline”, „salajane, ringkirjaline” vms, mida võib lugeda riigisaladuse horisontaalseks klassifitseerimiseks. Küll võisid salajasi dokumente sisaldavad ümbrikud kanda märget „isiklikuks avamiseks” (nt „isiklikuks avamiseks ministrile”, „isiklikuks avamiseks administratiivosakonna juhatajale”).

Harva esines teisiigi praktiliste juhtnööridega seotud märke. Näiteks osal Välisministeeriumi krüpteerimist puudutavatel dokumentidel „täiesti salajane. ära põletada”. Kuna sellised paberid on siiani säilinud, siis küllap ei võetud märke täht-tähelt. Mõned poliitilisest politseist teistesse asutustesse läinud kirjad kandsid märget „Salajane. Mitteavaldamiseks”. Jääb arusaamatuks, kas sellega

¹⁹⁰ Külle Arjakas (koost). Faatum: Eesti tee hävingule. Tallinn: SE&JS, 2009, lk 479–480, 537–540, 601–610.

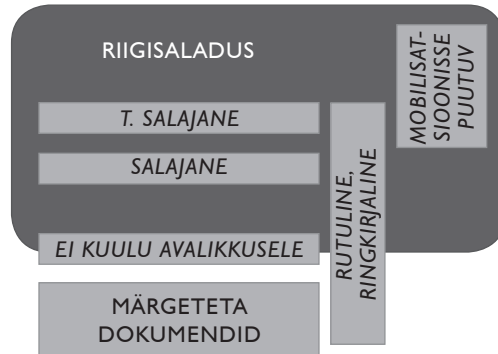
¹⁹¹ Külle Arjakas (koost). Faatum: Eesti tee hävingule. Tallinn: SE&JS, 2009, lk 540–548.

¹⁹² Eesti ja Läti suhted 1920–1925: Dokumendikogumik. Tallinn: Rahvusarhiiv, 1999, lk 323.

¹⁹³ Külle Arjakas (koost). Faatum: Eesti tee hävingule. Tallinn: SE&JS, 2009, lk 391.

¹⁹⁴ Oskar Mamers. Kahe sõja vahel. Stockholm: EMP, 1957, lk 230.

sooviti juhtida kirja saaja tähelepanu eriliselt sellele, et dokument on salajane või lähtuti KrS § 614–615 sõnakasutusest – „teadvalt pidi hoitama saladuses”. Poliitilise politsei teatud mure nende saladuste hoidmise pärast oli põhjendatud, sest seadused tagasid küll tugeva kaitse riigi kaitsevõimega seotud saladustele, polpoli loodud riigisaladust sisaldavad dokumendid aga sama tugevat õiguslikku kaitset ei omanud. Ka praktikas esines juhtumeid, kus riigisaladusega kokku puutuvatele ametikohtadele kandideerijatele tehti teatavaks nende tausta kohta polpolis kogutud andmed, mida loeti salajasteks ja mis mõnikord sisaldasid informaatortelt saadud andmeid.

Joonis 4. Riigisaladuse horisontaalne ja vertikaalne liigitamine Eesti Vabariigis.

Salastusmärke tehti dokumendi paremasse ülemisse nurka tavalise trükiga ning üldjuhul allajoonitult, harvadel juhtudel ka vastava templiga¹⁹⁵ või käsitsi, ning see leidis ainult dokumendi esilehel. Tavaliselt oli märke ka riigisaladust sisaldava kausta kaanel, kuid mitte alati. Kehtis tsaaririigist päritud tava, et salajane kirjavahetus registreeriti muust kirjavahetusest eraldiseisvasse lauajuhendisse (kirjavahetuse registrisse) – see oli kirjas ka *Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrides* (§ 4, märkus 3) ning sama nõuet kordasid ka asutuste asjaajamiskorrad¹⁹⁶, mis erinesid ametkonniti.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Näiteks oli I diviisi staabis tempel **T. SALAJANE**; riigikantseleis leidis tempel **RIIGIKANTSELEI sissetulnud salajane nr...** Huvitaval kombel ei sõltunud templi olemasolu asutuses töödeldava riigisaladuse hulgast.

¹⁹⁶ Nt politseiasutuste vastavas juhendis oli riigisaladuse käitlemise kohta kirjas: „Salajaste kirjade kirjutamisel või paljundamisel peab võtma tarvitusele ettevaatuse abinõud saladuse hoidmiseks. Salajased kirjad saadetakse edasi samal viisil nagu avalikudki, kuid postiga saatmisel tähtkirjadena. Salajase kirja ümbrik peab olema läbipaistmatust paberist ja pitseeritud asutise või ametniku lakkpitsatiga sarnaselt, et seda ei saa avada pitsatit kõrvaldamata. Salajased kirjad registreeritakse erilauajuhendis asutise juhataja või selleks volitatud ametniku poolt.” (Politseiasutuste ja -ametnikkude kantseleilise asjaajamise eeskiri. Dateerimata. ERA, 1-4-138.) Vt ka lisa 13.

¹⁹⁷ Näiteks anti sõjaväes 1921. aastal käsk märkida väeosadesse minevatele salajastele dokumentidele ülema nimi ja märke „isiklik”, mida mujal ei rakendatud. Vt lisa 14.

2.2. JULGEOLEKUALASE TEABE TRÜKIS AVALDAMISE JA SELLE PIIRAMISE PÕHJUSTEST

Sõltumata ühiskonnakorraldusest on julgeoleku ja tegelikult ka muu riiki puudutava teabe publitseerimine ajakirjanduses ja trükis laiemalt mingil määral poliitiline küsimus, sest poliitilised jõud üritavad avalikku arvamust ikka enda kasuks ja oma oponentide kahjuks pöörata. See on lai ja huvitav teema, mille ammentavaks käsitlemiseks isegi suhteliselt lühikese perioodi jooksul oleks vaja küllap vähemalt doktoritöö mahtu, siinkohal piiratakse näidetega sellest, kus teabe avaldamine toimub n-ö riigisaladuse piiri peal ja püüetest valdkonda reguleerida.

Sõna- ja trükivabadust mainiti juba *Manifestis kõigile Eestimaa rahvastele*¹⁹⁸ 1918. aasta veebruaris ja sellele oli pühendatud paragrahv nii 1920. kui ka 1937. aasta põhiseaduses. Kuid ühtlasi nägid mõlemad põhiseadused ette ka selle vabaduse võimalikku kitsendamist – esialgu „kõlbluse ja riigi kaitseks”¹⁹⁹ ja alates 1. jaanuarist 1938 kehtinud põhiseaduses „riigi julgeoleku, avaliku korra, kõlbluse ja kodaniku nime kaitseks”.²⁰⁰

On selge, et kogu riigikaitse puutuv informatsioon, mille avaldamine on valitsusele ebamugav – ja mille avaldamisest on sellevõrra just rohkem huvitatud opositsioon – ei ole riigisaladus, näiteks võimuliialdused, riigivaraga hoolelt ümber käimine, alkoholiprobleemid või korruptsioon sõjaväes, politseis või riigiaparaadis laiemalt. Rohkemal või vähemal määral tuleb selliseid probleeme paraku ikka ette ja kuigi nende avalikkuse ette jõudmine põhjustab võimul olijatele alati ebamugavust ning võib kahjustada riigi prestiiži nii sise- kui ka välispoliitiliselt, ei saa väita, et sellise teabe avalike allikate kaudu teatavaks saamine võõrriikide eriteenistustele kahjustaks riigi julgeolekut.

Juba ainuüksi mõiste riigisaladus kasutamine on avalikkuses varem seostunud ja küllap seostub ka praegu, millegi ebaeetilise varjamisega. Kuivõrd oli see probleemiks Eesti Vabariigis aastatel 1918–1940? Siseministeeriumi ametnik Eugen Maddison on 1924. aastal arvanud, et probleem oli pigem vastupidine: „Vaevalt leiduks meil minister, kes ei arvestaks avaliku arvamisega, või võtaks enesele julguse ehitada seina temale alluvate ametiasutuste ja avalikkuse vahele. Aga leiduma peaks küll minister, kes arvestades avaliku arvamisega, kuid selle juures silmas peaks ka ametisaladuse tarviduse [...]”²⁰¹ Kuigi oli väheseid erandeid ja mõnevõrra ehk manipuleeriti riigisaladuse mõistega riigikaitset puudutavatele küsimustele vastamisel Riigikogus, võib Maddisoniga laias laastus

¹⁹⁸ Manifestis anti juhtmõtted loodavale Ajutisele Valitsusele, sh punkt 3: „Kõik kodanikuvabadused, sõna-, trüki-, [...] vabadused [...] peavad kogu Eesti riigi piirides vääramata maksma seaduste alusel, mida valitsus viibimata peab välja töötama.” Manifest Eestimaa rahvastele, 21.02.1918.

¹⁹⁹ Eesti Vabariigi Põhiseadus, § 13. RT 1920, nr 113–114, art 243.

²⁰⁰ Eesti Vabariigi Põhiseadus, § 15. RT 1937, nr 71, art 590.

²⁰¹ Eugen Maddison. Ametsaladus. // Postimees, 23.10.1924.

nõustuda. Kuigi pärast 1934. aastat kehtestati senisest tugevam kontroll ajakirjanduse üle ning äärmusvasakpoolseid või äärmusparempoolseid väljaandeid oli suletud ka varem, ei kasutatud selleks üldiselt apelleerimist riigisaladuse seadusevastasele avaldamisele.

Erandina võiks tuua ka historiograafias tähelepanu äratanud juhtumi – ajakirja *Walve* 22. detsembri 1922 numbriga konfiskeerimine.²⁰² Ärakorjamise põhjustasid ajakirja kaanel avaldatud fotod, mida peeti laimavateks, kuid kõrvalpõhjusena tõi siseminister Karl Einbund pressikonverentsil välja, et „avaldatud kirjutus „Lennuväe saladused” sisaldas meie lennukite koosseisust, selle tugevusest jne. ülisalajasi teateid, missuguste avaldamine on lubamatu.”²⁰³ Mainitud suhteliselt pikk artikkel kritiseeris lennukite Taanist kasutatult ostetud lennukite pärast, mille remontimisele oli panustatud ohtralt riigi raha, kuid korda neid ikkagi ei saadud. Kuigi artikkel oli tõepoolest detailiderohke, sisaldas üksikasju lennukite tehnilisest seisukorrast Eestisse saabumisel ja nende remondiks kasutatud materjalidest, mis küllap pärinesid salajastest dokumentidest, võis võõrriikide eriteenistustele huvipakkuv olla vast vaid teave, et lennukid ei lenda ja lennukite on kaks töökoda lennukite remondiks, üks maa- ja teine merelennukitele.²⁰⁴ Ajakirja toimetuse läbiotsimisel leiti sõjaväe salajasi dokumente, mille lekitamise eest anti *Nuhtlusseaduse* § 423 alusel (tegu kvalifitseeriti ametialase kuriteona, mitte riigireetmisena, vt lisa 6) kohtu alla Riigikontrolli sõjaväe osakonna kontrolör Heinrich Tiilo, kes mõisteti süüdi ja karistati noomitusega.²⁰⁵ 1922. aasta lõpus ei kehtinud veel *Trükiseadus* ega ka selle alusel vastu võetud määrus perioodilistes trükitoodes avaldamiseks keelatud teadete kohta, mis oleks võimaldanud lihtsalt vastutusele võtta ajakirja toimetaja.

Vastavalt eespool mainitud Vabariigi Valitsuse määrusele oleks võinud keelata praktiliselt kogu sõjalise informatsiooni avaldamise. Sama määruse artikkel III järgi oli võimude loal avaldamine võimalik²⁰⁶ ja seda praktiseeriti laialdaselt. Eriti väljaannetes *Sõdur* ja *Kaitse Kodu*, aga ka tavalistes ajalehtedes avaldati nii fotosid kui artikleid sõjaväeparaadidest, militaarajaloost ja tähtpäevadest, sõjaväe manöövritest, kõrgemate sõjaväelaste ning sõjalaevade ja lennukite visiitidest, riigijuhtide ja kõrgemate sõjaväelaste kõnesid, tõlke- lugusid teiste riikide sõjavägedest jms.

²⁰² Juhtumi põhjalikku käsitlust vt: Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 281–301. Mai Krikk. Eesti poliitiline politsei 1920–1940. Tallinn: Olion, 2002, 23–25.

²⁰³ Siseminister meie kaitsepolitsei tegevusest. // *Vaba Maa*, 14.01.1922.

²⁰⁴ Lennuväe saladused. // *Walve*, 22.12.1922. ERA 14-2/II osa-88. Lennukid osteti Vamdrupis asunud laost, osad neist olid Esimese maailmasõja aegsed Saksa hävitajad Halberstadt CL.IV. (Toivo Kitvel, Toomas Türk, Arvo Lennart Vercamer. Põhjakohtad: Eesti lendurid ja lendurvaatlejad tsariajast kuni 1940. aastani. Tallinn: Külüm, 2011, värvitahvel, pagineerimata).

²⁰⁵ Süüdistusakt 12.04.1924; Kohtu otsus, 01.11.1924. ERA, 1357-3-452, L 7p, 136.

²⁰⁶ Määrus perioodilistes trükitoodes avaldamiseks keelatud teadete kohta RT 10/11-1924 (VV poolt vastu võetud 09.01.1924), vt ka lisa 11.

Põhjuseid selleks oli mitmeid. Nii kaadrisõjaväelaste, ajateenijate, reservväelaste kui ka elanikkonna hulgas laiemalt oli tarvis võimaliku sõja puhuks hoida patriotismi ja kaitsetahet ning levitada sõjalisi teadmisi. Samuti neelasid sõjalised kulutused ohtralt riigi ressursse ja kasvõi kaudselt oli neid kulutusi tarvis põhjendada, seda nii enne kui ka pärast 1934. aasta märtsi riigipööret. Pealegi, arvestades, et kõik meessoost kodanikud läbisid ajateenistuse, oleks suure osa sõjalise informatsiooni salastada üritamine olnud ka mõttetu – umbes poolt elanikkonda korralikult kontrollida oleks olnud mõeldamatult ressursimahukas tegevus.

Teisest küljest ei saanud kaugeltki kõike avaldada, sest lisaks oma elanikkonnale võisid ajalehed ja muud trükised sattuda ja sattusidki kas läbi saatkonna või otse ka vaenulike võõrriikide eriteenistuste kätte. Isegi *Eesti Entsüklopeedias* oli kirjas, et ühe, kuigi sugugi mitte kõige tähtsama vahendina kasutatakse luureks „sise- ja välisajakirjanduse ning kirjanduse uurimist”.²⁰⁷ Prantsuse sõdadevahelise sõjaväeluure *Deuxième Bureau* kohta on kunagine luureohvitser kindral Henri Navarre välja pakkunud, et avalikest allikatest pärines 80–90% selle andmetest²⁰⁸; briti ajaloolane Alan J. P. Taylor on samuti hinnanud avalike allikate osa luures 90%-le ja Sherman Kent (Luure Keskagentuuri (CIA) *Office of National Estimates*’i kunagine ülem, keda on kutsutud ka „luureanalüüsi isaks”) on tänapäevaste avatud ühiskondade puhul pakkunud koguni 95%.²⁰⁹ Need on siiski pigem pakkumised, sest seni on olnud ületamatuks raskeks üldtunnustatava metodoloogia väljatöötamine luureinfo suhtelise mahu hindamiseks – lihtsalt tähele märkides seda ju hinnata ei saa. Sellegipoolest võib teha järelduse, et avalike allikate tähtsus luures ei tohi alahinnata. Seoses kommunikatsioonivahendite arengu ja ühiskondade avatumaks muutumisega on hüppeliselt suurenenud avalikult kättesaadava informatsiooni hulk ning sellega seoses on ka avalike allikate tähtsus luures pigem tõusnud.

Teatud kartus, et vaenlane võib ajakirjandusest leida olulist teavet, oli Eestis nähtavasti päritud juba maailmasõja-eelselt Venemaalt, mis pidas üheks oluliseks (iseasi, kui oluline see tegelikult oli) ebaedu põhjuseks Vene-Jaapani sõjas kontrollimatuid Venemaa ajalehti, mis avaldasid näiteks andmeid uute ülemate määramise kohta (millest sai tuletada Vene armee lahingukorra), kaotustest ja Vaikse ookeani II eskadri ettevalmistustest Peterburis ning need andmed said omakorda teatavaks jaapanlastele. Konkreetselt just ajalehte *Novoje Vremja* peeti vastutavaks Trans-Siberi raudteel toimunud vägede transiidi üksikasjade, sealhulgas väeosade numbrite ja meeste arvu teatavakssaamises Jaapani luurele. Ajalehte *Novõi Krai* arvati süüdlaseks Vaikse ookeani

²⁰⁷ Eesti Entsüklopeedia, kd 5, 1935, vrg 617.

²⁰⁸ Martin S. Alexander. Did the Deuxième Bureau work?: The role of intelligence in French defence policy and strategy, 1919–39. // *Intelligence and National Security*, 2/1994, lk 307.

²⁰⁹ Norman Polmar, Thomas B. Allen. *Spy Book: The Encyclopedia of Espionage*. New York: Random House, 2004, lk 476.

eskaadri Port-Arturist väljamurdmise nurjumises 1904. aasta juunis, kuna lehes avaldatud info olevat jõudnud jaapanlasteni ja võimaldanud neil oma laevastikuga venelasi takistada.²¹⁰

Loomulikult kasutas avalikke allikaid ka Nõukogude Liit, kuigi käesolevas töös vaadeldava perioodi kohta sellise tegevuse ulatust kirjanduse abil kindlaks teha ei saa. Mõned üle piiri Eestisse tulnud Nõukogude salakuulajad väitsid ülekuulamistel, et nende ülesandeks oli värskete ajalehtede toomine, kuid tegu võis olla hädavalega (samas, ka kapo ise saatis üle piiri agente ajalehti muretsema ja käsk sellise tegevuse lõpetamiseks anti alles märtsis 1922).²¹¹ On siiski selge, et mida vähem oli Nõukogude luuret huvitavat infot võimalik avalikest trükistest kätte saada, seda enam tuli loota operatiivtööle, mis aga on palju keerulisem, ressursimahukam ja riskantsem. Avalike allikate luurest tuleneva ohu visualiseerimiseks koostas sõjaväeluure 1937. aastal avalike päevakäskude põhjal struktuuriskeemid Sõjaväe õppeasutuste, Naissaare komandantuuri ja 1. jala-väerügemendi kohta – need olid muljetavaldavalt detailsed.²¹²

1923. aastal leidis Sõjaväe staabi ülema ajutine kt Juhan Tõrvand, et kohati on „seltskonna laiemad kihid” sõjaväe tegevusest informeerimata või puudulikult informeeritud, teisalt aga „on avaldatud teateid, missuguste avaldamine pole soovitatav, sõjaväeliste saladuste laiali laotamise ärahoiu mõttes.” Olukorra parandamiseks kästi kõigil Tallinna garnisoni kuuluvatel väeosadel ja asutustel edastada andmed, mille „avaldamine ajakirjanduses on tarvilik ja soovitatav” III osakonna (sõjaväe vastuluure aastatel 1921–1924) ülemale, kes need ETA kaudu või otse ajakirjandusele edasi annab. Tallinnast väljaspool pidid diviiside ülemad määrama sama funktsiooni eest vastutajad.²¹³

Vastutus avaldamisele mineva eest määrati kindlaks 1925. aastal ja see pandi täielikult Kaitsevägede staabi ülemale, kellele vastav materjal pidi laekuma II osakonna (III osakonnana tegutsenud vastuluurest oli 1924. aastal saanud II osakonna B jaoskond) kaudu,²¹⁴ kuid sellele vaatamata esines juhtumeid, kus üksused suhtlesid pressiga otse.²¹⁵

²¹⁰ Evgeny Sergeev. *Russian Military Intelligence in the War with Japan, 1904–05: Secret operations on land and at sea*. London: Routledge, 2007, lk 82, 91.

²¹¹ Reigo Rosenthal, Marko Tamming. *Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 310, 331, 381, 383.

²¹² Lisad 3–4 (dateerimata, säilinud ei ole dokument, mille juurde lisad käivad, kuid need on koostatud 1937. aastal antud päevakäskude järgi). ERA, 495-12-112, L 159–160. Vt ka lisa 15.

²¹³ Sõjaväe staabi ülema aj kt ringkiri valitsuste, asutuste ja diviiside ülematele ning inspektoritele, 30.04.1923. ERA, 495-12-112, L 19.

²¹⁴ Kaitsevägede staabi II osakonna ringkiri, 13.10.1933. ERA, 495-12-112, L 31. Dokumendis viidatakse Sõjaministri korraldusele 03.02.1925, mis tehti teatavaks Kindralstaabi ringkirjas nr 18, 12.02.1925.

²¹⁵ Näiteks ilmus järgmine nupuke: „Vene allveelaev Eesti ranna lähedal. Narva, 11.6. Eile päeval ilmus Narva-Jõesuu kohal merel silmapiirile Nõukogude-Vene M-44 tüüpi allveelaev. Umbes pooletunnilise vee peal viibimise järele sukeldus laev uuesti. Laev asus rannast umbes 6–7 miili. Sama tüüpi allveelaeva nähti Narva-Jõesuust ka laupäev. (Päevaleht, 12.06.1934.) Sõjaväeluure C jaoskonna ülem juhtis märgukirjaga osakonna ülema tähelepanu, et M-44 tüüpi

Katse valdkonna põhjalikumaks reguleerimiseks sai alguse ülemjuhataja Johan Laidoneri ja Riikliku Propaganda Talituse juhataja Ants Oidermaa kohtumisest 21. jaanuaril 1935, kus leiti, et kaitseväge propaganda vajab korraldamist ning mille alusel andis staabiülem Nikolai Reek II osakonna ülemale korralduse vastava juhendi koostamiseks.²¹⁶ Dokument nimega *Riigikaitseliste ning sõjaväeliste küsimuste käsitlemisest ajakirjanduses* valmis 1938. aasta märtsis ja kuna tegu on kõige põhjalikuma sõjaeelse analüüsiga avaliku ja salajase piirist, väärrib see siinkohal põhjalikumalt käsitlemist ja on tervikuna ära toodud käesoleva töö lisana (vt lisa 16).

Dokumendi mustandi esitajaks ja tõenäoliselt ka peamiseks koostajaks oli II osakonna B jaoskonna ülem Paul Villemi, kellel oli teatud ajakirjanduslik kogemus – ta oli olnud Tapa garnisoni ajakirja *Häire* vastutav toimetaja aastatel 1928–1931. Kuna dokumenti valmistas ette vastuluure ülem, kelle kompetentsi ei kuulunud ainult sõjaväe ja rahva meelsuse jälgimine, vaid mingil määral ka selle kujundamine²¹⁷, nihkus mõnevõrra ka selle fookus võrreldes Oidermaa 1935. aastal väljendatud mõtetega – kui tema oli olnud huvitatud pigem meelsuse kujundamisest, siis dokument keskendus rohkem sellele, mida ei tohiks avaldada. Küllap oli juhend aus, see saadeti identses sõnastuses Vabariigi Valitsuselt tuleva korraldusena ajalehtede ja ajakirjade toimetustele²¹⁸ (muide, dokument oli märgitud kui „salajane”) ning väeosade ülematele, staabiülematele ja informatsiooniohvitseridele. Sõjaväelastele koguti dokumendi vastuvõtmise kohta allkirjad, küllap selleks, et nad juhendi täitmise kohustuslikkusele rohkem tähelepanu pööraksid.²¹⁹

Juhendis nähti ajakirjandust ja sõjaväge kui partnereid, kellel on ühine eesmärk – riigi iseseisvuse kindlustamine. Ajakirjandusel oli esmatähtis roll „rahvusriikliku moraali” säilitamisel ja süvendamisel, ühtlasi oli pressi „üheks ülesandeks pareerida vastase kalletung, mis teostus sõnaga meie kaitsejõudude

allveelaevu pole olemas, küll aga vastab L-2 allveelaevale Eesti mereväe siluettide tabelis tähis, M-44. Juhiti tähelepanu ka hiljutisele detailsele ülevaatele Nõukogude laevastiku manöövritest (Vene laevastik Soome lahes. Vaba Maa, 02.07.1934.) ja leiti: „Silmnähtavalt on mõlemad teated lehtedesse lansseeritud Mereväe staabist. Leian, et seesugune ettevaatamata teguviis on meie riigikaitse huvidele kahjulik.” (C jaoskonna ülem II osakonna ülemale, 04.07.1934. ERA, 495-12-112, L 32.) Osakonna ülema Maasingu resolutsioon: „Täpselt valvata ajakirjanduse üle ja alati esitada minule kirjatükid, kus tekib kahtlus, et antud kaitseväelaste poolt.”

²¹⁶ Reegi resolutsioon, 29.01.1935. ERA, 495-12-112, L 37.

²¹⁷ B jaoskond kureeris diviisistaapide informatsiooniohvitseride tööd, 1939. aastal neile saadetud juhendis kirjutati: „Kontakti loomisel ajakirjandusega püüda säilitada häid suhteid ajakirjanduse kaasabil rahva ja sõjaväe vahel. Informeerida ajakirjandust sõjaväe elu-olust niivõrd, kui see vajalik sõjaväe tutvustamiseks ja populariseerimiseks avalikkuses. Jälgida ajakirjanduse suhtumist sõjaväe siseellu. Anda muud vajalikku informatsiooni ajakirjandusele, mis ei riiva sõjasaladusi.” Juhtnõõrid diviisi informatsiooni-ohvitserile, 08.11.1939, ERA, 495-12-112, L 167.

²¹⁸ Riikliku Propaganda Talituse Informatsiooni Osakonna juhataja Sõjavägede Staabi II osakonna B jaoskonna ülemale, 29.06.1938. ERA, 495-12-112, L 68.

²¹⁹ Allkirjad Riigikaitseliste ning sõjaväeliste küsimuste käsitlemisest ajakirjanduses ja Sv. Ülemjuhataja märkuste vastuvõtmise üle. 26.04–09.05.1938. ERA, 495-12-112, L 82–86.

ja rahva moraalse vastupidamise nõrgestamiseks.” Lihtsas keeles seletati vaenulikule avalike allikate luurele viidates lahti ka trükipiirangute vajadus: „Meie ülesandeks on võimaluste piirides raskendada võõrriikide luureorganeil luure toimetamist meie juures, millega ühtlasi soodustame nende tegevuse avastamist. Seejuures meie olulisemaks sammuks on – mitte avaldada avalikes trükitooteis andmeid, millisest vastase luure on huvitatud ning mis toovad meie riigikaitsele ilmselt kahju.” Näiteid selle vastu eksimistest toodi erinevatest väljaannetest, sealhulgas Sõjamineisteriumi enda väljaandest *Sõdur* ning valitsuse ja Isamaaliidu häälekandajast *Uus Eesti*.

Juhendis toodi ära kümme valdkonda, millest ajakirjandus peaks kirjutama – koos lühikese seletusega, kuidas seda teha. Need olid:

1. Paraadid
2. Sõjaväe ja kaitseliidu spordivõistlused ja pidustused
3. Sõjaväe ja kaitseliidu manöövrid ja õppused
4. Ajateenijate teenistusse tulek
5. Koolide ja kursuste ava- ja lõpuaktused (mõeldud sõjaväe väljaõpet puudutavat)
6. Väeosade aastapäevad
7. Sõjaväelaste sünnipäevad
8. Sõjaväeosade sisemine elu
9. Sõjavägede Ülemjuhataja, Sõjainistri, Sõjavägede Staabiülema, Kaitseliidu ülema ja teiste vanemate juhtide välismaareisid ning revideerimiskäigud ja esinemised Eestis
10. Sõjaväelaste auastmes ülendamine ning neile au- ja teenetemärkide annetamine

Toodi välja veel kaks valdkonda, millest soovitati üldse mitte kirjutada või avaldada kuulduste leviku vähendamiseks ainult ametlike teateid. Need olid „salakuulajate tabamine” ning „õnnetused ja väärnähtused sõjaväes”.

Lisaks anti juhises soovitusi avaldamiseks sobilike fotode tegemiseks ja hilisemaks valikuks, kusjuures märgiti vajadust, „et sõjaväelise sisuga piltide avaldamise kohta (nende sõjasaladust mittesisaldavuse ja avaldamiseks sündsuse mõttes) küsitaks arvamust ning nõusolekut vastavalt sõjaväe võimudelt.” Soovitati hoiduda sõjaväe kohta käivate arvamete avaldamisest, ainsaks erandiks Vabadussõja ajaloo näitlikustamine. Kuigi juhendit püüti nähtavasti järgida, esines n-õ piiripealseid artikleid ka hiljem isegi *Sõduris*.²²⁰

²²⁰ Näiteks ainult aasta pärast juhendi laialisaatmist kirjutas sõjaväeluure ohvitser kolonelleitnant Juhan Toomsar põhjaliku analüüsi „Luureteenistuse-eeskirja” ja selle rakendamisel sõjaväeõppustel ilmnenu vigade kohta, vt: J. Toomsar. Väeosa luureohvitseri staabitööst. // *Sõdur* 1939, nr 22/23. Samas peab mõnema, et juba 1931. aasta märtsis oli toonane sõjaväeluure ülem Karl Laurits kurnud: „Meil kahjuks puuduvad seni nii luuret kui ka luureteenistust staapides käsitlevad teosed. Isegi meie sõja-ajakirjanduses võetakse harva sõna nende küsimuste kohta. Paistab, nagu tikusid jääma väeosade (väekoondiste) „silmad ja kõrvad” üldse liialt varju teiste organite kõrval”. Vt: Karl Laurits. Luureteenistus staapides. Tallinn: Kaitseväge staabi VI osakonna väljaanne, 1931, lk 3.

Õigusaktidest tulenevalt ei olnud poliitilisel politseil enda kohta käiva avaliku infovoos kontrollimiseks nii laiu võimalusi, kuid valik, kas rääkida või mitte, oli neil sellegipoolest olemas. Võrreldes sõjaväega võimaldas neil madalat profiili hoida see, et tegu oli väikse, hästikontrollitud ja erariideid kandvatest inimestest koosneva organisatsiooniga, kuid umbes sada korda suurem sõjavägi oli vormi tõttu alati hästi nähtav ja pidi aastas vastu võtma tuhandeid ajateenijaid, kelle vaated hõlmasid nähtavasti kogu poliitilise spektri. Poliitilise politsei tegevus oli ajakirjanduse tähelepanu all seoses nende töö tulemusel kohtu alla antud isikutega ja kindlasti oli see tavaliselt asutuse huvides, võimaldades ühiskonda teda ähvardavate ohtudega kursis hoida ning seeläbi lihtsustada polpoli tööd. Ühtlasi omas selline pressikajastus arvatavasti olulist preventiivset efekti tulevaste võimalike riigireetrite suhtes, kes karmidest karistustest ja tihedatest sissekukkumistest lugedes või kuuldes võisid seepeale kuritegelikule teele mitte minna või selleks ahvatlejad koguni politseivõimudele üles anda. Politsei üldiselt – st ka välispolitsei ja kriminaalpolitsei – puutus nii avalikkuse kui ka ajakirjandusega kokku oluliselt tihedamalt kui sõjavägi. Politsei suhted ajakirjandusega olid diskussiooniteemaks ka erialases perioodikas,²²¹ sest sõltus ju ühiskonna hoiakutest politseitöö efektiivsus.

Pikaegne ajalehe *Postimees* ajakirjanik Arno Raag toob mälestustes ära kaks huvitavat poliitilise politseiga seotud juhtumit, mis on näidetena õpetlikud. Ühel juhtumil kuulis ajakirjanik tööle tulles, et tema kodutänaval oli öösel olnud tulevahetus erariides politseinike ja tundmatu mehe vahel. Seletuse saamiseks pöörduti kriminaalpolitseisse, kus vastati, et tegu on poliitilise politsei tööga ja nemad sellest täpsemalt ei tea. Polpol eitas seost öise tulistamisega, Raagi sõnul: „Nähtavasti lootsid nad esialgse vaikimisega kergendada oma tööd järjekordse riigivastase raku liikmete tabamiseks. Toimetuses oldi teisel arvamusel, õist tulevahetust olid kuulnud vastava piirkonna elanikud, teadsid isegi seda, et seal keegi sai haavata ja võeti kinni. Nii ei olnud see ka juurdluse seisukohalt enam mingi kinnine saladus ja toimeetus ei leidnud põhjust sellest vaikida, pealegi ei olnud ühtki tagatist, et teade öisest juhtumisest ka Tallinna lehtedes ei ilmu [...]” Hankides infot politseist, haiglatest ja linna tööbørsilt, õnnestus kokku saada päevauudis koos tabatu isiku mainimisega.²²² Raag ei varja oma rahulolu ajakirjanike tööga ning tema kirjeldusest jääb mulje, et lehe ärihuvi olulisemaks pidamine riigivastase raku likvideerimisest oli igati loomulik.

Teine Raagi kirjeldatud juhtum on vastupidine. Kord oli polpol ise *Postimehele* infot pakkunud, mille põhjal ilmus lugu Tartu põrandaaluste tegevusest. „Mõni aeg hiljem ilmnes, et see lahkesti antud seletus oli olnud poliitilise politsei huvides. Selles olid üksikud tõelised faktid läbi põimitud ebaõigetega.

²²¹ Nt Eduard Jürisson. Politsei ja ajakirjandus. // Eesti Politseileht, 26.07.1924; Oskar Angelus. Ajakirjandus ja meie. Eesti Politseileht, 29.11.1924; Politsei ja ajakirjanik. Eesti Politseileht, 14.05.1927; Kriminaalpolitsei ja ajakirjandus. // Eesti Politseileht, 19.11.1929.

²²² Arno Raag. Kõuepilvede saatel. Saatuslikus kolmnurgas. Läbi varemete. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk 85.

Seega osutus informatsioon põrandaalustele mitmeti eksiteele viivaks oma konspiratsiooni kujundamisel. Politsei trikk, mille kaasosaliseks oli leht sellest ise midagi teadmata.²²³

Ajakirjanduses avaldamiseks sobiva info osas selget riiklikku poliitikat kuni 1938. aastani ei olnud ja vähemalt kuni 1934. aastani toimus publitseerimine üldiselt isereguleerumise teel. Riigi kohta käiva info avaldamine sõltus siis Riigikogu erakondadest ja neid valitsuses esindavatest ministritest, tippametnikest ja ajalehtedest. Viimased olid suuremal või vähemal määral seotud mõne erakonnaga, nende ametlikud või poolametlikud häälekandjad. Seega oli erakondadel hea ülevaade riigi toimimisest ja nad jagasid vastavalt oma vaadetele seda ajakirjandusele. Riigikaitse ja välispoliitika üle toimus debatt, kuid nii ametnikkond kui riigisaladused jäid sellest enamasti kõrvale.

Erakondadevahelise poliitilise võitluse käigus jõudis ajakirjanduse veergudele paratamatult ka ametisaladust.²²⁴ Käesoleva töö mõistes vähemalt riigisaladuse piiripealsed olid Eesti riigikaitset puudutavad arutelud, mis said osaliselt alguse ajakirjast *Sõdur*, kuid millele vastati tavalises ajakirjanduses ning kus oma positsiooni õigsuse tõestamiseks jagasid ohvitserid üsna ohtralt infot. Sellekohaste näidetena võib tuua kindral Juhan Tõrvandi artikliseeria „Riigikaitse muredest“²²⁵ või kindral (tol hetkel erus) Johan Laidoneri provokatiivse ja tegevohvitseride reaktsiooni esile kutsunud intervjuu „Kaitsevägi vajab ümberkorraldust“ ajalehele Vaba Maa.²²⁶

Pärast Riigikogu töö peatamist 1934. aastal ning samal ajal ajakirjanduse üle kehtestatava üha tugevneva kontrolli tingimustes ei saanud selline isereguleerimine enam toimida. Ühtlasi oli peatatud varem kogu süsteemi kontrollinud erakondade tegevus. Sisuline avalik diskussioon riigikaitse ja välispoliitika üle oli tasalülitatud. Tahes või tahtmatult pidi riik lisaks sellele, millise teabe avaldamist keelata (mis polnudki ehk nii keeruline probleem – loomulikult riigi juhtkonna kohta käivat kriitikat), suunama ka seda, millist teavet avaldada. Avalikus infoväljas võttis nüüd erakondade, Riigikogu liikmete ja poliitikutest ministrite rolli sisuliselt ebardlikul moel üle Riiklik Propaganda Talitus (septembrist 1934 kuni septembrini 1935 Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talitus).

Riigisaladusse puutuvalt ei toonud 1934. aasta ajakirjandusele muutusi kaasa. Kogu vaadeldava perioodi jooksul ei olnud riigisaladuse avaldamine ajakirjanduses tõsiseks probleemiks. Vajaduse või soovi korral oli ajakirjanduse eest võimalik varjata ka päris olulisi riigikaitselisi tegevusi. Näiteks põhjustas küll

²²³ Arno Raag. Kõuepilvede saatel. Saatuslikus kolmnurgas. Läbi varemete. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk 105.

²²⁴ Selle üle avaldas muret siseministeeriumi administratiivosakonna juhataja Eugen Maddison. (Eugen Maddison. Ametsaladus. // Postimees, 23.10.1924)

²²⁵ Juhan Tõrvand. Riigikaitse muredest. // *Sõdur* 1929, 41/42, 43/44, 45/46, 47/48, 49, 50/51/52 ja 1930, 14/15/16, 19/20, 23/24, 25/26, 50/51/52.

²²⁶ Kaitsevägi vajab ümberkorraldust. Meie armee on rajariikidest nõrgem. Kindral Laidoneri seletusi „Vaba Maale“. // Vaba Maa, 04.01.1933.

avalikku meelepaha hävitajate Lennuk ja Wambola müük Peruule 1933. aastal, kuid samas müüs Eesti seoses Hispaania kodusõjaga oktoobrist 1936 kuni aprillini 1939 välismaa firmadele seitse korda suurema summa eest relvastust, laske-moona ja muud varustust ning viis müüdu riigist välja, ilma et avalikkus sellest informeeritud oleks olnud.²²⁷

2.3. RIIGI PUBLIKATSIOONID JA ERIALANE PERIOODIKA

Riigikaitset puudutavates küsimustes info andmine oli pärast demokraatia ja ajakirjandusvabaduse piiramist mõnevõrra uudne probleem ja selle lahendamine näitab pigem ebakindlust. 25. märtsil 1934 otsustas Vabariigi Valitsus välja anda üldise ülevaate riigiasutuste tegevusest alates riigi iseseisvumisest. Aasta lõpus ilmuski Riigikantselei väljaandena raamat *Valitsusasutiste tegevus 1918–1934*. Hiljem anti samasugused raamatud välja iga järgneva eelarveaasta (1. aprillist 31. märtsini) kohta.

Esimeses raamatus oli Kaitseministeeriumile ja selle haldusalale pühendatud tervelt 17 lehekülge.²²⁸ Diviisist väiksemate üksuste nimesid ja numbreid varjati – sellest tulenesid naljakavõitu pildiallkirjad, nagu „N. rügemendi lugemistuba”, „N. rügemendi suusavõistlused” jne. Ühe mehe täpsusega oli erialade kaupa nimetatud väljaõpetatud ohvitseride ja allohvitseride arv. Samuti oli erialade ja riikide kaupa ära toodud välismaal väljaõpetatud ohvitseride arv. Sellest infost oli pärast analüüsi võimalik teha järeldusi Eesti ohvitserkonna suuruse ja võimete kohta mobilisatsiooni korral. Näiteks aasta varem oleks selle info välisriigile edastajat oodanud vahelejäämise korral kindlasti pikk sunnitöö.

Järgmisel aastal pühendati riigikaitsele seitse lehekülge ja juba ilma illustreerivate fotodeta. Siiski mainiti näiteks ühist sõjamängu Läti ohvitseridega, toodi eraldi jälle täpsed andmed kaadri-, reserv- ja allohvitseride ning ohvitseride ettevalmistuse kohta. Kirjas oli surnud ja vigastuste tõttu hukatud kaitseväge hobuste absoluutarv ja täpne protsent kõigist hobustest, mis võimaldab lihtsa ristkorrutise abil hõlpsalt leida kaitseväge hobuste üldarvu. Ära toodi ka näiteks sõjatehase Arsenal toodangu hind ja tööliste arv ning selle kõikumised aastatel 1931–1935.²²⁹

Edaspidi, alates 1936/1937. eelarveaastat puudutavast tegevusaruandest Kaitseministeeriumi ja kaitseväge enam ei käsitletud. Küllap mõisteti, et kasu on selliste andmete avaldamisest üpris vähe – vaevalt tunnevad raamatut lugevad kodanikud end selle tõttu oluliselt paremini, et teavad täpseid arvandmeid nt väljaõpetatud ohvitseride või kaitseväge surnud hobuste kohta – kuid kahju võiks sellest sõja korral tekkida küll. Andmeid, mis oleksid võinud olla abiks

²²⁷ Toe Nõmm. Eesti suurtükivägi 1918–1940. Relvastus ja ülesehitus. // Laidoneri Muuseumi aastaraamat (4) 2004. Tallinn: Laidoneri Muuseum, 2005, lk 156.

²²⁸ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934, lk 62–78.

²²⁹ Valitsusasutiste tegevus 1934/1935. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1935, lk 28–34.

Eesti mobilisatsiooni toimumise kiiruse hindamisel, leidis *Valitsusasutiste tegevuses* veelgi. Näiteks oli seal antud täpne ülevaade kogu Eestis olemasolevast raudteeveeremist (va soomusrongid) ja Tallinna raudteesõlme maksimaalsest läbilaskevõimest.²³⁰ Samas tuleb mainida, et rahvastikustatistika oli nagunii avalikult kättesaadav ja selle järgi võis enam-vähem välja arvutada maksimaalse võimaliku mobiliseeritavate arvu Eestis. Rahuajal oleks võimaliku vastase jaoks omanud tähtsust info Eesti tuletornides asuvate mereside postide arvu kohta, mis toodi ära Veeteede valitsust puudutavas osas.²³¹

Poliitilise politsei tegevusele pühendatud osa *Valitsusasutiste tegevuses* oli üldiselt hästi läbi kaalutud, tavaliselt nii lühike ja lakooniline, et sealt oli üldse raske mingit teavet saada.²³² Märksa rohkem huvitavat võis poliitilise politsei kohta välja lugeda *Riigi Teatajast*. Nimelt kuulusid seal avaldamisele riigiasutuste koosseisud, st igal huvilisel oli võimalik jooksvalt kursis olla poliitilise politsei ametnike üldarvuga ja nende jaotusega ametiastmeti ning kõigi astmete palkadega – muuhulgas sai iga huviline *Riigi Teatajast* teada, et 19. oktoobril 1939 suurendati poliitilise politsei koosseisu 77 inimese võrra.²³³

Ainuke ja kahtlemata mõistlik erand oli Kaitseministeerium oma haldusalaga, mille koosseise käsitleti riigisaladusena ega avaldatud. Riigieelarve detailisuse osas toimusid mõned muutused, mis näitasid riigisaladuse hoidmise tõhusdamist. Kuni 1922. aastani võis riigieelarvest eraldi real välja lugeda isegi kaitsepolitsei ja sõjaväeluure poolt allikatele maksmiseks ettenähtud summad. Hiljem see nii detailselt enam võimalik ei olnud ja 1939/1940. fiskaalaasta eel-

²³⁰ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934, lk 252–257.

²³¹ Valitsusasutiste tegevus 1934/1935. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1935, lk 125.

²³² Esimeses väljaandes mainiti küll mõnevõrra kahtlustäratavalt: „Et salapolitseides, mis teotsevad konspiratiivselt, on mujal maailmas tihti võidud tähele panna korruptiivsete nähtuste esiletulemist, on politseiavalitsus oma ülesandeks pidanud erilist rõhku panna poliitilise politsei koosseisu kõlbla ja töösuse tasapinna tõstmisele, otstarbekate töömeetodite leidmisele ja töö ja tegevuse üle põhjaliku järelevalve ja kontrolli teostamisele. Kõige muu hulgas on eriti rõhutatud täielikku objektiivsust legaalsete poliitiliste parteide suhtes, provokatsiooni täielikku eitamist ja seaduste täpset täitmist.” Tõsi küll, politseiavalitsust laiemalt puudutavast osast sai teada poliitilise politsei ametnike arvu ja selle muutumise alates 1921. aastast, kuid erinevalt teistest politseiharudest ei avaldatud nende haridustaset. (Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934, lk 220, 228.) 1934/35. eelarveaastal oli ülevaade selline, et kes ei teadnud, millega poliitiline politsei hõivatud oli, see seda ka teada ei saanud. (Valitsusasutiste tegevus 1934/35. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1935, lk 99.) 1935/36. aasta kohta anti üksikasjalik ülevaade vapside väidetavast riigipöörde organiseerimisest ja selle ärahoidmisest. (Valitsusasutiste tegevus 1935/36. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1936, lk 101–103.) Edaspidi muutusid ülevaated taas lakoonilisteks. (Valitsusasutiste tegevus 1936/37. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1937, lk 95; Valitsusasutiste tegevus 1937/38. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1938, lk 96; Valitsusasutiste tegevus 1938/39. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1939, lk 95.)

²³³ Riigiasutuste ametnikkude koosseisu seaduse muutmise seadus. RT 1939, nr 93, art 718. Enne seda oli poliitilises politseis 109 koosseisulist ametikohta, poliitilise politsei inspektori ametikoht Politseiavalitsuses (Riigiasutuste ametnikkude koosseisu seadus. RT 1937, nr 83, art 680.) ja kaheksa vabateenijate kohta – autojuhid, käskjalad, kantseleiametnikud, aga ka kaks poliitilise politsei assistenti. (Siseministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 689).

lihtsa tehte abil kindlaks teha Eesti Rahvaväe suuruse juuni lõpus ja teada saada, paljud neist on ohvitserid. Sellise teabe võõrriigile omal käel edastaja oleks tollel ajal sõjaväljakohtu poolt kindlasti surma mõistetud ja mingil määral võis see plaanide tegemisel Punaarmeele kasulik olla.²³⁹

Kaks päeva hiljem ilmusid samad andmed Vaba Maa esiküljel, kusjuures lisatud oli kommentaar, mida oligi nähtavasti soovitud andmete avaldamisel saavutada: „[...] võrdlusest selgub, et meil ohvitseride kaotus võrreldes rahvaväe[laste] kaotusega rohkem kui kolm korda suurem, nähtavasti selle tagajärjel, et ohvitserid oma kohust on tahtnud ja suutnud nii täita, nagu seda kodumaa parematelt poegadelt võib nõuda. [...] Teiste sõdadega võrreldes on meie kaotused hoopis väikesed. [...] Võime aga rõõmustada, et meie mehine sõjavägi väheste inimeste ohvritega nii suuri tagajärgesid on võitnud.”²⁴⁰

Tundub, et tegu ei olnud riigisaladuse avaldamisega rumalusest²⁴¹, vaid teadliku tegevusega vastamaks kuulujuttudele ja enamlikule propagandale.

Eriteenistused ei avalda üldiselt andmeid enda kasuks töötavate isikute või isegi nende olemasolu kohta. See on allikate isikliku turvalisuse huvides, aga kaudsemalt eriteenistuse usaldusvääruse säilitamiseks ja tagamaks allikate olemasolu ka tulevikus. Seda põhimõtet järgiti ka Eestis, kuid samas ka rikuti oluliselt. Enne 1. detsembri 1924 riigipöördekatset õnnestus vähemalt kolmel sõjaväeluure informatoril – August Schaurupil (eestistatult Saarup), Artur Teeril ja Alfred Klemmeril (eestistatult Kivinurm) – imbuda mässuliste organisatsiooni.²⁴² Analüüsides riigipöördekatse läbikukkumise põhjusi, õnnestus Nõukogude Liidus maapaos olevatel eesti enamlastel neist kaks, Schaurup ja Klemmer, õigesti identifitseerida. See analüüs toodi J. Saare varjunime all tsitaadina ära 1925. aastal detsembrimässust avaldatud raamatus.²⁴³ Teosest kumab läbi riigi, tõenäoliselt kaitsepolitsei; poolne sisend. Enne mässu sõjaväe käsutuses olnud informatsiooni analüüsis 1932. aasta artiklis põhjalikumalt toonane luureülem Karl Laurits, kuid allikate suhtes jäi ta diskreetseks.²⁴⁴

²³⁹ Kuna arv ei sisaldanud Loodearmeed ja Läti väeosi (võib-olla ka Balti pataljoni), siis täit pilti see Punaarmeele Peipsist põhjas ja lõunas nende vastu seisvate üksuste ja potentsiaalsete reservide arvulisest suurusest ei andnud. Ka ei olnud tegu mobilisatsiooni puudutavate andmetega, mille kättesaamine enne võimaliku sõja puhkemist on sõjalise planeerimise jaoks suure väärtusega. Kuigi puudus korralik meetodika kaotuste arutamiseks, olid andmed nähtavasti esitatud ausalt. (Sellisele järeldusele on autor jõudnud läbi elektroonilise kirjavahetuse Jaak Pihlaku, Reigo Rosenthal ja Ago Pajuriga.)

²⁴⁰ Eesti rahvaväe ohvrid: Esimene ametlik arvustik kaotuste üle Eesti malevas vabadussõja algus kunni 1. juulini s. a. // Vaba Maa, 28.07.1919.

²⁴¹ Seda võib arvata nt eespool toodud näite puhul hobuste üldarvu paljastamise kohta 1934. aastal, kuigi ka siis ei saa välistada, et sooviti vastata mingitele võimalikele kuuldustele sõjaväe hobuste kõrge suremuse kohta.

²⁴² Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 703.

²⁴³ J. Saar. Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924: Osavõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järgi. Tallinn: Kirjastus Valvur, 1925, lk 115.

²⁴⁴ Karl Laurits. 1924. a. 1. detsembri sündmustest. // Sõdur 1932, 51/52, lk 1324–1328. Artiklis isegi mainiti eraldi: „Jätame siinkohal täiesti kõrvale küsimused, kuidaviisi, kelle kaudu j.n.e. olid saadud ühed või teised teated.”

Avalik eitus poleks muidugi midagi aidanud, kuid lisaks enamlaste analüüsi võimendamisele pigem tunnistati selle õigsust. Olles sattunud kriitika alla seoses Roman Birki afääriga, rõhutas Kindralstaabi ülem Juhan Tõrvand ajakirjanduses õigustatult vajadust luurega seonduvaid küsimusi mitte kommenteerida: „Ühenduses Birk’i protestiga püütakse tõendada, nagu oleks Eesti kindralstaap ühenduses olnud GPU-ga. Mina ei saa siinkohal seda ühendust ei tõendada ega eitama hakata; öeldakse, et on olnud – hea; pole olnud – ka hea.”²⁴⁵ Ja kõigest paar rida allpool tegi ise risti vastupidist, kirjutades: „Ka kindralstaabil tuleb tegemist teha luure tööga. Ja kindralstaap võib teatud rahuldustundega tagasi vaadata oma töö peale sellel alal, sest temal on õnnestunud nii mitmelgi korral soetada oma mehi nende sekka, kes kurja haudusid riigi vastu. Tuletagem meelde 1. detsember 1924. a. Meil oli siis ennastsalgavaid inimesi, kes salaja läksid vaenlase leeri ja hoiatasid.”²⁴⁶ Pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt arreteeriti kõik kolm mainitud informaatorit detsembrist 1940 kuni veebruarini 1941 ja lasti maha sama aasta mais–juunis.²⁴⁷ Oleks ilmne liialdus väita, et ettevaatlikumal suhtumisel vastuluuret puudutava informatsiooni avaldamisesse oleksid need informaatorid pääsenud, kuid samas on selge, et nimele avaldamine ei saanud nende isiklikule turvalisusele kuidagi kasuks tulla.

2.5. JÄRELDUSI

Kokkuvõtlikult tuleb nentida, et riigisaladuse ja avaliku teabe õiguslikult hägu-ne piir kandus edasi ka praktikasse. 1923. aasta lõpus soovituslikult heaks kiidetud *Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrid* pöörasid küll probleemile tähelepanu – sellega tegelesid dokumendi neli esimest sisuparagrahvi (kokku 56-st), kuid ebaõnnestunud olid nii definitsioonid kui kõige liigitamine avalikuks ja salajaseks.

Tegelikkus kujunes keerukamaks. Dokumentide märgistamisel kasutati kahte riigisaladuse taset („salajane” ja „t. salajane”) ning lisaks sellele ka märkeid „ei kuulu avalikkusele”, millega tähistatud dokumendid jäid tasemelt salajase ja avaliku vahele. Lisaks sellele olid olemaska n-ö avalikud, st märgetat riigi-asutuste dokumendid mis aga ei tähendanud veel, et neid võiks kõrvalistele isikutele – sh ajakirjanikele – vabalt näidata.

Seega langes otsustamine selle üle, mida avaldada ja mida mitte, poliitikutest ministritele ja kõrgematele ametnikele-ohvitseridele. Küsimus oligi keeruline ja vastavad tavad kujunesid enam-vähem välja 1930. aastate teiseks pooleks. Seoses vaba ajakirjanduse, mis oli üldiselt jaotunud poliitiliste jõujoonte

²⁴⁵ Kindralstaabi ülema seletus. // Postimees, 17.11.1927.

²⁴⁶ Kindralstaabi ülema seletus. // Postimees, 17.11.1927.

²⁴⁷ Alfred Kivinurm (Klemmer) arreteeriti 28.12.1940, August Saarup (Schaurup) 10.01.1941 ja Artur Teer 12.02.1941. Vt: Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 338, 345.

järgi, tasalülitamisega alates 1934. aastast hakkas riik oma tegemistest ise rohkem aru andma ja seejuures andis tunda selge arusaama puudumine, mida võiks publitseerida ja mida mitte. Mõneti üllatavalt ei olnud riigisaladuse kaitse seisukohast peamiseks probleemiks mitte ajakirjandus – ükskõik kas vaba või riigi poolt kontrollitav – vaid pigem oli riigil raskusi teema selgeksmõtlemlisel, millist julgeolekusse puutuvat infot avaldada ja millist mitte. Riigisaladust või sellele lähedast infot avaldati riigi ametlikes publikatsioonides ja jõuametkondade erialajakirjades, kust see edasi tavalisse ajakirjandusse kandus.

1930. aastate lõpuks saabus mõningane stabiliseerumine – enam ei avaldatud detailset ülevaadet kaitsekulude jaotusest riigi eelarves ega ülevaadet kaitsevaldkonnas tehtust iga-aastases raamatus *Valitsusasutiste tegevus*. Nii avaldamisel kui ka mitteavaldamisel peaks lähtuma mõistlikkusest ja õigusliku regulatsiooni hägususe tõttu polnud selleks takistusi. Võib öelda, et 1930. aastate lõpuks oli julgeolekuvaldkonda puutuva info trükki mineku osas piir mõistlikku kohta paika loksunud.

Kindlasti tuleb nõustuda kolonelleitnant Hugo Kauleriga, kes 1924. aastal kirjutas: „Ajakirjandust tuleb ise võimalikult laiemas ulatuses kõigi sündmuste kohta informeerida, kuivõrd see sõja saladustele ja tegevusele kahjulik ei ole. Informeerimine peab täielikult tõelusele rajatud olema – „vassimised” on siin kahjulikud ja aitavad kõiksugu kõmu ja kuulujuttudele kaasa.”²⁴⁸

²⁴⁸ Hugo Kauler. Propaganda kui uus abinõu meie aja sõjas: tema organiseerimine rahu ja sõja ajal, ilmasõja ja Vene revolutsiooni kogemuste varal. Tallinn: Sõduri väljaanne, 1924, lk 74.

3. RIIGISALADUST TÖÖTLEVAD ASUTUSED JA NENDE FÜSILINE KAITSE

*Naersime mõlemad [1920. aastal välisminister Ado] Birki kombe üle
kõike lugeda saladuseks ja pidada saladuses, aga olukord pälvis naeru läbi
nutu, nii kui situatsioonid Tšehhovi juttudes.*

William Tomingas, 1970

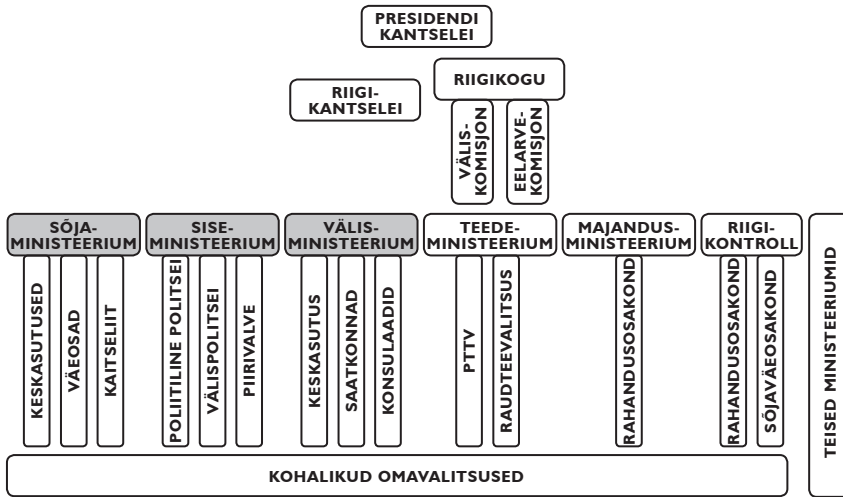
3.1. RIIGISALADUST TÖÖTLEVAD ASUTUSED

Eespool vaadeldud õigusaktides oli juttu dokumentidest „erilise märkega „salajane””. Vastava märke võis teha muidugi mistahes riigi või kohaliku omavalitsuse asutuses, kuid siinkohal vaadeldakse riigi julgeolekuga seotud infot. Loetelu ei pretendeeri ammendavusele, täpsete regulatsioonide puudumise tõttu ei oleks see võimalik. (Näiteks politseis kasutati tabavat definitsiooni: „Salajasteks loetakse kirjad, mille sisu riiklikes kui ka seltskondlikes huvides peab jääma teatavaks ainult asjaosalistele”²⁴⁹ – kogu sellist materjali ei saa kaardistada.) Järgnevalt tuleb juttu sellest, millised asutused riigisaladust töötlesid²⁵⁰ ja mis laadi infoga oli tegu.

Riigisaladust töötlevate asutuste skeemil (vt joonis 5) on eraldi tähistatud Kaitseministeerium, Siseministeerium ja Välisministeerium. Need ministeeriumid erinevad ülejäänud skeemil toodud institutsioonidest selle poolest, et tegelesid julgeolekut puudutavate poliitiliste otsuste tegemiseks vajaliku informatsiooni kogumisega palgalisi informaatoreid kasutades – Kaitseministeeriumis sõjaväeluure, Välisministeeriumis informatsiooniosakond aastatel 1921–1924, Siseministeeriumis poliitiline politsei. Neist kolmest ministeeriumist sõltus rohkem ka sise- ja välispoliitiliste otsuste tegemine, ühtlasi oli seal riigisaladuse suhteline osa kogu asjaajamise mahus kõrgem kui teistes ministeeriumites.

²⁴⁹ Politseiasutuste ja -ametnikkude kantsleilise asjaajamise eeskiri. Dateerimata. ERA, 1-4-138.

²⁵⁰ Mõiste on laenatud 2007. aastal vastu võetud Riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadusest, kus (§ 3, lg 8) defineeritakse järgmiselt: „töötlemine – teabe või teabekandja koostamine, märgistamine, kogumine, hoidmine, säilitamine, vedamine, reprodutseerimine, edastamine, hävitamine, nendest väljavõtete tegemine, nendega tutvumine või muu teabe või teabekandjaga tehtav toiming, sõltumata toimingu teostamise viisist või kasutatavatest vahenditest.” Riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadus. RT I 2007, nr 16, art 77, Riigi Teataja võrguväljaanne: <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=13250720> (16.04.2010)

Joonis 5. Riigisaladust töötlevad asutused.²⁵¹

Asutuste loetelus ei ole arhiive, sest pole andmeid, et asutused oleksid vaadeldaval perioodil riigisaladust sisaldavaid materjale Riigi Keskarhiivile (keskendus iseseisvuse-eelse perioodi materjalidele, praegune Ajalooarhiiv Tartu)²⁵² või Riigiarhiivile (sinna pidid asutuste alaliselt säilitatavad arhivaalid jõudma enne Riigi Keskarhiivile üleandmist, asus Toompea lossis)²⁵³ üle andnud. Riigisaladust sisaldavaid materjale hoiti neid töötlevates asutustes ja hävitati jooksvalt. Vabadussõja Ajaloo Komitee käsutuses olnud Vabadussõja Arhiiv, mis paiknes Tallinnas, Pagari 1, koondas Eesti Esimese maailmasõja aegsete rahvusväeosade ja Vabadussõja aegseid dokumente.²⁵⁴ Paljud sealsed dokumendid olid küll oma loomise ajal riigisaladusena märgistatud, kuid ei kujutanud avalikuks tuleku korral enam ohtu, pealegi asus arhiiv hästi turvatud ruumides.

Seega, 1940. aastaks ei olnud riigisaladust sisaldavaid dokumente sellisel määral toodetud, et oleks kerkinud nende Riigiarhiivile üleandmise vajadus. Kas ja millised probleemid oleksid tekkinud, kui Eestit ei oleks 1940. aastal

²⁵¹ Joonis on skemaatiline, siin ei kajastu detailne struktuur ja nimevahetused. Olulisemad märkused: Kaitseministeerium = sõjaministeerium; kaitsepolitsei = poliitiline politsei; siseministeerium ja kohtuministeerium olid aastatel 1929–1934 omavahel ühendatud jne. Kõik asutused ei eksisteerinud kogu perioodi vältel, nt Kaitseliit 1918–1920 ja 1925–1940; Presidendi kantselei 1938–1940. Skeemilt on välja jäetud olulised ametikohad – nagu president, sõjavägede ülemjuhataja ja sisekaitse ülem – kellel ei olnud eraldi kantseleid, vaid asjaajamisega tegelesid skeemil märgitud asutused.

²⁵² Adolf Perandi. Riigi Keskarhiiv. // Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv, 1936, lk 70–76.

²⁵³ Juhan Elepson. Riigiarhiiv. // Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv, 1936, lk 77–80.

²⁵⁴ Mihkel Kattai. Vabadussõja Arhiiv. // Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv, 1936, lk 85–67.

okupeeritud, on pelgalt fantaasiamäng. Olgu vaid märgitud, et arhivaalide suurimad vaenlased olid küll võimalik tulekahju, liigne niiskus, paberikoid ja hiired-rotid, kuid ka Eesti arhiivides tuli mitmel korral ette vargusi ning vargakindlust soovitati arvesse võtta juba arhiivihoonete ehitamisel.²⁵⁵

3.1.1. Sõjamineisterium (1929–1937 Kaitseministerium)

Sõjalise riigikaitse eest vastutav Sõjamineisterium ning selle lai ja tihti muutuva keerulise struktuuriga haldusala²⁵⁶ oli ministeeriumitest ainuke, mille tegevusest suurem osa oli riigisaladus. Järgnevalt on ära toodud mõned olulisemad salajased valdkonnad.

Loomulikult oli riigisaladus Eesti sõjaväe täpne struktuur ja suurus, selle varustus ja valmisolek. Eriti kiivalt kaitsti infot sõjaväe mobilisatsioonijärgse ehk sõja-aja tugevuse ja kindlustuste kohta – need olid ühtlasi andmed, mille hankimist peeti 20. sajandi alguses luureteenistuste tähtsaimaks ülesandeks. Riigisaladuse loor kattis ka sõjalise planeerimise protsessi ja selle tulemusel valminud plaane. Vähemalt märget „salajane”, aga tihtipeale ka „t. salajane” kandis kogu operatiivkirjavahetus.

Samasuguseid märke kandis teave sõjaväeluure kohta. Osaliselt tulenes see vajadusest kaitsta sõjaväeluure informaatoreid isikuid. Sõjavägede Staabi II osakond tegeles lisaks luurele ja vastuluurele ka sõjaväe puudutava välisuhtlusega. Seda infot oli vaja kaitsta niisiis seetõttu, et teatavaks said teiste riikide riigisaladused, kui ka välispoliitiliste probleemide vältimiseks – nt Soomega tehti 1930. aastatel tihedat sõjalist koostööd, samas kui avalikud poliitilised suhted jäid suhteliselt leigeks. Riigisaladusena käsitleti ka välismaal asuvate Eesti sõjaväeatašeede ettekannete sisu ja infohankimiseks tehtud kulutusi.

3.1.2. Siseministerium (1929–1934 Kohtu- ja Siseministerium)

Siseministeriumi haldusala üldisest asjaajamisest moodustas riigisaladus suhteliselt väikese osa, kuid kohati leidis seda palju.

Poliitilise politsei (kuni 1925. aastani kaitsepolitsei) tegevus oli riigisaladus ainult väikeste eranditega. Siingi oli oluline informaatoreid kaitse ja infoga vaba ümberkäimine oleks oluliselt kahjustanud poliitilise politsei tegevuse eesmärkide saavutamist.

Välispolitsei tegevus oli avalik, töötajad kandsid vormiriietust ning pidid olema kergesti leitavad ja igal ajal kättesaadavad. Välispolitsei omas ka mobilisatsiooni ettevalmistamise ja läbiviimisega seotud kohustusi, näiteks

²⁵⁵ Adolf Perandi. Arhiivide kaitse. // Arhiivinduse käsiraamat I. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv, 1933, lk 128–131.

²⁵⁶ Sõjamineisteriumi ja selle haldusala struktuuride kohta täpsemalt vt: Helgi Õunapuu. Eesti Vabariigi riigikaitse juhtimine 1918–1940. Sõjaväe keskasutuste, Sõjamineisteriumi ja selle asutuste organisatsioon. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.

politseikomissaridele nende piirkonna mobiliseeritavate ohvitseride kohta edastatavad andmed kandsid märget „t. salajane”. Informaatorid olid ka kriminaalpolitseil ning seegi asutus tegeles mõnikord sensitiivse infoga.

Piirivalve kasutas võitluses ebaseaduslike piiriületustega ja salakauba (peamiselt salapiirituse) veoga eriteenistustele omaseid võtteid ehk informaatoritevõrku. Jällegi on mängus allikakaitse, kuid riigi julgeolekuga oli tegevus tihedalt seotud selle kaudu, et tuntava osa ebaseaduslikest piiriületajatest idapiiril moodustasid Nõukogude salakuulajad või nende kullerid. Piirikattekava ühe teostajana omas piirivalvele vastase esmase kinnipidamise funktsiooni kuni Eesti sõjaväe sekkumiseni ning need kavad olid loomulikult riigisaladus. Samuti pidi piirivalve teadlik olema „akendest” piiril, mida kasutati Eesti salakuulajate või nende kullerite Nõukogude Liitu saatmiseks, kuigi selle kohta teadaolevalt dokumente ei koostatud.

Kaitseseisukorra ajal ametisse nimetatav sisekaitseülem oli tavaliselt kas kõrgem sõjaväelane või siseminister – viimasel juhul rakendati tema laiu volitusi Siseministeeriumi kaudu.

3.1.3. Välisministeerium

Välisministeeriumi salajasest dokumentatsioonist moodustasid suurema osa välismaal resideerivate diplomaatide ettekanded ja keskasutuse juhtnõõrid neile, st riigisaladust leidis ka saatkondades. Kõik ettekanded ei puudutanud küll otseselt riigi välist julgeolekut, kuid traditsiooniliselt on julgeolek olnud Eesti välispoliitika prioriteediks. Ettekannetes sisaldus diplomaatide ausaid hinnanguid asukohariigi sise- ja välispoliitikale, mille lekkimine – eriti pressi – oleks põhjustanud nii piinlikkust kui ka usalduse vähenemise kaudu negatiivseid tagajärgi Eesti julgeolekule. Sama kehtis ka diplomaatide neljasilma- või grupi-vestlustes räägitu ülevaadete kohta. Eesti seisukohtade täpne avaldamine oleks riigi huve või julgeolekut kahjustanud ka näiteks lepingute sõlmimisele eelnevate läbirääkimiste puhul.

Eraldi sensitiivse info valdkond oli informatsiooniosakonna ja pressiaatšeede tegevust puudutav aastatel 1921–1924, kui tegeleti aktiivselt spionaažiga Nõukogude Liidus ja teabevahetusega teiste riikide luureteenistustega.

Riigisaladust jõudis ministeeriumisse ka teistest riigiasutustest. Väljatoomist mainib poliitiline politsei, mis pidi välisministriga kooskõlastama jõulisemad sammud Eestis diplomaadile mittekohase tegevusega vahele jäänud diplomaatide vastu või vähemalt informeerima ministrit oma sammude tagamaadest.

3.1.4. Teedeministeerium

Teedeministeeriumis oli riigisaladusega suurem puutumus kahel valitsusel.

Posti-, Telegraafi- ja Telefonivalitsus (PTTV) haldas väikeste eranditega kogu Eesti sidevõrku ning kõiki välismaale viivaid posti- ja kaabelühendusi.

Teatud erandi moodustas sõjavägi, mis arendas välja oma sidevõrku ja omas merealuste kaablite kaudu iseseisvat otseühendust Soomega. Kuigi Sõjaväel oli oma telefonivõrk Tallinnas ja teistes suuremates garnisonilinnades ning ka mõned linnadevahelised kaablid, ei olnud sõjaväe side oma igapäevases toimimises autonoomne ja suur osa salajast infot liikus linnade vahel PTTV kaableid mööda või pitseeritud ümbrikes tavalise postiga.

Raudteevalitsus haldas Eesti maismaatranspordi alustala – raudteid. Loomulikult oldi väga hästi kursis soomusrongide tegevusega, kuid veelgi olulisemad olid sõjaväeveod üldiselt. Eriti kriitilise tähenduse oleks raudtee omandanud mobilisatsiooni ajal, kui suurt hulka inimesi ja varustust oli vaja liigutada suisa palavikulise kiirusega. Siis pidi raudtee toimima nagu kellavärk ja selleks tehtud plaanid olid loomulikult riigisaladus.

Vähemal määral riigisaladust võis leida ka teistes Teedeministeeriumi allasutustes, kuna ministeerium tegeles ka vee- ja maanteed haldamisega ja tsiviillennunduse arendamisega. Seaduse kohaselt²⁵⁷ tuli neis valdkondades lähtuda riigikaitse vajadustest ja seda ka tehti (nt alates 1934. aastast tehti idapiiri läheduses sildadesse ja teede muldkehasse õhkimiskambrid, mis võimaldasid taganemise korral need vastase jaoks kiiresti kõlbmatuks muuta).²⁵⁸

3.1.5. Majandusministeerium

(kuni 1929. aastani Rahaministeerium ning Kaubandus- ja tööstusministeerium)

Majandusministeeriumi rahandusosakonna (kuni 1929 Riigikassa) olulisim ülesanne oli riigi eelarve planeerimine ja selle täitmise kontroll. Rahandusosakonnas koostati igal aastal Riigikogule esitatav eelarve eelnõu ja hiljem kontrolliti selle täitmist. Kuna raha oli alati vähem, kui seda oleks olnud vaja kulutada, kaasnesid protsessiga alati vaidlused, mis peeti suuremalt jaolt ära enne eelnõu Riigikogule saatmist ja kus iga ministeerium pidi oma soove veenvalt põhjendama. Sama kehtis ka Siseministeeriumi ja Kaitseministeeriumi kohta. Seega oli rahandusosakonnal hea ülevaade ka julgeolekusfääris toimuvast, millest suur osa oli riigisaladus. Pärast eelarve heakskiitmist Riigikogus oli majandusministri nõusolekut vaja kõigiks raha ümbertõstmisteks ühelt eelarverealet teisele või ettenägematute kulutuste puhul lisakrediidi saamiseks.

Eelarvega seotult vaatas rahandusosakond läbi ka riigiasutuste koosseisud ja tegeles palkade normeerimisega. See töö seisnes „ametnikkude arvu kohaldamises tööulatusele ning palkade normimisel töö kvaliteedi ja selle ulatuse ning pinevuse hindamises ja palkade ühtlustamises.”²⁵⁹

²⁵⁷ Riigikaitse rahuaegse korralduse seadus, § 52. RT 1938, nr 29, art 234.

²⁵⁸ Urmas Salo. Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005, lk 198.

²⁵⁹ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934, lk 116.

3.1.6. Ülejäänud ministeeriumid

Vastavalt *Valitsemise korraldamise seaduse* § 40 oli igal ministril õigus otsustada, milliste asjade toimetamine pidi toimuma salajaselt.²⁶⁰ Seega võis salajast dokumentatsiooni leiduda igas ministeeriumis, kuid see polnud tingimata seotud riigi julgeolekuga ega kvalifitseeru seetõttu käesolevas töös kasutatava definitsiooni alusel riigisaladuseks. Ametisaladusega oli tegu igal juhul.

Sellegipoolest võisid ka teised ministeeriumid riigisaladusega kokku puutuda. Esiteks osalesid kõik ministrid Vabariigi Valitsuse koosolekutel, sealhulgas nendel, kus arutati küsimusi, mis olid riigisaladus. Teiseks sätestas *Riigikaitse rahuaegse korralduse seadus* kõigile ministeeriumitele ülesanded riigikaitse valdkonnas ja kohustuse töötada nende saavutamiseks tihedas kontaktis Sõjavägede Staabiga.²⁶¹ See võis, kuid ei pidanud tingimata tähendama riigisaladuse käitlemist. Näiteks ei pruukinud kokkupuudet riigisaladusega olla Haridusministeeriumile pandud kohustuste täitmisel riigikaitse hariduse vallas (§ 55) või ettevalmistustes nakkushaiguste leviku tõkestamiseks sõja korral, mida pidi tegema Sotsiaalministeerium (§ 53). Näiteid on ka teistsuguseid – Põllutööstusministeerium pidi muu hulgas tegelema tagavarade soetamise ja rekvisitsioonide ettevalmistamisega sõja või mobilisatsiooni puhuks (§ 50).

3.1.7. Riigikontroll

Riigikontrolli ülesandeks oli jälgida, et riigieelarves eraldatud summad läheksid ettenähtud otstarbeks ning et asutused kasutaksid neid seaduspäraselt. Sellisele kontrollile allus Kaitseministeeriumi haldusala ja alates 1927. aastast oli Riigikontrolli struktuuris eraldi sõjaväe osakond. Sõjaväe kontrolliti kohati eriti kivalt, samas oli see oma spetsiifika poolest ja seal liikuvate suhteliselt suurte summade tõttu ka kohati probleemne valdkond – 1934. aastal anti seoses nõrga kontrolliga sõjalaevade Lennuk ja Vambola Peruule müümise tehingu üle kohtu alla sõjaväe osakonna peakontrolör (juhataja), kes mõisteti küll järgmise aasta alguses õigeks.²⁶² Kaitseministeeriumi tegevust revideerides puutus Riigikontroll kindlasti kokku riigisaladusega ja oli kulutustest täpselt informeeritud. Riigikontrolör osales ka Vabariigi Valitsuse koosolekutel.

3.1.8. Riigikantselei

Lisaks mitmetele muudele funktsioonidele oli Riigikantselei Vabariigi Valitsuse ja riigivanema (alates 1938 peaministri) tööorgan. Riigikantselei juht riigisekretär osales kõigil Vabariigi Valitsuse koosolekutel, asutusest käisid läbi ja

²⁶⁰ Valitsemise korraldamise seadus, RT 1938, nr 37, art 332.

²⁶¹ Riigikaitse rahuaegse korralduse seadus, § 43–56. RT 1938, nr 29, art 234.

²⁶² Külle Arjakas (koost). Faatum: Eesti tee hävingule. Tallinn: SE&JS, 2009, lk 52–53, 57.

seal hoiti valitsuse salajaste otsuste eelnõusid ja kinnitatud otsuseid ning valitus oli see koht, kus suur osa riigi julgeolekut puudutavaid otsuseid tehti. Riigikantseleisse saabusid riigivanemale adresseeritud salajased ettekanded riigiasutustest.

3.1.9. Riigikogu (tegutses 1921–1934; 1938–1940 kahekojaline: Riigivolikogu ja Riiginõukogu)

Riigikogu istungitel riigisaladust ei käsitletud, küll aga laekus riigisaladust sisaldavaid materjale Riigikogu komisjonidele, kus neid arutati. See puudutas eelkõige eelarvekomisjoni (hiljem majanduskomisjon), riigikaitsekomisjoni ja väliskomisjoni (hiljem liidetud välis- ja riigikaitsekomisjoni). Need komisjonid olid üldjoontes kursis riigikaitseks tehtavate investeeringutega ja seeläbi riigikaitse üldise olukorraga ning väliskomisjon teatud määral ka luure ja vastu luure tegevusega.

3.1.10. Vabariigi Presidendi Kantselei (1938–1940)

1937. aasta Põhiseadus lõi Eestis presidendi institutsiooni koos laiade võimupiiridega. Presidendil oli suur otsustusõigus suuremas osas olulisemates küsimustes ja ta oli riigikaitse kõrgem juht. Nende ülesannete täitmiseks vajab ta loomulikult informatsiooni, millest osa oli riigisaladus.

Septembrist 1938 presidendi tööorganina tegutsenud Vabariigi Presidendi Kantselei sissetulevatest kirjadest moodustas riigisaladus vaid tühise osa (asjaajamise mahu paisutasid suureks abisaamis- ja armuandmispalved). Lisaks riigikaitset puudutavale infole edastas näiteks Välisministeerium presidendile saadikute ettekandeid. Tavaliselt käisid kord nädalas kindlal ajal ministrid oma tegevusvaldkonna arengutest presidendile aru andmas.²⁶³ Sama tihti käis aru andmas ka ülemjuhataja. Suur osa riigisaladust sisaldavat infot anti nähtavasti nendel kohtumistel edasi suuliselt. Presidendi juures tegutses ka Riigikaitse Nõukogu.

3.1.11. Kohalikud omavalitsused, prefektuurid jt asutused

Suhteliselt laia levikut omasid kolm riigisaladust sisaldavat ja vastavalt märgistatud dokumendiliiki: mobilisatsiooni puudutavad dokumendid (kõige madalamal tasandil algaski kutsealuste kogumine vallavalitsuste juures), sisekaitsekavad ja täpsed topograafilised kaardid (tsaariajast pärineva Eesti topograafilise kaardi lehtedele oli juba trükitud nurka märgi „секретно”, esialgu täpseid kaarte teistsuguseid ei olnudki).

²⁶³ Indrek Jalas. Presidendi kantselei 1938–1940. // Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Tallinn: MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum, 2007, lk 118.

Kõigi kolme liigi puhul oli nende kaitsmine riigi julgeolekuhuvidest lähtuvalt kahtlemata õigustatud, samas ei olnud neid võimalik ühes kohas hoida. Riske vähendas mobilisatsiooni ja sisekaitset puudutavate dokumentide suur fragmenteeritus väljaspool keskasutusi, seega oleksid nad kohtadel saanud lekkida ainult väikeste osadena.

3.1.12. Eraisikud ja firmad

Mitmesuguste sõjaliste tellimuste täitmisega seoses puutusid riigisaladusega kokku isikud, kes polnud ei sõjaväelased ega ametnikud. Eraisikud töötasid näiteks Arsenalis ja rannakaitse kindlustuste ehitustel Tallinna piirkonnas. Nende tausta kontrolliti hoolikalt, mis oli igati mõistlik, arvestades, et madala haridusega lihttöölise hulgas oli alust peljata kommunistliku meelsusega isikuid. Lisaks riigisaladuse kaitsele pidi taustakontroll vähendama sabotaažiohtu – näiteks laskemoona tootmisel oleks sellel võinud olla traagilised tagajärjed.

Seoses sõjaliste tellimistega jõudis teave Eesti relvajõudude vajaduste kohta ka välismaa firmadeni. Kas ja kuidas seda infot seal kaitsti, ei olnud Eesti Vabariigil võimalik kontrollida. Sellegipoolest oli nende usaldusväärsus kindlasti ka firmade endi huvides.

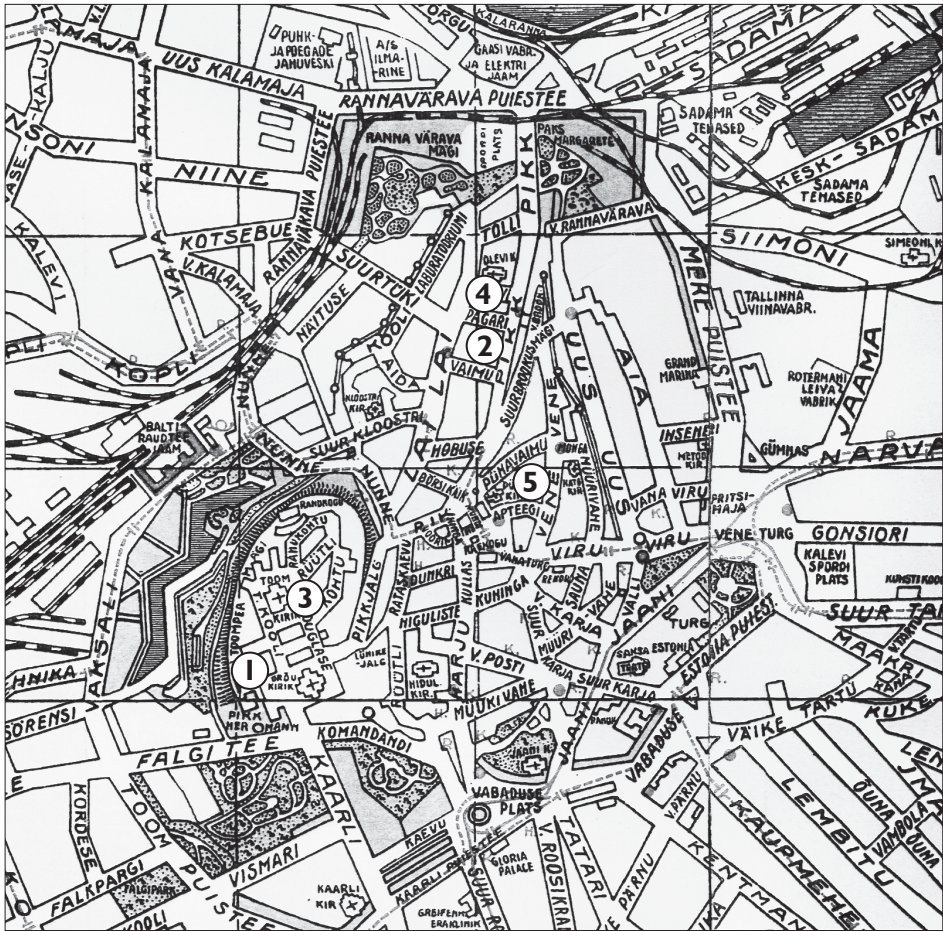
Eespool toodust nähtub, et riigisaladusega kokkupuutuvate asutuste ring oli lai. See oli paratamatus, kuna riigikaitse hõlmas paljusid valdkondi ning mobilisatsiooniplaanide ja sisekaitsekavade rakendamine nõudis paljude asutuste ja isikute osavõttu. Riigisaladuse kaitstusele aitas küll oluliselt kaasa see, et mida suurem oli riigisaladuse kontsentratsioon mingis asutuses, seda paremini oli see asutus valvatud.

3.2. FÜÜSILINE KAITSE

[Rügemendi] toimkonna kirjutaja [...] vastutab, et töö vaheajal kantselei ruumes ei viibiks kõrvalised isikud. Ta lukustab kantselei ukсед määratud ajal ja vastutab kantselei ruumide ja varanduse hoidmise eest.
Sisemäärustik, 1927

Riigisaladuse füüsiline kaitse tähendab, et ruumid, kus riigisaladust sisaldavaid materjale hoitakse või nendega töötatakse, peavad olema valvatud ja kõrvalistele isikutele ligipääsmatud. Ruumides omakorda peaksid leiduma seifid või lukustatavad kapid, kuhu dokumendid sulgeda väljaspool tööaega, tööruumist lahkudes või siis kui neid parasjagu ei vajata. Need meetmed peaksid välistama võimaluse, et selleks õigust mitteomavad isikud saaksid riigisaladust sisaldavate dokumentidega tutvuda, neid ümber kirjutada, pildistada või koguni ära varastada.

Valve oli asutustes vajalik ka ilma riigisaladuse töötlemiseta. Palkade maksmiseks ja muudeks jooksvateks kuludeks hoiti nii riigi- kui ka omavalitsusasutustes teatud kogust sularaha, mis oleks valvamata kujul olnud kerge saak

Joonis 6. Olulisemate riigisaladust töötlevate asutuste asukohad Tallinna südalinnas 1930. aastatel (1 – Riigikantselei, Siseministeerium ja Politseitalitus; 2 – Sõjaministeerium ja Sõjavägede Staap; 3 – Välisministeerium; 4 – Poliitiline Politsei; 5 – Post-Telegraaf-Telefon).

kurjategijatele. Töö ajal oleks kõrvaliste isikute kontrollimatu sissepääs suuresse asutusse võinud häirida nende tööd.

Riigi ülesehitamise algusjärgus oli oluliselt pakilisemaid probleeme, kui saladuste hoidmine. Ferdinand Kull on kirjeldanud Ajutise Valitsuse ministereeriumite tegevust Raekoja plats 14 hoone (praegune Õpetajate Maja) teise korruse saalis 1918. aasta novembri keskel järgmiselt: „Selle võrdlemisi ruumika toa seinte veeres asusid siis üksikud laud paari-kolme tooliga. Iga laud moodustas omaette ministeeriumi ja iga ministeeriumi laua taga istus üks inimene – asutuse kõrgem ja ühtlasi ainus ametnik. Hiljem sigines tuppa ka rõõmsamat elementi: nimelt sai iga laud endale masina[kirja]preili [...] Omapärane ja mugav oli see terve valitsemise aparaadi koondumine ainsamasse ruumi. Oli vaja teiselt ministeeriumilt mõnda teadet, tarvitses ainult vähe valjemalt hõigata. [...]

Ehk küll sissepääsu valitsuse hoonesse ainult sellekohaste kaartide abil võimaldati, hakkas rahvast murdu sisse voolama – ühel üks, teisel teine häda, paljud aetud lihtsast uudishimust.”²⁶⁴ Arusaadavalt oli saladuste hoidmine sellistes tingimustes peaaegu välistatud, kuid kirjeldus toob välja riigisaladuse füüsilise kaitse probleemid, mis suurelt jaolt lahenesid juba mõne kuu jooksul ministeeriumite eraldi hoonetesse kolimisega.

Jättes kõrvale Sõjaministeeriumi, Siseministeeriumi ja politseiasutused, millest juttu edaspidi, olid kõigis ministeeriumites ametis üks või kaks uksehoidjat²⁶⁵, kes kontrollisid ministeeriumisse siseneda soovijaid töö ajal ja hoidsid hoonel silma peal väljaspool tööaega. Üks inimene ei saa terve nädala jooksul 24 tundi hoones viibida. Välisministeeriumis, kus palgal üks uksehoidja, oli see probleem lahendatud nii, et teda asendasid kordamööda käskjalad – igapäevaselt uksehoidja lõuna ajal kell 15–17, kui asutuse tööpäev oli juba lõppenud ja pühapäeviti kell 10–17.²⁶⁶

3.2.1. Pagari tänava ümbrus: mitmete sõjaväe- ja politseiasutuste asukoht

Kõige rohkem riigisaladust sisaldavaid dokumente leidis Sõjaministeeriumis ja Sõjavägede Staabis. Need asusid koos mitme muu sõjaväe keskasutusega suures hoones aadressil Pagari tn 1, kus töötas ametis olles ka ülemjuhataja. Hoones oli ööpäevaringne relvastatud valve, mis pandi tõsiselt proovile 1. detsembril 1924 kell 5.25 hommikul. Ainsa lukustamata ukse juures valves olnud tunnimehe pihta avati tuli ja majja tungis 10–12 mässajat. Valvemeeskond, kes pidi võitlema mitte ainult Eesti Vabariigi iseseisvuse, vaid ka iseenda elu eest, tegutses otsustavalt. Kuigi kasutati ka käsigranaate, ei õnnestunud mässajatel hoonet vallutada. Kolm vahikomando liiget – veltveebel Rudolf Aaman, kapral Richard Brücker ja reamees August-Mihkel Keng – teenisid oma tegevusega välja Vabadusristi.²⁶⁷ Maja strateegiline tähtsus mässajate jaoks ei seisnenud

²⁶⁴ Peep Pillak. Välisministeerium läbi aegade. Tallinn: Välisministeerium, 2011, lk 10.

²⁶⁵ Riigihoidja, Peaministri ja Riigikantselei vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 681; Riigikogu kantselei vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 682; Haridusministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 684; Kohtuministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 685; Majandusministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 686; Põllutööstusministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 687; Riigikontrolli vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 688; Siseministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 689; Sotsiaalministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 690; Teedeministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 691; Välisministeeriumi vabateenijate koosseisu määruse muutmise määrus. RT 1937, nr 83, art 692.

²⁶⁶ [Välis]ministeeriumi organisatsioon, kodukord ja töökorraldus. 1932, ERA, 957-8-1196, L 80.

²⁶⁷ Ago Pajur. Kas kaitsevägi oli valmis? // Jüri Ant (koost). Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente. Tallinn: Koolibri, 1996, lk 35–36. A. Traksmann; J. Lukas; M. Haber. Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele. Tallinn: Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, 1933, lk 87–89.

seal paiknenud riigisaladust sisaldavates dokumentides, vaid staabis asunud sõjaväe telefoni ja telegraafi keskjaamas. Sõjaväeside hea funktsioneerimine oli mässu edukaks mahasurumiseks väga tähtis.²⁶⁸

Mässukatsele järgnes üldine valvsuse kasv. Pagari tänava 1 hoonele oli konkreetseks ja kuni 2011. aastal alanud kapitaalremondini nähtavaks tagajärjeks terasluukide lisamine esimese korruse akendele. Vanadelt fotodelt on näha, et luugi sees asus klapiga suletav avaus väljavaatamiseks, mida oleks vajaduse korral saanud arvatavasti kasutada ka tulistamiseks.²⁶⁹ Luukide joonised valmisid Arsenalis juba sama aasta lõpul²⁷⁰, luugid ise järgmisel aastal. Pole teada, kui tihti neid luuke suleti ja kas seda tegi ka hoone hilisem, Nõukogude okupatsiooni aegne valdaja Eesti NSV KGB. Mälestuste järgi suleti need näiteks 21. juunil 1940, „kui märgati kahtlaste tüüpide kogunemist Sõjaministeeriumi ette”,²⁷¹ mälestustes on väidetud ka, nagu oleksid need suletud igal öösel.²⁷²

Niisiis võib tõdeda, et staabi ja ministeeriumi maja valvega olid asjad korras. Kui mälestuste järgi anti Vabadussõja ajal ülemjuhataja jutule pääsemiseks külalistele kaasa suisa relvastatud saatja,²⁷³ siis sõja järel oli sissepääs ka majas mittetöötavatele isikutele suhteliselt vaba. Oluline muutus toimus 1921. aasta suvel, kui sai teatavaks Martin Bleimanni ja tema kaaslaste salakuulamine, mis osaliselt oli saanud teoks tänu sõjaväeasutuste lihtsale pääslarežiimile. Seda karmistati ning aastaks 1940 oli kõrvaliste isikute Sõjavägede Staabi hoonesse pääsu kord, nagu seda kirjeldab oma mälestustes kolonel Alfred Luts, muutunud üpris karmiks: „Kehtiva korra kohaselt Sõjavägede staapi ja Sõjaministeeriumi ühtegi võõrast ilma loata sisse ei lastud. Kõik külastajad juhtiti valveposti poolt alumisel korral asuvasse komandandi ooteruumi, kus korrapidaja nad registreeris ja helistas vastavale isikule, kelle jutule külastaja oli tulnud, kes siis tuli ooteruumi kohtamisele. Kui külastajat oli vaja viia osakondadesse või kõrgemate ülemate juurde, anti vastav korraldus korrapidajale. Vastuvõtja juhtis lahkumisel külastaja jälle välja.”²⁷⁴ Major Harald Roots on meenutanud, et maja kahest sissepääsust ühte, lifti lähedal asuvat, kasutasid 1930. aastatel vaid kindralid ja kõrgemad aukandjad, teise juures, mida kasutasid kõik ülejäänud majas töötavad inimesed ja külalised, valvas täagistatud püssiga sõdur, kes laskis sisse vaid tuttavad näod ja suunas ülejäänud korrapidaja ohvitseri ootetuppa.²⁷⁵

²⁶⁸ Kindralstaabi ülem Riigikogu esimehele, 10.12.1924. // Eesti Vabariigi sisepoliitika 1921–1929. Dokumentide kogumik. Tallinn, Tartu: Rahvusarhiiv, Tartu Ülikool, 2002, lk 332.

²⁶⁹ Kodanliku Eesti Kaitsevägede Staabi raamatukogu käsikogu, 1930, EFA 1–96.

²⁷⁰ Aknal luuk, Sw. Staap, joonis 31.12.1924. ERA 1843-1-16, L 32.

²⁷¹ Alfred Luts. Heitluste keerises. Tallinn: Olion, 2004, lk 140.

²⁷² Harald Roots. Kui võitluseta murdus mõök. Toronto: S. n., 1993, lk 8.

²⁷³ William Tomingas. Mälestused. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk 144.

²⁷⁴ Alfred Luts. Heitluste keerises. Tallinn: Olion, 2004, lk 154.

²⁷⁵ Harald Roots. Kui võitluseta murdus mõök. Toronto: S. n., 1993, lk 6–7.

Kui korda hoolikalt täideti, võib seda pidada üpris tõhusaks riigisaladuse kaitse vahendiks. Midagi enamat oleks raske soovitada, kui siis ehk ainult seda, et külalistega vestlemiseks oleksid ette nähtud hoopis eraldi ruumid. Kuid ajastut arvestades oleks see olnud nähtavasti liiga edumeelne samm. Samuti võiks eeldada, et ohvitseri külastasid üldiselt riigiametnikud jm keskmisest usaldusväärsemad isikud.

Sõjavägede Staabi sisustuse hulka kuulusid seifid ja massiivsed lukustatavad kapid.²⁷⁶ Nende täpset arvu ja jaotust on raske kindlaks teha. Mälestustest jääb mulje, et oma seifid olid osakondadel ja eraldi veel osakondadesse kuuluvatel jaoskondadel.²⁷⁷ Asjade sellise korralduse puhul oleks loogiline, et osakonna seifi võti on osakonna ülema käes ja vastutusel ning sama kehtib vastavalt jaoskondade ülemate kohta. Operatiivosakonna ülema Alfred Lutsu mälestuste järgi oli tema abi kohusetäitja kapten Harald Rootsi käes „üks komplekt raudkapide võtmeid”,²⁷⁸ millest võiks järeldada, et osakonna ülema käes oli teine komplekt. Ettenägematute olukordade tarbeks, kus dokumente on mingil põhjusel vaja kiiresti seifist kätte saada, aga osakonna ülem ei ole kättesaadav, oli võtmedublikaatide olemasolu kindlasti vajalik. Samas oleks nende hoidmiseks nähtavasti olnud osakonna ülema abist kindlam koht näiteks korrapidaja ohvitseri seif. Võtmete ja olulisemate dokumentide hoidmist kirjeldab detailselt oma mälestustes ka Roots ise (vt lisa 17).

Sõjavägede Staabist teisepoole Pagari tänavat jäävas majas aadressil Pagari 2 asus poliitilise politsei Tallinna jaoskond. Loomulikult oli seal olemas ka ööpäevaringne valve. Poliitilise politsei Tallinna jaoskonna turvalisust tõstis veel seegi, et see asus maja kolmandal korrusel.²⁷⁹ Niisiis oli Pagari tänaval riigisaladuse kontsentratsioon kogu riigis kõige kõrgem, kuid samas oli see ka üks paremini valvatud kohti ning sinna sissemurdmist salaja või jõudu kasutades ei olnud põhjust karta. Lisaks juba mainitud asutustele asus vahetus läheduses aadressil Pikk tn 63 Tallinna-Harju prefektuur, mis oli ühtlasi kriminaalpolitsei asukoht Tallinnas.

3.2.2. Toompea: Riigikogu, Riigikantselei, Siseministeeriumi ja Välisministeeriumi asukoht

Toompeal paiknesid lisaks Toompea lossi koondunud asutustele veel riigisaladuse kaitse osas tähtsust omavatest asutustest aastatel 1921–1940 Välisministeerium ja 1920. aastat kuni likvideerimiseni 1924. aastal Kaitsepolitsei Peavalitsus (Kiriku põik 4).

²⁷⁶ Vt nt fotod: Merike Jürjo (koost). Eesti kasarmud. Tartu: Tänapäev, 2008, lk 10, 14–15.

²⁷⁷ Aleks Kurgvel. Sõjavägede staabis 21. juunil. // Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas III. Punane aasta. Stockholm: EMP, 1956, lk 33. Lisaks dokumentidele leidis II osakonna A jaoskonna seifis Kurgveli järgi ka „tagavaraks püstoleid”.

²⁷⁸ Alfred Luts. Heitluste keerises. Tallinn: Olion, 2004, lk 165.

²⁷⁹ Einar Sanden. Tormi käest Tulemaale. Tallinn: Olion, 2004, lk 10.

Aastatel 1918–1921 asus Välisministeerium vanas puumajas Väike-Pärnu mnt 3²⁸⁰, siis koliti endisesse Rüütelkonna hoonesse Toompeal Toomkiriku kõrval aadressil Toom-Kohtu tn 1. Esialgu oli Välisministeeriumi käsutuses ainult üks selle esindusliku hoone korrus ja maja jagati Rüütelkonna arhiivi ja Vangimajade Peavalitsusega.²⁸¹ Peagi sai ministeerium kogu maja enda valdusesse, see ehitati mõningal määral ümber ja teisel korrusele sisustati välisministri ametikorter.

1927. aasta mais soetati Rüütelkonna hoone kõrval asunud maja aadressil Kohtu tn 3/Rüütli tn 4.²⁸² Majal oli eraldi sissepääs ja ministeeriumi peahoonesse pääses ka otse hoovi kaudu. 1930. aastatel asus selle kahekorruselise maja teisel korrusel välisministri abi ametikorter ja esimesel korrusel informatsiooni-büroo.²⁸³

Majandusaastal 1934/1935 võeti ministeeriumi peamaja keldrikorrusel ette kapitaalremont, mille käigus ehitati üldarhiivile kaks nõuetele vastavat ruumi ning üks betoneeritud ja tulekindel ruum salajase arhiivi tarvis.²⁸⁴

Kuigi kolimisega kaasneb teatud oht paberite kaotsiminekuks, mõjusid need riigisaladuse füüsilise kaitse vajadustest lähtudes kindlasti positiivselt. Samuti oli positiivne suuremate ruumide saamine, kuna paberid võivad kergemini kaotasi minna ka siis, kui väikestes ruumides peab üheskoos töötama suur hulk ametnikke koos suure hulga dokumentidega. Salajaste dokumentide hoidmise muutis kindlasti turvalisemaks see, kui maja jäi ainult ministeeriumi kasutusse ja kõrvalistel isikutel hoonesse pääsemise võimalus vähenes. Välisministeeriumisse sissepääsu süsteemi kohta on vaid teada, et alates 1920. aastatest oli pidevalt ametis uksehoidja. Kuna teisel korrusel asus välisminister, pidi uksehoidja ja veel mõni ministri teenindavasse personali kuuluv inimene pidevalt majas olema.

Relvastatud valve kohta on andmeid vaid lühikesest perioodist 1924. aasta mässu järel. Diplomaat Oskar Öpiku mälestuste järgi seati minister Karl Robert Pusta korraldusel Välisministeeriumis alates 1. detsembri õhtust sisse valvekord. „Saime kaks vintpüssi ja igal õhtul ja ööl viibis välisministeeriumis kaks ametnikku selles valvekorras, millest osa võtsid kõik meesametnikud büroojuhatajaist allapoole. Meid ei olnud nii väga palju – vahest tosin, kes ööde veetmisest ministeeriumis võisid osa võtta, nii et igäühel tuli seda teha umbes kord nädalas.” Öpik mainib samas, et valvekorra sisseseadmise mõte jäi temale selgusetuks ja nägi selles pigem „rusikatega vehkimist pärast kabluse lõppu”.²⁸⁵ Vaatamata relvastatud valve puudumisele ei ole teada juhtumeid, kus

²⁸⁰ Eero Medijainen. Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, lk 33. Praegu on see Sakala tänav ja umbes samas kohas asub Teater No99.

²⁸¹ Meie Välisministeerium. // Olion, 1935, 1, lk 9.

²⁸² Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934, lk 286.

²⁸³ Oskar Mamers. Häda võidetuile. Stockholm: EMP, 1958, lk 26.

²⁸⁴ Valitsusasutiste tegevus 1934/1935. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1935, lk 136.

²⁸⁵ Oskar Mamers. Kahe sõja vahel. Stockholm: EMP, 1957, lk 129.

Välisministeeriumisse oleks üritatud sisse murda. Nii ministeeriumi peamajas kui ka Eesti Vabariigi saatkondades välismaal olid olemas seifid.

Eesti Vabariigi võimu keskuseks oli Toompea loss, mis on kujunenud riigivõimu sümboliks Eestis sõltumata selle võimu olemusest. Riiklikust seisukohast olulisim oli rahvaesinduse asumine lossis. Ka see tähendas hulka salajasi dokumente – Riigikogu väliskomisjonile edastasid oma informatsiooni luureteenistused ja Välisministeerium, riigikaitse komisjon sai infot olulise kohta kaitseküsimustes ning eelarvekomisjon riigi rahaasju puudutavas.

Kuigi Asutava Kogu pidulik esimene istung toimus 23. aprillil 1919 „Estonia” seltsimajas, jätkas see esindusorgan oma tööd Toompea lossi remonditud Valges saalis. Toompea lossi konvendihoones oli tsaariajal asunud vangla, mis 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni käigus maha põletati. Selle asemele ehitati 1920–1922 Herbert Johanson ja Eugen Habermani kavandi järgi kiire korras uus Riigikogu hoone.²⁸⁶

Riigisaladuse kaitse seisukohast oli uue hoone valmimine igati positiivne. Uues hoones said endale eraldi ruumid Riigikogu erinevad komisjonid ja fraktsioonid. Ka Riigikogu kantselei ja arhiiv said endale avaramad ruumid. Enamik uksi olid uues hoones heli summutamiseks kahekordsed. Hoone esimesel korrusel vastu lossi läänemüüri (st Toompuiestee poolses osas) paiknesid ruumikas posti-telefoni-telegraafi keskus ja selle kõrval samuti avar vahiruum.²⁸⁷

Lisaks Riigikogule asusid lossikompleksis veel riigivanema ametiruumid, Vabariigi Valitsuse istungite ruum (Valge saal), Riigikantselei, Siseministeerium, Politsei Peavalitsus, Piirivalve Valitsus ning riigisaladuse kaitse seisukohast mittehuvipakkuvad Riigiraamatukogu ja Riigiarhiiv.²⁸⁸ Pärast Kaitsepolitsei Peavalitsuse likvideerimist 1924. aastal kolis lossi ka siseriikliku julgeolekuteenistuse juhtkond ja alates 1934. aastast tegutses seal ka Riiklik Propagandatalitus. Loomulikult voolas siia allasutustest kokku tohutu hulk informatsiooni, millest osa oli salajane.

Tekkinud ruumikitsikust aitas leevendada 1935. aastal toimunud lossi lõunatiiva (vastu Kubernerite aeda) ümberehitamine, kuhu said endale uued ruumid Siseministeerium ja talle alluvad asutused ning Riigikantselei. Muu hulgas rajati õhukaitsevarjend ning sisemüüride süvendamisel leitud vana kelder ehitati ümber tulekindlaks arhiiviks.²⁸⁹

Riigisaladuse füüsilise kaitse seisukohast tunduks Toompea loss esmapilgul suisa ideaalne. Tegu on ju iidse kindlusega, millel oli kuni 1935. aasta ümberehituseni ainult üks sissepääs. Näiliselt peaks seda olema kerge kontrollida. Tegelikuses liikus ka seal suur hulk rahvast. Lisaks lossis töötavatele Riigikogu

²⁸⁶ Mart Kalm. Väikeriigi süda – Toompea loss Eesti ajal. // Toompea loss. Tallinn: Riigikogu, 2008, lk 84–88.

²⁸⁷ Mart Kalm. Väikeriigi süda – Toompea loss Eesti ajal. // Toompea loss. Tallinn: Riigikogu, 2008, lk 89–91, 104.

²⁸⁸ Riikline aadress-raamat. Tallinn: ETA kirjastus, 1924.

²⁸⁹ Mart Kalm. Väikeriigi süda – Toompea loss Eesti ajal. // Toompea loss. Tallinn: Riigikogu, 2008, lk 132–140.

liikmetele ning ametnikele ja teenindavale personalile veel diplomaadid, ajakirjanikud, külalised, audientsile soovijad jne – ühesõnaga, päris kirju seltskond. Kui jõuametkondadesse ja Välisministeeriumisse oli võimalik töötajaid mingil määral valida, arvestades nende isikuomadusi ja riigitrudust, siis Riigikokku valis oma esindajad rahvas. Vabariigi algusaastatel valiti teiste hulgas Toompeale ka mitmed äärmusvasakpoolsed, kes sarnaselt oma valijatega ei olnud sugugi rahul kehtiva põhiseadusliku korraga. 1921. aasta alguses kokku tulnud Riigikogu I koosseisu valiti Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekirja alusel kommunistlikke töölisi, kes moodustasid „Eesti Riigikogu Kommunistilise Töölisterühma”. Väljaspool Riigikogu tabati rühma liikmeid tegemas kihutus-tööd kehtiva riigikorra kukutamiseks. *Põhiseaduse* § 49 järgi pidi Riigikogu arutama nende arreteerimist ja kohtu alla andmist. Mõnel juhul lükati vangistus edasi kuni Riigikogu I koosseisu volituste lõppemiseni, tavaliselt anti luba karistuseks ja arvati riigikorda kukutada tahtnud saadikud Riigikogust välja. Selle tulemusel tekkis kurioosne olukord, kus Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekiri sai otsa – kuna seal kandideerinud kandsid karistust või olid põgenevad Venemaale, ei olnud nimekirjast enam võimalik Riigikogust väljalangenu- te asemele uusi liikmeid võtta.²⁹⁰

1921. aasta kevadsuvel avastati juhtum, kus spionaaživõrgustiku loonud Riigikogu liige Martin Bleimann oli korraldanud oma agentidega kohtumisi, mille käigus anti talle üle Eesti riigikaitset puudutavaid salajasi dokumente – Riigikogu ruumides! Seega ei olnud sissepääsu kontroll 1920. aastate alguses kindlasti sellisel tasemel, mida saaks pidada piisavaks riigisaladuse kaitsmisel. 1. detsembril 1924 ei suutnud Toompea lossi vahikomando mässajatele vastu-panu osutada ja neil õnnestus loss hõivata. Hilisemast ajast andmeid tõsisemate probleemide kohta ei ole. Sellele võisid lisaks meetmete tugevdamisele kaasa aidata ka äärmusvasakpoolsuse populaarsuse langus pärast 1924. aastat ja pärast 1934. aastat kehtestatud autoritaarne režiim ning ruumipuuduse vähenemine.

Veebruaris 1929 leidis aset intsident, kus tööpäeva alguses üritas lossi tungi- da noaga relvastatud vaimselt ebastabiilne isik. Rüselusega pääses ta küll välis- uksest sisse, kuid vahisõdur ja valvekordnik peatasid sissetungija vestibüülis esimesel trepimademel. Vahisõdur oli vajutanud alarmkella lüliti ning vaht- konnaruumist saabusid appi 3–4 sõdurit.²⁹¹

²⁹⁰ Jaan Toomla (koost). Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste koosseis aastail 1917–1999. Tallinn: S. n., 1999, lk 33. Vt ka: Mari- Leen Tammela. Kommunistlik töölisterühm I Riigikogus (1920–1923). // Riigikogu Toimetised 2009, 19. Riigikogu veebileht: <http://www.riigikogu.ee/rito/index.php?id=13743&op=archive2> (20.05.2012)

²⁹¹ Verine hommik Toompeal. // Vaba Maa, 19.02.1929; Hullumeelne märatses riigi kantseleis. // Päevaleht, 19.02.1929.

3.2.3. Kadriorg: Vabariigi Presidendi Kantselei asukoht

1930. aastatel lisandus Tallinna veel üks võimukeskus – Kadriorg – riigivanema, hiljem riigihoidja ja lõpuks presidendi residents. Alates 1921. aastast elasid ja küllap osaliselt ka töötasid riigivanemad Toompeal Lossi plats 7 asuvas aadlipalees. Ruumid ei olnud selle funktsiooni täitmiseks eriti sobivad ja 1931–1932 sisustati riigivanema ametikorter Toompea lossi, Valgest saalist põhja poole. Samas oli juba 1929. aastal, kui Rootsi kuninga visiidi tarvis oli Eesti Kunstimuseum Kadrioru lossist välja tõstetud, võetud vastu otsus muuta loss ametlikuks esindushooneks. Majanduskriis lükkas suurte ehitustööde algust edasi kuni 1933. aastani. Tööd valmisid järgmisel aastal ning Konstantin Päts võis Kadrioru lossi sisse kolida.²⁹² Tõenäoliselt tähendas see ka salajaste dokumentide igapäevast transporti vanalinnast väljapoole. Kadrioru lossi näol oli samuti tegu hästivalvatud hoonega ning vaevalt, et erilist riski kujutas dokumentidele ka autosõit Toompea ja Kadrioru vahel. Majandusaastal 1934/35 ehitati lossi automaatne telefonikeskjaam,²⁹³ mis võimaldas muuta suhtlemist kiiremaks, lihtsamaks ja turvalisemaks.

Seoses uue põhiseaduse kehtimahakkamisega ja presidendi valimisega irrutati 1938. aastal Vabariigi Presidendi Kantselei Riigikantseleist. Formaalselt toimus see lahutamine juba aprillis, kuid realselt alles 19. septembril pärast administratiivhoone valmimist. Seda hoonet ja lossi asus valvama Vahipataljoni 1. kompanii, pataljoni kasarmuhood ja ohvitseride elamud paiknesid valvatavate objektide naabruses Lasnamäe nõlval.²⁹⁴ Kõige sensitiivsemaks olid Eesti saadikute ettekanded, kuid aeg-ajalt võidi presidendile saata muidki salajasi dokumente. Arvestades riigisaladust sisaldavate dokumentide suhteliselt väikest hulka ning samuti seda, et Kadrioru administratiivhoones, rääkimata lossist, käis võrreldes muude riigiasutustega väga vähe inimesi, võib pidada saladusi seal korralikult kaitstuks.²⁹⁵

Alates 1935. aastast oli Konstantin Pätsi käsutuses suveresidentsina Oru loss. Kuna Orul käis Päts eeskätt puhkamas, jõudis sinna kindlasti oluliselt vähem salajasi dokumente kui Kadriorgu. Ka Oru lossis oli ööpäevaringne relvastatud valve.

²⁹² Mart Kalm. Väikeriigi süda – Toompea loss Eesti ajal. // Toompea loss. Tallinn: Riigikogu, 2008, lk 129–132.

²⁹³ Valitsusasutiste tegevus 1934/1935. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1935, lk 121.

²⁹⁴ Indrek Jalas. Presidendi kantselei 1938–1940. // Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Tallinn: MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum, 2007, lk 95, 104.

²⁹⁵ Riigisaladuse käitlemist Kadriorus on kantselei ülem Elmar Tambek kirjeldanud järgmiselt: „Sekretär eraldas sissetulnud kirjadest eeskätt need, mis kandsid märget „salajane” või „täitsa salajane”. Need kirjad ei läinud registratuuri tagasi registreerimiseks. Registratuuris märgiti nende kohta posti päevaraamatus, et need on antud edasi sekretärile, mida see kinnitas oma allkirjaga samas raamatus. Sekretär kandis need kirjad tema pidada olevasse salajaste kirjade lauajuhendisse ning tõi need siis minu kätte.” Elmar Tambek. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. Esimene raamat. Tallinn: Olion, 1992, lk 141.

3.2.4. Asutused ja sõjaväeosad mujal

Lisaks mainitud keskasutustele leidus salajast informatsiooni ka kõikjal üle riigi laiali asuvates sõjaväeosades ja staapides. Sinna jõudsid salajased päevakäsud, nii ringkirjalised kui konkreetse väeosa kohta käivad, mobilisatsiooni puudutavad materjalid, raadiojaamadesse tööks vajalikud koodid ja šifrid jms. Nii väeosad kui staabid asusid väga erinevates tingimustes, nii spetsiaalselt selleks otstarbeks ehitatud kui ka alaliselt või ajutiselt kohandatud ruumides.²⁹⁶ 1920. aastate lõpus tegelesid nende ja muude sõjaväerajatiste valvega Tallinna Garnisoni Vahipataljon, vahikompanii Tartus, seitse garnisonide vahirühma ning Sõjamineisteriumi vahirühm, mis olid lühikest aega komplekteeritud ülejateenijatest. Alates 1930. aasta juulist hakati kokkuhoiu saavutamiseks Vahipataljoni mehitama ajateenijatega ning likvideeriti vahiüksused ülejäänud garnisonides²⁹⁷ – küllap võtsid mujalgi vahiteenistuse üle ajateenijad.

Väeosades oli tagatud ööpäevaringne relvastatud valve, mida reguleeris *Garnisoni määrustik*. Ka selles oli seoses paroolidega pistmist saladustega: „Tunnussõna on salajane sõna, mis võimaldab vahtkonnaülemal kindlaks teha, kas tulnud vahetus tõesti on volitatud selleks vastava ülema poolt. [...] Tunnussõnade hoidmisega peab olema äärmiselt ettevaatlik ja kaitsevaelased, kellele nad on tehtud teatavaks, vastutavad, et keegi kõrvalistest isikutest neid teada ei saaks.”²⁹⁸

Kogu sõjaväe igapäevast eluolu reguleeriv *Sisemäärustik*²⁹⁹ sisaldas hulgaliselt sätteid, mis lisaks korra hoidmisele omasid tähtsust ka riigisaladuse füüsilise kaitse seisukohast. Määrustiku kohaselt: toimkonna kirjutajatele pandi vastutus kantselei uste lukustamise eest selleks määratud ajal ning seal leiduva vara eest (§ 548); toimkonna telefonist pidi hoolt kandma, et keskjaamas ei viibiks kõrvalised isikud ja ukсед saaksid ööseks lukustatud (§ 549); määrati kindlaks külaliste vastuvõtu ajad ja tehti kohustuslikuks nende registreerimine ning ööseks lubati kasarmu territooriumile külalistest jääda vaid kaitsevaelastel ja sedagi vaid erakorralistel juhtudel ja korrapidaja-ohvitseri loaga (§ 606); ametiasjus väeosa territooriumil viibivad, kuid väeosakoosseisu mittekuuluvad kaitsevaelased, riigiametnikud ja eraisikud võisid oma ülesannete täitmisele asuda vaid ülema loal (§ 607); kompanii korrapidajal pidi olema lukustatava sahtliga laud (§ 552) nagu ka korrapidajal-allohvitseril (§ 649); rügemendi korrapidaja ohvitseri tuba pidi asuma „kohas, kust kõige parem on korra järele valvata” ning

²⁹⁶ Vt: Merike Jürjo (koost). Eesti kasarmud. Tallinn: Tänapäev, 2008; Kristjan Luts (koost). Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2010.

²⁹⁷ Urmas Salo. Eesti kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005, lk 35.

²⁹⁸ Garnisoni määrustik. Jaod I–III. (Kinnitatud Vabariigi Valitsuse poolt 10. oktoobril 1928. a.) Tallinn, Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, 1932. §§ 76–79.

²⁹⁹ Sisemäärustik. (Kinnitatud Vabariigi Valitsuse otsusega 17. augustil 1927. a.) Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1927.

seal pidi olema lukustatavate sahtlitega laud ja lukustatav kapp (§ 648); igal kompaniil peab olema kantselei jaoks eraldi tuba” (§ 639) ja võimalusel ka eraldi ruum külaliste vastuvõtuks, kus korra hoidmise eest vastutas kompanii korrapidaja (§ 636–638).

Lisaks sõjaväeosadele leidus mingil määral riigisaladust meresidepunktides ja piirivalvekordonites. Kõige olulisem info oli mereside postides leiduv mereside kood. Teatud, kuigi mitte eriti suurt huvi oleks võinud võõrriikidele pakkuda ka postides ja kordonites pikema aja jooksul kogutud vaatlusandmed. Nii mereside postides kui ka piirivalvekordonites oli relvastatud meeskond ööpäevaringselt kohal. Teavet merejõududes kasutusel olevate krüptosüsteemide kohta leidus kontsentreeritult sõjalaevade pardal. Seal oli oht, et need kaotsi võiks minna või kõrvalistele isikutele teatavaks saada, minimaalne.

Mobilisatsiooni puudutavaid salajasi materjale leidus veel politseijaoskondades ning maa-, linna- ja vallavalitsustes. Suuremaid politseijaoskondi võib pidada suhteliselt hästi valvatud kohtadeks. Kuigi sinna sattusid esialgu tänavatel kinnipeetud isikud – ehk siis päris kahtlane kontingent – olid relvastatud politseinikud seal ööpäevaringselt kohal.

Kohalikke omavalitsusi nii hästi valvatud asutusteks pidada ei saa. Samas oli siin riigisaladuse kaitse seisukohast positiivne info suur hajutus. Tõsiste jõupingutuste korral oleks vaenulik luure võinud mobilisatsiooni korral kindlasti kätte saada mõne infokillu kutsealuste kokkukogumise kohta mõnes vallas, kuid selle teadasaamine poleks võimaldanud teha kaugeleulatuvaid järeldusi üleriigilise mobilisatsiooni läbiviimise kohta. Kõikide kohalike omavalitsuste mobilisatsiooniplaanide ükshaaval kättesaamine oleks olnud aga praktiliselt võimatu. Neis hoonetes hoiti ka teatud hulka raha ning olid tavaliselt mõned ametnike eluruumid, mis suurendas turvalisust. Vallamajad olid üldjuhul ehitatud nii, et sisaldasid ka eraldi sissepääsuga vallakirjutaja eluruumi, mõnikord leidus vallamajades ka seif.³⁰⁰

Riigisaladust töödeldi ka Eesti saatkondades välismaal, kus võimalusel kasutati samuti uksehoidjaid, kuigi tavaliselt ei jätkunud selleks vahendeid. Vaenulike eriteenistuste kõige tugevama surve all oli saatkond Moskvast, kus väidetavalt leidis aset ka nurjunud katse saada saadiku seifist dokumente kätte järelehtud võtmega.³⁰¹

³⁰⁰ Hanno Talving (koost). Eesti vallamajad. Tallinn: Tänapäev, 2009, lk 20, 107, 151, 191.

³⁰¹ Väidetav katse leidis aset 1937. aastal ja toonane sõjaväeatašee Arnold Sinka on seda Elmar Kirotarile hiljem kirjeldanud järgmiselt: NKVD-l õnnestus arvatavasti vahateisendite abil teha järgi saadik August Traksmaa seifi võti. Võtme sobivust käidi proovimas diplomaatilise koosseisu teatris ja vastuvõtul viibimise ajal, kuid seifi sisu teadaolevalt ei soritud. Võtme järeletegemine avastati juba samal ööl ja hommikul võeti dokumendid seifist välja ja pandi kinnipitseerituna sõjaväeatašee teraskasti. Hiljem saadeti need koos seifi lukuga kullerpostiga Tallinna, kust saadi vastu uus lukk, teistsuguse süsteemi ja võtmega. (Sinka Kirotarile, 17.02.1975, Kirotari materjalid EÜS-i arhiivis, pagineerimata.) Vahateisendi võtmises kahtlustati saadiku abikaasat. (Sinka Kirotarile, 17.05.1971, Kirotari materjalid EÜS-i arhiivis, pagineerimata.)

3.2.5. Esemelise riigisaladuse kaitse

Seaduste järgi kaitsti mitte ainult vastavalt tähistatud ja tähistamata paberitel leiduvat infot, vaid ka füüsiliselt eksisteerivaid esemeid, millest osa – nagu kindlustused ja sõjalaevad – oli suurte mõõtmetega ja just viimaste kohta peeti info edastamist välismaalastele karistusseaduste järgi eriti rängaks kuriteoks. Arusaadavatel põhjustel ei olnud nende kaitset alati võimalik sama tugevaks muuta, kui see oli näiteks mobilisatsiooniplaanide puhul. Suuremat osa neist nägid ajateenijad, osa ka tsiviilisikud, kelle hulgas oli välismaalasi.

Suurt osa esemeliste riigisaladuste kaitseks tehtut kirjeldavad käesoleva töö teised peatükid. Näiteks oli jooniste ja fotode tegemine kindlustustest või sõjalaevadest seadusega keelatud (ptk 1), samuti kontrolliti merekindluste piirkonda liikuvate tsiviilisikute tausta ja võideldi sõjaväelaste lobisemishimu vastu (ptk 4), püüti vältida sellistest asjadest kirjutamist või piltide avaldamist ajakirjanduses (ptk 2). Kõik need meetmed omasid teatud efekti, aga kindlasti ei taganud täielikku kaitset. Ette tuli ka arusaamatusi, näiteks 1929. aasta jaanuaris prooviti Eestis sõjaväemanöövritel ilma jalasteta nn paatkelku, mis oli konstrueeritud Soomes ja mille ehitust peeti seal riigisaladuseks. Kuigi Eesti sõjaväeluure ülemat oli salastatusest informeeritud, pandi kelk arusaamatuse tõttu õpuse lõpus rahvale vaatamiseks välja.³⁰²

Esemeliste riigisaladuste kaitseks tuleb piirata neile ligipääsu, seda nii vaatlemiseks kui võimalikuks pildistamiseks. Sõjaväeluure 1938. aastal kokku seatud õiendi kohaselt oli sellega kõik korras: „Päevapildistamise keelu all olevad esemed (ka kohad, piirkonnad, rajoonid jne.), millised evivad sõjalist või riigikaitsealist tähtsust, on pea[ae]gu kõik kohaliku valve all. Ülesvõtete valmistamist neist esemeist takistavad kohalviibivad vastavad ametiisikud või valvevõimud, kelle keeluga pildistajad on kohustatud arvestama. Keelust üleastumise korral võetakse süüdlased vastutusele [...]”³⁰³ Allikakriitiliselt tuleb mainida, et õiend oli koostatud Välisministeeriumi jaoks ja algselt võis olla infot küsinud mõne välisriigi esindaja, nii et selle dokumendi aususes ei saa kindel olla. Kuid on fakt, et sõjaväeobjekte valvati. Ka samal aastal ajakirjandusele saadetud juhendis toonitati, et „kindlustuste piirkonna ja ilma vastava väeosa ülema loata sõjaväe kasarmute, sõjaväe ladude jne. rajooni pildistamine on keelatud.”³⁰⁴ Ja vähemalt avalike allikate suhtes see keeld ka toimus. Avaldati küll paraadfotosid sõjaväe kasarmutest, kuid mitte kindlustustest ja ladudest, mis omasid võimaliku sõja korral märksa suuremat strateegilist tähtsust ning oleksid olnud eelistatud sihtmärgid vastase lennuväele või sabotööridele ja diversantidele.

Sõjalaevad, mis, nagu praegu, olid ka vaadeldaval perioodil kõige keerukamad ja kallimad sõjariistad. Merel liikudes olid need aga kõrvalistele pilkudele

³⁰² Jari Leskinen. Vendade riigisaladus: Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Tallinn: Sinisukk, 2000, lk 72–74.

³⁰³ II/B õiendus vastuseks Välisministeeriumi administratiivosakonna üld- ja konsulaarbüroo juhataja kirjale, 29.04.1938. ERA, 495-12-112, L 99.

³⁰⁴ Riigikaitseliste ning sõjaväeliste küsimuste käsitlemisest ajakirjanduses. ERA, 495-12-112, L 78.

eriti eksponeeritud. Tõsi küll, nende ehituse varjamine oleks olnud mitte ainult lootusetu, vaid ka mõttetu – paljud laevad olid varem olnud Venemaa kasutuses ja nende kohta oli teave Nõukogude Liidus nagunii olemas.³⁰⁵ Eriti kehtis see Vabadussõjast kuni 1933. aastani laevastiku selgroo moodustanud hävitajate Vambola ja Lennuk kohta, mis olid Vene Impeeriumis projekteeritud ja ehitatud ning täpselt samasugused laevad olid samal ajal (ja ka hiljem, isegi pärast Teise maailmasõja lõppu) NSVL laevastikus kasutusel. Nende laevade puhul olid taktikalised andmed täpselt teada ja saladuseks oleks võinud olla vaid nende tehniline seisukord, sest näiteks masinate ja katelde halb hooldus võib kaasa tuua laeva kiiruse olulise languse.³⁰⁶ Kuni peabaasi kolimiseni Sõja- ehk Miinisadamasse baseerusid Eesti sõjalaevad Tallinna Vanasadamas, seega otseses mõttes kõrvuti kõigi pealinnas peatuvate välismaiste kauba- ja reisilaevadega, kus igasugune saladuste hoidmine oli keeruline. Selles osas paranes olukord mõnevõrra pärast baasi kolimist, kuid binoklist olid baasis viibivad alused endiselt kõigilt Tallinnasse saabuvatelt laevadelt nähtavad. Eestis 1937–1940 kasutatud allveelaevad Kalev ja Lembit olid ehitatud Inglismaal originaalprojekti järgi, seega omas nende tegelike taktikaliste omaduste kohta – milline on nende laevade kasutatavus ning head ja halvad küljed erinevates ilmastikuoludes ja erinevaid manöövreid sooritades – teavet tegelikult ainult Eesti.

Mõnevõrra sarnane olukord oli Eesti merekindlustega. Nendest suur osa oli projekteeritud ja ehitatud veel enne Esimest maailmasõda või selle ajal, kuid oluliste moderniseerimiste käigus muutusid paljud taktikalised andmed, rajati uusi rannakaitsepatareisid ja jäeti kasutusest välja vanu. Patareisid asusid Tallinna vahetus läheduses: Aegnal, Naissaarel, Viimsis ja Suurupis,³⁰⁷ seega merelt jälgitavad. Eriti kehtis see Aegnal paiknenud Eesti kõige võimsama, nelja kahekaupa soomustornidesse paigutatud 305 mm suurtükiga patarei nr 1 kohta, millest möödusid suhteliselt lähedalt Tallinna sadamasse saabuvad laevad.³⁰⁸

³⁰⁵ Kuni 1930. aastate teise pooleni kehtis see kõigi laevade kohta peale Saksa laevastikust pärit torpeedopaadi Sulev. 1937–1940 olid Merejõudude käsutuses Suurbritannias ehitatud uued allveelaevad Kalev ja Lembit. Tallinnas ehitatud vahilaev Pikker jõudis rivvi alles 1940. aasta mais. Vt: Mati Õun. Eesti sõjalaevad 1918–1940. I vihik. Tallinn: Tammiskilp, 1998.

³⁰⁶ Tegelikuses olid Eesti hävitajad hästi hoitud. Näiteks hävitaja Avitrol (hilisem Lennuk) saavutas tootjatehaselt laevastikku vastuvõtmisel korraldatud kiiruskatsetel 1917. aasta juulis kiiruseks 31,7 sõlme. Enne laeva müümist Peruu laevastikule korraldati augustis 1933 uus katse ja kiiruseks oli 31,5 sõlme, st ka 16-aasta vanuselt liikus laev sama kiirelt kui uuena. Vt: Александр Чернышев. „Новики”: Лучшие эсминцы Российского Императорского флота. Москва: Коллекция-Яуза-ЭКМО, 2007, lk 63. Mati Õun. Miiniristlejad Lennuk ja Vambola. Tallinn: Olion, 1997, lk 54.

³⁰⁷ Lühikest aega olid patareisid olnud ka Uuekülas ja Merikülas, kuid need likvideeriti juba vastavalt 1920. ja 1922. aastal. Heino Gustavson. Merekindlused Eestis 1913–1940. Tallinn: Olion, 1993, lk 80–82.

³⁰⁸ Seejuures mitte ainult reisi- ja kaubalaevad, vaid ka oluliselt kõrgemad ja parema optikaga sõjalaevad. Viimaste hulgas oli ka üks Nõukogude Liidu sõjalaev, Punalipulise Balti Laevastiku lahingulaev Marat, mis seisis Tallinna reidil 3.–4. juunil 1937. Charles Gerndorf. Külalised merelt: Eesti Vabariiki aastail 1920–1939 külastanud sõjalaevad. Tallinn: Olion, 2009, lk 88–89.

Patareide kasutamist või mittekasutamist, nende moderniseerimist ja tulejuhtimissüsteemide arendamist ning uute ehitamist sai siiski mingil määral varjata, kõrvaliste isikute pääs nende lähedusse oli tõkestatud – osa asus saartel, kuhu puudus lihtne ligipääs ja isegi Naissaarele kohalikele elanikele küllatulistajate tausta kontrolliti (vt ptk 4), Aegnalt aga asustati kohalikud elanikud 1922. aastal ümber Kräsuli saarele.³⁰⁹ Ka poolsaartel asuvate patareide ümbruse maa-ala oli valvatud ning üldjuhul piisavalt suur välistamiseks suurtükipositsioonide ja muude ehitiste vaatlemist ja pildistamist.³¹⁰

Lisaks juurdepääsu piiramisele raskendas rannakaitsekindlustustest aimu saamist ka nende maskeerimine. Algust tehti sellega 1923. aastal Suurupis asuvas patareis nr 6. Järgmisel aastal, kui märgati, et juba mainitud raske rannapatarei nr 1 on lennukitelt kergesti nähtav, kaeti selle laed ja seinad maastikutoonides õlivärviga. Edaspidi, eriti alates 1926. aastast, pöörati maskeerimisele suuremat tähelepanu ja kasutati erinevaid meetodeid – patareide betoonrajatisi värviti, nende juurde istutati väänkasve või kaeti sõltuvalt ümbrusest kas liiva või mätastega, lahtiste patareide kohale tõmmati traatvõrke, mida sai männiokstega läbi punuda, postide otsas õhus kulgevaid sideliine asendati maaaluste kaablitega, positsioonide ümber istutati põõsaid ja noori puid, Aegna saar istutati aastate jooksul noort metsa täis.³¹¹ Näiteks Naissaare lõunatipus asuva patarei nr 4 maskeerimiseks veeti rannast kohale 500 hobusekoormat väetisadru, istutati üle 7000 männi ja külvati muru (lähedusse planeeriti ka võltspatareid vaenuliku õhuluure eksitamiseks, kuid see plaan jäi teostamata).³¹² Maskeerimist võeti arvesse ka uute rajatiste ehitamisel. 1939. aastal valminud Viimsi ülemine tuletorn oli ühtlasi projekteeritud merekindluste keskseks tulejuhtimiskeskuseks – laternaruum asus maapinnast vaid viie meetri kõrgusel ja ülemised korrused olid ehitatud sõjalisel otstarbel, ometi oli torn väliskujult peaaegu identne kümnete tüüpprojekti järgi Eesti rannikule ehitatud tuletornidega.³¹³

Välkindlustusi ehitati juba Vabadussõja ajal ka Eesti idapiirile, kuid nende lühikese eluea ja kõrgete korrashoiukulude tõttu lõpetati selline tegevus 1922. aastal ja juba valminu hakkas tasapisi lagunema. Edaspidi jäigi suurem osa tegevusest plaanide tasemele, mida ei saa lugeda esemeliseks riigisaladuseks. 1934. aastal rajati Riigiküla juurde üks ja Agusalu küla juurde neli raudbetoonist kuulipildujapunkrit. Pärast töid juhtinud Nikolai Trankmanni paljastamist Nõukogude Liidu kasuks töötava salakuulajana tuli plaanidesse teha muutusi, mis võttis aega. 1938. aasta suvel ja sügisel rajati Narva ja Jaanlinna betoonpositsioone neljale 229 mm mortiiirile ning seitsmele 152 mm ja kahele 76 mm kahurile. Need olid vananenud Prantsuse ja Vene relvad (19. sajandi lõpu

³⁰⁹ Mati Õun. Eesti Merekindlused ja nende suurtükid 1918–1940. Tallinn: Tammiskilp, 2001, lk 30.

³¹⁰ Erandiks oli Leppneeme patarei, mis asus kõigest 0,76 hektarilisel maa-alal ja asustatud talude vahel. Mati Õun. Eesti Merekindlused ja nende suurtükid 1918–1940. Tallinn: Tammiskilp, 2001, lk 24, 45.

³¹¹ Mati Õun. Eesti Merekindlused ja nende suurtükid 1918–1940. Tallinn: Tammiskilp, 2001, lk 22, 31–35.

³¹² Heino Gustavson. Merekindlused Eestis 1913–1940. Tallinn: Olion, 1993, lk 85.

³¹³ Jaan Vali. Eesti tuletornide ajalugu. Tallinn: Tulepaak OÜ, 2011, lk 262–263.

muldelid), kuid positsioonisõjas oleksid nad võinud tuletoetuseks siiski kasulikud olla. 1939. aastal ehitati valmis veel kümme kuulipildujapunkrit Narva ja Kudruküla vahele, kuid pinnase- ja moondamistöid ei jõutud lõpetada. Tööde kõrghetkel, augustis-septembris 1939, oli seal ametis umbes 500 inimest, neist pooled sõjaväelased ja pooled palgatöölised.³¹⁴

Kõigi eespool toodud kindlustuste valvamise ja moondamise kohta andmeid ei ole, siiski on teada, et mitmel pool teostati valvet nii pooleliolevate kui ka valmis kindlustuste üle, kasutades selleks kohalikke metsavahte.³¹⁵ Näiteks Riigiküla kaitseehitiste kohta on säilinud nende valvamise reeglid, mis kohustasid mitte ainult ehitist vähemalt kaks korda ööpäevas üle vaatama, vaid ka selgitama „usaldusväärsete isikute kaudu, kas ümbruskonnas ei leidu isikuid, kes tunnevad huvi kaitseehitise või selle asukoha vastu” (täpsemalt vt lisa 18).

Võib eeldada, et palgatööjõu tausta kontrolliti 1. diviisi staabi ja Narva poliitilise politsei koostöös sarnaselt mujal kindlustöödel osalenud isikute taustakontrolliga (vt alapeatükk 4.3). Kui Tallinna ümbruse rannakaitse oli nähtav merelt, siis idapiiri kindlustamisel raskendas saladuste hoidmist Nõukogude Liidu piiri lähedus (kuigi tööd teiselt poolt piiri visuaalselt jälgitavad ei olnud).

3.2.6. Lennukeelutsoonid

Kindlustused, laod ja muud sõjalised objektid on lisaks maismaale ja merele vaadeldavad ja pildistatavad ka õhust. Selle vältimiseks on võimalik keelata tsiviilennukitele nende kohal lendamine (oma sõjalennukid võivad seal lennata ning vaenulikud sõjalennukid sõja korral vaevalt kehtestatud keeldudest hooliksid).

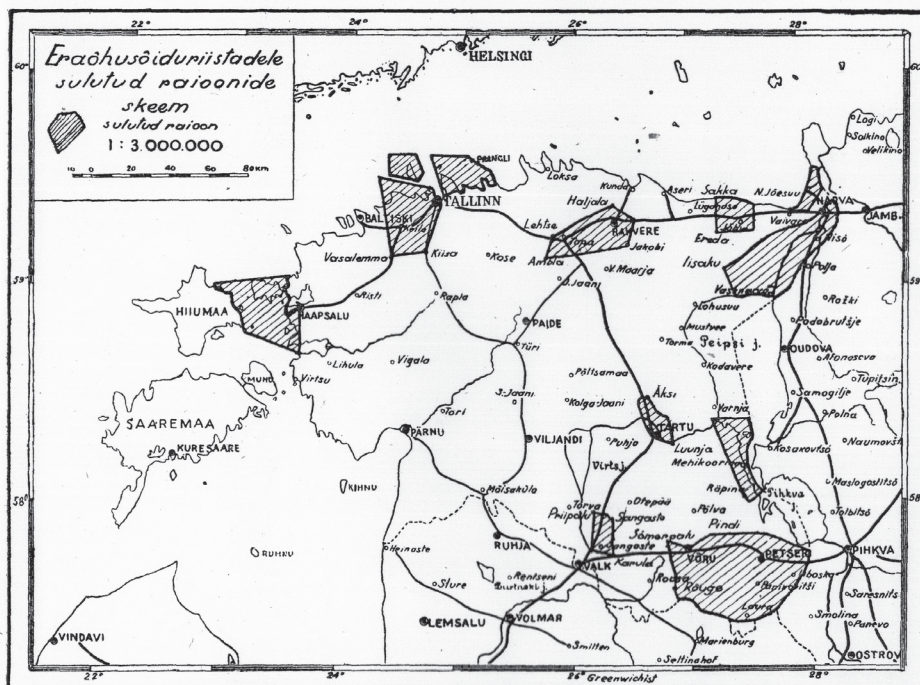
Sellised keelutsoonid kehtestati esimest korda 1926. aastal ehk umbes ühel ajal rannakaitsepataride ulatuslikuma moondamise algusega. Siseministri sundmäärus eraõhusõidu järelevalve kohta lähtus oluliselt rohkem riigisaladuse kaitsest kui õhusõidu arendamise või turvalisuse tõstmise vajadusest. Nähti ette, et välismaised lennukid võivad Eesti õhuruumi siseneda ainult neljast kohast: kahest õhukoridorist Tallinna juures, Narva ja Narva-Jõesuu vahelt, üle Pärnu ja üle Valga ning lennukõrgus ei tohi sisenemise hetkel olla üle 500 meetri (§ 12)³¹⁶ ning lennuvahendite pardal tohtis fototehnikat hoida või kasutada ainult siseministri loal (§ 5). Sama määruse lisadega määrati kindlaks 12 lennukeelutsooni ehk „eraõhusõiduriistadele sulutud raiooni” piirid (vt joonis 7) ja nähti ette võimalus relvade kasutamiseks tsooni rikkujate vastu „õhupolitsei” poolt (§ 15–16).³¹⁷

³¹⁴ Robert Treufeldt. Laidoneri liin kui Narva tabalukk. // Tehnikamaailm 2005, 5. Vt ka Urmas Salo. Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005, lk 194–198.

³¹⁵ Igor Kopõtin, Leho Lõhmus. Eesti sõjaväe Pioneeripataljon: Areng ja koostöö 1917–1940. Tallinn: Grenader, 2012, lk 291, 293.

³¹⁶ Need piiriületuskohad lähtusid tegelikest lennu sihtkohtadest. Tallinnast lendasid lennukid peamiselt Helsingisse (põhja suunduv lennukoridor), Stockholmi (läände suunduv koridor), Leningradi (Narva ja Narva-Jõesuu vahelt) ning Riiga ja Königsbergi (üle Pärnu).

³¹⁷ Siseministri sundmäärus õhusõidu järelevalve kohta, RT 1926, nr 54.

Joonis 7. Siseministri poolt 1926. aastal kehtestatud lennukeelutsoonid.³¹⁸

Keelutsoonid katsid tõepoolest mitte ainult kindlustuste piirkondi, vaid ka muid sõjaväe paiknemise kohti, nagu laod ja harjutusalad ning strateegiliselt olulisemad suured raudteejaamad, samas olid tsoonid piisavalt suured, et mitte reeta strateegiliste objektide paiknemist.

Tallinnas – mis oli enim kindlustatud paik ja kus asus palju sõjaliselt olulisi objekte – suudeti sõjaväe- (Lasnamäe lennuväli ja Lennusadam) ja tsiviillennuväljad (Ülemiste ja Nehatu) küll üksteisest eraldada, kuid riigisaladuse kaitse eesmärgil ei saanud keelata tsiviillennukite lendamist pealinna. (Täpselt samamoodi, nagu ei saanud sulgeda ka Tallinna sadamat.) Siseminister nägi linnale lähenemiseks ja sealt eemaldumiseks ette kaks õhukoridori, neist läände suunduv oli kitsaimas kohas umbes 1,7 km lai ja põhja suunduv 3,2 km lai, kuid sellegipoolest olid nende piirid lähimatest patareidest vähem kui kolme kilomeetri kaugusel.³¹⁹ Piloteerimise muutis veelgi keerukamaks asjaolu, et maksimaalne

³¹⁸ Siseministri sundmäärus õhusõidu järelevalve kohta, lisa 2, RT 1926, nr 54.

³¹⁹ Mõõtmiste aluseks on Siseministri sundmäärus õhusõidu järelevalve kohta (RT 1926, nr 54) lisa 1 punktides 1–3 toodud koordinaadid, mis kanti koos patareidega Google Earth'i kaardile, kus teostati mõõtmised. Lennukoridoride vähimad kaugused patareidest olid: 2,5 km patareist nr 3; 2,8 km patareist nr 4; 3,2 km patareist nr 1; 3,8 km patareist nr 9; 4,5 km patareist nr 5.

lubatud lennukõrgus linna ümbruses oli 200 meetrit³²⁰ – sellisest kõrgusest on lennukid suhteliselt kergesti identifitseeritavad ja nende vaateväli kitsam, kui kõrgemal lennates.

Õhusõidu turvalisusele need reeglid kaasa ei aidanud, pigem vastupidi. Tallinnale lähenemisel tuli lähtuda suhteliselt kitsastest koridoridest, mitte tuule suunast ja seal tuli laskuda kõigest 200 meetri kõrgusele³²¹ merepinna kohale juba umbes 30 kilomeetri kaugusel maandumispaikest, niisama pikalt ei saanud normaalset lennukõrgust võtta linnast lahkudes. Maismaa kohal lennates olid toonaseid algelisi navigatsioonivahendeid arvestades oluliseks orientiiriks maamärgid, neist ühe märkimisväärse ja sirgema raudteed. Kuid Tallinnast Leningradi suunas lennates oli raudtee kohal tervelt kolm keelutsooni ja kui nende kohal madala pilvisuse või halva nähtavuse korral raudteest kõrvale põigata, võis selle hilisem kätteleidmine olla raske ja aeganõudev.

Kulus kümme aastat, enne kui õhusõidu turvalisuse huvides hakati tegema järeleandmisi riigisaladuse kaitses. 1936. aasta detsembris tõsteti lubatud lennukõrgus Tallinna ümbruses 500 meetrini.³²² Veel kaks aastat hiljem muudeti oluliselt lennukõrguste piire ja kaotati täielikult Haapsalu, Tapa-Rakvere, Jõhvi, Tartu ja Sangaste juures raudteedega lõikunud tsoonid, idapiiril lisati uusi keelualasid, nii et moodustus üks katkematu keelutsoon Narvast kuni Laurani.³²³ Viimast korda ja täielikult muudeti lennukõrguste piire 1940. aasta aprillis, kuid siis ei lähtunud enam ei õhusõidu turvalisusest ega riigisaladuse kaitses, vaid pelgalt Eestis viibivate Nõukogude Liidu sõjaväeüksuste huvidest.³²⁴

Kehtestatud lennukõrgused võisid toimida ainult rahu ajal ja tsiviilennukite suhtes,³²⁵ Riigi Teatajas kirjas olev ei aidanud sõjalennukite vastu

³²⁰ Siseministri sundmäärus õhusõidu järelevalve kohta, § 15, RT 1926, nr 54.

³²¹ Tavaline lennukõrgus liinilennukitel oli umbes 500 meetrit.

³²² Siseministri sundmääruse muutmise määrus eraõhusõidu järelevalve kohta, RT-1937, nr 2, art 14.

³²³ Eraõhusõidule suletud rajoonide määrus, RT-1938, nr 106, art 928. Määruses toodud koordinaatide järgi joonestatud kaart on ära toodud: Skeem 2. Sisekaitse territoriaalne jaotus juunis 1940. // Sõja ja rahu vahel II: Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord. Tallinn: S-Keskus, 2010.

³²⁴ Õhusõidu turvalisuse huvides oli ehk ainult väikeste keelualade jätmine Eesti sõjaväe Kurtna laagri ning Petseri Põhja- ja Lõunalaagri ümbrusesse, samal ajal kui idapiiril keelutsoonid kaotati. Vt: Skeem 4. Eesti sõjaväe ja piirivalve ning NSV Liidu sõjaväe paiknemine enne 17. juunit 1940. // Sõja ja rahu vahel II: Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord. Tallinn: S-Keskus, 2010.

³²⁵ Saksamaa teostas fotoluure lende Läänemere idarannikul kuni Leningradini 1938. aasta suvel, võib-olla ka hiljem. Luftwaffe ohvitseri Theodor Rowehli juhitud tegevuses kasutati Deutsche Lufthansa värvides moodsa aerofotoaparatuuriga varustatud lennukit Heinkel 111C. Kattelu oli eeltööde tegemine uute lennuliinide avamiseks ja muu hulgas õnnestus 24. juulil 1938 saada suurepärase kvaliteediga fotosid Punalipulise Balti Laevastiku peabaasist Kroonlinnast. Võimaliku pildistamise üksikasjad Eesti territooriumi kohal ei ole teada. Vt: Roy M. Stanley. World War II Photo Intelligence. London: Sidgwick & Jackson, 1981, lk 43–51.

pingekruvimise õhkkonnas ja esimene Nõukogude luurelennuk ilmus Aegna ja Naissaare kohale hiljemalt 26. septembril 1939.³²⁶

3.2.7. Riigisaladuse töötlemine kodus

Selle teema kohta pole dokumentaalseid allikaid leidunud. Kõrgemate ülemate ametikorterid asusid mõnikord samas hoones tööruumidega ja sellisel juhul ei saa õhtul kodus salastatud dokumentidega töötamist pidada ohuks riigisaladusele.

Käsitledes Vabadussõja lõpuperioodi Välisministeeriumis on William Tomingas kirjutanud Ado Birk'i kohta: „Minister tõlgitseb saladuse pidamist nii, et pistab kõik paberid, mida ta kätte saab, oma portfelli. See paisub järjest paksemaks ja seda kannab ta pidevalt endaga kaasas.”³²⁷ Birk oli riigisaladusega ümberkäimisel tõepoolest problemaatiline isik. Täiesti salajasi dokumente oli ta korterisse vedelema jäänud juba 1920. aastal,³²⁸ kui pärast tema kadumist Moskvas 1926. aastal korraldati ulatuslikum juurdlus salajase kirjavahetuse hoidmise kohta saatkonnas, avastati, et registrites leidis kümneid kirju rohkem, kui neid oli tegelikult kaustades.³²⁹ Ado Birk'i korterist leitud kirjavahetuse kohta tunnistas Välisministeeriumi poliitilise osakonna II (ida) büroo juhataja Hans Lohk: „Suurem osa mainitud kogus leiduvatest kirjadest on salajased ja täiesti salajased, ja nende õige koht oleks Välisministeeriumi ehk saatkonna arhiiv olnud. Palju ära kirje ei oleks aga üldse mitte pidanud olemas olema [...] informatsiooni täielikkus kirjakogus tekitab mulje, nagu oleks Birk'il tahtmine olnud omale väikest eraarhiivi soetada. [...] Kirjad on nähtavasti asja pärast Birk'i käes olnud, kuid on omale lubamata hoiukoha leidnud.”³³⁰ Millise ulatusega sarnane teguviis poliitikute ja kõrgemate ametnike hulgas tegelikult oli, ei saa paraku kindlaks teha.

Mälestuste järgi oli olukord vastuoluline ka ohvitseride puhul. Näiteks Harald Roots märgib, et „kõik tööd ja dokumendid, mis [Sõjavägede Staabi operatiiv]osakonnas tehti, loeti kas salajasteks või täiesti salajasteks. Neid hoiti tulekindlates teraskappides ja nende väljaviimine osakonnast oli rangelt keelatud.” Samas raamatus kirjeldab Roots ka Eesti-Soome rannakaitse ühist

³²⁶ Punalipulise Balti Laevastiku lennueskadrilli Eesti kohal tehtud luurelennu ettekanne, publitseeritud: Liivi Uuet, Erich Kaup (koost). Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat: Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tallinn: Tammerraamat, 2011, lk 89–90.

³²⁷ William Tomingas. Mälestused. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk 172.

³²⁸ Nt Sõjavägede Staabi kantselei ülem välisministrile ja siseministrile, 02.04.1920. ERA, 957-11-243, L 148.

³²⁹ Eesti saatkonna Moskvas ajutine asjaajaja välisministeeriumi poliitilise osakonna juhatajale, 26.07.1926. ERA, 2140-1-12, L 73–78.

³³⁰ Lohki ülekuulamisprotokoll, 21.09.1926. ERA, 2140-1-12, L 157–157p.

sõjamängu (staabiõppust), mis kestis mitu päeva, eelviimase päeva õhtul toimus vastuvõtt nii Eesti kui Soome ohvitseridele. Nähes, et vastuvõtt võib kesta hommikuni ja teades, et järgmine päev on ette nähtud õppuse analüüsimiseks, lahkus Roots varem ja tegi kodus hommikuni paberitööd. (Et kogu rahvusvahelisi õppusi puudutav dokumentatsioon loeti täiesti salajaseks, on Roots märkinud märksa vähem olulise sõjamängu puhul.³³¹) Ka aastatel 1926–1934 Kaitseväge Staabi III (liikumise) osakonnas teeninud Elias Kasak on meenutanud, et pidi kodus töötama kella 23-ni või kauemgi, valmistades järgmise päeva ettekandeid või nokitsedes osakonna töö kallal.³³²

Riigisaladuse kadumist väidetava hooletuse tõttu on teada aastast 1935, kui Petseri ajutise maavalitsuse maainsener Aleksander-Eduard Kõomägi ja Petseri jaoskonna teemeister Leonid Tsõgankov kaotasid portfelli, mis sisaldas piiriäärsel maa-alal strateegilist tähtsust omavate teede ehitamisega seotud dokumente. Hiljem kahtlustas poliitiline politsei, et portfelli kadumine oli simuleeritud ja selle sisu oli tegelikult leidnud tee Nõukogude Liidu luure kätte. Kahtluse põhjustas asjaolu, et 1938. aasta alguses tabatud Nikolai Trankmann oli abielus Tsõgankovi õega ja ühtlasi oli ta oma tunnistustes maininud Kõomäe nime.³³³ Tõestada seda ei suudetud, küll aga jäid Kõomägi ja Tsõgankov vahele korruptsiooniga ja mõisteti selle eest süüdi.³³⁴

3.3. JÄRELDUSI

Erinevaid salajase märkega dokumente, mis ei pruukinud kuidagi seotud olla riigi julgeolekuga, võis leida igas riigiasutuses. Ka julgeolekut puudutavat riigisaladust töödeldi lisaks ministeeriumitele ja muudele keskasutustele paljudes kohtades üle kogu riigi, kuni politseijaoskondade ja vallamajadeni. Loomulikult erines ka nende hoonete valve, kuid mingil määral oli turvalisus kõikjal tagatud, sest lisaks salajastele dokumentidele hoiti seal ka teatud kogust sularaaha, mida tuli kaitsta kriminaalkurjategijate eest.

Kõige enam sensitiivset infot valdavad asutused ja hooned, milles need paiknesid, olid pideva relvastatud valve all ning sissepääs sinna oli kontrollitud. Tsiviilasutustes olid hoones alaliselt olemas uksehoidjad, kes tagasid ka sissepääsu kontrolli. Mida suurem oli riigisaladuse kontsentratsioon asutuses, seda paremini oli see valvatud. Enim riigisaladust leidis Pagari tänava ümber, Toompea lossikompleksis, Rüütelkonna hoones (Välisministeerium) ja Kadriorus (loss ja Presidendi Kantselei administratiivhoone).

³³¹ Harald Roots. Kui võitluseta murdus mõök. Toronto: S. n., 1993, lk 16, 35.

³³² Aart Nõmm. Teenistusest Kaitseväge Staabis aastatel 1926–1934. // 2010 aastaraamat. Tallinn: Kaitseväge Peastaap, 2011, lk 113.

³³³ Polpoli komissar Narvas polpoli komissarile Petseris, 23.02.1938. ERA, 927-1-765S, L 151-151p.

³³⁴ Vt kohtutoimik, ERA, 1947-1-11532.

Seaduste järgi loeti riigisaladuseks ka kindlustusi, mis on füüsiliselt suured ja mille kaitsmine võõra silma eest seetõttu raskendatud. Siin piirati kõrvaliste isikute ligipääsu neile ja kehtestati nende kohal lennukeelutsoonid – ainuke meede, mis lähtus puhtalt riigisaladuse kaitsest ega saanud kuidagi teistmoodi aidata kaasa materiaalsete väärtuste kaitsele või mässuks või sõjaks valmistumisele. Nende tsoonide kehtestamisel lähtuti riigisaladuse kaitsest isegi nii tugevalt, et täpse järgimise korral kujutanuks see endast ohtu tsiviillennunduse turvalisusele. Merekindluste puhul kasutati ohtralt ka maskeerimist eri vahenditega, idapiiri kindlustuste juures nii kaugele üldiselt ei jõutud.

Esines juhtumeid, kus riigisaladust võeti koju kaasa ja töödeldi seal, mis tõi kahtlemata kaasa riske – võimalik kaotamine teel olles ja teiste isikute, nagu pereliikmed või külalised, tutvumine nendega, halvimal juhul aga rööv või vargus. Andmed sellise teguviisi ulatusest ja realiseerunud ohtudest riigisaladusele on paraku puudulikud.

4. RIIGISALADUST TÖÖTLEVATE ISIKUTE TAUSTAKONTROLL JA VÄLJAÕPE

Teenistuslaste saladuste pidamine on iga kaitseväelase ülim kohus.
Side-eeskiri, 1929

Paljude süsteemide töökindluse puhul on suurimaks riskiallikaks inimene. See kehtib kindlasti ka riigisaladuse kaitse puhul. Inimestega töötamine pidi vältima selle, et riigisaladusele saaksid juurdepääsu isikud, kes võiksid selle saladuses hoidmisele ohtu kujutada ning et inimesed, kes juurdepääsu juba saanud, seda ka hoida mõistaksid.

Varasem teaduskirjandus Eestis teema kohta puudub, kuid vihjeid riigisaladust töötlevatesse riigiasutustesse töölesaamise kohta leidub memuaarides. Ouline roll isikute taustakontrollis ja nende hilisemal jälgimisel on eriteenistustel. Seda valdkonda on kirjanduses vaid põgusalt mainitud, kuid siinkohal tulevad appi arhiiviallikad. Taustakontrolli materjalid on terviklikult säilinud aastatel 1927–1928 ja 1931–1939 Sõjaministeeriumi Arsenali tööle kandideerinud inimeste kohta ning samuti on säilinud 1939. aastal viie kuu jooksul sõjaväeluure ja poliitilise politsei taustakontrolli puudutava kirjavahetuse register – kokku andmed enam kui 3200 isiku tausta kohta tehtud päringu kohta. Need materjalid ei võimalda küll anda päris terviklikku pilti kogu vaadeldava perioodi jooksul toimunud taustakontrollidest, kuid pärast andmete aeganõudvat standardiseeritud digiteerimist (st standardse formaadi järgi sisestamist MS Excelit kasutades) ja andmete statistilist analüüsi, on õnnestunud saada pilt töö intensiivsusest, asutustevahelisest koostööst, pikemaajalistest trendidest ja kandidaatide juures eriteenistuste poolt leitud puudustest. Säilinud on ka materjalid ainukesest teadolevast riigisaladusele juurdepääsu omavate isikute majandusliku olukorra kontrollist, mille viis läbi sõjaväeluure aastatel 1936–1937.

Riigisaladuse kaitset puudutava väljaõppe ehk teadlikkuse tõstmise – mis ei aita küll otseselt spionaaži vastu võitlemisel, kuid peaks tagama, et ohtu riigisaladuse lekkeks ei teki selle töötlejate hooletuse või teadmatu tõttu – osas raskendab materjali leidmist asjaolu, et valdavalt toimus see suuliselt. Kasutatud on koolidele mõeldud käsiraamatut, erinevaid määrustikke, millega tutvumine oli kohustuslik kas ajateenistuses või vastavatel ametikohtadel ja konspekti, kus teemat lahti seletati.

Olemasolevate materjalide põhjal on püütud saada selgust, kas ja mismoodi kontrolliti riigisaladust töötlevale ametikohale tööleasuvate isikute tausta, kaua see aega võttis, milliseid puudusi otsiti ja leiti ning kui intensiivne see töö oli. Samuti on püütud välja selgitada, missugust tähelepanu pöörati riigisaladuse kaitsele väljaõppes.

4.1. ÜLDINE TAUSTAKONTROLL

Tihti peale on üpris keeruline saada enne inimese ametissenimetamist aru, kas temast võiks tulevikus kujuneda oht riigisaladuse kaitsele, ja nagu praktika näitab, tehakse selles osas vigu isegi kõrgelt arenenud riigisaladuse kaitse süsteemiga riikides.³³⁵ Eestis oli vaadeldaval perioodil inimeste ametisse võtmisel otsustav sõna öelda otsesel ülemal ja asutuse juhil. Üks võimalus inimeste usaldusväärsuse määramiseks oli juhtidel muidugi kandidaadile sügavalt silma vaadata ja oma elukogemusele toetudes arvata. Küllap esmane sõel selline oligi, kuid ainult sellele lootes võinuks tehtud vigade arv olla lubamatult suur.

Selleks, et prognoosida inimese käitumist tulevikus, tuleb tutvuda tema minevikuga. Riigisaladusele juurdepääsu eeldavate ametikohtade puhul tutvuti loomulikult inimese enda kirjutatud elulooga või kui tegu oli riigiametnikuga, siis tema teenistuslehega. Nii sõjaväes kui riigiteenistuses olenes vastutusrikkamatele kohtadele määramine juba päris madalatest kohtadest alates ülemate arvamusest.³³⁶ Kindlasti sõltusid ametisemääramised nii objektiivsetest kui subjektiivsetest argumentidest.

Tavapärase oli arvamuse või iseloomustuse küsimine eelmisest töökohast, eri riigiasutuste personalialases kirjavahetuses leidub selle kohta rohkesti näited juhtudel, kui eelmine töökoht oli samuti riigiasutus. Võib eeldada, et järelepärimisi tehti ka suuliselt ja selle kohta materjalid puuduvad.

Vabariigi algusaegade segaduses, kui heast tööjõust oli suur puudus, võis töölesaamine käia kiiresti. Oskar Öpik kirjeldab mälestustes enda töölevõtmist Välisministeeriumisse 1921. aastal. Teadmata kuhu tööle minna, konsulteeris ta kõigepealt oma venna Paul Öpikuga, kes suunas ta edasi oma kaubandusministri ülikoolisõbra ja üliõpilasseltsi kaasvilistlase Juhan Kuke jutule. Kuulanud ära, mida noor Öpik oskab, olevat Kukk öelnud: „Minge Välisministeeriumi professor Piibu jutule. Sinna te sobite palju paremini. Ma annan teile oma kaardi kaasa.” Ka edasi sujus Öpiku sõnul kõik libedalt: „Välisminister võttis mind kaunis kiiresti vastu, ja niisama kiirelt kui Kuke juures, oli minu eksam ka Piibu poolt toimetatud. „Ma võtan teid ametisse teise sekretäri kohusetäitjana,” oli tema otsus ja ma sain korralduse järgmisel hommikul kell 9 ametisse ilmuda.”³³⁷

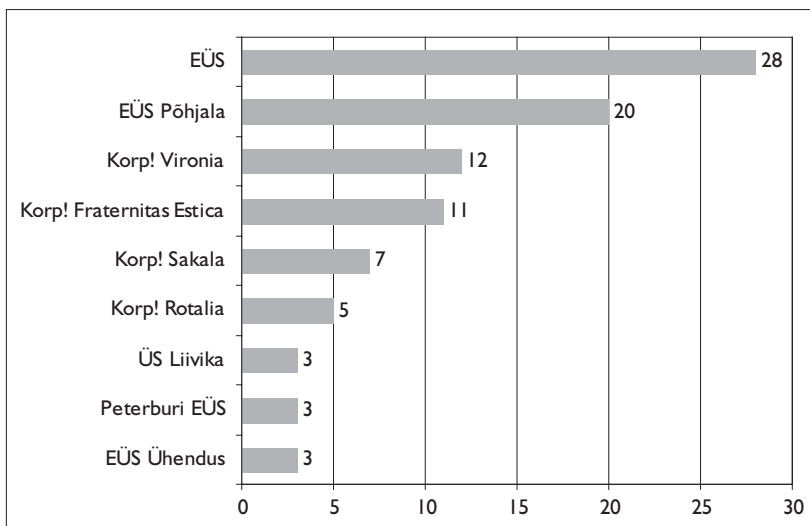
³³⁵ Näiteks Nigel West toob ära 13 USA luurajat, kes külma sõja ajal jooksid üle NSV Liidu poolele ning 59 NSV Liidu ja 24 idabloki luurajat, kes jooksid üle läände. (Loomulikult ei saa ta nimekiri pretendeerida täiuslikkusele ja ülejooksnud luurajad moodustavad ainult murdosa kõigist riigireeturitest.) Kõigi nende isikute tausta kontrolliti töölevõtmisel väga põhjalikult, kuid siiski on vead vältimatud. Vt: Nigel West. *Cold War Intelligence Defectors*. // Loch K. Johnson (toim). *Handbook of Intelligence Studies*. London: Routledge, 2007, lk 234–236.

³³⁶ Nt sätestas Sisemäärustiku § 342: „Kompaniitulem teeb ettepanekuid ohvitseride määramiseks rühmade peale ja ümberpaigutamiseks. [...] Välja valima ja kinnitamiseks esitama ametikohtadele peab tema [kompaniitulem] ainult neid allohvitsere ja sõdureid, kellel on laitmata minevik, kes on hästi omandanud sõjaväelised teadmised ja kes tunnevad huvi vastava ametkoha vastu.” Vt: Sisemäärustik. (Kinnitatud Vabariigi Valitsuse otsusega 17. augustil 1927. a.) Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1927.

³³⁷ Oskar Mamers. *Kahe sõja vahel*. Stockholm: EMP, 1957, lk 26–27.

Õpiku jutt võib olla ilustatud või lihtsustatud, selle tõlevastavust kontrollida ei saa.³³⁸ Tõenäoliselt ei oleks riigi arenedes ja kaadrinappuse vähenedes asjad enam nii kähku käinud. Siiski tuleb tõdeda, et sotsiaalsed- ja sugulussidemed mängisid töölesaamisel (mis omakorda võimaldas juurdepääsu saladustele) teatud rolli. Seda on nimetatud ka „onupojapoliitikaks”, mis on halvustava maiguga. Õiglane selline ametisseastumine kindlasti ei ole, kuid jättes moraalse aspekti kõrvale, peab mõnna, et riigisaladuse kaitse seisukohast on sellel ka omad plussid.

Eesti välis teenistuse biograafilises leksikonis on ära toodud detailsed biograafilised andmed 148 sõjajärgse Eesti diplomaadi kohta.³³⁹ See on piisavalt suur arv väikeseks statistiliseks analüüsiks. Akadeemilistesse organisatsioonidesse kuulus leksikonis äratoodutest 91 meest (61,5%). Neist kuus oli kuulunud kahte organisatsiooni. Rohkem kui üks liige töötas Välisministeeriumis üheksast akadeemilisest organisatsioonist (nende jaotuse kohta vt joonis 8). Üks liige oli ministeeriumis tööl viiest organisatsioonist, mis olid: EÜS Concordia, EÜS Veljesto, Moskva EÜS, Riia EÜS ja Korp! Ugala.

Joonis 8. Eesti diplomaatide kuuluvus akadeemilistesse organisatsioonidesse.

³³⁸ Näiteks veelgi markantsemalt kirjeldab enda töölevõtmist Kaubandus-Tööstusministeeriumisse novembris 1918 ja Välisministeeriumisse juunis 1919 William Tomingas, kuid tema mälestused on allikakriitiliselt veelgi komplitseeritumad kui Õpiku omad, vt: William Tomingas. Mälestused. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010, lk 62, 113, allikakriitika osas sama raamatu järelsõna, lk 312–313.

³³⁹ Triin Mulla, Peep Pillak, Jüri Trei, Heini Vilbiks (koostajad). Eesti välis teenistus. Biograafiline leksikon 1918–1991. Tallinn: Välisministeerium, 2006, lk 35–131.

Toodud andmeid analüüsides võib teha vähemalt kolm järeldust.

Esiteks, akadeemilisse organisatsiooni kuulumine oli diplomaatide hulgas pigem reegel kui erand. Miks see nii oli? Põhjust pole vaja kaugelt otsida. Ministeeriumisse vajati tööle haritud, aktiivseid ja isamaalisi inimesi. Haritud inimesed tulevad ülikoolidest, seal aga olid aktiivsemad ja isamaalisemad ühinenud akadeemiliste organisatsioonidega.

Teiseks, kuuluti väga erinevatesse organisatsioonidesse ja ühelgi organisatsioonil ei olnud ministeeriumis monopoli.³⁴⁰

Kolmandaks, kuna 38,5% diplomaatidest ei kuulunud kunagi akadeemilisse organisatsiooni, ei saa öelda, et ilma sinna kuulumata ei oleks saanud karjääri teha.

Tekib ka küsimus, kui paljud toonastest tudengitest olid üldse organiseerunud. Andmed on olemas aastatel 1918–1940 Tartu Ülikooli immatrikuleeritud tudengite kohta. Kõigist tudengitest oli organiseerunud 48,5%, meestudengitest 54% ja eesti soost meestudengitest 54,8%.³⁴¹ Seega oli meessoost organiseerunud diplomaatide ridades 6,3% protsendipunkti võrra rohkem kui Tartu Ülikoolis. Need andmed ei ole teaduslikus mõttes üks-ühele võrreldavad,³⁴² kuid võimaldavad kindlaks teha suurusjärgud. Võib järeldada, et organiseerunute suhtarv Välisministeeriumis oli mõnevõrra suurem kui Tartu Ülikoolis tervikuna, kuid mitte drastiliselt suurem.

Eespool kirjeldatud taustauuringu eesmärgiks ei olnud pelgalt riigisaladuse kaitse, vaid soov saada enda alluvusse tööle lojaalseid, korralikke ja ametikohale sobivaid töötajaid. Samas, just sellised töötajad on kõige sobivamad ka riigisaladuse kaitse aspektist. Eesti väiksust arvestades oli selline pooleldi sotsiaalne taustakontroll nähtavasti üpris tõhus, kuid ei saanud anda täit pilti tööle kandideerijast.

Eriti väljaspool Eestit sündinute ja koolis käinute puhul võis tausta kontrollimine olla keeruline või suisa võimatu. Näiteks sai Eesti Vabariigi välisteenistusse nähtavasti valeandmeid esitades tööle Sergius Riis. Kuid temagi puhul pole selge, kas Välisministeerium ei teadnud tema kahtlasest minevikust või ei hoolinud sellest.³⁴³

³⁴⁰ Siinkohal ei ole vaadeldud töölevõetavate isikute akadeemilise kuuluvuse muutumist ajas ja uuritud selle seoseid ministeeriumis võtmeasukohtade omavate isikute (Välisministeeriumis minister, ministri abi ja poliitilise osakonna direktor) akadeemilise kuuluvusega jms, mis on kindlasti huvitav ja perspektiivikas uurimisteema, kuid väljub siinse uurimuse raamidest.

³⁴¹ Arvutusallikaks andmebaas: Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 1995–. Trükiväljaande täiendatud elektrooniline andmebaas. (Toomas Hiio valduses.)

³⁴² Välisministeeriumis töötas palju inimesi, kes olid õppinud teistes ülikoolides või immatrikuleeritud Tartu Ülikooli enne 1918. aastat ning siin võrreldakse andmeid vaid isikutega, kelle detailsemad biograafilised on Välisministeeriumi biograafilises leksikonis ära toodud. Organiseerunute protsent nii ülikoolis kui ministeeriumis erines aastate lõikes.

³⁴³ Eero Medijainen. „Riia ring”, „luurepost” ja tööjaotus USA esindustes Baltikumis 1920. aastatel. // Tuna 2012, 4, lk 67.

4.2. ERITEENISTUSTE LÄBIVIIDUD TAUSTAKONTROLL

Metoodilisemalt ja spetsiifilisemalt riigisaladuse kaitset silmas pidades kontrollisid isikute tausta vastuluurega tegelevad eriteenistused – Sõjavägede Staabi II osakonna B jaoskond (struktuurimuutuste tõttu kolme aasta vältel 1921–1924 üksuse nimi III osakond) ja poliitiline politsei.

Juba kindralstaabi valitsuse 1920. aasta tööplaanis olid II osakonna B jaoskonna (II/B) kaks esimest töövaldkonda „teadete kogumine Eesti sõjaväkke astuvate ohvitseride, ametnikkude, ja sõdurite kohta” ja „poliitiline valve kõigi staabis teenivate isikute järele”³⁴⁴ ning neid funktsioone täitis jaoskond kuni 1940. aastani. Kuigi II/B ülesanded olid riigisaladus, oli tegu – võib-olla sihilikult – pooleldi avaliku saladusega. Kui inimene on teadlik, et teda kontrollitakse, võib eeldada, et ta ka käitub korralikumalt ja see paistis töötavat ka Eestis. Sõjavägede Staabi I osakonnas töötanud Harald Roots on oma mälestustes paranoiahõnguliselt kirjutanud: „Keelatud oli ka osakonnas tehtavatest töödest kõnelda väljaspool osakonda. Sellepärast tuli ka napsutamisega ettevaatlik olla, et mitte välja lobiseda seda, mida polnud tarvis. Meie vastuluure pidas osakonna ohvitseridel alaliselt „silma peal”, et ei oleks vääratusi.”³⁴⁵ Ressursid selliseks „silma peal” hoidmiseks olid piiratud, kuid mingil määral seda tehti ning suuresti oligi tegu preventiivse tegevusega, st eesmärgiks ei olnud vaid lekitajate kinnipüüdmine, vaid see, et riigisaladused ei lekiks.

Kaitsepolitsei loomisel 1920. aasta kevadel nägi Vabariigi Valitsus uue asutuse peamise ülesandena võitlust poliitilise kuritegevusega (§1)³⁴⁶. Eesti Entsüklopeedia definitsiooni järgi olid poliitilised süüteod „süütegude ebasüsteemaatiline liik, mis tavaliselt hõlmab süütegusid kõrgema riigivõimu vastu, riigi-reetmist, valimisvastaseid süütegusid, süütegusid välisriigi vastu ja süütegusid avaliku korra vastu (vrd. KrS § 74–121),”³⁴⁷ seega kuulus ametkonna ülesannete hulka algusest peale ka riigisaladuse kaitse.

Kuna Eesti eriteenistusi hakati üles ehitama alles 1918. aasta lõpus ja polnud ka varasemaid andmebaase, oli taustakontroll esialgu kindlasti keerukas ja ei pruukinud palju erineva eelmises alapeatükis kirjeldatust. Kas ja mil määral tehti selles suunas metoodilist tööd iseseisvuse esimestel aastatel, on teadmata.

Kohustuslikuks muudeti taustakontroll hiljemalt 1921. aasta suvel, kui sõjaministri ringkirjaga „sõjaväe saladuste laiali laotamise ja väljaandmise ärahoiu mõttes” kohustati ülemaid esitama III osakonnale päringut enne iga eraisiku teenistusse võtmist või sõduri määramist keskasutusse või staapi tööle määramist. Juba kaks aastat hiljem tuli ringkirja täitmise vajadust meelde tuletada,

³⁴⁴ Kokkuvõtte Kindralstaabi valitsuse 1920. a. töökava kohta, 26.10.1920. ERA, 496–2–33, L 145.

³⁴⁵ Harald Roots, Harald. Kui võitluseta murdus mõök. Toronto: S. n., 1993, lk 35–36.

³⁴⁶ Eesti Vabariigi kaitsepolitsei korraldus. Vastu võetud Vabariigi Valitsuse poolt 12.04.1920. RT 1920, nr 61/62.

³⁴⁷ Eesti Entsüklopeedia, kd 6, 1936, vg 860.

kuna nekrutite võtmisel oli staabikirjutajateks välja valitud kommunistliku maailmavaatega noormehi.³⁴⁸ Märkimisväärne on taustapäringute kohustuslikuks tegemise aeg, vastav sõjainistri ringkiri pärineb 14. juunist 1921, vaid nädal varem olid alanud arreteerimised endise staabikirjutaja ja ühtlasi Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei (sisuliselt enamlaste legaalne katteorganisatsioon) Peeter Lempo ja mitme tema poolt sõjaväe keskasutustes värvatud staabikirjutaja kohtuasjas.³⁴⁹ Tundub, et üldise taustakontrolli vajaduseni jõuti läbi praktilise kogemuse, mitte varasemaid Venemaa protseduure üle võttes.³⁵⁰

Metoodilise töö kohta pärinevad esimesed allikad aastast 1923, kui loodi sõjatööstusettevõtte Arsenal, kuhu tööleasujate tausta hakati koostöös kaitsepolitseiga kontrollima. Sellist andmete kogumise kohustuslikkust meenutati Arsenalile ja teistele sõjaväeasutustele Sõjavägede Staabi ringkirjaga septembris 1924, millega ühtlasi teatati, et vastavaid kontrolle viib läbi Sõjavägede Staabi II osakond.³⁵¹ Küllap ei olnud protsess 1920. aastate alguses siiski korralikult käivitunud, sest veel 1925. aasta keskel pidi Kindralstaabi ülem ringkirjaga väeosade ülematele, „kellest üleajateenijate ja vabapalgaliste teenistusse võtmine äraoleneb”, meelde tuletama, et „kõigi kaitsevärke võetavate isikute kohta saaks enne teenistusse võtmist tingimata tarvilikud andmed kogutud – isiku mineviku ja poliitilise ilmavaate väljaselgitamiseks”.³⁵² Edaspidi toimuski riigikaitsega seotud asutustesse tööle asuvate isikute taustakontroll asutuste, II/B ja polpoli tihedas koostöös kuni 1940. aastani. Ajaks, kui kord kehtestati, oli viieaastase töö tulemusena³⁵³ ladestunud ka märkimisväärne andmemassiiv, kust isikute tausta kohta infot otsida.

Probleem oli ka taustakontrolli toimumise fakti saladuses hoidmine. Korduvalt esines juhtumeid, kus sõjaväelane või eraisik oli juba kohale määratud või talle vastav lubadus antud ja taustapäring tehti alles hiljem. Kui sealt selgusid

³⁴⁸ Sõjavägede Staabi ülem Kindralstaabi Valitsuse ülemale, 26.04.1923. ERA, 495–12–112, L 18. Dokumendis viidatakse sõjainistri ringkirjale nr. 95, 14. juunist 1921.

³⁴⁹ Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 350–353.

³⁵⁰ Kuigi ka tsaariaegset vastuluuret puudutav kirjandus on tuntavalt kaldu spioonilugude suunas, nähtub sealt, et Ohranka andmebaasid oleksid pidanud taustakontrolli võimaldama (Charles A. Ruud, Sergei A. Stepanov. Fontanka 16: Tsaaride salapolitsei. Tallinn: Tänapäev, 2005, lk 104–129), ei ilmne üldkäsitlestest, et seda oleks süstemaatiliselt tehtud (vt nt: Феликс Лурье. Политический сыск в России 1649–1917. Москва: Центрполиграф, 2006; У истоков русской контрразведки: Сборник документов и материалов. Кучково Поле: Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2007; Charles A. Ruud, Sergei A. Stepanov. Fontanka 16: Tsaaride salapolitsei. Tallinn: Tänapäev, 2005.)

³⁵¹ Arsenali ülem Varustusvalitsuse ülemale, 3.03.1938. ERA, 1843–1–27, L 73. Viidatakse Sõjavägede Staabi ringkirjale nr 149, 9. septembrist 1924, mille originaali ei ole õnnestunud leida.

³⁵² Kindralstaabi ülem Varustusvalitsuse ülemale, 17.06.1925. ERA, 1843–1–16, L 425.

³⁵³ Kaitsepolitsei asus tööle küll mais 1920, kuid suur osa töötajatest võeti üle Sõjaväe Teadetekogumise Osakonnast. Kuna säilinud poliitilise politsei kaartkartoteegis pärinevad vanimad kaardid juba 1919. aastast, on alust oletada, et lisaks personalile ja nende teadmiste, võeti üle ka vähemalt osa kergestileitaval viisil kirjalikult talletatud andmetest.

määramist välistavad asjaolud, jäi määraja täbarasse olukorda ja võis tunda vajadust oma otsuse muutmise põhjendamiseks. Arusaadavalt tekkis siis kiusatus rääkida taustakontrolli tulemustest või halvimal juhul isegi näidata sõjaväeluurest laekunud õiendit, kus võis leiduda agentuurandmeid isiku kohta. Kuna sellistele juhtumitele oli suhteliselt lihtne jälile saada – kohast ilma jäänud isikud pöördusid ise kaebusega Sõjamineisteriumisse või Sõjavägede staapi – tuletati teguviisi lubamatust ülematele korduvalt meelde ja nõuti, et enne taustakontrolli tulemuste selgumist mingeid siduvaid lubadusi määramiste või ametisse võtmiste osas ei antaks.³⁵⁴

Samasuguseid päringuid töölevõetavate inimeste kohta said teha ka teised väljaspool Sõjamineisteriumi haldusala asuvad riigiasutused, näiteks kirjutab Elmar Tambek oma mälestustes, et kõik Presidendi Kantseleisse ametisse määratavad inimesed läbisid „poliitilise ustavuse kontrolli”.³⁵⁵ Kui laialdaselt võimalust rakendati, ei ole teada, arvatavasti sõltus see inimesi tööle võtva ülema suvast. On küll loogiline oletada, et vähemalt poliitiline politsei ise kontrollis kõigi töölevõetavate isikute tausta.

4.3. ARSENALI JA SÕJAVÄEASUTUSTE TÖÖTAJATE TAUSTAKONTROLL

Nagu eespool märgitud, kontrollis Arsenali tööleasujate tausta juba alates selle loomisest aastal 1923, kuid terviklikud andmed on säilinud vaid aastate 1927–1928 ja 1931–1939 kohta.³⁵⁶ Alljärgnevalt on neid materjale (mida on arhiivis üle 2000 lehe) statistiliselt analüüsitud.

Töö maht Arsenalis sõltus tellimustest, neid tehti aga vastavalt vajadusele ja majanduslikele võimalustele, seega kõikus aastate lõikes oluliselt nii töö maht kui sellele vastavalt ka töötajate arv. Riigisaladuse kaitse seisukohast ei olnud töötajate palkamine lühikesteks perioodideks muidugi positiivne, kuid selle tingis majanduslik reaalsus.

Protsess oli töötajate eest varjatud või vähemalt püüti seda varjatuna hoida – veebruaris 1937 teatas Arsenali ülem oma T. salajases kirjas (tõenäoliselt Sõjavägede Staabile), et: „Kõigile Arsenali ametnikele on keelatud levitada jutte, nagu kogutaks mingisuguseid andmeid jne.”³⁵⁷

Parematel päevadel palgati aasta jooksul üle 300 isiku, suurest majanduskriisist tingitult langes see arv 1932. aastal kõigest viiekümneni. Sellele vastavalt

³⁵⁴ 3. diviisi ülema ringkiri väeosade ja asutuste ülematele, 01.07.1930. ERA, 495-12-112, L 30–31.

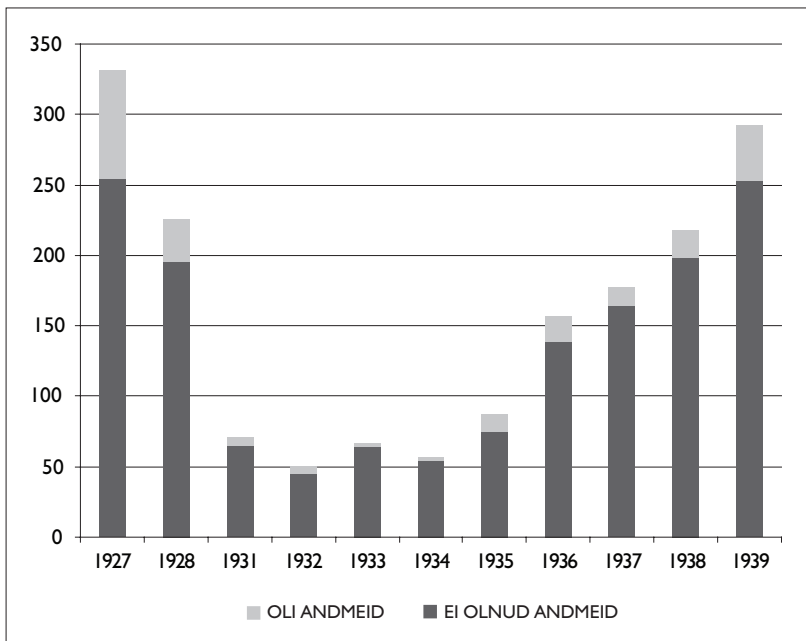
³⁵⁵ Elmar Tambek. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. Esimene raamat. Tallinn: Olion, 1992, lk 140.

³⁵⁶ ERA, 1843-1-18, 1843-1-19, 1843-1-20, 1843-1-21, 1843-1-22, 1843-1-23, 1843-1-24, 1843-1-25, 1843-1-26, 1843-1-27. Neil säilikutel põhineb ka järgnev statistika. Teatud määral on andmeid veel 1925. aasta (ERA 1843-1-16) ja 1940. aasta esimese poole (ERA 1843-1-18) kohta, kuid nende esitusviisi ei võimalda nende statistilist võrdlust teiste aastatega.

³⁵⁷ Arsenali ülem 13.02.1937. ERA, 1843-1-26, L 249.

muutus ka eriteenistustele taustakontrolliks esitatud päringute arv (vt joonis 9). Arsenali poolt vaadates nägi protsess välja nii, et samasuguse sisuga („palun teatada andmeid allpool tähendatud isikute poliitilise meelsuse ja kriminaalse iseloomuga tegevuse kohta” – fraas aastate jooksul muutus mõnevõrra, kuid selle sisu jäi samaks) kiri saadeti poliitilise politsei komissarile Tallinnas ja Sõjavägede Staabi II osakonna ülemale. Lisaks töölekandideeriva isiku ees- ja perekonnanimele märgiti ära ka isanimi, vanus ja aadress, võimalusel ka viimane töökoht ning mõnikord ametikoht, kuhu teda sooviti palgata. Samamoodi talitati ka väheste isikutega, kellele oli plaanis üürida Arsenalile kuuluvaid ruume.

Päringud saadeti Arsenali kantselei ülema allkirjaga ja vastasid nii II/B kui ka polpol eraldi. Tavaliselt andmeid ei olnud, mis on igati loogiline, sest suurema osa inimeste kohta ei ole ega peagi olemas vastuluurel mingeid andmeid. II/B saatis sellisel juhul vastuse, kus olid ära trükitud isikute nimed ja et nende „kohata praegu poliitiliselt kahtlustavaid andmeid ei ole”. Polpol saatis tagasi Arsenali kirja, mille tagaküljel oli tempel „TEATED PUUDUVAD” ja tavaliselt ka tempel „MÄRKUS: [isiku nimi punktiirjoonel] Tallinna Poliitilise Politseis riigivastases kuritegevuses süüdistatuna ega kahtlustatuna registreeritud ei ole”. Isiklikult allkirjastasid II osakonna ülem või polpoli komissar need teatelehed harva. Tavaliselt oli teatelehed viseerinud II/B ülem II osakonna ülema eest ja polpoli abikomissar polpoli komissari eest (koos sekretäri ja päringu teinud assistendi allkirjadega). Arvestades päringute hulka, oli lisaks sisulisele tööle ka üksjagu paberitööd ja allkirjade andmist.

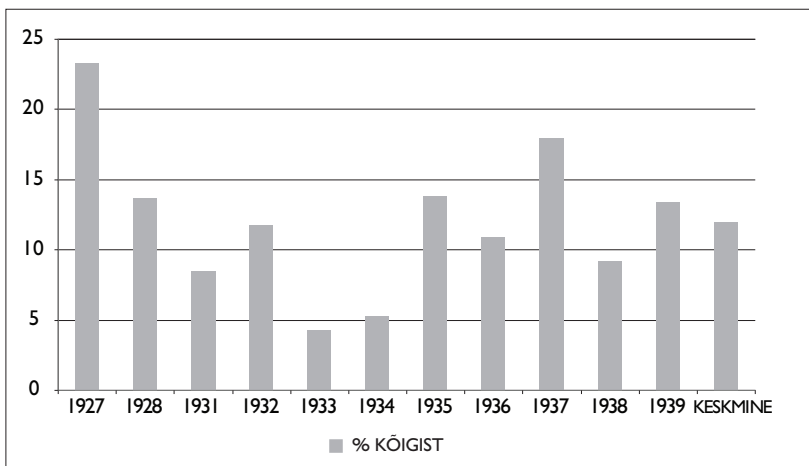

Joonis 9. Arsenali töölekandideerijate absoluutarvud ja nende osakaal, kelle kohta eriteenistustel oli potentsiaalselt kompromiteerivat infot.

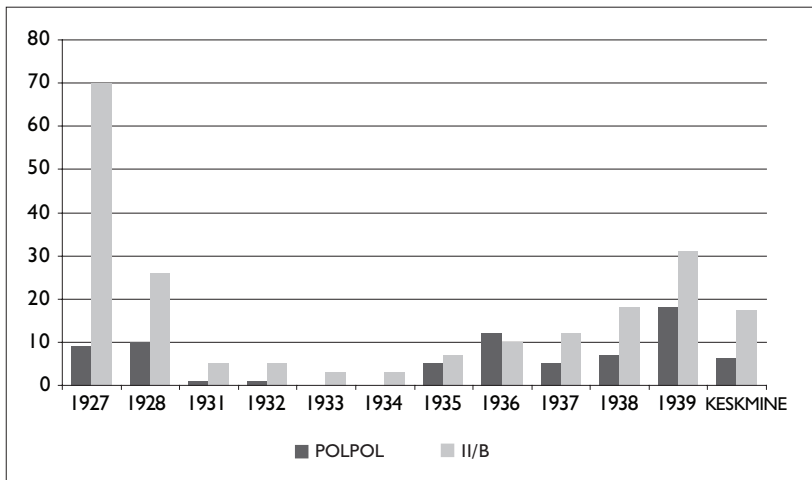
Neil aastatel, mille kohta on säilinud terviklikud materjalid, tehti Arsenalist aastas päringuid keskmisel 158 isiku kohta, kuid päringute arv varieerus aastate lõikes oluliselt vastavalt vajatavale tööjõule vt joonis 9). Kuna töotajaid palgati lühikeseks perioodiks vastavalt tellimustele, tuli mõningad neist uuesti palgata järgmisel aastal või mõne aasta möödudes, sellisel juhul korrati ka taustakontrolli päringut. See oli mõistlik, sest võis ju varem korralik töötaja ja riigitrüü kodanik olla aastatega muutunud. Korduvate päringute arv moodustas alla viien-diku kõigist päringutest.

On igati loogiline, et majanduskriisi aastail langes oluliselt palgatavate isikute arv. Mõneti üllatavalt muutus ka nende isikute suhtarv, kelle kohta eriteenistustel oli infot, rasketel aastatel märksa väiksemaks (vt joonis 10). Selget trendi statistika küll ei näita, kuid võib arvata, et suure tööpuuduse ajal oli juba töölevõetavate ülematel võimalik teostada esmane selektsioon paremini ning taustakontrolliks esitatigi korralikumad inimesed. Aastatel 1933–1934 ei olnud poliitilisel politseil andmeid ühegi Arsenalis töölepingija kohta ja ka sõjaväeluu-rel oli potentsiaalselt kompromiteerivaid andmeid vaid 4–5 protsendi kohta.

Isikute taustas puuduste leidmisel oli 1920. aastatel veel juhtiv roll II/B-I, kuid 1930. aastatel järjest suurenes polpoli osatähtsus (vt joonis 11). Oleks ennatlik teha sellest järeldust, nagu oleks polpol töötanud halvemini või omanud infot vähemate isikute kohta, sest kuigi Arsenalist edastati päring mõlemale asu-tusele eraldi, tegid eriteenistused mingil määral koostööd. 1930. aastate teisel poolel on järjest rohkem kokkulangevusi kahe eriteenistuse vastustes sama isi-ku kohta, mis võib olla tingitud sellest, et II/B andmed pärinesidki polpolist. Teatud probleemid asjaajamisel kahe eriteenistusega korraga algasid Arsenalil 1936. aastal, kui seadusega nähti ette, et proovitöö ehk praeguses mõistes katse-aeg võib kesta kuni kuus päeva. Selle ajaga ei olnud II/B suuteline andmeid

Joonis 10. Kandidaatide osakaal (protsentides), kelle kohta eriteenistustel oli potentsiaalselt kompromiteerivat infot.

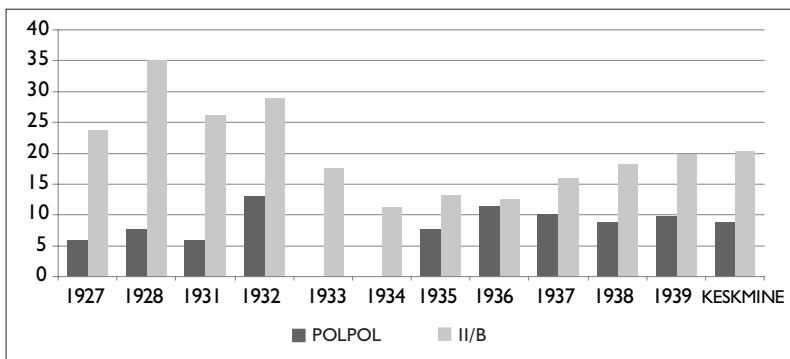
Joonis 11. Poliitilise politsei ja II/B osatähtsus isikute taustaste puuduste avastamisel (avastatud puudustega isikute absoluutarvud).

inimeste tausta ja poliitilise meelsuse kohta andma. Paremad oskustöölised ei olnud nõus proovitööd sooritama ja siis nädalaid ootama, kuni nende tausta kontrollitakse, vaid läksid tööle mujale. Arsenali ülem palus luba vajalikud töölised tööle võtta ja juhul kui nende tausta kohta midagi negatiivset selgub, nad hiljem vallandada (kahenädalase etteteatamisega), „kuna Sõjavägede Staabi II osakond pole varematal aastatel ja ka nüüd, olnud suuteline andma andmeid mainitud aja vältel, siis Arsenal, on pöördunud asja kiiruse mõttes, endiselt Poliitilise Politsei poole, sest viimane annab andmed kolme päeva jooksul.”³⁵⁸ Sõjavägede Staabi II osakonna ülem Richard Maasing oli põhimõtteliselt nõus, teatades, et „[II] osakonna poolt teatatakse Arsenalile esialgsed andmed töölevõetavate isikute kohta 6 päeva jooksul, kuid kuni teadetekogumise lõpetamiseni peaksid jääma need isikud Arsenali ülema poolt korraldatava erilise järelevalve alla.”³⁵⁹ Vaevalt Arsenali ülemal sellise „erilise järelevalve” korraldamiseks ressursse oli, seega jätkus topeltjärelpärimiste saatmine kuni juulini 1939, kui poliitilise politsei kannatus katkes. Siis saadeti Arsenali tagasi ilma täitmata kaks päringut, teatades, et sama päring on juba saadud II/B-st. „Et ilmaaegsest kirjavahetusest hoiduda palun tulevikus piirduda ainult Sv. Staabi II osakonna kaudu andmete nõudmisega, sest Sv. Staabi II osak. ennem Teile vastamist nõuab isikute kohta andmeid ka minule alluvast asutusest,” teatas polpoli komissar.³⁶⁰ Ja edaspidi saadeti päringud üksnes II/B-le, mis tähendas küll väiksemat paberi-, aga samas suuremat ajakulu.

³⁵⁸ Arsenali ülem Varustusvalitsuse tehnilise asjanduse ülemale, 6.10.1936. ERA, 1843-1-26, L 146.

³⁵⁹ KV Staabi II osakonnaülem Varustusvalitsuse tehnilise asjanduse ülemale, 19.10.1936. ERA, 1843-1-26, L 147.

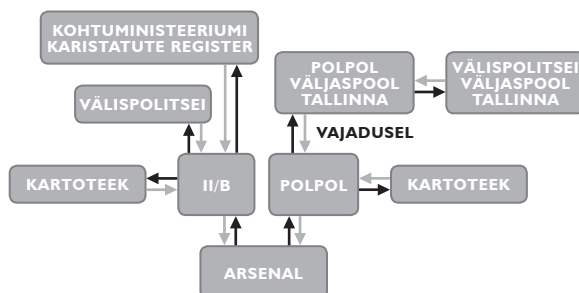
³⁶⁰ Polpol komissar Tallinnas Arsenali kantselei ülemale, nr 757 ja 784, 11.07.1939. ERA, 1843-1-18, L 76, 85.

Joonis 12. Keskmine isikute tausta kohta Arsenalile andmete andmiseks kulunud aeg päevades (Arsenalist päringu telesaاتمست kuni Arsenalile vastuse telesaاتمستiseni).

Nagu eespool tsiteeritud, väitis Arsenali ülem, et polpol annab päringutele vastuse kolme päeva jooksul. See ei vasta tõele (vt joonis 12). Poliitiline politsei oli küll vastamisel märksa kiirem kui II/B, kuid ometi jäi vastuse andmiseks kulunud keskmine aeg pikemaks kui nädal.

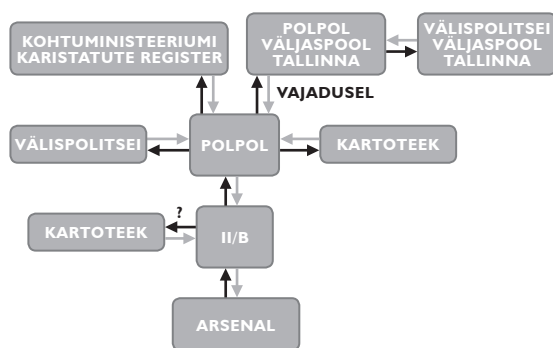
Selleks olid objektiivsed põhjused. Lühikese ajaga oli võimalik küll kontrollida andmete olemasolu II/B või polpoli materjalide hulgas, kuid kuna Arsenal vajab rohkem infot kui inimese poliitiline paturegister, tuli seda otsida ka mujalt. Nii II/B kui polpoli vastustest nähtub (muide, erinevate isikute kohta), et kuna nad ei ela Arsenali poolt viidatud aadressil, ei saa nende kohta andmeid koguda (samas polpoli kaartkartoteek oli üles ehitatud tähestikuliselt vastavalt isiku perekonnanimele, mitte elukoha järgi). Samuti anti Arsenalile paljudel juhtudel teada, et isik „tarbib ohtralt alkoholi”, kuid tööliste joomisharjumuste registreerimine ei kuulunud kindlasti ei polpoli ega II/B tööülesannete hulka ja on äärmiselt ebatõenäoline, et nad oleksid selle väljaselgitamiseks Arsenalil soovil rakendanud operatiivtegevust. Küll aga pidi selline info teada olema vastava piirkonna välispolitseile, kellelt info tõenäoliselt saadigi. Veel anti Arsenalile infot isikute varasemate kriminaalkaristuste kohta, mille kohta samuti kumbki eriteenistus infot ei kogunud, kuid nimekirja peeti Kohtuministeeriumis. See- ga joonistub Arsenalile antud andmete iseloomu arvestades välja järgmine skeem päringu liikumise kohta (vt joonis 13).

Joonis 13. Taustapäringute ja vastuste liikumine 1930. aastate esimesel poolel.

Tegelikkuses oli väljapoole Tallinna vaja pöörduda väga harva, sest tööle kandideerisid kohalikud elanikud. Valdava enamiku isikute kohta ei olnud andmeid ka üheski registris ega välispolitseil. Pole teada, kas välispolitseist ja karistatute registrist küsiti andmeid suuliselt või kirjalikult – viimasel juhul oleks see tähendanud jälle pabereid koos allkirjadega ja nende läbikandmist lauajuhendist (kirjavahetuse registrist). Võimalik, et karistatute registrist oli duplikaat välispolitseis, mis oleks vähendanud kirjavahetuse mahtu.

1930. aastate jooksul süsteem muutus. Mis selle tingis, pole teada, võimalik, et II/B järjest vähenev teabe hulk isikute kohta väljaspool riigikaitseasutusi, millest tulenes suurem sõltuvus poliitilisest politseist. Sujuva muutuse tulemusena muutus teabevoog järgmiseks (vt joonis 14).

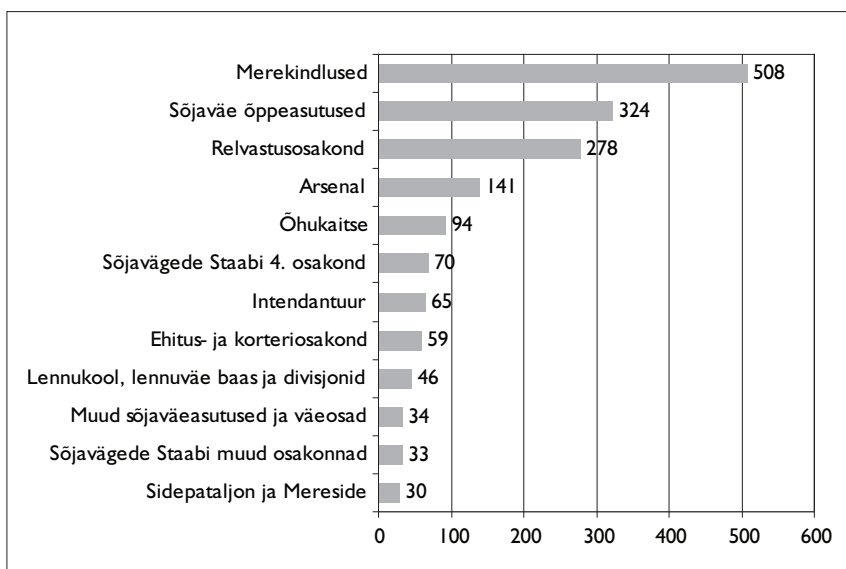
Joonis 14. Taustapäringute ja vastuste liikumine 1939. aastal.

Nagu skeemilt näha, muutus II/B pelgalt Arsenali päringute vahendajaks polpolile, mis tegi ära kogu sisulise töö. Arhiivimaterjalidest ei ole võimalik järeldada, mis oli sellises tööjaotuses II/B mõtte taustakontrollis. See küll suurendas dokumentide produktsiooni, kuid ainsa kasuna saab välja tuua selle, et sõjaväeluurel säilis jooksev kontroll sõjaväeasutustes töötavate isikute üle. Teatud segadus seoses 1930. aastate teise poole nimevahetuskampaaniaga nähtub isegi Arsenali ja II/B kirjavahetusest, kuid võib arvata, et kartoteekide kasutamise muutis see oluliselt aeganõudvamaks. Sama info kättesaamiseks tuli näha rohkem vaeva, mõnikord võis see ka leidmata jääda.

Arsenal ei olnud ainuke II/B-le taustakontrolli päringuid saatev asutus, teiste asutuste kohta on detailsed andmed säilinud 13. juunist kuni 21. novembrini 1939.³⁶¹ Nimetatud perioodil edastati päring kokku vähemalt 362 1717 isiku kohta. Poliitilise politsei vastus on teada täpselt 1200 isiku puhul (ülejäanud juhtudel seisab lauajuhendis, et poliitilise politsei vastus on saadud ja väeosale/

³⁶¹ B jaoskonna lauajuhend, 13.06.–21.11.1939. ERA 495-12-271. Kajastuvad II/B polpolile edastatud päringud ja saadud vastused.

³⁶² 1. juunil on Merekindluste adjutandilt tulnud kontrollimiseks nimekiri, milles olevat isikute arvu ei ole mainitud, st tegelikkuses on arv veidi suurem.

Joonis 15. Ajavahemikul 13. juunist 21. novembrini 1939 taustakontrolliks päringuid teinud sõjaväeasutused (vastavalt kontrollitavate isikute arvule).³⁶³

asutusele edastatud) ja potentsiaalselt kompromiteerivat materjali leiti neist 45 kohta, st ühe isiku puhul iga 26,7 isiku kohta ehk 3,8% isikutest, kelle kohta vastus oli täpselt teada.

Ajavahemiku igal tööpäeval (145) tuli polpolil keskmiselt kontrollida andmeid ja vastata 11,8 päringule. Keskmiselt kulus vastamiseks 9,6 päeva (sisse arvatud ka pühapäevad), selle perioodi muudavad suhteliselt pikaks mõnikord esitatud mahukad nimekirjad ning tihti esinenud vajadus teha järelepärimisi polpoli komissaridele väljaspool Tallinna.

Suurimad päringute esitajad olid Sõjaväe Varustusvalitsus (sinna kuulusid nt rohkelt töajõudu palkavad Arsenal ning Ehitus- ja Korteriosakond) ja Merekindlused, kes kontrollisid värvatavat töajõudu ja Merekindluste piirkonda tööle/külla sõitjaid – taustakontrolli läbisid mh kõik Naissaare külastajad. Küsijate hulgas on veel teised sõjaväe keskasutused ning Merejõud, Sidepataljon ja Õhukaitse, kuid mitte ühtegi asutust või väeosa väljaspool Tallinna, kuna nende puhul teostasid diviisi staabi informatsiooniohvitserid päringu otse polpolile, mitte läbi II osakonna. Kindlad andmed selle kohta pärinevad 1938. aastast, kui asutustele ja väeosadele järjekordselt taustakontrolli vajadust meelde tuletati: „[...] ei ole muretsetud mõnede teenistusse palgatavate kohta andmeid nende usaldusväarsuse suhtes. [...] Mitte küllaldaselt poliitiliselt ustavad riigiteenijad võivad aga tekitada riigile kahjusid. [...] tuleb kõigi teenistusse palgatavate kohta nõutada nende poliitilise ustavuse kohta andmed: 1) diviiside koosseisu

³⁶³ Päringu tegija on määratav 1682 isiku puhul.

kuuluvatesse väeosadesse või asutistesse teenistusse võetavate kohta – vastava diviisi staabi ülema kaudu; 2) teiste väekoondiste või keskasutiste koosseisu kuuluvatesse väeosadesse või asutistesse teenistusse võetavate kohta – Sv. Staabi II osakonna ülema kaudu.”³⁶⁴

Selline süsteem oli loogiline. Arsenal asus Tallinnas ja kuna transpordiühendused ei võimaldanud toona igapäevast töölkäimist pikema vahemaa taha, pidid ka Arsenali tööle asujad elama Tallinnas või selle vahetus läheduses (näiteks Nõmmel, toona küll peamiselt jõukama elanikkonnaga linnas, kuid Arsenal ei palganud ainult töölisi, vaid ka insenere). Seega saadeti päringud Arsenali kantselei ülema allkirjaga poliitilise politsei komissarile Tallinnas ja Sõjavägede Staabi II osakonna ülemale. Üldjuhul oskas Tallinna poliitiline politsei anda vastuse ise, vähestel juhtudel, kui tööle kandideerijad olid hiljuti Tallinnasse tulnud ja nende kohta infot veel polnud, küsiti polpoli allasutusest, mille tööpiirkonda kuulus kandidaadi eelmine elukoht. Saadud vastus edastati Tallinna polpoli poolt Arsenalile. Aga kui näiteks Tartus baseeruv 2. diviisil oli vaja palgata tsiviiltöötajad (nt einelauapidaja), oleks olnud keskasutustesse kirja saatmine asjatu ajakulu ning paberi ja tööjõu raiskamine – kuna tööle kandideerija elas eeldatavalt Tartus või selle läheduses, oleks vastav päring saadetud Tallinnast nagunii edasi poliitilise politsei komissarile Tartus. Eeldusel, et inimene oli Tartusse hiljuti kolinud mujalt, sai polpoli komissar edastada päringu otse tema eelmise elukoha polpoli. Arvatavasti toimus süsteem sarnaselt juba oluliselt varem kui 1938. aastal, võimalik, et juba alates pidevate taustakontrollide algusest 1921. aastal.

Päringute suhteliselt suur arv 1939. aastal võib osaliselt olla tingitud Euroopa pingelise poliitilise olukorraga seotud ettevalmistustest, näiteks kontrollis polpol Sõjavägede Staabi palvel 45 isiku tausta, kes võeti reservi arvele arstide ja inseneridena, ja 12 isiku tausta, keda oli mobilisatsiooni korral plaanis kasutada sõjaväetsensoritena. Päringutest nähtub, et laieneb II osakonna D jaoskond (raadioluure). Kaugeleulatuvaid järeldusi paraku teha ei saa, sest puudub võrdlus rahulikumate aegade statistikaga. Muutust päringute arvus pärast Teise maailmasõja algust 1. septembril andmed ei näita.

Materjalidest torkab silma, et küsitakse ainult isikute kohta, keda on plaanis tööle võtta (ajutiseks tööjõuks, tööjõuks, kaadrisõduriks, kaadriallohviteriks), kuid mitte auastmes ülendatavate või suurema vastutusega ametikohtadele määratavate ohvitseride kohta. Järelikult usaldati nende puhul korralisi atesteerimisi ja ülemate arvamust, samuti olid nad taustakontrolli juba läbinud, asudes tööle kaadrisõjaväelasena või minnes sõjakooli.

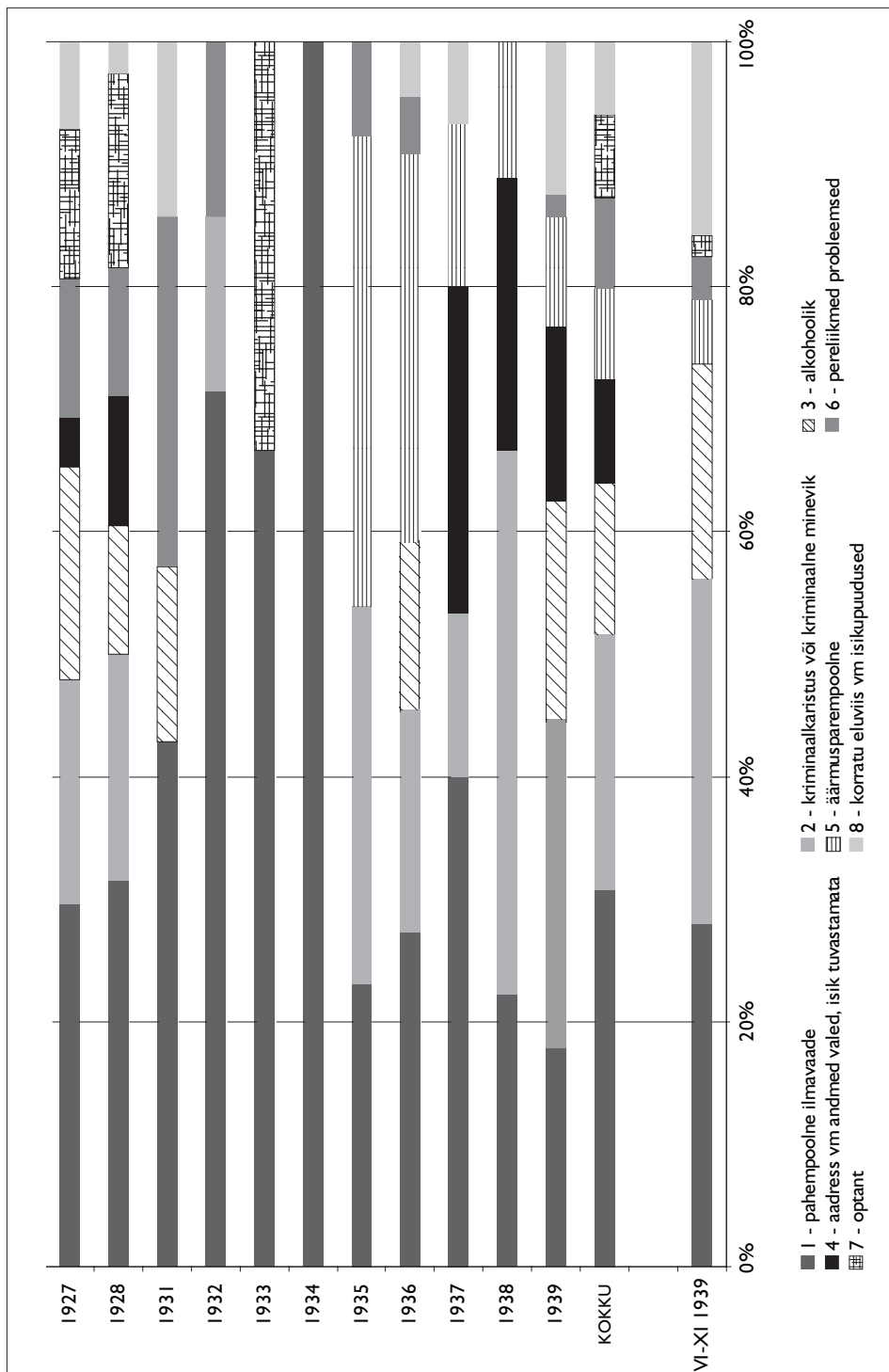
³⁶⁴ Sõjavägede staabi ülema ringkiri väekoondiste ja keskasutuste ülematele, 27.08.1938. ERA, 507-1-103, L 595.

4.4. TAUSTAKONTROLI TULEMUSED

Kui isiku kohta leidis potentsiaalselt kompromiteerivat infot, esitasid eriteenistused taustakontrolli tulemused vabas vormis. Et võimaldada andmete ülevaatlikku esitust ja analüüsi, on need käesolevas töös jaotatud kaheksasse kategooriasse (vt joonis 16).

1. Kõige sagedamini esinenud kategooria on võetud kokku sõnadega „pahempoolne ilmavaade” (silmas peeti ikkagi enamlust, mitte seda, et isik on valimistel toetanud näiteks Tööerakonda), mida kohati eriteenistuste poolt kasutati. Kuid siia alla on liigitatud ka kuulumine ärakeelatud äärmusvasakpoolsetesse organisatsioonidesse, kahtlustused spionaažis Nõukogude Liidu kasuks või osavõttus 1. detsembri 1924 mässust, Eestis kehtiva riigikorra kirumine ja samaaegselt Nõukogude Liidus kehtiva korra ülistamine jms.
2. Kriminaalkaristusi olid Arsenali töölepürgijad kandnud peamiselt varguste eest, ja mõned isikud korduvalt, vaid väga harva oli tegu raskemate kuritegudega, nagu röövimine ja mõrv.
3. Ka kategooria „alkohoolik” alla liigitatud isikute osas olid eriteenistuste formuleeringud erinevad, nt „tarbib ohtrasti alkoholi”, „tuntud kõva alkoholitarvitajana” vms, küllap refereeriti teavet kohalikust välispolitseist.
4. Tuli ette, et tööle kandideeriv isik esitas aadressi, kus ta ei olnud registreeritud ega elanud. Mõnikord juhtus ka seda, et sellise nimega isikut ei olnud üldse olemas. Kuna tegu võis olla ametnike süül tekkinud veaga, ei peetud isikut tingimata probleemseks, vaid eriteenistused lihtsalt sedastasid, et nad ei saa andmeid koguda.
5. Äärmusparempoolseteks on liigitatud suletud Eesti Vabadussõjalaste Liidu liikmed ja lihtsalt vapside toetajad, aga ka kaks „Hitleri pooldajat”.
6. Probleemseteks pereliikmeteks on loetud lähisugulasi, kes teenivad Punaarmees, on Nõukogude Liidus riigitööl või sinna põgenenud, riigivastaste kuritegude eest karistust kandnud või nendes kahtlustatud.
7. 1920. aastatel mainisid eriteenistused ära ka selle, kui taustakontrolli käigus selgus, et isik oli Eestisse opteerunud.
8. Tausta kontrollides selgus mõnikord, et isik oli „tuntud skandaalitsejana” või „kõva kaklejana”, mõnikord ka „ebakorrapäraste” või „lodevate” eluviiside poolest, „aferist”, „vallandatud eelmisest töökohast intriigitsemise pärast”. Riigisaladuse kaitsega pole sellel küll alati otsest pistmist, kuid tööle kandideeriva inimese puhul ei ole see teadmine tööandjale kindlasti liigne.

Isik võis kuuluda korraga mitmesse loetletud kategooriasse, tihti käisid käsikäes alkoholism ja kriminaalkaristus või probleemne perekond ja pahempoolne ilmavaade. Eriteenistused andsid isiku kohta andmed edasi vabas vormis, kuid töölevõtu otsuse tegemine jäeti ikkagi isikut tööle võtvale juhile ehk antud näite puhul vaid Arsenali ülemale. Konkreetne soovitus isikut mitte tööle võtta

Joonis 16. Arsenali tööle kandideerijate puhul II/B ja polpoli avastatud puudused aastatel 1927–1928 ja 1931–1939, alumises reas polpoli ja II/B päringute vastustes märgitud puudused 13. juunist 21. novembrini 1939 (ei kajastu real „kokku”).

anti vaadeldava 11 aasta jooksul ainult kaheksal³⁶⁵ korral ja neistki kuus korda aastal 1927. Seega oli suur osa infot lihtsalt teadmiseks (näiteks see, et isik on optant, vaevalt tema töölevõtmist mõjutas), tihti märgiti ära ka aastaarv, millal isik millegi illegaalsega vahele jäi ja et hiljem ei ole sarnase tegevuse kohta andmeid (nt kuulumine nooruses mõnda äärmusvasakpoolsesse organisatsiooni).

Joonisel 16 graafiliselt kujutatud statistika näitab, et mingeid olulisi muutusi või trende isikute taustas avastatud puudustest välja lugeda ei saa. Vasakpoolsuse hüppeline kasv aastatel 1931–1934 on pigem näiline või juhuslik, sest kontrollitud isikute arv oli siis väike. Selgelt on näha, et optante ei märgitud Arsenalile saadetud päringuvastustes pärast 1920. aastaid enam ära, samuti see, et vabadussõjalasi hakati tuvastama alles alates 1935. aastast. Mõnevõrra üllatav on vale aadressiga või muidu tuvastamata isikute arvu hüppeline kasv 1930. aastate teisel poolel – see laseb oletada pigem mingeid muutusi eriteenistuste taustakontrolli meetodikas kui Arsenali töölepürgijates (võimalik, et varem anti selliste isikute kohta kergekäelisemalt vastus „teated puuduvad”). Sama kehtib ka alkohoolikute puudumise kohta aastatel 1937–1938. Kuna läbitöötatud allikaline baas peaks olema statistika tegemiseks piisav (ca 3200 päringut, millest potentsiaalselt kompromiteerivat infot leidsid eriteenistused 264 juhul), võib trendide puudumisest välja lugeda teatud eklektilisust eriteenistuste töös.

Paraku pole teada, kuidas mõjutas eriteenistustest antud informatsioon isikute tegelikku töölevõtmist, sest nende saatust puudutavad resolutsioonid on pigem erand (neist kõige värvikam „kui ei ole lubatud, siis ei ole sobilik pidada”³⁶⁶), kuid väheste resolutsioonide järgi võib vaid öelda, et oli nii juhtumeid, kus isikut ei palgatud kui ka neid, kus palgati.

4.5. OHVITSERIDE MAJANDUSLIKU OLUKORRA KONTROLL 1936–1937

Lisaks eespool toodud probleemidele võisid inimesi riigireetmisele kallutada ka suured võlad. Pole andmeid, mis näitaksid riigisaladusega kokkupuutuvate isikute majandusliku olukorra pidevat kontrolli. On vaid üks erand, mis on andnud ainest nii akadeemiliseks³⁶⁷, ajakirjanduslikuks³⁶⁸ kui ka propagandistlikuks käsitlemiseks.³⁶⁹

³⁶⁵ Lisaks on teada üks sarnane soovitus väljaspool Arsenali 1939. aastal.

³⁶⁶ Arsenali ülema resolutsioon, 3.01.1940, ERA 1843-1-18, L 131.

³⁶⁷ Tiit Noormets. Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940. // Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tallinn: Kistler-Ritso Sihtasutus, 1999, lk 44.

³⁶⁸ Pekka Erelt. Pagunikandjad siplesid võlgades. // Eesti Ekspress, 13.03.2007.

³⁶⁹ Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. Kd 12. Tallinn: Ajalehe „Kodumaa” väljaanne, 1966, lk 90–95. Teose saamisloo kohta vt: Ivo Juurvee. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolae ja Julius Maderi näitel. // Ajalooline Ajakiri 2009, 1/2, lk 58–64.

1930. aasta alguses tehti diviiside informatsiooniohvitseridele ülesandeks „järjekindlalt salajasele selgitamisele võtta” ohvitseride ja kaitseväeametnike osavõtt hasartmängudest.³⁷⁰ Tõsi küll, selle põhjustas suurelt jaolt mure või-maliku riigi raha või vara riisumise pärast, mitte ainult riigisaladuse kaitse kaalutlused.

Põhjalikum uurimine ohvitseride majandusliku olukorra suhtes viidi läbi aastatel 1936–1937, selle põhjustas ühe leitnandi enesetapp, pärast mida selgus, et tal oli 4000 krooni võlgu (leitnandi kuupalk oli toona 125, üldiselt kõikusid ohvitseride palgad sõltuvalt ametikohast ja aastmest 100–200 kroonini). Ülesandega pidid tegelema informatsiooniohvitserid (luureohvitserid diviiside staapides, kes pidid täitma ka Sõjavägede Staabi II osakonnast saadud ülesandeid). Ülesande täitmise edukus sõltus nii iga informatsiooniohvitseri võimetest kui kohalike pankade valmidusest oma võlglaste nimekirju sõjaväega jagada. Päris täielikke andmeid ei õnnestunud kokku saada üheski väeosas, saadud andmestik oli nii kirju, et sellest kokkuvõtlikku ülevaadet koostada ei õnnestunud ega ole see korda läinud ka hilisematel uurijatel.³⁷¹ Täpsete andmete saamine ohvitseride võlgadest oli aga lootusetu, koondaruandes märgiti: „Andmed ohvitseride võlgade kohta 2. diviisis ja eriti Sõjaministeeriumi keskasutistes on puudulikud, sest Tallinna ja Tartu pankadest andmeid ohvitseride laenude kohta välja ei anta. Ka osutub raskeks ja kulukaks hankida täpseid andmeid salajase informatsiooni korras.”³⁷² Teiste sõnadega oleks täpse teabe saamiseks vaja olnud informaatori värbamist igas Tallinna ja Tartu paljudest pankadest ning informaator oleks pidanud olema piisavalt kõrgel positsioonil, et omada tervikpilti panga võlgnikest (st võib eeldada, et suhteliselt hästi tasustatud). Selliste informaatorite värbamine oleks loomulikult olnud vägagi raske ja kulukas, sisuliselt sõjaväeluurele ülejõukäiv, kui seda poleks just tunnistanud prioriteetseks töösuunaks, milleks aga puudus vajadus.

Uurimise lõppaktis, mis valmis mais 1937 ja on allkirjastamata, sedastati: „Üldmulje järgi võib arvata, et üle poole tegevteenistuses olevatest ohvitseridest on suuremal või vähemal määral koormatud võlgadega. Võla suurus on aga kogu sõjaväes iga ohvitseri kohta arvatavasti keskmiselt 400–550 krooni. Võla tekkimise põhjused on mitmekesised: kinnisvara muretsemine; korteri sisseseade ja riietuse muretsemine endale ja perekonnale; toitlustamine ja igapäevane elu suuremate perekondadega ohvitseridel, eriti kui ohvitseri abikaasa ei tunne „kokkuhoiu-kunsti”; „sõbra-vekslid”; pummeldamine ja seiklused naistega;

³⁷⁰ II osakonna ülem I, II ja III diviisi informatsiooniohvitseridele, 02.01.1930. ERA, 495-12-112, L 29.

³⁷¹ Andrus Roolah on küll teinud järelduse, et „esines rohkesti ka juba täieliku pätistumise juhtumeid” (Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. Kd 12. Tallinn: Ajalehe „Kodumaa” väljaanne, 1966, lk 95), kuid tema kasutatud materjal selliseks järelduseks alust ei anna. Eestis oli tegevteenistuses umbes 1500 ohvitseri, lauskontrolli tulemusel avastati kaks, kellel peaaegu kogu kuupalk läks erinevate võlgade tasumiseks. Arutlemata siinkohal, kas seda nimetada „täielikuks pätistumiseks”, võib õigustatult märkida, et kahte juhtumit 1500 ohvitseri kohta ei saa kuidagi nimetada „rohkeks esinemiseks”.

³⁷² ERA, 495-12-195, L 34.

alimendid; ülejätkävalt „noobel” elu jne. On ohvitseri, kes kõigest väest püüavad võlgadest lahti saada, kuid paljud võtavad võlgade olemasolu täiesti loomuliku nähtusena ning teevad võlgasid juurde kergel käel.”³⁷³ Riigisaladuse kaitse seisukohast ei olnud mingit vahet, kas võlad olid tekkinud näiteks pummeldamise või laristava abikaasa tõttu – mõlemast pahest vabanemine nõuab suurt vaimujõudu, mida ohvitseril ei pruukinud olla. Võlgade probleem oli niivõrd massiline, et vastuluurel oli selle infoga vähe mõistlikku peale hakata, ei saanud ju teravdatud tähelepanu alla võtta enam kui poolt ohvitserkonnast. Teisest küljest ei olnud keskmine võlasumma üle mõistuse suur, vaid 2–6 kuu palk. Selliste summade puhul ei saanud inimese majanduslikku olukorda pidada nii lootusetuks, et see motiveeriks riskeerima oma karjääri ja vabadusega, hakates võõrriigile salajasi andmeid müüma. Arvestades ohvitseri väljaõpetamiseks kuluvat aega ja ressursse, ei saanud kõne alla tulla ka võlgnike massiline erru saatmine, seda tehti vaid kõige suuremate võlgnikega.³⁷⁴

Võlgadega koormatud ohvitseride nimekirjades oli vähemalt kaks Nõukogude luurele salajast infot müüvat isikut, kaptenid Nikolai Trankmann (võlg 720 krooni) ja Johannes Pedaja (võlg 500 krooni, lisatud märkus „Suur perekond. Armastab ka pummeldada.”), kes ei eristunud kuidagi paljudest teistest ohvitseridest.³⁷⁵ Trankmanni tegevus avastati veidi enam kui pool aastat hiljem juhuslikult piirivalve poolt ja Pedaja tegevust ei avastatudki.³⁷⁶ Seega nende kahe mehe puhul ei olnud taustakontrollist kasu. Samas ei saa taustakontrolli pidada sellepärast veel ebaefektiivseks või kasutuks, sest ei ole võimalik kindlaks teha, kui paljud eriteenistuste taustakontrolli tõttu riigisaladusele mitteligi-pääsenud isikutest oleksid vastasel korral osutunud reeturiteks.

Väljaspool sõjaväge sarnast kontrolli nähtavasti ei eksisteerinud, kuid kapo/polpol hoidis oma töötajate kulutustel nähtavasti võimaluste piires silma peal. Näiteks tunnistas endine kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülem 1941. aastal NKVD-le, et oli 1921. aastal vallandanud kolm talle alluvat ametnikku, kuna need omasid kahtlaselt palju raha ega olnud võimelised selle päritolu selgitama.³⁷⁷

³⁷³ ERA, 495-12-195, L 34–35.

³⁷⁴ Näiteks 1. jalaväerügemendi leitnant Tikkmann, kellel oktoobris 1936 oli palk 125 krooni ja 16 senti ning palgast kinnipidamisi samas kuus 124 krooni ja 44 senti, oli järgmise aasta alguseks juba reservi saadetud. (1. diviisi staabi informatsiooniohvitser KV staabi II osakonna ülemale, 05.01.1937. ERA, 495-12-195, L 41.)

³⁷⁵ ERA, 495-12-195, L 27–28.

³⁷⁶ Pedaja kohta vt: Toomas Hiio. Eesti ohvitserid Soomes 1940–1941: Kas nõukogude salakuulajad? // Laidoneri muuseumi aastaraamat (6) 2006. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 95–97.

³⁷⁷ Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 437.

4.6. VÄLJAÕPE EHK TEADLIKKUSE TÕSTMINE

Riigisaladuse kaitstuse tagamiseks on oluline, et salajase informatsiooniga kokkupuutuvad inimesed annaksid endale aru, et riigisaladuse kaitsmine on riigi julgeoleku seisukohast oluline. See on isegi olulisem kui hirm karistuse ees, sest see, et salakuulamine on seadusega karmilt karistatav, oli üldtuntud tõsiasi. Suuri kampaaniaid saladuste kaitseks – nagu näiteks Suurbritannias Teise maailmasõja ajal – Eestis läbi ei viidud. Ajakirjandus hoidis siiski Eesti lugejaid pidevalt kursis Nõukogude luurajate ja nende agentide sissekukkumistega (või õigem oleks ehk öelda väidetavate luurajate väidetavate sissekukkumistega, sest on küsitav, kuipalju kohalik ajakirjandus Eesti riigiasutustelt või rahvusvahelistelt infoagentuuridelt saadud teavet ise kontrollis). See oli kindlasti vastutulek lugejate soovidele, sest luure on alati olnud meelikõitvaks ajakirjanduslikuks teemaks, kuid samas omas kindlasti n-ö rahvahariduslikku efekti. Hilisema külma sõja ajal mõlemal pool raudset eesriiet toimunud üldrahvalikku paranoia külvamist (*špionomania*³⁷⁸), mis on küll riigisaladuse kaitse ja vastuluure seisukohast positiivne, Eestis 1920.–1930. aastatel ei olnud.³⁷⁹

Saladuste kaitsmisest oli juttu ka kooliprogrammis. 1933. aastal ilmunud *Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele* tõi peatükis „Kodaniku üldkohustused riigikaitse alal” ära järgmise teksti:

„Peame kuulma ja nägema, mis sünnib ümbruskonnas; energiliselt vastu astuma kõigile, kes püüavad halvata meis iseseisvustahet ja võitlusvalm[id]ust. Peame oskama ära tunda vastase nähtamatut sõjariista, propagandat.

Sõdivad pooled koguvad andmeid üksteise sõjajõudude kohta. Üheks teadetekogumise viisiks on salaluure (spionaaž), mida toimetatakse eriliste agentide kaudu, kes liiguvad nii rindel kui tagalas. See sunnib meid nii avalikkudes kohtades kui ka kitsamates ringkondades hoiduma kõnelemast kõigest sellest, mis puutub meie kaitsejõude, kaitsevahendeid, tegevuskavasid j.n.e. Saladusi tuleb hoida kindlasti. Vaenlase luureagentide kaudu salajased andm[e]d võivad jõuda vastaseni. See võib ajada nurja meie kavatsused, raskendada meie tegevust.

³⁷⁸ KGB definitsiooni kohaselt oli *špionomania* spetsiifiline sotsiaalsühholoogiline seisund, mida oma huvides kutsuvad esile kodanlike riikide valitsevad ringkonnad ja eriteenistused. Sarnast seisundit kutsuti esile ka Nõukogude Liidus, kuid sellise tegevuse kohta kasutati väljendit „profülaktika”. Контрразведывательный словарь. Москва: Высшая краснознаменная школа Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1972, lk 237–238, 360.

³⁷⁹ Kõige lähemaks nähteks špionomania õhutamisele võiks pidada ehk artiklit „Tänapäeva salakuulajad” ajalehe Uus Eesti esimeses numbris, kus väidetakse, et kõikjal Euroopa riikides tegutseb kokku 100 000 salakuulajat, kes esinevad turistide või õpetlastena ning tundes huvi kõigi vaatamisväärsuste vastu sattuvad justkui juhuslikult ka sõjatehaste lähedusse. (Uus Eesti, 18.09.1935.) Tagantjärele tarkusena võib seda tõlkematerjalidel põhinevat kirjutist nimetada jaburaks, kuid ära on see trükitud siiski meelelahutuse leheküljel (koos järjejutu ja kurioossete uudistega „Veidrad koguvad Inglismaal” ja „Hulk Prantsuse riigimehi on pärit „leitud laste” perest”).

Salaluure vastu võitlemise eesmärgil on sõjaajal tarvilik piirata teadete levitamist meie kaitsejõudude ja kaitsetegevuse kohta ka ajakirjanduses.³⁸⁰

Kuigi tekst käis kodanike kohustuste kohta sõja ajal, võtab see kenasti kokku selle, mida tavakodanik riigisaladuse kaitsest teadma peaks. Tõsi, tekst oli mõeldud peamiselt meessoost kodanikele, kelle kooliprogrammi riigikaitse õpetus kuulus. Tavakodanik puutuski saladustega kokku peamiselt ajateenistuse jooksul, mille tegid läbi ainult mehed. Ka suurem osa riigi ametnikkonnast ja seda eriti julgeolekut ja välissuhtlust puudutavates asutustes, olid peamiselt mehed. Naised puutusid töökohustuste tõttu riigisaladusega kokku peamiselt teenindava või tehnilise personali ülesannetes, nagu masinakirjutajate ja telefonioperaatoritena. Loomulikult oli ka erandeid ja näiteks riigisaladuse kaitse seisukohast tähtsat Välisministeeriumi šifriametniku kohta täitsid naised.³⁸¹

Ajateenistuse jooksul tutvustati ajateenijaid kohustuslikus korras *Sisemäärustikuga*³⁸², mille § 56 käsitles riigisaladuse kaitset:

„Kaitseväelane ei tohi avaldada ega edasi anda ei suusõnal ega kirjas teenistuslisi saladusi neile, kes ei ole õigustatud neid teadma. Teenistuse asjus peab olema ettevaatlik ja tagasihoidlik nii jutujamises ja kirjavahetuses omavahel, kui ka lähemate sugulaste ja sõpradega.”

Lisaks sellele kohustas sama määrustiku § 344 kompaniiülemaid tegema täiendavat teavitustööd: „Ta [kompaniiülem] tutvustab käsualuseid sõjaväe nuhtluseadusega rahu ja sõja olukorras, selgitades näidetega eksimisi ja karistusi nende eest.” Sisemäärustiku § 48 pani sõjaväelastele kohustuse mitte ainult ise saladusi hoida, vaid ka teatama riigivastasest tegevusest: „Igast tähelepanud või kuulnud teost või juhtumisest, mis on sihitud Eesti Vabariigi ja tema põhiseadusliku korra vastu, on kaitseväelane kohustatud viibimata ette kandma oma ülemale või lähemale riigikaitse asutusele; on aga asi väga kiire iseloomuga, siis ükskõik missugusele lähemale riigiasutusele.” See paragrahv oli küll kehtestatud pigem õõnestustegevuse vastu, kuid hõlmab oma sõnastuses ka salakuulamist.

Riigisaladuse hoidmise tähtsust rõhutati iseäranis sideväelastele, kes isegi kõigest reamehe madalas auastmes võisid igapäevaselt kokku puutuda riigi julgeoleku seisukohast äärmiselt olulise teabega. *Side-eeskiri* käsitles teemat kahes paragrahvis:

³⁸⁰ A. Traksmann; J. Lukas; M. Haber. Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele. Tallinn: Kaitsevõõde Staabi VI osakonna väljaanne, 1933, lk 99.

³⁸¹ Riigisaladuse kaitse seisukohast ühel kõige olulisemal ametikohal kogu riigis, Välisministeeriumi ainsa šifriametnikuna töötasid naised. 1923. aasta esimesest jaanuarist kuni ministeeriumi likvideerimiseni 1940. aasta septembris täitis seda kohta Alma Lindpere. (Lindpere teenistusleht, ERA 957-8-1803, L 1p-2.) Tema tööleasumine Välisministeeriumisse 1919. aasta alguses võis olla seotud asjaoluga, et Lindpere oli Ajutise Valitsuse asjadevalitseja Aleksander Schipai õde. (Eero Medijainen. Saadiku saatus: Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, lk 33.)

³⁸² Sisemäärustik. (Kinnitatud Vabariigi Valitsuse otsusega 17. augustil 1927. a.) Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1927.

„§ 82. Teenistusalaste saladuste pidamine on iga kaitsevaelase ülilm kohus. See nõue on eriti maksev sidemeeste kohta.

On keelatud anda teateid sõnumite sisu ja telefonikõnede pidajate isikute kohta.

Võõrastele, kellel ei ole selleks luba, on keelatud sissepääs jaamadesse ja sidesõlmedesse.

Sidejaamade arhiividega tutvumiseks on õigus anda luba ainult üksuse ülemal, kellele allub jaam. Sõnumite ärakirjad antakse välja jaamaülemal poolt ainult allkirja vastu üksuse ülema käsul. Käsk ja allkiri lisatakse päevaraamatu või telegrammitähiku juurde.

§ 83. Mitteamalhoitav kirj vahetus põletatakse ära. Kohalt lahkudes ühtki kirjavahetuse paberit ei tohi jätta maha.”³⁸³

Tagantjärele on raske kindlaks teha, kui korralikult ja meeldejäädvalt ajateenijatele eespool toodud määrustikku ja eeskirja tutvustati. Teoreetilise väljaõppe tase võis olla väeosade kaupa erinev ning sõltus kindlasti parasjagu kompanii-ülemateks olnud ohvitseridest ja teistest kaadrisõjaväelastest. Siiski võib arvata, et ajateenistuse lõpuks oli sõduritele meelde jäänud – saladusi tuleb hoida.

Selle kohta, kuidas toimus riigisaladuse kaitse alane väljaõpe ja teavitustegevus pärast ajateenistuse lõppu, napib teateid. Kõige kujukam näide pärineb taas kord sõjaväest. On säilinud Nikolai Reegi poolt Kindralstaabi Kursuste esimesele lennule (1921–1922) peetud loengukursuse „Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse” konspekt.³⁸⁴ Erinevalt ametlikest dokumentidest ja määrustikest, on selles konspektis ladus keelekasutus ning mitmeid elulisi näiteid, mis väärivad siinkohal äratoomist. Kuna kursus oli mõeldud edasijõudnutele, siis algtõdesid – et saladusi on vaja hoida ja miks neid on vaja hoida – selles enam ei korrata.

Riigisaladuse kaitse seisukorda Eesti Vabariigi algusaegadel kirjeldab Reek üpris süngetes toonides: „Pean tähendama, et ei ole meie riiklises elus ega sõjaväes asutusi, kuhu Vene salaluure nn oma „katsesarved” (*župaltzõ*) pole sisse tunginud. See Vene salaluure edu põhjeneb meie hoolimatusel ümberkäimisel salajaste dokumentidega (inseneriväe inspektor ja tema joonistaja, kapten Pärna ja seesama joonistaja³⁸⁵), teiseks, meie ettevaamatul lobisemisel salajastest sõjalistest ning riiklistest asjadest ja kolmandaks, et meie seas on rohkesti ärandlikke elemente, meie kesk- ja noorsoo moraal on seesugune, et ei pruugi

³⁸³ Side-Eeskiri. I osa. Sideüksuste erialane ettevalmistamine. (Kinnitatud kaitseministri poolt 6. aprillil 1929.) Tallinn: Kaitseväge Staabi VI osakonna väljaanne, 1932.

³⁸⁴ Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse, II jagu. Tallinn, 1922. Loengu pidajat ega aega ei ole konspektile märgitud. Mitmed tekstis esinevad viited lektori varasemale teenistuskäigule ja ühtlasi Eesti oludest toodud näited lubavad lektorina identifitseerida Nikolai Reegi ja ajana õppeaasta 1921/1922. Reek luges kursust ainult esimesele lennule, vt: Kõrgem Sõjakool 1921–1931. Tallinn: Kõrgem Sõjakool, 1931, lk 55, 60.

³⁸⁵ Küllap pidas Reek silmas Martin Bleimanniga seotud salakuulajaid. Vt: Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja pörandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 350–358.

suurt mõistust ega suuri summasid, et neid langemisele lükata.”³⁸⁶ Kindlasti väljendavad need sõnad siirast pahameelt, kuid osaliselt võib tegu olla ka didaktilise võttega – kirjeldada olukorda halvemana kui see on, et kuulajaid selle parandamisele üles kutsuda. Reegi kuulajaskonnaks olid ohvitserid, kelle käes oli piltlikult öeldes sõjaväe tulevik.

Eriti oluliseks peab Reek saladuste hoidmist luureohvitseride jaoks: „Ohvitserilt, kellel on tegemist agentidega, nõutakse oskust saladust pidada; mitte ainult liig lorisemine, vaid isegi lihtne avameelsus omale lähedate isikute vastu võib kahjulikult mõjuda antud töö pääle.”³⁸⁷

Praktikast pärit näidetes riigisaladuse kaitsel esinevatest eraeluga seonduvatest probleemidest toob Reek mitmel korral esile naisi. Ta heidab neile ette nende „psükoloogiast” tulenevat uudishimu ja peab seda saladustele suureks ohuks, pööramata sealjuures tähelepanu sellele, et tegelikult on kirjeldatud situatsioonides riigisaladuse avaldajateks olnud siiski mehed ning uudishimu asemel tuleks ehk pigem süüdistada edevust ja lobisemishimu.³⁸⁸ Tundub mõnevõrra üllatav, et lektor pöörab naissoole oma kursusel vaata et suuremat tähelepanu, kui võõrriikide eriteenistustele. Siiski võib selleski leiduda sügavam mõte. Teadlikult kas majanduslikel või ideoloogilistel põhjustel võõrriigile salajast infot edastav ohvitser pidi suurepäraselt teadma, et ta põhjustab oma tegevusega riigi julgeolekule kahju ja samuti seda, et teda võib tema teo eest oodata mahalaskmine. Samas oma abikaasale tööst rääkides karistuse ohtu ei ole ja see võib ka üsna süütu tegevusena näida. Reek näitas ehk ohte suurematena, kui need olid, kuid teadlikkuse tõstmine oligi tema ülesandeks. Kui aastatel 1920–1940 Eestis spionaažis süüdimõistetud isikutest oli naisi 14 protsenti, siis valdav osa neist tabati 1920. aastate alguses³⁸⁹ – Reegi loengu toimumise ajal oli tegu olulise probleemiga.

Väljaspool koolipinki pidid saladuste kaitse vajadust meelde tuletama ka madalamad ülemad, kuid kuna seda tehti nähtavasti suuliselt, on uurimistöö raskestatud. Säilinud on 1. diviisi kindlustustööde juhataja detailsed juhtnõõrid riigisaladuse kaitse kohta kindlustustöödel osalevatele sõjaväelastele ja eraisikutele (vt lisa 20), mis pärinevad 1936. aasta jaanuarist. Nagu sai teatavaks kaks aastat hiljem, oli selle üpris mõistliku juhendi autor – kapten Nikolai Trankmann – ise Nõukogude Liidu agent.

1937. aasta kevadel pidi II/B ülem tõdema: „[...] ei näi olevat paranemise tendentsi sõjaväe kaadri poolt sõjaliste saladuste rääkimises avalikkudes kohtades ja isikuile, kellel see ei kuulu teadmiseks.”³⁹⁰ Kuitahes korralik väljaõpe ka poleks, täielikult vabaneda kahest väärnähtest nagu lobisemine ja hooletus, on

³⁸⁶ Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse, II jagu. Tallinn, 1922, lk 41.

³⁸⁷ Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse, II jagu. Tallinn, 1922, lk 44.

³⁸⁸ Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse, II jagu. Tallinn, 1922, lk 50–51, vt ka lisa 19.

³⁸⁹ Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. Tallinn: SE&JS, 2013, lk 78.

³⁹⁰ II/B ülem, 27.04.1937. ERA, 495-12-112, L 44.

tõenäoliselt võimatu. Hoolikuse tähtsust riigisaladuse hoidmisel tuletati juhtidele sõjaväes korduvalt meelde – kõige põhjalikumalt II/B-s ettevalmistatud ülemjuhataja Johan Laidoneri ringkirjaga oktoobris 1937, mis käsitles nii erinevaid puudusi riigisaladuse kaitses kui ka juhtide ülesandeid nendega võitlemisel – pöörata tähelepanu, nõuda, kontrollida, selgitada ja seda nii ohvitseride, allohvitseride kui sõdurite hulgas, eriti aga sõjaliste õppeasutuste õppuritele. Laidoner ise lisas Paul Villemi ettevalmistatud tekstile lõigu: „Tuletan meelde, et sõjaliste küsimuste saladuses hoidmiseks on parimaks abinõuks üldse nende küsimuste üle võimalikult vähe rääkida ja salajaste küsimuste üle rääkida ainult seal, kus tingimata tarvilik.” (vt lisa 21).

Küllap oli nii kõrgel tasemel teemale tähelepanu juhtimisel mõju, sest uuesti pöörati samale teemale ringkirjaga tähelepanu alles 1939. aasta detsembris, ja kuigi märgitakse, et „on olnud juhtumeid, kus sõjaväelased räägivad kõrvalistele isikutele edasi ametialaselt neile teatavaks saanud fakte, mis oma iseloomult on salajased või ei kuulu avalikkusele,” on kogu dokument suunatud ainult NSVL sõjaväebaaside loomisega seotud kuulduste vastu võitlemiseks.³⁹¹

Väljaspool sõjaväge on riigisaladuse kaitse alase teavitustegevuse või väljaõppe kohta hoopis napilt teateid. Friedrich Akel, kes kuulati 1927. aastal üle seoses Ado Birki kohtuasjaga, seletas: „[...] diplomaatilise teenistuse, kui ka iga riigiteenistuse haru algnõuetest tähtsam on – salajase asjaajamise absoluutne omateada pidamine, sündigu see asjaajamine ametkonna enese kaudu ehk mõne teise riikluse ametkonna kaudu, millest siis ühel ehk teisel viisil teateid saadud. Ei või kahtlust olla, et A. Birk kui kauaaegne riigi välissaadik, kes isegi kahel puhul Vabariigi Välisminister olnud, teenistussaladuste hoidmise nõuet ja tähtsust täpselt teadis ja tundis.”³⁹² Akel niisiis tähtsustas ülekuulamisel riigisaladuse kaitset küll, samas pole teada, kuivõrd seda töötajatele igapäevaselt meelde tuletati.

4.7. JÄRELDUSI

Arusaadavalt ei olnud mitte ühegi riigisaladust töötleva asutuse peamiseks funktsiooniks riigisaladuse kaitse. Samamoodi ei saanud asutuste juhid inimesi tööle võttes lähtuda esmajoones sellest, kes võiks olla hea saladuste hoidmise seisukohalt – prioriteetsemaks võisid osutada inimese muud omadused ja oskused. Selline konflikt oli paratamatu. Teisest küljest lojaalsus ametkonnale ja riigile, probleemide puudumine alkoholi ja võlgadega ning karistustevaba minevik lasevad eeldada, et tööle kandideerijast saab hea töötaja.

Eriteenistused rakendasid süstemaatilist kontrolli teadaolevalt alates 1921. aastast. Eeldused selleks paranesid iga aastaga – ühelt poolt seoses eriteenistuste kasvava töökogemusega, teiselt poolt tänu nende kartoteekidesse pidevalt

³⁹¹ Sõjavägede staabi ülema ringkiri, 08.12.1939. ERA, 495-12-112. L 168–168p.

³⁹² Friedrich Akeli ülekuulamisprotokoll, 14.05.1927. ERA, 2140-1-13. L 109p.

lisanduva teabega. Kui aastal 1920 olid võimalused isikute tausta kontrollimiseks üpris kesised, siis 20 aastat hiljem oli erinevatesse kartoteekidesse kogunenud riigisaladusele potentsiaalset ohtu kujutavatest inimestest märkimisväärne hulk teavet, seda nii nende poliitiliste vaadete, aga ka kriminaalkarikatsioonide kohta. Mõnevõrra pärssis tööd nimede eestistamise kampaania 1930. aastate teisel poolel, sest see raskendas kartoteekide ja registrite kasutamist. Nime muutnud isiku kohta info ülesleidmiseks tuli teha rohkem tööd ning osa infot võis sootuks leidmata jääda. Ka eestipärase nimega, kuid nime mitte muutnud isiku puhul oli tõenäoliselt soovitatav kontrollida, et ta nime muutnud ei oleks.

Analüüsitud umbes 3200 päringu puhul leidsid eriteenistused potentsiaalselt kompromiteerivat infot 264 juhul ehk 8,3% isikute kohta. On seda palju või vähe? Võrdluseks on andmeid raske leida – doktoritöös käsitletaval perioodil vastavat statistikat ei tehtud Eestis ega teadaolevalt teistes riikides. Tänapäeval riigid üldjuhul sarnast statistikat ei avalda, ühe harva erandina on kättesaadavad andmed Ameerika Ühendriikide kaitsetööstuse kohta. Finantsaastal 2010 viidi seal läbi taustauuring umbes 160 000 isiku kohta ja esialgse eitava vastuse sai 9,8% päringutest, kusjuures esinesid suured kõikumised kuude lõikes ja võrreldes eelmise aastaga.³⁹³ Paraku pole arvud taustauuringu meetodikate erinevuste tõttu otseselt võrreldavad.

Küsimusele, kui palju võis päringuid olla 1939. aastal kokku, on vastuse andmine võimalik väga ligikaudselt. Kui üritada kindlaks teha 1939. aasta kogu päringute arvu, siis tuleb arvestada, et aasta vältel ei olnud päringud sama tihedusega – perioodi, mille kohta andmed olemas, jääb õppetöö algus Sõjaväe Ühendatud Õppeasutustes (324 päringut) ja suurem osa suvest. Viimane on oluline, kuna 309 päringut oli seotud Merekindluste piirkonda küllasõiduga ja selliste päringute tihedus langes drastiliselt juba septembris ning oktoobris-novembris polnud neid enam üldse. See oli Eesti kliimat arvestades igati loogiline (küllap oli soovitatav sõitjaid ka mai lõpus ja juuni alguses ning mõni üksik talvel, aastas kokku ehk 350–400 inimest). Eeldades, et muus osas oli päringute arv sama intensiivne kogu aasta vältel, tehti 1939. aasta jooksul ainuüksi Sõjavägede Staabi II osakonna kaudu poliitilise politsei komissarile Tallinnas umbes 3000 päringut.³⁹⁴ Sellele lisanduvad diviiside informatsioonihvitseride otsepäringud poliitilise politsei regionaalsetele üksustele ja teiste riigiasutuste päringud, mida kokku oli eeldatavasti suurusjärgu võrra vähem.

Kui palju võis päringuid olla varasematel aastatel? Selle üle saab vaid spekuloida. Juhul kui eeldada, et 1928. aasta lõpust kuni 1931. aasta alguseni langes Arsenali päringute arv sujuvalt ja et päringute üldarv järgis sama dünaamikat, mis Arsenali päringud, oleks perioodil 1927–1939 tehtud keskmiselt 1640 päringut aastas. Kui sedasama spekulatiivset arvu laiendada ajavahemikule

³⁹³ National Industrial Security Program Policy Advisory Committee (NISPPAC) Summary Minutes of the Meeting, November 17, 2010. // USA Rahvusarhiivi veebileht: <http://www.archives.gov/isoo/oversight-groups/nisppac/meeting-nov-2010.pdf> (07.02.2012).

³⁹⁴ Arvutuskäik – päringuid päevas: $(1717-324-309):162=6,7$; päringuid aasta jooksul: $6,7 \times 365 + 324 + 375 = 3144,5$.

1924. aasta sügisest (hiljemalt siis muutus töö pidevaks ja süstemaatiliseks) 1940. aasta suveni (viimane vastus Arsenali päringule on Sõjavägede Staabi II osakonnast välja saadetud 20. juunil 1940), tuleks päringute üldarvuks üle 32 000 (sh osale isikutest mitu kontrolli). Arusaadavalt muudab iga järgnev tehe spekulatsiooni veelgi ebatäpsemaks, pealegi ei ole mingit infot tsiviilasutuste ja regioonide päringute kohta. Võib siiski järeldada, et aastatel 1920–1940 viidi viiekohalise arvu ulatuses läbi erineva põhjalikkusega taustauuringuid riigisaladusega kokkupuutuvatele isikutele, mis koos nende vastuste vormistamisega oli märkimisväärne töökoormus eriteenistustele. Keskmise päringute arv aastas oli nähtavasti üle tuhande, kuid selle muutused aastate lõikes märkimisväärsed – keskmist ületasid 1. detsembri mässukatsele järgnenud ja Teisele maailmasõjale eelnenud närvilisemad aastad, päringute arv aga vähenes tunduvalt seoses suure majanduskriisiga, mis tõi kaasa tööjõu hõivatuse vähenemise ka kaitsektoris.

Igal juhul oli eriteenistustel ja küllap ka välispolitsei taustapäringutele vastamisega üksjagu tööd, mis on uurijatel siiani üldiselt kahe silma vahele jäänud. Kuigi taustakontroll oli riigisaladuse kaitse seisukohast oluline, oli selles tegevuses – kartoteekide kontrollimine ja dokumentide edastamine – vähe huvitavat, seda nii toonaste töötajate kui ka hilisemate ajaloolaste jaoks. Kuna töö oli preventiivne, on selle tõhusust raske hinnata, kuid riigisaladuse kaitsele tuli see kindlasti kasuks. Näiteks selline spioon, nagu tegutses Peeter Lempo näol Sõjavägede staabi korraldusvalitsuse kantseleis 1920. aastal³⁹⁵, ei oleks taustakontrolli tulemusena tõenäoliselt sinna 10 aastat hiljem enam tööle pääsenud. Seega vähendas taustakontroll muude vastuluure funktsioonide töökoormust.

Välisministeeriumis oldi töötajate tausta suhtes leebemad. Aastatel 1937–1940 töötas informatsiooni ja pressibüroos kirjanik Rudolf Sirge, kellest juunipöörde järel sai Välisministeeriumi poliitilise osakonna abidirektor ja hiljem Eesti Telegraafiagentuuri (ETA) juht.³⁹⁶ Nagu hiljuti on selgunud, abistas ta muuhulgas info kogumisel Nõukogude Liidu saatkonda Tallinnas.³⁹⁷ Tegu ei pruukinud küll olla otseselt spionaažiga, kuid arvestades ministeeriumi väiksus, omas Sirge poliitilise osakonna ühe büroo töötajana kindlasti mingil määral ülevaadet sellest, mis teksil ja mida riigi juhtkond maailmas toimuvast arwab, seega riigisaladuse kaitse seisukohast oli tema töölevõtmine kindlasti

³⁹⁵ Tugevalt vasakpoolsete vaadetega Peeter Lempo töötas Sõjavägede staabi korraldusvalitsuse kantseleis juunist detsembrini 1920, tema ja teiste sama võrgustikuga seotud isikute arreteerimisega lõppenud spioonilugu näitas Eesti vastuluure head operatiivtööd, kuid samas nõrka taustakontrolli, vt: Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 350–358.

³⁹⁶ Ivo Juurvee. Välisministeeriumi informatsiooniosakond – kas maailmasõdadevahelise Eesti välisluureteenistus? I // Akadeemia 2007, 9, lk 1875.

³⁹⁷ Jaak Valge. Eesti kirjanike koostöö N. Liiduga 1930. aastatel: vorm, olemus ja põhjused. Ettekanne Tallinna Ülikooli kirjandusteadlaste konverentsil „1940. aastad Eesti kirjandus- ja kultuurimaastikul” 3. detsembril 2009. // http://www.hot.ee/valge/Eesti_kirjanike_koostoo_N.pdf (08.02.2012)

mäng tulega. Tõenäoliselt ei küsitud töölevõtmisel poliitilise poliitsei arvamust tema tausta kohta, kuid selletagi oleks pidanud ettevaatlikkuseks põhjust olema – juba 1930. aastal oli Sirge avaldanud reisikirja, kus Nõukogude Liitu kujutati peaaegu et paradiisina.³⁹⁸

Puuduvad andmed selle kohta, et oleks jälgitud riigisaladusega tööalaselt kokkupuutunud isikuid pärast seda, kui nad olid töölt lahkunud. Tehti kindlaks küll üks endine kindralstaabi ohvitser – Richard Palm – kes kogus andmeid Saksamaa huvides³⁹⁹, kuid see oli arvatavasti operatiivtegevuse ja mitte laialatusliku kontrolli tulemus.

Riigisaladuse kaitse alase väljaõppe kohta on materjale vähe, mis on ilmselt tingitud sellest, et see töö tehti ära suuliselt. Midagi põhimõtteliselt uut inimestele selgeks teha vaja ei olnud, sest ühiskond aktsepteeris saladuste hoidmist voorusena. Samas on edevus ja lobisemishimu tihti esinevad inimlikud nõrkused ning rutiin salastatud dokumentidega töötamisel võib tekitada hooletust.

³⁹⁸ Aleksander Antson, Rudolf Sirge. Tänapäeva Venemaa. Tartu: Noor-Eesti, 1930. Tuleb märkida, et Rudolf Sirge biograaf Ülo Tonts pühendab tema kolme aasta pikkusele tööle Välisministeeriumis oma 156-leheküljelisest raamatust kõigest kolm rida. Ülo Tonts. Rudolf Sirge. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 72.

³⁹⁹ Politseivõimude poolt läbiviidud juurdlusega tehti kindlaks, et Saksa saatkonna sekretär Aleksander Dörnberg tegutseb Eestis Saksamaa kindralstaabi ülesandel, temaga olid seotud Eesti kodanikud Walfried Ecihorn, Aleksander Taube, Richard Palm ja Saksa kodanik Eberhard Sommer. Siseminister Kaarel Eenpalu leidis: „Sarnane tegevus välisriigi saatkonna ametniku poolt ei ole sünnis ega lubatav, millest teatan Teile vastavate järelduste tegemiseks.” Siseminister välisministrile, 12.05.1936. ERA, 957-14-325, 2–2p.

5. SIDETURVALISUS

Peale kaitseorganide on luuratud veel sidevõrku, kus eriti on püütud välja selgitada side keskaamade ja tähtsamate kaabel-boxide asupaiku.

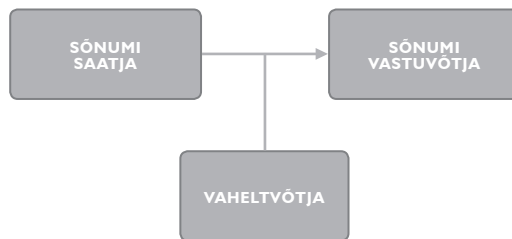
Karl Laurits, 1925

Saamaks aimu Eesti riigisaladuse kaitstusest, vaadeldakse järgnevalt selle edastamise tehnilisi võimalusi asutuste ja riikide vahel. Riigisaladuse kaitsmise krüptoloogilisi lahendusi vaadeldakse eraldi, kuid ka krüpteeritult pidid sõnumid liikuma samu sidevõrke mööda. Rohkem tähelepanu pööratakse elektrilistele sidevahenditele.

5.1. KOMMUNIKATSIOONI KAITSE VAJADUS

Kuni riigisaladust töödeldakse ühe hoone seinte vahel, mille töötajate usaldusväärsust on kontrollitud, mis on hästi valvatud ja kuhu võõraste sissepääs on piiratud, võib seda pidada üpris hästi kaitstuks. Tegelikus elus on teave aga paraku tavaliselt väärtusetu, kui seda mitte kellegagi ei jagata. Seepärast peab ka riigisaladus asutuste ja inimeste vahel liikuma ning seda mõnikord ka väga kiiresti ja isegi riigipiire ületades. Mida keerukam see liikumine on, seda suurem on risk riigisaladuse lekkeks.

Vaheltvõtmine (ingl k *interception*, eesti keeles ei ole sellele väga head vastet) võib sõltuvalt teabe edastamise viisist toimuda erinevaid meetodeid kasutades, kuid sisuliselt toimub see alati ühtviisi, olgu tegu kahe inimese vahelise vestluse, tuviposti, telegraafi või muu info edastamise kanaliga ning selles osas pole isegi internet muutust toonud (vt ka joonis 17).⁴⁰⁰

Joonis 17. Sõnumite pealtkuulamine mistahes edastusviisi korral.

⁴⁰⁰ Craig G. McKay, Bengt Beckman. *Swedish Signal Intelligence 1900–1945*. London: Frank Cass, 2003, lk 4.

Riskid info lekkeks on edastamise puhul erinevad, kuid tavaliselt olemas. Vaheltvõtmine võib toimuda sõltumata sellest, kas teavet edastatakse suuliselt, kirjalikult või tehnilisi sidevahendeid kasutades. Tegelikult läbib sõnum oma teel saatjast vastuvõtjani tavaliselt mitmeid inimesi. Näiteks oletame, et riigi A juht tahab midagi usalduslikult teatada riigi B juhile. Sõnumi teekond näeks sellisel juhul välja järgmine: riigi A juht → riigi A välisminister → riigi B saadik riigis A → šifriametnik riigi B saatkonnas → riigi B käskjalg → riigi A telegraafiametnik → sõltuvalt riikide vahemaast N arv teiste riikide telegraafiametnikke → riigi B telegraafiametnik → riigi B käskjalg → šifriametnik riigi B välisministeeriumis → riigi B välisminister → riigi B juht. Selles näitlikus tsüklis anti sõnum edasi 11 korral (arvestamata seejuures võimalikke teiste riikide telegraafiametnikke ja sõnumi võimalikku teekonda mõlema riigi välisministeeriumis) ning teatud riski sõnumi lekkimiseks omab neist suurem osa. Muidugi võib riigi A juhil olla ka teisi võimalusi oma sõnumi edastamiseks,⁴⁰¹ palju sõltub ka sellest, kui kiire on sõnumi edastamisega.

Eespool kirjeldatud ahela lülide puhul on oht, et mõni neist võib olla värvatud vaenuliku riigi poolt, või kui sõnum liigub läbi vaenuliku riigi territooriumi, siis on sidekanalid tõenäoliselt vaenuliku riigi kontrolli all. Võõrriigis liikuvate diplomaatiliste kullerite puhul tuleb loota, et nende diplomaatiline puutumatus on ka tegelikult tagatud ja varem sooritatud taustakontrolli tulemusel on kulleriteks inimesed, keda vastasel ei õnnestu värvata.

Kui riigisaladust sisaldavaid sõnumeid antakse edasi raadio teel või kaableid pidi, on need üldjuhul krüpteeritud ka riigi sees. Kui kaabel kulgeb läbi vaenuliku riigi territooriumi, võib eeldada, et seda kuulatakse pealt ja raadioside kohta kehtib see isegi oma riigis. Võõrriigi side pealtkuulamine ei ole rahvusvahelise õigusega vastuolus. Ametlikult vastu võtmata jäänud 1923. aasta Haagi Raadioreeglistiku artikkel 11 sätestas: „Tegevus, mis ei ole spionaaž muudel põhjustel, ei ole seda ka käesoleva raadiojaamade opereerimisse puutuva reeglistiku rikkumise tõttu.” Reeglistiku väljatöötanud juristide kommentaaride järgi oli artikli mõte jätta sideluusesse puutuv teiste rahvusvahelise õiguse aktide reguleerida. Kuigi Haagi Raadioreeglistik kehtima ei hakanud, on seda hiljem tõlgendatud nii, et teise riigi raadioside pealtkuulamine ei ole rahvusvahelise õiguse seisukohalt spionaaž.⁴⁰²

Huvi Eesti Vabariigi sidevõrkude vastu oli märgata isegi Eesti territooriumil. Juba 1921. aasta aprillis arreteeris kaitsepolitsei salakuulamises kahtlustatuna

⁴⁰¹ Kõige riskivabam neist oleks, kui riigi A juht saab kohtuda riigi B juhiga neljasilmavestluseks, kuid see on harva võimalik. Mõnikord võib riigi A juht kasutada ka usaldusisikut, kes on reisimas riiki B, sellisel juhul on ahel märksa lühem: riigi A juht → usaldusisik → riigi B juht. Sellise usaldusisikuna võib kasutada ka riigi A saadikut riigis B, kui ta juhtub sobival hetkel kodumaal olema, kuid usaldusisik ei pruugi tingimata olla riigiametnik. Kõige kiirem lahendus oleks helistada riigi B juhile, kuid see oli vaadeldaval perioodil äärmiselt ebaturvaline – teade oleks krüpteerimata kujul kättesaadav nii riikide A ja B kui ka nende vahele jäävate riikide telefoniametnikele.

⁴⁰² Howard S. Lewie. *The Code of International Armed Conflict*, Vol 1. London, Rome, New York: Oceana Publications, 1986, lk 128–129.

Voldemar Pichelsteini, kes oli 1920. aastal teeninud 2. diviisi staabi sidekomandos telefonistina, kuid tema süüdimõistmiseks piisavalt tõendeid koguda ei õnnestunud.⁴⁰³ Sõjaväevastuluure ülema Karl Lauritsa sõnutsi oli enne 1. detsembri mässukatset „luuratud veel sidevõrku, kus eriti on püütud välja selgitada side keskjaamade ja tähtsamate kaabel-boxide asupaiku”⁴⁰⁴, kuid see võis olla tingitud huvist side katkestamiseks vajalikul hetkel, mitte niivõrd seal liikuva info vaheltvõtmiseks. Hilisemast perioodist on teada vähemalt ühel juhtumil Eesti piirivalve telefoniside pealtkuulamine teiselt poolt idapiiri.⁴⁰⁵

Nõukogude Venemaa poliitiline vastuluure tegeles aktiivselt Moskvasse akrediteeritud võõrriikide saatkondade telegrammide jälgimise ja analüüsiga. Nõukogude krüptoloogide tööd kroonis esimene edu juunis 1921, kui suudeti lugeda Berliini ja Saksamaa Moskva saatkonna vahelisi telegramme. Juba sama aasta augustis murti ka Türgi diplomaatiline krüptosüsteem. Eesti šifreeritud diplomaatilisi telegramme suudeti väidetavalt lugeda hiljemalt 1923. aasta detsembriks, nagu muide ka Suurbritannia, Prantsusmaa, Rumeenia, Itaalia, Iraani ja Afganistani telegramme. Poola süsteem õnnestus murda 1924. aastal, Jaapani oma 1927. Ameerika Ühendriikide diplomaatilisi teateid hakati lugema 1930. aastatel.⁴⁰⁶

Punaarmee staabi Luurevalitsuse juurde loodi võõrriikide side dešifreerimisega tegelev 5. osakond veebruaris 1931, sama aasta juunis loodi 5. jaoskond⁴⁰⁷ – raadioluure. Uuesti reformiti valitsust 1935. aastal, raadioluure muudeti 6. osakonnaks ja dešifreerimine 7. osakonnaks. Järgmine reform leidis aset pärast Stalini puhastusi aastal 1939 – nüüd sai luurevalitsus nimeks 5. valitsus, raadioluurega tegeles selle 7. osakond ja dešifreerimisega 11. osakond.⁴⁰⁸

1935. aastal reformiti Punaarmee raadioluuret ja sidevägesid. Ümber tehti ka Eriotstarbeliste Raadiojaamade Grupi (*Группа радиостанции особого*

⁴⁰³ Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 425.

⁴⁰⁴ K. L. [Karl Laurits] 1. detsember. // Eesti Politseileht, 28.03.1925.

⁴⁰⁵ Leningradi sõjaväeringkonna OGPU Välismaaosakonna kiri OGPU Tallinna residendile, 08.08.1932: „7. piirivalvesalga lõigus, Eesti kordoni „Sanika” vastas, töötab eriülesandega jaam. Vastavalt saadud andmetele sõitis selle aasta juuni kahekümnendatel päevadel Eesti kordonisse „Sanika” allohvitser koos kolme telefonistiga ja teatas, et „venelased” kuulavad pealt eestlaste telefonikõnelusi. Samal ajal osutatud allohvitser viis läbi vastavad tööd telefoniliiniga. Küsimuse tähtsuse tõttu palume selgitada allikas, millelt eestlased said andmeid meie teostatud pealtkuulamistöödest. Samaaegselt selgitage eestlaste teostatavate telefoniliini ümberkorraldamistööde iseloom.” ERAF, 138SM-1-48, L 27. Täna materjalile tähelepanu juhtimise eest Reigo Rosenthali.

⁴⁰⁶ Владимир В. Позняков. Советская разведка в Америке 1919–1941. Москва: Международные Отношения, 2005, lk 46. USA tunnustas NSVL-i alles 1933. aastal, seega on võimalik, et varem polnudki diplomaatilisi teateid, mida lugeda.

⁴⁰⁷ Punaarmee staabi Luurevalituse (Разведывательное управление) struktuur koosnes osakondadest (отдел) ja osadest ehk jaoskondadest (часть). 1931. aasta kevadel nimetati Luurevalitsus ümber IV valitsuseks.

⁴⁰⁸ Владимир В. Позняков. Советская разведка в Америке 1919–1941. Москва: Международные Отношения, 2005, lk 60–61, 67–68, 72.

назначения – ОЧАЗ) struktuur. 1935. aasta oktoobri seisuga oli Punaarmee 10 raadioluureks kasutatavat raadioroodu, millest neli asetses riigi Euroopa osas. Kokku püüdsid Punaarmee raadioluurajad, kelle ülesandeks oli kapitalistlike riikide šifreeritud sõjaväelise ja valitsusside vaheltvõtmine, 1935. aasta jooksul kinni ja kirjutasi üles umbes 150 000 sellist radiogrammi.⁴⁰⁹

Olulist osa mängis raadioluure Nõukogude mereväele, kuigi eraldi osakond selleks õnnestus Punaarmee vastuseisu tõttu moodustada alles 1937. aastal. Esimene⁴¹⁰ Kalda Raadioluure Rühm (*Береговой радиоразведывательный отряд*) loodi Balti Laevastiku juures juba 1920. aastate lõpul, ülejäänud laevastikes moodustati KRR-id alles aastatel 1933–1935. Sõna „kallas“ üksuse nimetuses on Esimese KRR-i puhul mõnevõrra eksitav, sest selle kaugeim raadioluure punkt asus Valgevene põhjaosas Polotskis, toonase Poola piiri läheduses. Arvestades, et pealt kuulata tuli ka Saksa ja Poola laevastiku sidet, on see täiesti mõisteta. Eestile lähimad jaamad olid Strugi Krasnõjes Pihkva oblastis ja Gakovo külas Narva lahe äärsel Kurgolovo poolsaarel, pärast baaside lepingu sõlmimist aga juba Saaremaal ja Paldiskis. Esimese KRR-i peilingukeskus asus Oranienbaumis.⁴¹¹

Lisaks juba mainitutele leidis märkimisväärne hulk kõigi lainepikkuste raadiovastuvõtjaid Balti Laevastiku sõjalaevadel, mis liikusid navigatsioonihooaja vältel pidevalt Eesti ranniku läheduses, kuid nende kasutamise kohta raadioluureks pole allikaid õnnestunud leida. Loogiline on eeldada, et seda tehti, kuid pigem oli selline tegevus ebaregulaarne.

Eelnevat arvestades oli vajadus side krüpteerimiseks ja vastavate süsteemide pidevaks arendamiseks Eestis kindlasti olemas. Lisaks Nõukogude Liidule oli Eesti raadioside osaliselt kuuldav ka teistes naaberriikides, mis samuti omasid ja arendasid raadioluuret. Kuigi Eesti polnud neile kindlasti prioriteediks, ei oleks riigi julgeolekule kuidagi kasuks tulnud kõigi siinsete sõjaväe raadiojaamade teadete saatmine lahtise tekstina. See oleks pigem näidanud, et Eestis ei teata, kuidas saladusi hoida ehk teisisõnu oleks see õnnestanud riigi usaldusväärset infovahetuspartnerina.

⁴⁰⁹ Владимир В. Позняков. Советская разведка в Америке 1919–1941. Москва: Международные Отношения, 2005, lk 67.

⁴¹⁰ Kui täpne olla, oli Venemaa teostanud raadioluuret Läänemerele ka enne Esimest maailmasõda ja selle ajal, vt: Thomas R. Hammant. The Origins of Russian Navy Communications Intelligence. // Cryptologia 1984, 3, lk 193–202.

⁴¹¹ Владимир В. Позняков. Советская разведка в Америке 1919–1941. Москва: Международные Отношения, 2005, lk 75–79.

5.2. SIDEVÖRGUD JA NENDE HAAVATAVUSED

5.2.1. Käskjalad ja diplomaatilised kullerid

Tavapärase viisi riigiasutuste vahel kirjalike teadete vahetamiseks või nende postiasutusse viimiseks ja sealt äratoomiseks oli käskjalg.⁴¹² Kuna käskjalad tegutsesid valdavalt Tallinna kesklinnas ja ametiasutuste tööajal (st esmaspäevast laupäevani, tavaliselt kella 8.00–15.00), siis nende füüsilisele julgeolekule oht praktiliselt puudus. Nende kaudu vahetatav riigisaladus pidi olema suletud ümbrikes või pakkides, seega ei olnud nad selle sisuga kursis.

Käskjalgade arv oli üpris suur, üle Eesti oli neid riigiasutustes tegutsemas vähemalt 200⁴¹³, ent tagantjärele on võimatu kindlaks teha, kui paljud neist pidid suuremal või vähemal määral edasi toimetama salajast kirjavahetust. Samuti pole andmeid, et selle madalalt tasustatud ja mitte mingeid erioskusi nõudva ameti esindajate tausta oleks tsiviilasutustes kontrollitud. Suurt ohtu riigisaladusele see siiski ei kujutanud, sest teated olid käskjalgade käes lühikest aega ning suletud ümbriku lahtiaurutamine, teatest koopia valmistamine ja ümbriku uus sulgemine oleks äratanud tähelepanu. Käskjala funktsioonis võidi kasutada ka autojuhte ning lisaks olid lühikest aega mõned käskjalad ametis ka Eesti välisesindustes.⁴¹⁴

Diplomaatilise kulleri ülesanded olid sarnased käskjalaga,⁴¹⁵ ainult vahe-
maad erinesid – nemad vedasid diplomaatilist posti Välisministeeriumi ja välisesindustevahel, mõnikord ka kahe esinduse, nagu konsulaat Leningradis

⁴¹² Käskjalg – ametiasutise juures olev isik, kelle ülesanne on kirjade postile viimine ja äratoomine ning kohalike saatetiste adressaatidele vahetult kättetoimetamine. Eesti Entsüklopeedia, kd 5, 1935, vrg 22. Käskjala vähemlevinud sünonüüm oli virgats. Eesti Entsüklopeedia, kd 8, 1937, vrg 1104.

⁴¹³ Arvestamata Sõjaväge ja Sõjaministeeriumi allasutusi oli 1937. aasta seisuga riigiasutuste koosseisudes vabapalgalisena ette nähtud 180 käskjala ametikohta, mis tösi küll vaevalt kunagi saajaprotsendiliselt täidetud olid. Posti, sh salajase posti pidid postiasutustest kätte saama ka kõik kohalikud omavalitsused ja politseijaoskonnad, kuid küllap kasutati seal käskjala funktsioonides lihtsalt ametnikke. Vt: Riigihoidja, Peaministri ja Riigikantselei vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 681; Riigikogu kantselei vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 682; Haridusministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 684; Kohtuministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 685; Majandusministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 686; Põllutööstusministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 687; Riigikontrolli vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 688; Siseministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 689; Sotsiaalministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 690; Teedeministeeriumi vabateenijate koosseisu määrus. RT 1937, nr 83, art 691; Välisministeeriumi vabateenijate koosseisu määruse muutmise määrus. RT 1937, nr 83, art 692.

⁴¹⁴ Andmeid selle kohta on Eesti saatkonnast Moskvast ja konsulaadist Leningradis aastatel 1923–1926. Vt Välisministeeriumi palgalehed: ERA, 957-6-319, L 136, 140, 144, 313-314, 320; ERA, 957-6-449, L 179.

⁴¹⁵ Kuller, ka kurjeer (pr k courier) – diplomaatilises teenistuses kiirkäskjalg tähtsate ning salajaste teadete edasitoimetamiseks. Eesti Entsüklopeedia, kd 6, 1936, vrg 1256.

ja saatkond Moskvas, vahel. Üldjuhul oli tegu reisivate tavaliste diplomaatide või muude riigiametnikega, keda varustati vastavate dokumentidega ja kes võtsid ühes diplomaatilise posti. Vabariigi algusaegadel, kui Eestil ei olnud veel paljude riikide *de jure* tunnustust, tuli neil ette probleeme.⁴¹⁶

Professionaalsete kullereid, kellele diplomaatilise posti vedamine oli põhitöö, peeti ametis vaid Nõukogude Venemaale diplomaatilise posti viimiseks ning sedagi teadaolevalt vaid kuni 1923. aastani.⁴¹⁷ Lisaks turvalisusele oli sellel ka väga praktiline põhjus – tavaline postiühendus Nõukogude Venemaaga toimis alles alates 1921. aastast ja sedagi kuni 1924. aastani ainult piiratud kujul.

Kui teistest riikidest võisid diplomaadid saata salajasi ettekandeid ka tavalise tähitud postiga („mis juhuslise avamise ärahoidmiseks eriliselt kinni tehtud” ehk korralikult pakitud), siis NSVL puhul seda ei lubatud ja tuli kasutada kullerposti.⁴¹⁸ Pärast professionaalsete kullerite kasutamise lõppu muutus salajase kirjavahetuse saatmine ebaregulaarseks, näiteks kurtis konsul Leningradis Eesti sõjaväeatašee jaoks toodud teadete kohta, et „need seisavad nädalate kaupa minu juures, senini kui juhuslikult keegi dippassiga isik läbi sõidab.”⁴¹⁹

Töenäoliselt hoidmaks kokku diplomaatide aega, kasutas Välisministeerium kulleritena aeg-ajalt ka reaametnikke. Riigisaladuse kaitse seisukohast ei olnud see hea mõte. Eesti esindused Nõukogude Liidus kujutasid endast nagunii vastuluurelist ohtu, kuid niimoodi eksponeeriti Nõukogude eriteenistustele lisaks seal ametis olevatele diplomaatidele ka Eestis töötavaid ministeeriumi reaametnikke. Erinevalt Tallinnas ringitõttavatest käskjalgadest võttis kulleri teekond Moskvasse või Leningradi üksjagu aega ja selle jooksul tuli ületada riigipiir – soovi korral oli Nõukogude eriteenistustel võimalik neile läheneda. Selle võimaluse kasutamise kohta kindlad andmed puuduvad.⁴²⁰

Diplomaatilises postis kullerile kaasaantav prantsuskeelne kullerileht (*feuille de courrier*) kinnitas, et tegu on Eesti Vabariigi diplomaatilise kulleriga ning palutakse sõjaväel ja tsiviilvõimudel võimaldada talle vaba läbipääs tema missioonil ja anda vajadusel abi ja kaitset. Dokumendi plangile trükiti või kirjutati kulleri nimi, sihtlinn, diplomaatilise passi number koos väljaandmisaja ja mõnikord ka väljaandjaga ning temaga kaasa antavate diplomaatilise posti pakkide arv. Lisaks Välisministeeriumi prantsuskeelsele templile ja ministri, või tema

⁴¹⁶ Vt Eero Medijainen. Eesti kullerid ja diplomaatiline post 1918–1921. // Tundmatu Eesti Vabariik. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993, lk 26–40.

⁴¹⁷ Vt Välisministeeriumi palgalehed, ERA, 957-6-120, 957-6-203, 957-6-319.

⁴¹⁸ II osk ülema kt ringkiri Eesti sõjaväe esindajatele Prantsusmaal, Poolas, Lätis ja Venemaal, 12.03.1927. ERA, 495-12-113, L 30.

⁴¹⁹ Fotokoopiad konsul Tombergi kirjast välisministrile, 20.09.23. ERAF, 130SM-1-10551, kd 2, L 194–198.

⁴²⁰ Nt kasutati kullerina aastatel 1929–1940 Välisministeeriumis töötanud Linda Kilvitsat, kes 1941. aastal Saksa okupatsiooni alguses varjas oma korteris Karl Säret. (Valdur Ohmann. Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik. // Tuna 2003, 3, lk 75.) Need kaks fakti ei pruugi omavahel seotud olla.

asemel mõne kõrgema ametniku, allkirjale, olid sellel ka resolutsioon ja tempel sihtriigi konsulaarametnikult.⁴²¹ Ühe kullerilehega võis reisida ka mitu isikut ja neid anti välja ka välisriigist Tallinna reisimiseks.⁴²²

5.2.2. Post

Eesti siseselt liikus riigiasutuste – sealhulgas ka näiteks sõjaväeasutuste ja poliitilise politsei – vaheline kirjavahetus, eriti linnadevaheline, kus käskjalgu ei kasutatud, suurelt jaolt tavalise postiga tähitult ja nagu eespool mainitud, saabusid tavaliselt samamoodi ka diplomaatide ettekanded muudest riikidest peale Nõukogude Liidu. Välismaaga vahetati posti nii raudteed pidi kui ka lennukeid ja laevu kasutades.

Kuigi riigi usaldus posti vastu oli kõrge, pole andmeid Posti-Telegraafi-Telefoni Valitsuse (PTTV) töötajate taustakontrolli kohta. See oleks olnud märkimisväärne töökoormus, sest PTTV-s töötas üle 1600 inimese.⁴²³ Postiveoks väljaspool linnu sõlmiti lepinguid ka autobussiliinide pidajatega või palgatud postivedajatega⁴²⁴ ning raudteel liikusid postisaadetised pagasiga samas vagunis raudteeametnike järelevalve all.⁴²⁵ Lisaks umbes 120 postkontorile ja iseseisvatele keskjaamale, kus töötasid ametnikud, oli umbes 600 nn postiagentuuri,⁴²⁶ kus sai samuti vastu võtta ja saata tähitud kirju.⁴²⁷ Viimastes liikus tähtkirjadena riigisaladust nähtavasti harva.

Kuna kõigi eespool toodud isikute taustakontroll poliitiliste vaadete osas oleks olnud liiga ressursimahukas, pidi usalduse postitöötajate vastu tagama kolm asjaolu: postisaadetise avamine, selle sisuga tutvumine ja sisu edasiandmine valele isikule oli karistatav (Kriminaalseadustiku § 640); suur osa eespool mainitud isikutest olid materiaalselt vastutavad ja selle üle tehti niikuinii järelvalvet; riigisaladus liikus tugevates kinnipitseeritud ümbrikes.

⁴²¹ Nt Voldemar Sõjamägil 15.12.1939 Moskvasse sõiduks välja antud kullerileht, ERA, 957-8-1588. NSVL saatkonnas on selle järgmisel päeval konsulaarosakonna nimel viseerinud Rjabov ehk diplomaatilise katte all Tallinnas tegutsenud luureresidentuuri liige Valentin Vassiljevits Rjabov (varjunimi RENE), vt: Allan Käro. NKVD välisluure Tallinna residentuuri taastamine 1939. aastal. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2008, lk 18–19.

⁴²² Nt kolonel Richard Tombergile ja kapten Ernst Tiivelile 08.01.1940 Moskvast Tallinnasse sõiduks välja antud kullerileht, ERA, 957-8-1588, L 15.

⁴²³ Posti-Telegraafi-Telefoni ametkonna tegevuse ülevaade 1918–1934. Tallinn: PTTV, 1934, lk 4.

⁴²⁴ Valitsusasutuste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1934, lk 214.

⁴²⁵ Posti-Telegraafi-Telefoni ametkonna tegevuse ülevaade 1918–1934. Tallinn: PTTV, 1934, lk 7.

⁴²⁶ Postiagentuur – vallamaja, raudteejaam, koolimaja, piirivalvekordon, kauplus (või eraisik), kus saab lihtsustatud kujul teostada kõiki posti-telefoni-telegraafi operatsioone ja mis tegutseb kontrollpostkontori järelevalvel. Postiagentuuri juhatajaks oli harilikult vallasekretär, raudteejaama ülem, koolijuhataja, piirivalve kordoni ülem jne, kes täitis postiametkonna agendi ülesandeid oma põhitöö kõrvalt ja sai selle eest lisatasu.

⁴²⁷ Posti-Telegraafi-Telefoni ametkonna tegevuse ülevaade 1918–1934. Tallinn: PTTV, 1934, lk 4.

Hoolsusega oli probleeme ka postiasutuste kasutamisel. Kehtinud regulatsioonist ja selles ettetulevatest väärnähetest annab ülevaate 1933. aasta suvel läbiviidud juurdlus. Ehituse- ja korteriosakonna üleajateenijast kirjutaja oli Tallinna peapostkontorist vastu võtnud Tartust saabunud katkise paki, milles oli üks *täiesti salajane* ja üks *salajane* kiri koos lisadega kahes kaustas. Andes paki samal päeval osakonna sekretärile üle, kandis üleajateenija kirjalikult ette, et vastuvõtmisel oli pakk mõlemast otsast sellisel määral avatud, et selle sisu oli võimalik kätte saada. Hilisem juurdlus tuvastas mitmed rikkumisi:

- Kirjad ja kaks kõvade kaantega kausta olid topitud tavalisse ümbrikusse, mis oli liiga väike ja liiga õrn – see oli sõjaministri päevakäsu nr 108 – 13.03.1922 rikkumine, mille kohaselt salajased dokumendid tuli saata vastupidavas ümbrises. Ühtlasi oli see Postimäärustiku § 166 rikkumine, mille järgi pidid postipakid olema pakitud vastavalt transpordi kestusele ja tingimustele.
- Kiri oli pitseeritud ühe lakkpitseriga – see oli Sõjavägede Staabi ülema ringkirja nr 6315 – 27.10.1921 rikkumine, mille kohaselt pidid tähtsamad ja täiesti salajased kirjad olema pitseeritud kolme lakkpitseriga.
- Üleajateenija võttis vigastatud paki postkontorist vastu, ilma et oleks nõudnud selle vigastuste kindlakstegemist vastavalt Postimäärustiku § 515, ta ei olnud kursis sellega, et PTTV on vastutav pakkide rikkumise eest.
- Ehituse- ja korteriosakonna ülem, saanud teada katkise paki saabumisest, ei korraldanud selle kohta viivitamatult juurdlust, selgitamaks, kas pakk jõudis kantsseleisse samas seisukorras, kui see oli postkontorist väljastamisel.

Seoses kirjeldatud juhtumiga käskis kaitseminister juhtida kõigi väeosade ja asutuste tähelepanu, et „salajaste kirjade saatmisel ja vastuvõtmisel vastutavad isikud väeosades ja asutistes võtaks tarvitusele kõik abinõud teenistusliku saladuse tagamiseks ning hoolitseksid, et kirjade ja pakkide vastuvõtjatel oleks täpselt teada vastuvõtmise kord.”⁴²⁸

Juurdlus ja selle tulemused näitavad ühtlasi, et 1927. aastast pärinevat *Sisemäärustikku* ei järgitud, sest selle järgi väeosast postiasutusse saadetakse posti „vastuvõtja varustatakse lukustatava postikotiga, mille üks võti on postiasutuses, teine rügemendi toimkonna kirjutaja käes. Posti vastuvõtmisel postiametnik paneb saadetised kotti ja lukustab selle.”⁴²⁹ Võimalik, et seda ei peetud sõjaväe keskasutuse jaoks kehtivaks, aga tõenäolisem, et seda postiametnikku sõjaväelasest usaldusväärsemaks pidavat sätet ei täidetud täht-tähelt ka mujal.

⁴²⁸ Kaitsevägede Staabi ülema ringkiri, 27.07.1933. ERA 507-1-97, L 232–234.

⁴²⁹ Sisemäärustik, § 721. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1927.

5.2.3. Telegraaf ja telefon

Saksa okupatsiooni lõppedes oli Eesti telefonivõrk, mis polnud eriti kõrgelt arenenud ka enne sõda (vaid kolm riiklikku keskjaama Tallinnas (1750 abonenti), Tartus (500) ja Narvas), oli Esimese maailmasõja järel üpris kurvas seisukorras. Saksa väed viisid lahkudes kaasa ka osa keskjaamade aparatuuri. Vabadussõja ajal olid telegraaf pikkade ja kullerpost lühikeste vahemaade jaoks usaldusväärsemaid ja olulisemaid sidevahendeid. Kui 1919. aastal saadeti Eestis 781 000 telegrammi, siis hiljem langes see arv seoses telefoniside arenguga oluliselt ja stabiliseerus 1930. aastatel 200 000 ja 300 000 telegrammi vahel aastas. Telefonikõnede arv tõusis jõudsalt – 1921 oli neid umbes 4,5 miljonit, 10 miljoni piiri ületati 1924, 20 miljoni piiri 1934 ja enne Teist maailmasõda tehti Eestis juba peaaegu 30 miljonit telefonikõnet aastas. Kaabelühenduste loomine teiste riikidega edenes visalt. Kuigi telefoniühendus Soomega töötas juba 1919. aasta jaanuaris, suudeti see teiste naaberriikide – Nõukogude Liidu ja Lätiga (viimase kaudu ka Leeduga) – luua alles 1924. aastal. Küllap see oli ka põhjus, miks kuni 15. märtsini 1923 oli Välisministeeriumi ja Eesti saatkonna Moskvas vahel käigus telegraafi otseliin ning nii ministeeriumis kui ka saatkonnas olid palgal „jusistid” – Hughes kiirtelegraafiaparaadi operaatorid.⁴³⁰ PTTV kulutused ühenduste loomiseks olid minimaalsed, liinid (Tallinn-Leningrad, Tallinn-Riia ja Tallinn-Helsingi merekaabel) olid saadud päranduseks tsaariajast, oli vaja teha vaid mõningaid juurdeehitusi.⁴³¹ Alates 1928. aastast oli võimalik helistada Läti kaudu Poola ja alates 1929 Soome kaudu Rootsi, Taani ja Norrasse. Murrang saabus pärast üle Läti ja Leedu kaudu ühenduse saamist Saksamaaga, mille kaudu saadi ühendus praktiliselt kogu Euroopa ja maailmaga.

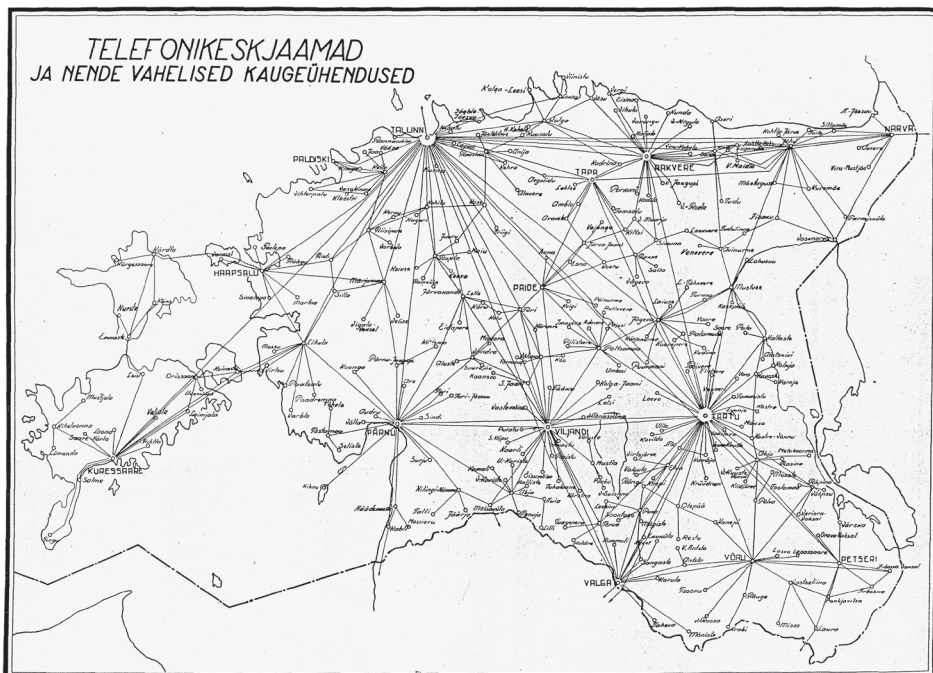
Vabadussõja ajal oli loomulikult kogu telefonivõrk vajadusel sõjaväe käsutuses, kuid hiljem hakati PTTV ja sõjaväe sidevõrke tasapisi lahutama. Rahuajal oli telefon ka sõjaväe operatiivside selgrooks. Kuni automaatjaamade kasutuselevõtni oli telefoneerimine eriti linnadevaheliste ehk kaugekõnede puhul üpris aeganõudev tegevus (vt lisa 22).

23. aprillil 1923 võeti Vabariigi Valitsuse poolt vastu *Seadlus sõjaside korraldamise kohta rahuajal*. Sõjaside võrgu väljaehitamine tehti ülesandeks Sõjaministeeriumile, kuid sõjaväe kasutusse pidi antama ka mõned PTTV liinid ja juhtmed, mida tuli kasutada kas koos PTTV-ga või eraldi.⁴³² Samal kuupäeval vastuvõetud „Korraldus kindralstaabi valitsuse ja postiametkonna vahekorra kindlaksmääramise kohta nende valitsemisel olevate telegraafi ja telefoniliinide tarvitamise asjus” nägi ette, et PTTV liinidel asuvad sõjaväele kasutada antud

⁴³⁰ VM administratiivosakonna direktor Raudteevalitsuse Eksploatatsiooni Ametile, 27.04.1932. ERA, 957-8-1740, L 2.

⁴³¹ Posti-telegraafi-telefoni ametkonna tegevuse ülevaade 1918–1934. Tallinn: PTTV, 1934, lk 10. A. Merilaid. Sidetehnika ajalooline areng: telegraaf, telefon, raadio, kaugnägemine, pilditelegraaf. Tallinn: autori kirjastus, 1938, lk 68.

⁴³² Seadlus sõjaside korraldamise kohta rahuajal, RT 1923, nr 61.

Joonis 18. PTTV sidevõrk enne Teist maailmasõda.

juhtmed peetakse korras PTTV poolt ning remontimise eest tasuvad PTTV ja Sõjamineisterium koos, proportsionaalselt vastavalt Sõjamineisteriumi kasutusse antud juhtmete pikkusele. Tallinnas pidi PTTV keskjaamadega otseühenduses olema kaks sõjaväe keskjaama, kõigis teistes garnisonide asupaikades üks sõjaväe keskjaam.⁴³³ Tõsiseks edasiminekuks sõjaväeside arendamisel oli Pagari tn 1 hoonesse 1924. aasta septembris üles seatud moodne Rootsi firma *L. M. Ericsson* telefonikeskjaam, selle 322-st maksimaalselt võimalikust abonendist 20 olid salajased ehk mittepealtkuulatavad. (Viimaste puhul kasutatud tehniline lahendus ei ole teada, tõenäoliselt tähendas see, et neilt numbritelt tehtavaid kõnesid ei saanud kuulda ega pealt kuulata keskjaamade personal.)⁴³⁴ Lisaks turvalisemale suhtlusele andis eraldi võrk võimaluse kiiremaks ühenduse saamiseks ja tagas side tsiviilasutustest sõltumata, ühtlasi polnud enam vaja PTTV-le tasuda iga räägitud minuti eest.

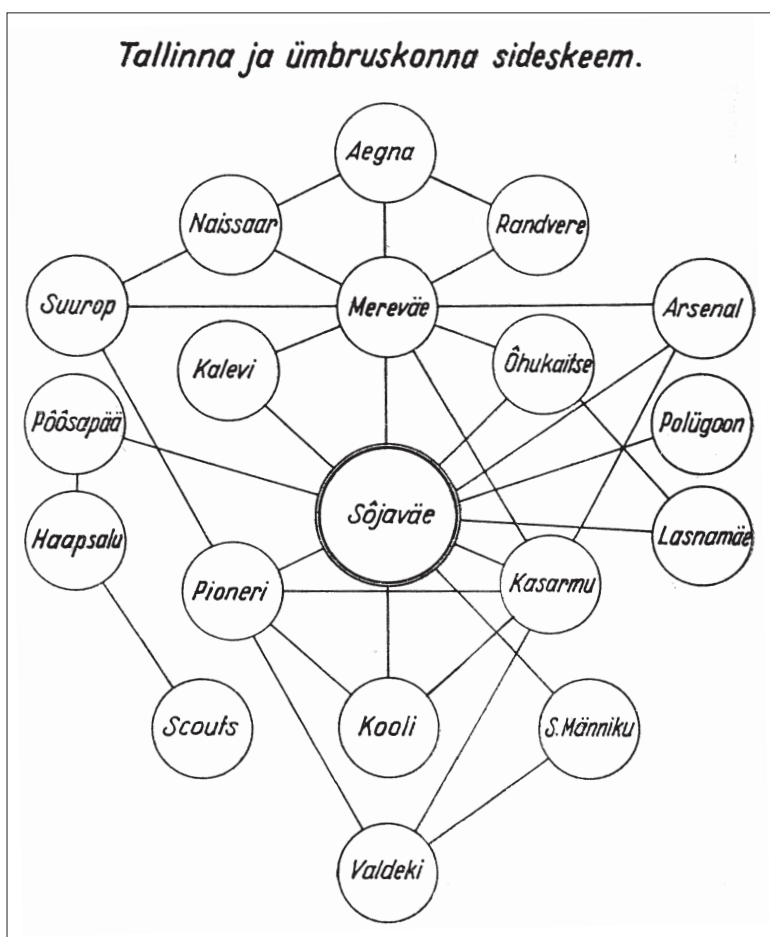
Väikeste muudatustega toimis kahest pooleldi integreeritud kaabelsidevõrgust koosnev süsteem kuni nõukogude okupatsioonini. 1925. aastal formuleeriti täpsemalt, millistel juhtudel ja mis asutusi võib sõjaväe sidevõrku ühendada

⁴³³ Korraldus kindralstaabi walitsuse ja postiametkonna wahekorra kindlaksmääramise kohta nende walitsemisel olevate telegraafi ja telefoniliinide tarvitamise asjus, RT 1923, nr 61.

⁴³⁴ Tallinna Sõjaväe telefoni keskjaama üldskeem, 1924. ERA, 495-12-892 (pagineerimata).

ning kadus PTTV võrguga ühendatavate sõjaväe keskjaamade arvu piirang.⁴³⁵ 1934. aastal täpsustati seadlust veelgi, sätestades muuhulgas, et PTTV võrgus võimaldatakse sõjaväele vabalt kaugekõnesid ja nende eest esitatakse arved väeosade või asutuste sideülematele ning täiesti uuena lisati § 15 – Kaitseametkonna sidevõrk võib tarbe korral olla ühenduses naaberriikide sidevõrkudega vastavate riikide kaitsevõrkude juhataste vahel sõlmitud kokkulepete alusel.⁴³⁶ Küllap oli tegu Eesti-Soome vahelise salajase merekaabli tagantjärele seadustamisega.

1939. aastal oli sõjaväe telefonivõrgus üle 40 keskjaama, neist pooled Tallinna ümbruses (sh neli Merekindluste keskjaama, vt joonis 19), kus võrk võis toimida ka PTTV-st täiesti eraldi. Lisaks sõjaväe ja Kaitseliidu numbritele kasutasid seda võrku mõned politsei, poliitilise politsei ja piirivalve abonendid, aga

Joonis 19. Sõjaväe telefonikeskjaamad Tallinna ümbruses 1939. aastal.

⁴³⁵ Sõjaside korraldamise seadlus, RT 1925, nr 119.

⁴³⁶ Kaitseametkonna sidevõrgu korraldamise seadlus, RT 1934, nr 72, art 603.

ka olulisemad infrastruktuuriga seotud asutused, nagu sadamad, raudteejaamad, postkontorid ja tuletornid. Ka suuremad sõjalaevad olid sadamas seistes kaabli kaudu võrgus ja omasid vaid neile kuuluvaid telefoninumbreid. Kokku oli abonente üle 1900.⁴³⁷ Pikemaid asulatevahelisi kaabelühendusi oli sõjaväe sidevõrgus ainult neli: Tallinn-Haapsalu, Rakvere-Tapa, Narva-Jõhvi ja Petseri-Irboska. Seega puudus turvalisem side kolmurgas Tallinn (Sõjavägede Staap, 3. diviisi staap), Tartu (2. diviisi staap) ja Rakvere (1. diviisi staap) ning 1. ja 2. diviisi vaheline telegraafiühendus toimus üldse üle Tallinna.⁴³⁸

Juba 1920. aastate esimesest poolest alates ehitas piirivalve telefonühendused lähimatest PTTV keskjaamadest piirivalvekordonitesse (kuhu liini rajamiseks puudus PTTV-l kommertshuvi), kuid iseseisvaks sidevõrguks neid telefoniliine lugeda ei saa, sest suuremate linnadega ja osaliselt ka kordonite vahel ühenduse pidamisel sõltuti täielikult PTTV võrgust.⁴³⁹ Eraldi teenistuslik sidevõrk oli Raudteevalitsusel, kuid see ei omanud rahu ajal riigisaladuse kaitse seisukohast olulist tähtsust.

Erinevalt raadiosidest oli telefonivõrk võimaliku vastase signaalluure eest üsna kaitstud. Toonased kõnepüüde jaamad võimaldasid küll kuni viie kilomeetri kaugusel asuvate sideliinide pealtkuulamist, kuid seda ainult soodsate tingimuste kokkulangemisel ja juhul kui liin oli ühejuhtmeline (st teise juhtmena kasutati maapinda) või halva isolatsiooniga.⁴⁴⁰ See oleks olnud hädavajalik sõja puhul, kui vastaste kaevikud on üksteise läheduses ja sideliinid kiiruga rajatud, kuid rahu ajal oli tegu võimalusega mõne üksiku piirivalvekordoni pealtkuulamiseks.

Omades füüsilist juurdepääsu sideliinidele, oleks see olnud tehniliselt täiesti teostatav – piisanuks sellest, kui ühendada suvalises kohas sideliini külge lisatelefon või telegraafiaparaat.⁴⁴¹ Praktiliselt oleks see olnud aga keerukas, kui mitte teostamatu. Oleks tulnud väga täpselt teada, milliseid liine ja millal pealt kuulata. Kaablite külge ühendatud lisajuhtmed oleksid suure tõenäosusega peagi avastatud – alatasa tuli ette sidekatkestusi ning nende leidmiseks oli tarvis liine üle vaadata – ja sealt oleks tarvitsenud lihtsalt lisajuhtmeid pidi edasi liikuda ning pealtkuulaja olekski käes olnud. Võimaliku 1. detsembri stiilis uue mäsasu või sõja korral oleks olnud palju tähtsam side katkestamine juhtmeid läbi lõigates, kui seal liikuva teabe teadasaamine – viimast poleks nagunii suudetud nii kiiresti edastada, et sellest kasu oleks.⁴⁴²

⁴³⁷ Sõjaväe telefonivõrgu abonentide nimestik. Tallinn: Sõjaväe Side väljaanne, 1939.

⁴³⁸ Sidekava sisekaitse puhuks, 23.12.1936. ERA, 526-1-148, L 12–14.

⁴³⁹ Piirivalve telefoni ühendused (kaart), 1924. ERA, 495-12-892, L 50.

⁴⁴⁰ Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 11.

⁴⁴¹ Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 77–78.

⁴⁴² See kehtib ühtviisi nii sõjaliste, tsiviil- kui ka raudteeametkonna teadete kohta – teadmine, et mingi väeosa tõstetakse jalule, mõni poliitilise politsei regionaalne haru peab kellegi arreteerima või et kuskil tuleb raudtee soomusrongide jaoks muust liiklusest vabastada, ei oleks aidanud selle tagajärgi vähendada. Küll aga oleks olnud kasulik, kui seda teavet ei saa edasi anda.

Riigisiseselt oli olukord halvem – telefonikõnede pealtkuulamine sidetöötajate poolt ei olnud mitte ainult tehniliselt võimalik, vaid neil oli suisa kohustus seda pisteliselt teha, et veenduda, kas kõne kostvus on hea ja kas abonendid pole unustanud kõne lõpu signaali anda ega hoiu liini asjatult kinni (vt lisa 23)! Sõjaväes pidi selline liinile lülitumine toimuma kolm minutit pärast kõne algust.⁴⁴³ Krüpteeritud teadete edasiandmine telefoni teel oli aga raske ja aeglane.⁴⁴⁴ Suhteliselt viletsa kuuldavuse – ja halb kuuldavus oli pigem reegel – korral võis pikkade pealtnäha seosetute numbri- või tähejadade ettelugemine tõepoolest olla keeruline ja põhjustada ohtralt vigu. Mõnevõrra paranes olukord seoses automaatkeskjaamade kasutuselevõttuga, kus kõnede pealtkuulamiseks puudus ametialane vajadus ja see oli ka tehniliselt keerukam. Esimene 1000 numbriga *L. M. Ericssoni* automaatkeskjaam hakkas Tallinnas tööle 1929. aastal ja automatiseerimine jätkus 1930. aastatel kiires tempos.⁴⁴⁵ Teise maailmasõja alguseks oli PTTV võrgus umbes 28 000 abonenti ja neist vähem kui kolmandikku teenindasid automaatkeskjaamad.

Kuigi PTTV töötajate usaldusväärsus aastatega tõusis, ei saanud selles alati kindel olla. 1919. aasta suvel tööle asunud Tallinna telefonivõrgu ülem on mälestustes esialgsest personalist rääkides tunnistanud, et „olukord tegi päris hirmu”, kuna: „Töolistest enamik oli enamlusmeelne. [...] Eksploatatsioonikoosseis oli samuti distsiplineerimata, mida iseäranis kujukalt iseloomustab järgmine juhtum. Landesvääriga lahingute löömise ajal oli kaugejaama kommunaatoritel teeniv naisametnik Kõiv mingi väärteto korda saatnud, mida just, ei mäleta. Kui olin teda välja kutsunud suuliseks seletuse andmiseks, sai ta nii ägedaks ja üleolevaks, et hakkas manama Eesti riiki ja ähvardama võrgu ülemat juhuks, kui eestlased Võnnu all nässu lüüakse.” 18 aastat hiljem nentis telefonivõrgu ülem aga rahuldustundega, et „nii tehniline kui ka eksploatatsiooni koosseis ei jäta enam midagi soovida.”⁴⁴⁶ Vähemalt üks tõenäoliselt Nõukogude Venemaaga koostööd teinud isik – Manivald Hendrikson *alias* Martin Bekka – teenis juba iseseisvusaja alguses Tallinnas ka sõjaväetelefonistina.⁴⁴⁷

Kuigi Side-eeskirjas oli öeldud, et „telefonikõnelused olgu valitud, sest nende saladus pole kunagi kindlustatud,”⁴⁴⁸ esines distsipliini probleeme telefoni kasutamisel ka sõjaväelaste hulgas. Detsembris 1939, seega pärast

⁴⁴³ Side-eeskiri. I osa. Sideüksuste erialane ettevalmistamine. Tallinn: Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, 1932, lk 53.

⁴⁴⁴ Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 12.

⁴⁴⁵ A. Otto. Automaat-telefonikeskjaamad Tallinnas ja Nõmmel. // Tallinna telefonivõrk 50 a. Tallinn: Tallinna telefonivõrk, 1937, lk 201–211.

⁴⁴⁶ J. Martens. Ülevaadet Tallinna telefonivõrgu arengust 1887.–1937. a. // Tallinna telefonivõrk 50 a. Tallinn: Tallinna telefonivõrk, 1937, lk 196–197.

⁴⁴⁷ Alo Lõhmus, Tiit Noormets. Vene spioonide jaht Eesti sõjasaladustele algas kohe pärast Vabadussõda. // Postimees, 27.09.2008.

⁴⁴⁸ Side-eeskiri. I osa. Sideüksuste erialane ettevalmistamine. Tallinn: Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, 1932, lk 90. Võimalik, et silmas peeti pigem sõjaaega, kuna peamise ohuna toodi välja vastase kõnepüüdeaparaadid.

Punaarmee baasivägede sisenemist Eestisse, pidas Sõjavägede Staabi ülem vajalikuks juhtida ringkirjaliselt väekoondiste ja asutuste ülemate tähelepanu mitmesugustele väärnähetele sõjaväes:

„Alahinnates telefonikõneluste pealtkuulamise võimalusi, püütakse ajada telefoniteel isegi täitsa salajase iseloomuga asju. Telefonikõnede kurjasti tarvitamine rahualal võib muutuda halvaks harjumuseks ka sõja olukorras, mis on täitsa lubamatu nähe ja mida tuleb vältida iga hinna eest. Sama tuleb silmas pida ka lahtise telegraafitöö kohta.

Sageli ei tingi salajaste teadete edasiandmisel avaliku telefoni- või telegraafihenduse kasutamist niivõrd küsimuse kiire iseloom, kui teatud mugavus, et pole vaja šifreerida või kirja redigeerida. On olnud juhtumeid, kus mõned isikud nõuavad mitmesuguste teadete edasiandmist kõige kiiremas korras, ehkki teated oma iseloomult töö ja juhtimise huvides võiksid olla saadetud kirjalikult ning perioodiliselt teatud ajavahemiku järgi.⁴⁴⁹

Seega võib traatsidet pidada riskifaktoriks riigisaladuse kaitsel. Mõnevõrra maandas siiski ohte ülemate kontroll alluvate üle nii PTTV, eriti aga sõjaväe keskjaamades. Samuti ei saanud telefoni teel edasi anda mahukaid dokumente ning mobilisatsiooni puudutavates küsimustes ei olnud rahu ajal üldjuhul kiiret. Riigisaladuse kaitsel aitasid kaasa ka kõrgemate staapide *Hughes* või *Teletype* kiirtelegraafimasinad, mille kasutamisel pidid sõnumid samuti olema krüpteeritud, kuid mille info edasiandmise kiirus oli selline (ca 150 tähemärki minutis), et isegi lahtise teksti puhul poleks inimene seda vastu võtta suutnud.⁴⁵⁰

5.2.4. Raadioside

Paiksete objektide vahel oli traatside mugavam ja turvalisem sidemoodus kui võõrriikides potentsiaalselt jälgitav raadioside, kuid lennukite ja laevade puhul ei olnud sellele palju alternatiive. Riigisaladuse kaitse seisukohast sõltub raadioside võrkude turvalisus kasutusel olevatest krüpteerimismeetoditest, millest tuleb juttu järgmistes alapeatükkides, siinkohal vaadeldakse lühidalt tehnilist poolt ja võrgu tihedust.

Tsiviillaevade ja lennukitega peetav raadioside ei omanud riigisaladuse kaitse aspektist rahu ajal tähtsust. Kuid PTTV kasutas raadiotelegraafi alternatiivina tavalisele telegraafile ka suhtluses teiste riikidega. 1923. aastal valminud Haapsalu saatejaam võimaldas telegraafisidet Saksamaa, Inglismaa, Rootsi ja Taaniga ning üle nende ka muude riikidega. Vastuvõtijaam asus Nõmmel ning telegrammide saatmise ja vastuvõtmise tehniline töö Tallinna peatelegraafikontoris Vene tänaval.⁴⁵¹ Kuna sel teel saadavad ja saadetavad telegrammid olid

⁴⁴⁹ Sõjavägede staabi ülema ringkiri, 08.12.1939. ERA, 495-12-112. L 168–168p.

⁴⁵⁰ Parimaid telegrafiste peeti võimeliseks võtma vastu 100–120 kirjamärki minutis. Vt R. Tomback. Sideüksuste mehhaniseerimine.// Sõdur 1938, 35/36, lk 870.

⁴⁵¹ Posti-telegraafi-telefoni ametkonna tegevuse ülevaade 1918–1934. Tallinn: PTTV, 1934, lk 11.

võõra raadioluure poolt püütavad, võis siin olla teatud riske teistes riikides asuvate Eesti esindajatega vahetatavate diplomaatiliste teadete puhul. Teoreetiliselt oleksid need pidanud olema nagunii krüpteeritud, kuid sellest ei peetud alati kinni.

Eesti sõjavägi varustati raadioaparatuuriga järk-järgult. Vabadussõda alustati ilma igasuguse raadiosideta, Tallinna Sädetelegraafi jaam Kopli tänaval sai töökorda 1919. aasta aprilli alguses ja sõja lõpus oli suhtlemiseks välismaaga ja sõjalaevadel kasutuses juba kaheksa raadiojaama ning teist samapalju ladudes tagavaraks (arvestamata lennukiraadiojaamu, mida samuti ei kasutatud).⁴⁵² 1925. aastaks olid sõjaväe raadiojaamad lisaks Tallinnale töös veel Tapal, Rakveres, Pärnus, Tartus, Narvas, Valgas, Võrus ja Petseris ning pidasid omavahel sidet kolm korda päevas, Tallinn andis kutsungeid igal täistunnil.⁴⁵³ See side koosnes peamiselt kutsungite vahetamisest ja valmisoleku kontrollist ning vähemalt tavaolukorras seal salajase info vahetamist ei toimunud. 1936. aastaks olid neile lisandunud veel raadiojaamad Viljandis, Haapsalus, Kuressaares, Merejõudude Staabis Tallinnas, Õhukaitse staabi jaam Lasnamäe lennuväljal ning 1. ja 2. üksiku lennuväedivisjoni jaamad vastavalt Rakveres ja Tartus. Aastaringelt olid töös veel Merekindluste raadiojaamad Naissaarel, Aegnal ja Suurupis ning Vaindloo mereside postis. Ainult navigatsiooniperioodi vältel töötavad raadiojaamad olid olemas kaheksal merejõudude laeval ja ühel piirivalvelaeval.⁴⁵⁴ Seega oli sõjaväel olemas PTTV-st täiesti sõltumatu sidevõrk, suur osa selle jaamadest oli kuuldav ka väljaspool Eestit.

1933. aasta märtsis kinnitati otsus raadioside reformi läbiviimiseks sõjaväes. See nägi maaväes ette ülemineku peamiselt lühilainele, mis oli toona tehnika viimane sõna ja võimaldas oluliselt vähendada sideks vajalikku energia kulu (st ka kaasas veetavate akude mõõtmeid ja kaalu). Kõrgema juhtimistaseme (diviisid ja brigaadid) jaoks ettenähtud 12 raadiojaama jõudsid Eestisse 1939. aasta suvel. Diviisidele mõeldud autoraadiojaam, mida osteti Saksamaalt kuus komplekti, *Telefunken S 355 Bs*, oli telefonirežiimis kasutatav 500 ja telegraafi-režiimis 1000 kilomeetri raadiuses. Kuigi kuuldav naaberriikides, muutis teda mõneti turvalisemaks kasutatud moodne tehnoloogia – kiirkirjutusmasin ja pilditelegraaf aerofotide, kaartide jms edasiandmiseks (tänapäeval nimetatakse seda faksiks).⁴⁵⁵

Enne Teist maailmasõda kõige arvukamalt kasutuses olnud jaam oli jalaväerügementidele ja suurtükiväegruppidele Eestis konstrueeritud ja toodetud portatiivne lühilaine raadiojaam tüüp „D”, mis omas tegevusraadiust telegraafi režiimis 30 km ja telefonirežiimis 10 km.⁴⁵⁶ Rahuaegsete õppuste käigus ei olnud

⁴⁵² Toe Nõmm. Eesti kaitsejõudude raadioside. // Tehnika ja Tootmine 1992, 7, lk 43.

⁴⁵³ Sv. Raadio jaamade side seisukord, 05.05.1925. ERA, 495-12-892, L 27.

⁴⁵⁴ Kaitseväe raadiojaamade tegevuskava rahuajal, 01.12.1936 (kehtiv alates 15.12.1936). ERA, 638-1-170, L 82–83p.

⁴⁵⁵ Toe Nõmm. Eesti kaitsejõudude raadioside. // Tehnika ja Tootmine 1992, 7, lk 44–46.

⁴⁵⁶ Raadiojaam tüüp D (1934. a. mudel): Kirjeldus ja käsitamine. Tallinn: Sidepataljoni väljaanne, 1935, lk 3.

niisugune raadiojaam tavaliselt Nõukogude raadioluurele kuulatav (kuigi oleks seda olnud lahingkontakti korral sõjas).

Mereväes võeti 1920. aastatel kasutusele Saksa firma *Dr. Erich F. Huth G.m.b.H.* raadiojaamad, mis töötasid kesklainealal. Selles osas ei toonud muutusi ka 1933. aasta reform ning mereväe ja sõjalaevade raadiojaamade saatelaine pikkuseks jäi endiselt 500–1000 meetrit.⁴⁵⁷ Viimatist asjaolu arvestades telliti ka uute allveelaevade raadiovarustus. See kujutas teatud probleemi riigisaladuse kaitse seisukohast, sest erinevalt lühilainest, mille peilimiseks toona maailmas alles tehnoloogiat välja töötati, on kesklainet kergem raadiogoniomeetriaalsete jaamadega peilida. Sõjalaevade puhul aga võibki tihti nende edastatava sõnumi sisust vaenuliku luure jaoks olulisem olla laeva asukoht. Eriti kehtib see allveelaevade kohta, mille mõte ongi nende varjatus ja seeläbi üllatusmomendi loomine.

Raadiosidet kasutasid suhtlemiseks ka õhus viibivad sõjalennukid. Esimesed sellised katsed viidi läbi 1922. aasta suvel, kuid ajakohane kvaliteet saavutati alles pärast *Dr. Erich F. Huth G.m.b.H.* saatjate⁴⁵⁸ ostmist, mida paigutati seitse tükki luurelennukitele *H. Potez 25*. Kuus moodsat *Marconi's Wireless Telegraph Co Ltd.* jaama, mis võimaldasid juba kahepoolset sidet ja telefonirežiimi kasutamist, soetati 1932. aastal.⁴⁵⁹ Riigisaladuse kaitse seisukohast ei omanud lennukitega peetav side olulist tähtsust, sest selle teatavaks saamine võõrriigile ei oleks suurt kahju kaasa toonud. Kuigi telegraafirežiimil töötades pidi side olema lühiduse huvides kodeeritud,⁴⁶⁰ ei oleks turvalisust tagavate krüptosüsteemide kasutamine lennuki lahtises kokpitis kõne alla tulla saanud.

Erinevalt telefonist tuli raadioside alati krüpteerida, see oli ka põhjus, miks üldiselt eelistati suhtlemisel telefoni. Isegi kui kasutati raadiotelefoni ja räägiti kasutades koodi, oli info edasiandmise kiirus vähemalt neli korda madalam tavalise teksti kasutamisest.⁴⁶¹

Edastatavad telegrammid, nii raadio teel kui ka kaableid pidi, jagunesid kolme kategooriasse: ametlikud (millega asutused ja juhid vahetavad omavahel sisulist infot), teenistuslikud (millega sideüksused korraldavad oma tööd) ja õppetelegrammid.⁴⁶² Riigisaladuse kaitse osas olid kõige sensitiivsemad ametlikud telegrammid, mille hulk rahu ajal ei olnud suur. Siiski võisid väärtuslikku infot vastase raadioluurele anda ka teenistuslikud ja õppetelegrammid. Kuigi

⁴⁵⁷ Vt ka Kv. sõjaaegse raadio sidevõrgu kava. ERA, 498-14-391, pagineerimata.

⁴⁵⁸ Toona saidki lennukid ainult edastada infot maal paiknevatele jaamadele, aga mitte ise teateid vastu võtta.

⁴⁵⁹ Toe Nõmm. Eesti suurtükivägi 1918–1940. Relvastus ja ülesehitus. // Laidoneri Muuseumi aastaraamat (4) 2004. Tallinn: Laidoneri Muuseum, 2005, lk 126–128.

⁴⁶⁰ Ühtki sellist koodi pole õnnestunud leida, kuigi on säilinud viited „X koodile” ja „Lennuväe koodide raamatule” (kummagi puhul pole selge, et need oleksid olnud suhtlemiseks lennukitega). Nimestik kapten A. Isotammelt kapten P. Juhalaile üle antud Õhukaitse Staabi side ala T. Salajaste dokumentide peale. ERA, 526-1-158, L 3.

⁴⁶¹ A. Kalm. Raadioside jalaväertegemendis. // Sõdur 1939, 18, lk 407–408.

⁴⁶² Side-eeskiri. I osa. Sideüksuste erialane ettevalmistamine. Tallinn: Kaitsevägeade Staabi VI osakonna väljaanne, 1932, lk 42.

raadioluure ülim eesmärk on side dekrüpteerimine piisavalt kiiresti, et seda saaks arvestada otsuste tegemisel, võimaldab ka raadiojaamade kutsungite, asukohtade, saatesageduste ja vahetatavate sõnumite arvu ning nende näitajate muutumise pidev jälgimine teha järeldusi sõjaväe paiknemise, juhtimisstruktuuri ja kohati isegi kavatsuste kohta.

Nagu näitab Punalipulise Balti Laevastiku luureosakonna ülevaade, siis Nõukogude raadioluure töötas eespool mainitud probleemide selgitamise kallal ning oli kursis vähemalt raadiojaamade arvu, kaldajaamade asukohtade, laine-pikkuste ja kasutatud krüptosüsteemide väliste omadustega. Ülevaates Eesti mereväe radistidele antud hinnang oli tunnustav: „Side töötab kiiresti, radistide tegevus on täpne ja enesekindel, kogu raadioteadete vahetus toimub, nagu ette nähtud, šifreeritult.”⁴⁶³

5.2.5. Optiline side

Optiline side tähendab teadete edasiandmist nähtavate signaalidega. Riigisaladuse kaitse seisukohast oli neil rahu ajal tähtsust ainult mereväes laevade omavahelisel või laevade ja mereside postide vahelises suhtluses. Võimalusi selleks on kolm: tähti tähistavad signaallipud, mis heisatakse laeva masti või vastavasse spetsiaalsesse masti mereside posti juures; signaliseerib mõlemas käes lippu hoidev madrus või sõdur (nimetati ka semaforiks); prožektoril vilgutamisega morsetähestiku edasiandmine. (Lahinguolukorras võisid ka maaväed kahte viimast kasutada, lisaks neile veel näiteks signaalarakette – neid tarvitati Eestis ainuüksi rahuajaks väljaõppes aastast 10 000–12 000⁴⁶⁴. Lennukite jaoks oma positsioonide äratuntavaks muutmiseks tähistati neid signaallinadega – käesoleva töö mõistes sellel tähtsust ei ole, võib vaid mainida, et signaallinade kasutamine vastase õhuülekaalu juures oleks olnud pigem ohtlik, juhtides vastase tähelepanu läheduses asuvatele staapidele.)

Kuigi mainitud vahendid olid primitiivsed, õpetati ja kasutati optilist sidet vaadeldaval perioodil kõigis laevastikes, sest toonane raadioside oli ebakindel. Kõige keerukamaid sõnumeid võimaldasid kõige kiiremini edasi anda signaallipud ja neid võis edukalt kasutada, kui päeval ajal tegutses koos rohkem kui üks laev.⁴⁶⁵ Eesti puhul oleks seda võidud teha näiteks miinide traalimisel või veeskamisel ning erinevalt raadiosidest ei oleks lipud vaenuliku raadioluure tähelepanu äratanud. Mereside postide esmaseks ülesandeks oli küll teiste

⁴⁶³ Военно-морские силы Эстонии и Латвии. Военмориздат, 1939. Publitseerinud: Алексей А. Гайдук. Оценка вооруженных сил Эстонии разведотделом КБФ СССР в 1939 году. // Baltfort, 2, 2010, lk 58.

⁴⁶⁴ Toe Nõmm. Eesti suurtükivägi 1918–1940. Relvastus ja ülesehitus. // Laidoneri Muuseumi aastaraamat (4) 2004. Tallinn: Laidoneri Muuseum, 2005, lk 134.

⁴⁶⁵ Näiteks kasutas seda sidemoodust edukalt 9. aprillil 1940 Norra Kristiansandi rannakaitsega lahingu pidamisel ja sadamasse tungimisel Saksa laevastik. Geirr H. Haarr. The German Invasion of Norway. Barnsley: Seaforth Publishing, 2011, lk 210.

riikide sõjalaevade jälgimine, kuid raadioside probleemide korral oli laevadel võimalus nende lähedusse sõites Tallinnast korraldusi saada või teateid edasi anda. Mereside poste oli 1930. aastatel 14 tuletornis – Narva-Jõesuu, Vaindloo (Stenskär), Mohni (Ekholm), Keri (Kokskär), Naissaare, Suurupi ülemine, Pakri (Packerort), Osmussaare (Odensholm), Vormsi (Saxby), Ristna (alumine Dagerort), Vilsandi (Filsand), Sõrve (Zerel), Ruhnu (Runö) ja Viirelaiu (Paternoster) – ning Põõsaspea (Põõsapää) neemel, Toolse linnuse varemete juures ja Haapsalus.⁴⁶⁶ Kõigil, ka saartel paiknevatel mereside postidel oli telefoniühendus, kuid ainult kuus olid ühendatud otse sõjaväe telefonivõrku (Keri, Naissaare, Suurupi, Pakri, Põõsaspea ja Haapsalu).⁴⁶⁷ Ülejäänud postid pidid osaliselt kasutama PTTV kaableid ja seepärast – vähemalt määrustiku järgi – kasutama teadete edasiandmiseks „Mereside koodi” või muid sõjaväe krüpteerimislahendusi.

Optilised signaalid olid küll kõigile nähtavad, kuid kuna nende nähtavuskaugus oli nii piiratud, et võõrad sõjalaevad ei oleks saanud neid märkamatuult jälgida (erand ehk ainult öine prožektoriga signaliseerimine, mis võis laeva asukoha reeta), võib seda riigisaladuse kaitse seisukohast pidada turvaliseks teadete edastamise viisiks.

5.2.6. Sidetuvid ja sidekoerad

Lühikest aega õpetati Eestis välja ka sidetuvisid ja sidekoeri, kui aastatel 1924–1934 oli Sidepataljoni koosseisus struktuuriüksusena Sidetuvide baas.⁴⁶⁸ Nendele sideliikidele oli tegelikult vähe rakendust ja kindlasti ei olnud nad sõjaaegse väliside vajadusi arvestades oma hinda väärt. Vaatamata suurele hulgale probleemidele olid mõlemal ka omad vaieldamatud eelised.

Kurioosel kombel on sidetuvid vaheltvõtmise seisukohast kõige turvalisem sideliik üldse. Nende avastamine on raske ja nende allatulistamine on praktiliselt võimatu. Ainuke toona kasutatav vastutegevus oli vastase sidetuvide tegevuse märkamisel võltstuvilate ja sööda väljapanek, mis aga oli korralikult väljaõpetatud tuvide püüdmiseks lootusetu üritus.⁴⁶⁹ (Sellegipoolest polnud tegu täiusliku sideliigiga – see sai toimuda ühesuunaliselt; tuvila asukoha muutmisel tuli linde sellega harjutada; sai saata ainult lühikesi sõnumeid; tuvidele olid ohtlikud röövlinnud ja nende kasutamise võimalus sõltus ilmastikust.)

Sidekoerad olid mõeldud kasutamiseks ainult lahingolukorras eesliini üksustes, kui virgatsite kasutamine on vastase tule tõttu häiritud. Nende maksimaalseks tegevusraadiuseks peeti viit kilomeetrit, mille läbimiseks kulus koeral

⁴⁶⁶ Jaan Vali. Eesti tuletornide ajalugu. Tallinn: Tulepaak OÜ, 2011, lk 142–151, 177–181.

⁴⁶⁷ Sõjaväe telefonivõrgu abonentide nimestik. Tallinn: Sõjaväe Side, 1939.

⁴⁶⁸ Hanno Ojalo, Reet Kõrver. Raua tänava lahing: Sidepataljoni vastuhakk 21. juunil 1940. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, 2010, lk 20, 23, 28.

⁴⁶⁹ Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 79.

ainult 12 minutit⁴⁷⁰ – st oluliselt vähem kui inimesel sama maa läbimiseks ja vähem, kui oleks kulunud ka lühikese teate krüpteerimiseks, raadiojaamade vahelise ühenduse saamiseks, teate raadio teel edasi andmiseks ja dekrüpteerimiseks.

Nii sidetuvisid kui -koeri oli plaanis kasutada lahingolukorras taktikaliseks sideks, seega suhteliselt madala taseme info vahetamiseks. Riigisaladuse kaitse seisukohast puudus neil tähtsus.

5.2.7. Virgatslennukid

Seda sidevormi oli plaanis rahu ajal kasutada kiirete teadete edasiandmiseks ainult juhul, kui kaabelsidet ega raadiosidet ei saa mingil põhjusel kasutada.⁴⁷¹

Kõige lihtsam lahendus oli, et lennuk võtab edastatava teate pardale ja lendab ühe staabi juures asuvalt lennuväljalt teise staabi juures asuvalle lennuväljale. Kui teate vastuvõtmise paigas lennuvälja ei olnud või polnud aega maandumiseks, võis vastavas konteineris visketeate lennuki lahtisest kokpitist selleks maapinnal tunnuslinadega tähistatud koha suunas visata. Konteiner oli selle lihtsamaks leidmiseks varustatud pikkade mitmevärviliste lintidega.⁴⁷² Maakonnalinnade garnisonide juures olid „teatepaketi mahaviskamise kohad” kindlaks määratud juba 1925. aastal, maandumisvõimalus oli siis lisaks Tallinnale veel Tartus, Rakveres, Jõhvis, Valgas (Laatre) ja Võrus (Vana-Nursi).⁴⁷³ Maandumisväljade arv suurenes hiljem tunduvalt.

Sarnaselt sidetuvidega oleks tegu olnud sisuliselt vaheltvõtmist välistava sidemoodusega, samas oleks selle kasutamine sõjaolukorras vastase suure õhuüleoleku korral olnud riskantne, kui mitte võimatu. Virgatslennukiga oleks olnud võimalik kohale toimetada mahukaid dokumente ning erinevalt telegraafist ja (kuni piltide edasiandmist võimaldavate *Telefunken S 355 Bs* jaamade saabumiseni) ka raadiosidest oleks saanud edastada skeeme, kaarte aerofotosid vms. Kuigi Eesti ressurss sõjalennukite osas oli piiratud, oleks sellest piisanud side organiseerimiseks olulisemate linnade ja/või staapide vahel.

1928. aastal olid sisse seatud ka linasignaaliid – lennukitele märguandmiseks maapinnale kinnitatud valged linad (lumekatte korral tumedad). Numbrite märgid anti edasi kolme riskülikukujulist lina kasutades, suurtükiväe signaalid lisaks kolmele riskülikule ka ühte poolsõõri ja ruutu kasutades ning jala- ja ratsaväe signaalid kahte riskülikut, sõõri, poolsõõri ja kolmnurka kasutades.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ A. Traksmann, J. Lukas, M. Haber. Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele. Tallinn: Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, 1933, lk 204.

⁴⁷¹ Sidekava sisekaitse puhuks, 23.12.1936. ERA, 526-1-148, L 17.

⁴⁷² Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 27.

⁴⁷³ Instruktsioon side korraldamise kohta pealinna ja maakondade karnisonide vahel sõjaväe lennukite abil, 17.12.1925. ERA, 496-4-173, L 26–42.

⁴⁷⁴ Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 109–115.

5.3. KRÜPTEERIMISVIISID

Salakiri e. krüptograafia – kiri, mille algtekst on muudetud kokkulepitud viisil mitteamjaosalistele mitte midagi ütlevaiks kirjatahtedeks, numbrieks või erimärkideks.

Eesti Entsüklopeedia, 1936

5.3.1. Ülevaade definitsioonidest

Peale laialivalguva tähendusega sõna „salakiri” pärineb krüptograafiaalne sõnavara eesti keeles võõrkeeltest, selle kasutamisel ei oldud järjekindlad ei vaadeldaval perioodil ega ole seda oldud ka hiljem. Samasugune segadus valitseb ka teistes keeltes. Peamiselt tuleneb see sellest, et sõnu kood ja šifffer tarvitatakse vaheldumisi sünonüümidena, kusjuures mõlemat väljendit arvatakse haaravat enda alla kaht põhimõtteliselt erinevat krüpteerimisviisi. Käesolevas töös vaadeldaval perioodil valitses dokumentides nende sõnadega segadus.

Valdkonna teaduslikuks käsitlemiseks on vajalik definitsioonide selgus ehk antud juhul kattuvuste välistamine. Allpool esitatud mõisted on kõik nende alltoodud tähenduses käibel, kuid paraku mitmetähenduslikuna. Mõistete defineerimisel on võimaluse piires lähtunud kolmest autoriteetsemast allikast, nendeks on: *Eesti Entsüklopeedia* (1932–1934), sõjaväe *Side-eeskirja* II osa (1928) ja *šifri käsiraamat* (1935). Eesti keeles on hiljem ilmunud ka vaadeldava perioodi ühe väljapaistvama krüptoloogi Artur Normaku⁴⁷⁵ kirjutatud käsiraamatust lähtuv Nicolai Liventhali raamat, mida on samuti kasutatud.⁴⁷⁶ Mõistetes leiduvad tüved pärinevad kreekakeelsest sõnast *krüptos* (κρυπτός – sala, peidetud) ning prantsuse keelsetest sõnadest *chiffre* (arv, salakiri, algselt araabia keelest pärinev sõna *šifr* – null) ja *code* (seadustekogu, ladina keeles *codex* – raamat).

avamine – krüpteeritud teksti arusaadavaks muutmine, kasutades vastavat šifrit, koodi või mehhaanilist krüpteerimisvahendit ja võtit

dekodeerimine – teate avamine koodi kasutades

dekrüpteerimine – krüpteeritud teate avamine

dešifreerimine – šifreeritud teate avamine

kodeerimine – teate krüpteerimine koodi kasutades

kodeeritud teade – teade, mis on krüpteeritud kasutades koodi

kompromiteeritud krüptosüsteem – osaliselt või täielikult murtud krüptosüsteem

⁴⁷⁵ Teine väljapaistev krüptoloog oli kapten Olev Õun.

⁴⁷⁶ Nicolai Liventhal. Krüptoloogia ja salaluure. Tallinn: Perioodika, 1994. Eesti keeles on tõlkena samal teemal ilmunud veel: Stephen Pincock, Mark Frary. Koodimurdja: Salajase sidepidamise ajalugu. Tallinn: Koolibri, 2007. Raamatut võib soovitada üksnes esmaseks tutvuseks valdkonnaga, sest kuigi tõlkija Tarmo Lilleoja on teinud head tööd, peegeldab raamat paratamatult originaalis esinevaid terminoloogilaseid segadusi.

kood – krüptosüsteem, kus iga teate sõna, lauseosa vm element asendatakse ühepikkuse numbri või tähekombinatsiooniga; nii riigiasutuste, sõjaväe kui eraettevõtete poolt kasutati ka koodi, kus sõnad, lauseosad jm asendatakse numbri või tähekombinatsiooniga teate lühemaks muutmiseks

kordumatu numbrijada – suvalistest numbritest koosnev jada, mida kasutatakse ülekrüpteerimiseks; kui sellist jada kasutati vaid üks kord (*one time pad* – OTP), muutis see murdmise võimatuks

krüpteerimine – teate arusaamatuks muutmise kõrvalistele isikutele

krüptograaf⁴⁷⁷ – isik, kelle töö on teadete krüpteerimine ja krüptogrammide avamine

krüptogramm – teade, mille sisu on edasiandmise ajaks muudetud kõrvalistele isikutele arusaamatuks ehk krüpteeritud

krüptoloog – krüptoloogia teadlane, aga ka isik, kelle töö on krüptogrammide murdmise

krüptoloogia – teadus teadete arusaamatuks muutmise kõrvalistele isikutele

krüptosüsteem (krüpteerimissüsteem) – šifffer või kood või mehhaaniline krüpteerimisvahend, koos vajalike võtmetega

mehhaaniline krüpteerimisvahend – vahend (lükati või ketas), mida kasutatakse selle erinevaid osi liigutades teate krüpteerimiseks

metsik täht või number – krüptogrammi lisatud tähed ja numbrid, mis ei oma mingit sisu ja peavad muutma murdmise keerulisemaks

murdmise – krüpteeritud teksti arusaadavaks muutmise, ilma vastavat šifrit, koodi või mehhaanilist krüpteerimisvahendit ja võtit omamata

šifffer⁴⁷⁸ – krüptosüsteem, milles iga teate täht asendatakse muu tähe või numbriga (asendusšifffer) või kus muudetakse tähtede järjekorda teates (ümberpaigutusšifffer)

šifreerimine – teate krüpteerimine šifri abil

šifrogramm – teade, mis on krüpteeritud, kasutades šifrit

võti – šifriga töötamiseks vajalik sõna või tähejada, mida saab perioodiliselt asendada

ülekrüpteerimine – krüpteeritud teksti teistkordne krüpteerimine turvalisuse tõstmiseks⁴⁷⁹

Krüptosüsteemide turvalisuse hindamisel on lisaks Normaku ja Liventhali raamatutele kasutatud ka oluliselt põhjalikumalt väljaannet, väljapaistva Ameerika Ühendriikide krüptoloogi William F. Friedmani aastatel 1939–1941 ilmunud neljaosalist käsiraamatut, mis oli oma ilmumise ajal salastatud. Käesolevas töös

⁴⁷⁷ Vaadeldaval perioodil kasutati ka tähenduses mehhaaniline krüpteerimisvahend.

⁴⁷⁸ Vaadeldaval perioodil kasutati ka tähenduses krüptosüsteem, mehhaaniline krüpteerimisvahend ja krüptogramm.

⁴⁷⁹ Praktiline näide selle kohta on alapeatükis 5.3.6.1.

vaadeldava ajavahemiku kohta on kõnesolev raamat siiani parim mitte-mehhaanilisi krüptosüsteeme käsitlev teoreetiline materjal.⁴⁸⁰ Kasutatud on ka teisi varasemaid Ameerika Ühendriikide käsiraamatuid.⁴⁸¹

5.3.2. Krüpteerimise kasutamisest Eestis 1918–1940

Vaadeldaval perioodil kasutati Eestis praktiliselt kõiki tolle aja levinuimaid krüpteerimisviise. Pilt oli kirju mitte ainult kogu perioodi lõikes, vaid ka igal suvalisel ajahetkel. Näiteks 1928. aastal asjaajamist üle andes pidi 1. diviisi informatsiooniohvitser üle andma kuus erinevat šifrit ja koodi, kusjuures neist igauhe puhul oli täpselt defineeritud, kellega ja millal sidepidamiseks neid kasutada (vt lisa 24) ja see oli ainult väike osa hetkel riigis kasutusel olnud krüptosüsteemidest. Näiteks 1940. aastal oli ainuüksi merejõududes korraka kasutusel kuus erinevat koodi ja šifrit ning üks mehhaaniline krüpteerimisvahend.⁴⁸²

Kõige rohkem oli krüptosüsteeme kasutusel sõjaväes, mis on ka igati loogiline. Riigikaitse valdkonnas leiduski asjaajamises kõige rohkem riigisaladusi. Sõjaväe staabid, asutused ja üksused asusid üle riigi laiali ning mõnikord oli vaja infot vahetada nii kiiresti, et selle saatmine postiga ei oleks olnud võimalik, pealegi ei olnud posti kasutamine turvalisem krüpteeritud telegrammist. Sõjavägi kasutas laialdaselt ka raadiosidet ning pidi pidevalt valmistuma sõjaks, mille korral raadioside tähtsus oleks oluliselt tõusnud. Pikemate distantside puhul ei olnud merevæes raadiosidele alternatiivi.

Krüptograafial oli oluline tähtsus ka Välisministeeriumile, mis pidi suhtlema Eesti esindustega väljaspool riiki, sealhulgas saatkonnaga Moskvas, kuhu minevaid sideliine eeldatavalt jälgiti vaenulike eriteenistuste poolt.

Muude asutuste puhul on infot krüptosüsteemide kohta säilinud vähe, kuid on õnnestunud leida politseis ja poliitilises politseis kasutusel olnud šifrid.

⁴⁸⁰ William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part I. Monoalphabetic Substitution Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1938. NSA veebileht:

http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_I.pdf (17.08.2011); William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part II. Simpler Varieties of Polyalphabetic Substitution Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1938. NSA veebileht:

http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_II.pdf (17.08.2011); William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part III. Simpler Varieties of Aperiodic Substitution Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1939. NSA veebileht:

http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_III.pdf (17.08.2011); William F. Friedman. *Military Cryptanalysis. Part IV. Transposition and Fractionating Systems*. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1941. NSA veebileht: http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_IV.pdf (17.08.2011)

⁴⁸¹ *Enemy Codes and Their Solution*. NARA, RG 457, Entry A1 9032, Container 124; *The Index of Coincidence and Its Applications in Cryptology*. NARA, RG 457, Entry A1 9032, Container 123.

⁴⁸² Üldjuhend koodide ja šifrite kasutamiseks raadioside pidamisel Merejõududes alates 15.05.1940. a. 09.05.1940. ERA, 527-1-1641, pagineerimata.

Et selle peatüki kirjutamine üldse võimalik on, näitab osaliselt nõrgavõitu distsipliini riigisaladuse kaitsel. On üldiselt kombeks, et uue krüptosüsteemi kasutuselevõtul hävitatakse eelmise süsteemi kohta käivad dokumendid – nende alahoidmine tekitab ohu, et mõni neist satub vastase kätte ja võimaldab varem vaheltvõetud teadete dekrüpteerimist, mis omakorda aitab paremini aru saada hiljem kasutusele võetud süsteemist. Selline oht oleks täiesti reaalne, sest juba mõne aastaga tekiks märkimisväärne hulk kasutuselt kõrvaldatud võtmeid ja krüptosüsteeme, mis kuhjuksid kümnetesse erinevatesse kohtadesse: kesk- ja raadiojaamadesse üle riigi ning saatkondadesse üle maailma. Kohati võeti varasemate süsteemide hävitamist päris tõsiselt – näiteks merejõududes koguti kasutusest kõrvaldatud šifreerimiskettad staapi ja põletati kõik korraga ahjus, millist toimingut kinnitas kolmeliikmeline komisjon. Ketaste hävitamise kohta koostatud akti viseeris lisaks komisjoni liikmetele ka Merejõudude Staabi ülem.⁴⁸³

1940. aastal kasutusel olnud süsteemide säilimise puhul peitub põhjus viisis, kuidas Eesti Vabariiki okupeeriti. *Side-eeskiri* nägi küll ette, et „šifri ja sellega ühenduses olevad dokumendid tulevad hävitada igal juhul, kui on karta nende sattumist vaenlase kätte”⁴⁸⁴, kuid kuna Punaarmee oli formaalselt sõbralik, siis hävitati vastav dokumentatsioon ainult osaliselt.

Lisaks krüptosüsteemide endi murdmiskindlusele on side turvalisuses oluline osa ka sellel, kui hoolikalt neid kasutatakse – ajaloos on peaaegu alati krüptosüsteemide murdmise põhjustanud hooletus või nende oskamatu käsitlemine. Eestis 1. novembril 1928 sõjaministri kinnitatud *Side-eeskiri* loetles 11 šifreerimise reeglit (vt lisa 25), mis valdavalt olid täiesti asjakohased ja oleksid taganud turvalise side. Oli ka üks ohtlik erand – SE-II, § 295 – mis sõna otseses mõttes kirjutas murdmisohu sisse kõigisse sõjaväe krüptosüsteemidesse, sõltumata nende spetsiifikast. See oli järgmine: „Normaalselt on keelatud segateksti tarvitamine, kus teade osalt lahtine (šifreerimata), osalt šifreeritud. Erijuhtudel, kui pikemas ja kiire iseloomuga telegrammis on rida avalikke andmeid, mille üleandmine šifreerimatult ei võimalda aru saada telegrammi šifreeritud osast, võib kasutada ka segateksti.” Siin sisaldub kolm väga suhtelist mõistet: „normaalne”, „erijuht” ja „kiire”. Tuleb arvestada, et sideväelastel oli alati kiire. N-ö normaalses olukorras ehk rahu ajal saadeti need teated, mis ei olnud aegkriitilised, tavalise postiga. Veelgi hullem oleks asi olnud sõja ajal, kui edasiantavad teated puudutasid vägede operatiivjuhtimist ja edasitoimetamisest võisid

⁴⁸³ Üks selline akt on säilinud 27. maist 1927, kui Merejõudude Staabi ülema suulise korralduse alusel hävitati 14 eksemplari šifreerimiskettaid „Kryptograph № 3” (allpool käsitletakse samanimelist mehhanilist krüpteerimisvahendit, mis oli kasutusel hiljem). Kokku oli neid valmistatud 17 eksemplari ning aktis märgiti, et üks oli hukkunud koos suurtükipaadiga Meeme ning kaks hävitatud Peipsi Laevastiku Divisionis. Selle kohta oli samuti koostatud akt, mida viidati. ERA, 527-1-1509, L 72. Meeme osales miinide traalimisel Naissaarest põhja pool, kui 14. novembril 1924 rebis miiniplahvatus tal ahtri küljest. Laeva üritati madalikule pukseerida, kuid see uppus. (Mereleksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996, lk 248.) Järelikult ei peetud šifreerimisketaste päästmist kriisisituatsioonis esmatahtsaks.

⁴⁸⁴ *Side-eeskiri*. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 87.

sõltuda inimestel. Lahtine on ka see, kes peab tegema otsuse, kas tegu on erijuhuga. Tõenäoliselt šifreerija ise, kes peab hindama, kas tal on aega/viitsimist kogu teksti krüpteerida. Tegelikult kujutab selline segateksti kasutamine side- turvalisusel tohutut riski. Kuidas, sellest tuleb juttu järgnevas näites.

Sidepataljoni ülem Artur Normak loomulikult mõistis paragrahvis 295 peituvaid ohte. Oma 1935. aastal ilmunud *šifri käsiraamatus* seletas ta lihtsalt ja arusaadavalt lahti krüptoturvalisust puudutava *Side-eeskirja* eeskirja osa, tuues ka praktilisi näiteid. Puudutades segateksti kasutamist oli ta üpris resoluutne: „ametialastes, eriti kaitseväe šifrogrammides segateksti kasutamine on lubamatu. On ju selge, et lahtine tekst võib anda lähtealuseid ka šifritud teksti osades olevate sõnade õigeteks oletusteks. Ei tohiks korrata vene sõjaväes maailmasõjast tehtud vigu, kus radiogrammides aja puudusel või šifrijate mõtlematuse tõttu šifriti vaid üksikuid kohanimesid, sõnu, lauseid või lausete osasid. [...] Igatahes segateksti ei tohi kasutada raadiotelegraafil.”⁴⁸⁵ Sellegipoolest, tegu oli kõigest käsiraamatuga, mille järgimist võis Normak küll toona Sidepataljoni ülemana nõuda, kuid sõjaministri kinnitatud määrustik ütles midagi sootuks muud.

Kuna *Side-eeskirja* § 300 keelas „hoida alal šifrogrammi ja selle dešifreeritud teksti. Šifrogrammi peab hävitama kohe pärast dešifreerimist”, on šifrogramme säilinud arhiivis tõepoolest väga vähe. Seepärast saab hinnata vaid kasutatud süsteemide turvalisust, kuid ei ole allikaid nende kasutamise hoolikusest.

5.3.3. Üldistest nõuetest krüptosüsteemidele

Krüptosüsteemide hindamise puhul ei ole murdmiskindlus ainuke oluline näitaja. Tähtis on ka nende kasutamise lihtsus ja kiirus. Väga keeruliste süsteemide puhul tuleks eraldi palgal hoida krüptograafi, mis poleks mitte ainult kallis, vaid näiteks saatkondades kujutaks see ka täiendavat ohtu riigisaladuse kaitsele. Eesti lähtus sellest, et krüptosüsteemid pidid olema kasutatavad ka ilma eriväljaõppe ja pika kogemuseta isikute poolt, nagu näiteks saadikud ja sõjaväeataseed.

Ka lihtsus ja kiirus on oluline. Kuna turvalisem moodus salajase informatsiooni edastamiseks oli paber kandjal, läks krüptograafiat vaja vaid juhul, kui teate edasiandmisega oli kiire. See võis tähendada kriisisituatsiooni. Tuli üritada vältida võimalust, et keeruliste süsteemide kasutamisel inimeste poolt, kes on nii ajahädas kui kõrgendatud vaimse pinge all, oleks krüptogrammides nii palju vigu, et nende dekrüpteerimine ei osutu võimalikuks. See oleks viinud üheni kahest väga negatiivsest tagajärjest – kas vajalik info ei jõua õigeaks ajaks otsustajani või minnakse mingil hetkel üle lahtise teksti kasutamisele.

Kuna ressursid on alati piiratud, omab teatud tähtsust ka krüptosüsteemide loomise hind. Juba enne Teist maailmasõda olid olemas teoreetilised teadmised murdmatute krüptosüsteemide loomiseks, selleks kasutati ülekrüpteerimist kordumatu numbrijadaga (kuidas see käis, sellest täpsemalt edaspidi). Kuid kindla

⁴⁸⁵ Artur Normak. *Šifri käsiraamat*. Tallinn: autori väljaanne, 1935, lk 107–108.

murdmatuse saavutamiseks oleks tulnud iga numbrijada kasutada ainult üks kord ja see pärast tarvitamist hävitada. See oleks tähendanud suure hulga selliste jadade pidevat alalhoidmist nii sõnumi saatja kui ka saaja juures, mis oleks omakorda loonud suurema ohu riigisaladuse füüsilisele kaitsele. Teiseks ei olnud selliste jadade loomine nii, et nad tõepoolest kordumatud oleksid, toonaste tehniliste võimaluste juures sugugi lihtne ehk teisisõnu oli see kallis.⁴⁸⁶ Pealegi võtab ülekrüpteerimine aega ja iga uue lisaprotseduuri puhul suureneb oht täiendavate vigade tekkimiseks.

Seega, nagu ka riigisaladuse kaitse muude valdkondade puhul, on oluline mõistlikkus. Sideturvalisus on küll oluline, kuid seda ei tohi võtta kui asja iseeneses, see ei tohi kaasa tuua pikki viivitusi vajaliku info kättesaamisel või selle üldse edasiandmata jätmist. Näiteks Esimese maailmasõja alguses ei saanud Venemaa sõjaväe raadiojaamad õigel ajal mobilisatsioonijärgseid krüptosüsteeme kätte ja selle tulemusel oldi sunnitud sidet pidama lahtise tekstiga.⁴⁸⁷

Järgnevalt on antud ülevaade osast Eestis kasutatud krüptosüsteemidest, mis ei pretendeeri täielikkusele – kõigi kasutatud süsteemide kohta ei ole andmeid säilinud ja ühtlasi on paljud neist omavahel sarnased. Valikus on lähtutud sellest, et esindatud oleksid võimalikult paljude erinevate asutuste riigisaladuse kaitseks kasutatud krüptosüsteemid ja tööpõhimõttelt võimalikult erinevad süsteemid – nii asendusšifrid, ümberpaigutusšifrid, koodid kui ka mehhaanilised krüpteerimisvahendid. Kuigi kõige rohkem on säilinud materjale 1940. aastaks kasutusel olnud krüptosüsteemide kohta, on käsitletud ka eri aegadel kasutatud süsteeme, et oleks märgata areng järjest turvalisema side suunas.

Mereväe süsteeme on vaadeldud eraldi, kuna seal kasutatud süsteemid erinesid oluliselt ülejäänud sõjaväes kasutusel olnutest, ühtlasi oli krüpteerimine seal olulisem, kuna sidepidamiseks merelviibivate sõjalaevadega puudusid tihti raadiosidest turvalisemad alternatiivid. Andmaks ülevaadet valitsenud krüptosüsteemide kirevusest, on tehtud lühike ülevaade ka õhukaitse maapealsete jaamade omavaheliseks sideks kasutatud šifrist ja aadresside koodist, mis erinesid samuti igal pool mujal kasutatutest, kuigi rahu ajal oli pidevalt töös ainult kolm jaama.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Suures koguses kordumatute numbrijadadega lehti ühekordseks kasutamiseks tootis Nõukogude Liit alates 1920. aastate teisest poolest. Kuidas toimis tootmisprotsess, pole siiani selge – võimalik, et kasutati masinaid, mis tööpõhimõttelt sarnanevad tänapäeval loto võidunumbrite väljaselgitamiseks ja mille olulisemaks osaks on nummerdatud pallid. Igal juhul Teise maailmasõja raskemal perioodil ei suudetud numbrijadadega lehti piisavalt toota ja 1942. aasta alguses anti 25 000 lehest välja kordustrukk. See võimaldas hiljem osade saadetud krüptogrammide murdmise USA ja Suurbritannia koostöös, mis on tuntud kui VENONA projekt. Vt: Richard J. Aldrich. GCHQ: The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency. London: Harper Press, 2011, lk 74.

⁴⁸⁷ Татьяна Соболева. История шифровального дела в России. Москва: ОЛМА-ПРЕСС-Образование, 2002, lk 343.

⁴⁸⁸ Sõjaväe raadiojaamade tegevuskava, 11.06.1938. ERA, 526-1-148, pagineerimata. Alles 1939 kevadel-suvel sai oluliselt sidetehnikat juurde Õhukaitse Suurtükiväe Grupp, pärast mida oli selle käsutuses kaheksa väliradiojaama ja kaks vastuvõtjat. Vt: Urmas Salo. Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005, lk 165.

Lisaks šifritele, millest allpool juttu tuleb, kasutati õppešifreid, mis töötasid sama süsteemiga, kuid teistsuguste tabelite ja võtmetega. Koodide puhul, mille koostamine on töömahukas protsess, seda teha ei saanud. Pole andmeid õppeotstarbeliste mehhaaniliste abivahendite kasutamise kohta, kuid see on võimalik.⁴⁸⁹

5.3.4. Sõjaväe krüptosüsteemid

5.3.4.1. Sõjaväe kaabelsides kasutatud šiffer (1921)

Šiffer ise ei ole säilinud, kuid üks sellega krüpteeritud šifrogramm, mis õnnestus käesoleva töö kirjutamise käigus suuremalt jaolt murda, leidub kohtumaterjalide hulgas. See saadeti 1921. aasta aprilli lõpus 2. diviisi staabis Sõjavägede Staapi ning kirjutati seal enne avamist salaja Nõukogude Venemaa heaks töötava kantselei kirjutaja Voldemar Pärna poolt maha. Selle avastasid 8. juunil 1921 Pärna korterit läbi otsinud sõjaväeluure töötajad. Telegramm oli järgmine:

„Sõstabülile.

16323, 66662, 26700, 83837, 29090, komma, et 29206, 74116, 22372, 46021, 40161, suurem, 11478, 46214, 14028, 11762, 66636, 34761, 17024, 26717, 62729, 39018, 14377, 46266, 66608, 77281, 8387 ja üks 37006, 66383, 37310, 06118 komma 53746, 96933, 36447, 26762, 66660, 20244, 74373, 33337, 81677, 23781, 14378, 10160, punkt nr. 384.

Distabül 2 k.t. Al.-Kapt. Tuksam.”⁴⁹⁰

Kuigi lahtise tekstiga on antud ainult sõnad ET, JA, ÜKS ning kaks kirjavahe-märki, annavad need infot lausestruktuuri ja sõnade alguste ja lõppude paiknemise kohta. Torkab silma, et kõik numbrigrupid on viiekohalised, kuid üks neist, „8387”, on neljakohaline. Juhul kui tegu on šifri, mitte koodiga, siis see grupp, aga ka sõnumi pikkus, annavad alust oletada, et igale tähele vastab kaks numbrit. Sellest hüpoteesist lähtudes võiks arusaadavuse huvides kujutada krüptogrammi järgmiselt:

16 32 36 66 62 26 70 08 38 37 29 09 0 (või: 1 63 23 66 66 22 67 00 83 83 72 90 90)

koma et

29 20 67 41 16 22 37 24 60 21 40 16 1 (või: 2 92 06 74 11 62 23 72 46 02 14 01 61)

⁴⁸⁹ Merejõud kasutasid oma side krüpteerimiseks suurelt jaolt ketast „Kryptograph № 3”, kuid sama numbriga uus ketas oli kasutuses korduvalt – on andmeid, et üks komplekt oli hävitatud 1927, üks võeti kasutusele 1931, järgmine 1934. aastal. Jääb võimalus, et lisaks number kolmele võis samaaegselt kasutusel olla ka näiteks ketas number üks või kaks õpperadiogrammide saatmiseks.

⁴⁹⁰ Dateerimata ärakiri telegrammist. ERA, 927-1-644, L 64.

suurem

11 47 84 62 14 14 02 81 17 62 66 63 63 47 61 17 02 42 67 17 62 72 93 90 18 14
37 74 62 66 66 60 87 72 81 83 87

ja üks

37 00 66 63 83 37 31 00 61 18

koma

53 74 69 69 33 36 44 72 67 62 66 66 02 02 44 74 37 33 33 37 81 67 72 37 81 14
37 81 01 60

Kahel esimesel real on paaritu arv numbreid, seepärast tuleb see hüpoteesi kontrollimiseks välja kirjutada kahes versioonis. Kokku on krüptogrammis 101 kahekohalist numbrit. Edasi tuleb vaadata statistikat, lootes, et igale tähele vastab üks kahekohaline number. Sellisel juhul annaks statistika, võrreldes seda tähtede esinemissageduse statistikaga, eesti keeles üsna lihtsalt kätte lahenduse. Kahe esimese rea puhul vaadeldakse edaspidi sulgudes esitatud võimalust, kuna neis on rohkem numbrite kordumise sarnasusi ülejäänud krüptogrammiga.

Kordusi esineb järgmiselt:

66 – kaheksa korda;

37 – seitse korda;

62, 72 – kuus korda;

02, 14, 81 – viis korda;

63, 67, 74, 83 – neli korda;

00, 17, 33, 61, 90 – kolm korda;

01, 11, 18, 23, 44, 47, 60, 69, 87 – kaks korda;

06, 22, 31, 36, 42, 46, 53, 92, 93 – ei kordu.

Lootustandev on korduste suur arv, mis teeb ülimalt ebatõenäoliseks kordumatu numbrijada kasutamise sõnumi ülekrüpteerimiseks (see on silmatorkav ka numbreid ükshaaval vaadates: number 5 esineb ühe korra, number 6 aga 40 korda). Kokku esineb 35 erinevat kahekohalist numbrit, mis omakorda teeb ülimalt ebatõenäoliseks, et igale tähele vastab ainult üks kahenumbriline kombinatsioon. (Teoreetiliselt oleks küll võimalik, et kahekohalise numbriga on lisaks tähestiku tähtedele tähistatud ka numbrid ja kirjavahemärgid, kuid ka see on ebatõenäoline, kuna lahtises tekstis esinevad sõnad KOMMA ja ÜKS ning peaaegu kõigi tähestiku tähtede ja numbrite esinemine nii lühikeses sõnumis ei ole võimalik.) Eesti keeles enimesinev täht on A, mida tekstis esineb umbes 12,8% (st igas 1000-tähelises tekstis on umbes 128 A tähte), millele järgnevad vastavalt E (11,1%), I (8,7%), S (8,6%), T (7,5%), L (6,8%) ja U (6,0%). Ülejäänud tähtede esinemissagedus jääb alla viie protsendi.⁴⁹¹ Nii lühikese teksti puhul võib aga olla sellest statistikast olulisi kõrvalekaldeid ja pärast mõnede kombinatsioonide läbiproovimist selgub, et statistiline meetod selle krüptogrammi murdmist ei võimalda.

⁴⁹¹ Nicolai Liventhal. Krüptoloogia ja salaluure. Tallinn: Perioodika, 1994, lk 97–98.

Kuna on enam-vähem teada sõnumi sisu, tuleb seda kasutada.⁴⁹² Tekstis peaks esinema sõna SOOMUSRONG, millele eesti keeles sünonüüme ei ole. Kuna lahtiselt kirjutatud sõnade ÜKS ja KOMMA vahele jääb kümme kahekohalist numbrit ja samapalju on tähti sõnas soomusrong, on see hüpotees väärt kontrollimist. Järgnevalt on seda tehtud, asendades samade tähtedega numbrid ka ülejäänud krüptogrammis (37=S; 00, 66=O; 63=M; 83=U; 31=R; 61=N ja 18=G).

1 63 23 **OO** 22 67 **O U U** 72 90 90

koma et

2 92 06 74 11 62 23 72 46 02 14 01 **N**

suurem

11 47 84 62 14 14 02 81 17 62 **OMM** 47 **N** 17 02 42 67 17 62 72 93 90 **G** 14
S 74 62 **OO** 60 87 72 81 **U** 87

ja üks

SOOMUSRONG

koma

53 74 69 69 33 36 44 72 67 62 **OO** 02 02 44 74 **S** 33 33 **S** 81 67 72 **S** 81 14 **S**
81 01 60

Võimalik, et tegu on õige lahendusega, aga kindel selles olla ei saa. Jätkamiseks paistab kõige lootusrikkam kolmas rida, kus on täheühend OMM ja selle läheduses täht N. Kuna teates pidi juttu olema enamlastest, mille sünonüüm on kommunist, võib seda proovida: 62=K, 47=U, 17=I, 02=S ja 42=T. Kohe tuleb uusi vihjeid: KOOSS 44 74 S annab alust eeldada, et tegu on sõnaga KOOSSEIS, seega 44=E ja 74=I. Sarnaselt jätkates õnnestub krüptogramm murda alates teisest reast ja selle sisu on: „Pihkvasse on suurem hulk eesti kommunistlike väge si koondatud ja üks soomusrong, mille peal koosseis eestlastest on.” (Esimest rida murda ei õnnestu, eeldusel, et see on krüpteeritud samamoodi, kui ülejäänud sõnum, oleks seal tekst 1MVOO22LOUUAÄÄ, mis ei oma tähendust.) Võib-olla on šifreerimisel või telegrammi edasiandmisel tehtud vigu või on seal šifrogrammi avamiseks mõeldud info.

Kasutades murtud sõnumit, on võimalik osaliselt rekonstrueerida šifreerimisel kasutatud tabel (vt joonis 20). Rekonstruktsioonis leitakse iga tähte tähistava kahekohalise numbriga esimene number tabeli päisest ja teine number vasakul asuvast veerust. Tegelikult võis see olla vastupidi, kuid see ei oma sisulist vahet. Kuna ühe krüptogrammi põhjal oli võimalik tabel taastada ainult kolmandiku ulatuses, pole võimalik kindlaks teha, kas tähed asusid täiesti suvalises järjestuses või olid need paigutatud mingi süsteemi järgi.

⁴⁹² Kontrollimaks telegrammi ehtsust, küsis sõjaväeluure päev pärast Pärna arreteerimist ja tema korteri läbiotsimist operatiivosakonnast andmeid telegrammi olemasolu, ehtsuse ja üldise sisu kohta. Küsitud andmed anti juba samal päeval: kindralstaabi valitsuse II osakonna B jaoskonna ülem operatiivosakonna ülemale, 09.06.1921; kindralstaabi valitsuse operatiivosakonna A jaoskonna ülem II osakonna B jaoskonna ülemale, 09.06.1921. ERA, 927-1-644, L 63, 65.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
1	H		R			N		T		O
2				T		K	A			S
3		V	E		M	M		U	V	
4	E			E			I	L		
5										
6			P	S		O				P
7	I		S	U		L		D		
8										
9						L				
0						N			Ä	O

Joonis 20. Murtud šifrogrammi põhjal osaliselt taastatud šifreerimiseks kasutatud tabel.

Šiffer on kergesti kasutatav ja nii šifreerimiseks kui ka dešifreerimiseks saab kasutada sama tabelit. Kuna tabelis on 100 välja, võimaldab see keskmiselt nelja erinevat kahekohalist numbrit iga tähe kohta. Ja see on ainult keskmine, tegelikult võib harvaesinevad tähti (nt C, F ja Q, mille esinemissagedus on alla ühe promilli) tähistada ainult üks või kaks kahekohalist numbrit ja sellevõrra saab suurendada tihti esinevate tähtede vasteid. Tabeli väljade arv on piisav, et seal võiksid leiduda ka kirjavahemärgid ja numbrid. Ka siis, kui sõna KOMMA ei oleks lahtises tekstis, aitaks selle esinemine ja kordumine isegi šifreeritud kujul kaasa krüptogrammide murdmisele. Šifri miinuseks on, et see ei põhine mingil lihtsal, kas või igapäevaselt muudetaval võtmel, seega tuleb iga kord välja vahetada terve tabel, mis on oluliselt ressursimahukam, kui võtmesõna vahetamine.

Krüptograaf on teinud kaks viga, mis lihtsustavad murdmist oluliselt. Esiteks, lahtise teksti kasutamine, mis andis lisaks sõnalõppudele ja algustele ka muid olulisi vihjeid. Näiteks võib eeldada, et sõnale ÜKS järgneb nimisõna. Kuna see sõna ei kannu mingit sisulist tähendust, vaid teeb ainult sõnumi pikemaks, oleks pidanud selle välja jätma juba sõnumi koostamisel.

Teiseks on kasutatud ühesugust numbrikombinatsiooni sama tähe edastamiseks lubamatult palju ja kohati isegi kõrvuti (sõnades KOONDATUD ja KOOSSEIS on O=66 ja S=02).

Sõna PIHKVASSE ees on kolm tähendust mitteomavat ehk metsikut numbrit – 292. Murdmise seisukohast siin vahet ei ole, kuid tegelikult tuleks murdmise raskendamiseks kasutatavad numbrid lisada krüpteeritud teksti lõppu, mitte algusesse. Metsikud numbrid teksti alguses raskendavad pigem krüptogrammi avamist.

Ühe ja nii lühikese teate põhjal šifri murdmine on võimalik vaid eespool mainitud šifreerija vigade tõttu. Suurema teadete arvu korral oleks see võimalik ka ilma teate sisu üldjoontes teadmata. Suhteliselt primitiivset süsteemi ei saa eriti turvaliseks pidada, kuid kuna seda kasutati kaabelside krüpteerimiseks, järelikult pidi šiffer sõnumit kaitsma peamiselt PTTV ametnike eest, mis arvatavasti ka õnnestus.

5.3.4.2. Sõjaväešiffer „OP” (1933)

Sõjaväešifri „OP” (sõnast „operatiiv”) kasutusjuhend saadeti väeosadele ja asutustele laiali 1933. aastal, selle saajateks olid Kaitsevägede Staabi osakonnad, diviisid, rügemendid, pataljonid, kaitseringkonnad, suurtükiväe grupid, lennukiväe divisjonid, merejõud, merekindlused, Õhukaitse ja Suurtükiväe inspektorid (kokku saadeti Inseneriväe Inspektorist välja 52 eksemplari).⁴⁹³ Šifri kättesaamisest ja eelmise sõja ajaks mõeldud šifri „MOB” hävitamisest tuli inseneriväe inspektorit teavitada.

Sarnaselt 1921. aasta šifrile kasutati siingi 10x10 ruudust koosnevat tabelit, mille servades olid lisaks ruudud numbrite kirjutamiseks. Valmis tabelleid laiali ei saadatud, need tuli koostada alles vastava käsu saamisel. Käsus anti võtmesõna, mille järgi tuli tuletada numbrite järjekord tabeli servades, sõna „horisontaal” või „vertikaal” vastavalt sellele, kuidas tuli tähestik tabelisse kirjutada ja neli tähte või kirjavahemärki. Need olid ette nähtud nelja tabeli koostamiseks ja tuli kirjutada iga tabeli vasakusse ülemisse nurka. Vastavast tähest alustati tabeli täitmist tähestikuga (nt kui täheks oli C, kirjutati see tabeli nurka ja jätkati teisest ruudust D, E, F jne). Tähestikule järgnesid kirjavahemärgid, enimlevinud vokaalid A, E, I, O, U ja numbrid 1 kuni 0.⁴⁹⁴ Vastavalt koostatud tabelleid oli neli ja neid tuli vahetada: I tabel kasutusel 1., 5., 9., 13., 17., 21., 25., 29. kuupäeval, II tabel 2., 6., 10., 14., 18., 22., 26., 30. kuupäeval, III tabel 3., 7., 11., 15., 19., 23., 27., 31. kuupäeval, IV tabel 4., 8., 12., 16., 20., 24., 28. kuupäeval. Turvalisuse tõstmiseks tuli vastavate tabelite järgi šifreeritud tekst üle krüpteerida kordumatute numbrijadadega, mis pidid saabuma eraldi paber kandjal.

Ainult juhendiga tutvudes paistab šiffer täiesti turvaline. Mõistlikum oleks küll teha rohkem tabelleid ja kasutada neid aperioidiliselt või keerukama perioodivahetusega, kui seda on lihtne järgnevat nelja päeva kaupa. Kuid põhirõhk turvalisuse tagamisel oli nagunii ülekrüpteerimisel, sest nagu eelmisest näitest näha, ainult asendusšiffer murdmiskindlust ei taga.

Šiffer võeti kasutusele alates 15. maist ja sellest ajast on säilinud ka korraldused nende ülekrüpteerimiseks. Need on pettumust valmistavad: kordumatuid numbrijadasid on saadatud ainult neli ja need on ainult 11 numbrit pikad (st pärast 11 numbri ülekrüpteerimist tuli alustada uuesti sama jada kasutamist algusest). Mis turvalisuse seisukohast veelgi hullem, neid nelja jada tuleb vahetada samas perioodis tabelitega.⁴⁹⁵ Kuigi võimalust võõrriikide krüptoloogide tööd oluliselt raskemaks teha ei kasutatud selle süsteemi juures maksimaalselt ära, on see määrustepärasel kasutamisel siiski üpris turvaline – murdmiseks oleks vaja suurt hulka kinnipüütud sõnumeid.

⁴⁹³ Inseneriväe inspektori ringkiri, 04.05.1933; Sõjajärgse sideteenistusliku šifri kokkuseadmise ja kasutamise juhend, 27.02.1933. ERA, 542-1-231, pagineerimata.

⁴⁹⁴ Krüpteerimist puudutavates materjalides antakse kümme araabia numbrit tavaliselt sellises järjestuses, mitte järjestuses 0 kuni 9.

⁴⁹⁵ Inseneriväe inspektori saadetud arvud šifrogrammide ülesšifreerimiseks rahuajal. 04.05.1933. ERA, 542-1-231, pagineerimata.

5.3.4.3. Sõjaväesiffer „Chi datum” (1928)

Šifri *datum* kõige olulisemaks osaks oli kümme erinevat nummerdatud tabelit (1 kuni 0), milles igale tähestiku tähele vastas teine suvaline tähestiku täht.⁴⁹⁶ Šifreerimiseks kasutati tabelleid kordamööda vastavalt võtmearvule. Võtmearv, nagu vihjas ka šifri nimi, tuletati kuupäevast. Näiteks 16. märtsil 1928 oli võtmearvuks 16328 ja 3. jaanuaril 1928 oli see 3128 (st ühekohaliste kuude ja kuupäevade puhul neile nulli ette ei kirjutatud). Šifreerimisel leiti teksti esimesele tähele vastav täht võtmearvu esimesele numbrile vastavast tabelist, teisele tähele vastav täht võtmearvu teisele numbrile vastavast tabelist jne. Võtmearvu korra- ti algusest peale niipalju kordi, kui oli vaja kogu sõnumi krüpteerimiseks.

Aadressi ja saatjat ei šifreeritud, kuid aadressile järgnevalt pidi alati ära toodama võtmearv kujul „CHI 16328”, millele järgnes krüpteeritud tekst. See oleks teinud selle niigi suhteliselt lihtsa süsteemi murdmise vaenulikele krüptoloogidele veelgi lihtsamaks. Samas, šifri kasutamise juhendis on juttu selle kasutamisest telegraafi teel sõnumite edastamiseks – võimalik, et *datum*’i kasutati ainult traatsides. Šifrit saadeti välja ainult kaheksa eksemplari (kolmele diviisile, kahele soomusrongide rügemendile, Ranna- ja õhukaitse staabile, Merejõudude staabile ja 7. jalaväerügemendile). Ühtlasi kästi *Chi datum* rakendamisel 1. veebruaril 1928 kohe hävitada eelmine šiffer, mis oli Kindralstaabist saadetud suhteliselt hiljuti, 10. mail 1927.

5.3.4.4. Sõjaväe esindaja Varssavis kasutatud šiffer (1920)

Tõenäoliselt kasutasid Eesti sõjalised esindajad välismaal kodumaaga suhtlemisel krüptosüsteeme juba Vabadussõja ajal. Varaseima teadaoleva säilinud šifrogrammi on mais 1920 kindralstaabi ülemale ja välisministrile Varssavist saatnud Eesti „sõjaväe esitaja Poolamaal” kapten Jaan Junkur.⁴⁹⁷ Sellest suhteliselt pikast teatest umbes pool on lahtise tekstiga, mis kirjeldab poliitilisi arenguid ning sõjategevuse käiku, ülejäänu on krüpteeritud kasutades nelja šifrit: Chi isiklik 169, Chi isiklik 57, Chi isiklik 132, Chi isiklik 105.

Tõenäoliselt on tegu ümberpaigutusšifritega, kuid kuna iga šifriga on krüpteeritud ainult suhteliselt lühike tekst, pole nende avamine osutunud võimalikuks, mispärast on raske hinnata šifrite turvalisust. Lahtise ja šifreeritud teksti kasutamine kujutab endast riski, veelgi suurem risk oli aga sama telegrammi saatmine kahele adressaadile. Antud näite puhul jõudis teade päralt ainult Välisministeeriumisse, kus sellega aga palju peale hakata ei olnud, sest seal ei olnud Junkuri šifreid olemas. Telegramm edastati Kindralstaapi ja selle edasine saatatus on teadmata. On kaks võimalust: 1) kui pärast avamist informeeriti sisust

⁴⁹⁶ Kindralstaabi I osakonna ülema aj kt Merejõudude staabi ülemale; Salakiri ja selle kasutamine, 23.01.1928. ERA, 527-1-1509, L 136–139.

⁴⁹⁷ Junkur Varssavist, 01.05.20, ERA 496-2-33, L 30–32.

Välisministeeriumi, siis oleks paljastatud ka neli šifrit, 2) kui Välisministeeriumi sisust ei informeeritud, siis ei saanud seal leiduvat infot ka poliitiliste otsuste tegemisel arvesse võtta, ehk see muutus kasutuks. Järelikult oleks olnud mõistlikum saata sõnum ainult Kindralstaapi ja vajadusel varustada see palvega informeerida sisust ka Välisministeeriumi.

5.3.4.5. Sõjaväeatašeede kood ja „Sõjaväe kood nr. 1” (1939)

Eesti sõjaväeside turvalisus tõusis oluliselt 1. juulil 1939 kell 12.00, kui Sõjavägede Staabi ning väekoondiste ja väeosade vahelises suhtluses võeti kasutusele „Sõjaväe kood nr. 1”. Esialgu jäid paralleelselt kasutusele ka senised šifrid.⁴⁹⁸ Suhtluses Eesti sõjaväeatašeede ja Sõjavägede Staabi vahel oli sarnase ülesehitusega kood kasutusel juba varem. Koodiraamatu iga lehekülg kandis kahekoohalist numbrit (01 kuni 89) ja sellel olid tähestikulises järjekorras kahes tulbas nummerdatud (00 kuni 49 ja 50 kuni 99) sada koodielementi – sõna, silpi või tähte. Krüptogrammis vastas igale koodi elemendile neljakohaline number (leheküljenumber ja järjekorranumber kokkukirjutatult).

Kuna tähestiku järjekorras kasvasid ka elementidele omistatavad numbrid – nii oli võimalik kasutada krüpteerimiseks ja dekrüpteerimiseks identset koodiraamatut, st selle koostamine oli kordades lihtsam ja odavam – oli kindlasti vaja ülekrüpteerimist. See toimus kordumatuid numbrijadasid kasutades. Sõjaväeatašeede kasutatud jadade kohta andmeid ei ole, kuid koodiga nr 1 kaasas olnud jasad nii rahuajaks kui ka sõja-ajaks (koodiraamatu kaane külge kleebitud kinnipitseritud ümbrikus) on säilinud. Mõlemaks puhuks oli ette nähtud 18 erinevat 85-numbrilist jada – esimesed viis numbrit tähistavad ülekrüpteerimiseks kasutatud jada ja pidid muutmatul kujul esinema krüptogrammi esimese grupina. Erinevaid jadasid tuli krüpteerimiseks kasutada vaheldumisi suvalises järjekorras.

On täiesti võimatu, et septembriks 1939 oleks Nõukogude Liidus suudetud ainult radiogrammide püüdmist ja krüptoloogiat kasutades murda mõni neist numbrijadadest, rääkimata koodi enda murdmisest. Isegi kui mingeid edusamme oleks tehtud, oleksid need mobilisatsiooni väljakuulutamisel automaatselt kasutusele võetava teise kordumatute jadade komplektiga ära nullitud. See-ga võib öelda, et kõrgema taseme radiogrammide saladuses hoidmise kohapealt oli Eesti Vabariik Teiseks maailmasõjaks valmis.

Mobilisatsioonijärgsete numbrijadade hoidmine koos koodiraamatuga juba rahuajal kujutas endast teatud ohtu nende füüsilisele kaitstusele, kuid see oli ainuke võimalus tagada üleminek sõjaaegsele sidele suuremate tõrgeteta.

⁴⁹⁸ Sõjaväe kood nr. 1.; Sõjavägede Staabi ülem Merejõudude juhatajale, 20.06.1939. ERA, 527-1-1635, pagineerimata.

5.3.4.6. Väeosade ja sõjaväeasutiste aadresside kood (1939)

Väeosade ja sõjaväeasutiste aadresside kood,⁴⁹⁹ nagu ütleb selle pealkirigi, oli ette nähtud aadresside koodimiseks. Ühest küljest aitas see anda aadresse edasi oluliselt lühemalt, seega hoida kokku väärtuslikku aega. Teisest küljest ei olnud aadress asjassepühendamatuks enam arusaadav, aga ühtlasi sai vältida selle info krüpteerimist kõrgema taseme krüptosüsteemidega, mis oleks toonud kaasa ohu nende kompromiteerimiseks. (Raadiosidet pidevalt jälgides on võimalik aru saada, milliste jaamade vahel side toimib, seega ka seda, kes on vastuvõtja ehk adreassaat.)

Kood koosnes kahest tabelist. Esimeses, kodeerimiseks mõeldud tabelis, olid tähestiku järjekorras antud kokku 297 kohanime ning asutuste-, üksuste- ja ametikohtade nimetust. Igaühe järel oli kolm kolmekohalist numbrit (kasutati numbreid 101–999)⁵⁰⁰, milles esimene oli ette nähtud kasutamiseks iga kuu 1. kuni 10. kuupäevani, teine 11.–21. ja kolmas 21.–31. kuupäeval (jääb arusaamatuks, kas tegu oli läbiva trükiveega või pidigi 21. kuupäeval olema kasutuses kaks korda rohkem kodeerimisvõimalusi kui kõigil teistel päevadel). Teine tabel oli dekodeerimiseks ja seal olid nimetused reastatud numbrite järgi.

Ka kõrgematel staapidel ei olnud ühest numbrigrupist koosnevaid tähiseid, seepärast tuli näiteks Sõjavägede Staap anda edasi kahe numbrigrupina, aga diviiside staapid isegi kolme grupina. See oli turvalisuse osas negatiivne, sest venitas kodeeritud aadressi pikaks ja lihtsustas võimalikku murdmist. Koodi kasutamise juhendi punkt 3 nägi ette: „Käesolev kood on T. Salajane ja kuulub hoidmisele raadiojaamas, raadiojaama vanema kindlaksmääratud kohal.” Paraku puudus selle kohta igasugune märge raamatu kaanel, seega need, kes selle lugemisel neljanda leheküljeni ei jõudnud, ei saanudki teada, et tegu on täiesti salajase dokumendiga.

Lisaks siinkirjeldatule oli merejõududes kasutusel eraldi „Merejõudude väeosade, asutuste ja ametiisikute aadresside kood”.⁵⁰¹ Õhukaitse sarnasest dokumendist tuleb juttu edaspidi.

5.3.4.7. Sõjaväe raadiojaamade teenistuslik kood (1939)

Teenistuslik kood oli lühike, seal olid numbritega 01 kuni 98 tähistatud teenistuslikud teated, mida raadiojaamad pidevalt vahetasid, nt „vastake sideks”, „meil on teile ametlik telegramm”, „kas pean kordama?”, „olen vastuvõtuks valmis” jms.⁵⁰²

⁴⁹⁹ Väeosade ja sõjaväeasutiste aadresside kood. Raadiojaamade teenistuslik kood. Rahvusvaheline raadioteenistuslik kood „G”. Tallinn: Sõjaväe Side väljaanne, 1939, lk 3–27.

⁵⁰⁰ Kasutamata olid numbrid 106, 611, 626, 660, 670, 680 ja 690.

⁵⁰¹ Merejõudude juhataja ringkiri, 9.05.1940, ERA 527-1-1641, pagineerimata.

⁵⁰² Väeosade ja sõjaväeasutiste aadresside kood. Raadiojaamade teenistuslik kood. Rahvusvaheline raadioteenistuslik kood „G”. Tallinn: Sõjaväe Side väljaanne, 1939, lk 28–33.

Koodi ülekrüpteerimiseks oli antud primitiivne tabel, mille read olid tähistatud numbritega ühest üheksani ja veerud tähtedega A, C, D, J, L, N, O, S, U, W ja Z. Tulpades asusid koodis kasutatud numbrid kasvavas järjekorras. Näiteks koodi numbrile 46 („töötage šifritult”) vastasid tabeli järgi ühendid „N1” või „1N”. Seega oli ülekrüpteerimisega saavutatav turvalisuse tõus pigem näiline, kuid tabeli võis vajadusel kergesti ja kiiresti välja vahetada, ilma et oleks tulnud ümber teha kogu kood.

Sarnaselt aadresside koodiga oli ka teenistusliku koodi turvalisus nõrk, kuid sellel oli suur tähtsus riigisaladuse kaitsel – teenistuslikke sõnumeid ei pidanud saatma kõrgema taseme krüptosüsteemi kasutades, viimast sellega kompromiteerimise ohtu seades.

5.3.5. Mereväe krüptosüsteemid

5.3.5.1. Eesti kaitselaevastiku signaalide kood (1934)

Eesti kaitselaevastiku signaalide koodi näol oli tegu kapitaalsete 678-leheküljelise raamatuga.⁵⁰³ Isegi kui jätta kõrvale võimalik maksumus, oleks seda olnud võimatu kiiresti välja vahetada. Juba raamatu alguses rõhutati selle salajasust ning koodi eest vastutavaks määratud isiku kohustust see laevaõnnetuse korral päästa või kui seda teha on võimatu, siis vaenlase kätte sattumise vältimiseks hävitada. On mõistlik, et sellisele võimalusele ei mõeldud ainult sõja korral, vaid ka rahu ajal.

Tähestiku edasiandmiseks oli ette nähtud 26 ristküliku kujulist lippu (Q=Õ (täht Q edasiandmise vajadusel anti see kujul KU); V=Ä; X=Ö (X anti kui KS); Y=Ü), numbrite jaoks kümme vimplit (otsast kitsenevat lippu), mis vastasid ka teistes laevastikes kasutatavatele rahvusvahelistele lippudele. See võimaldas suhelda muude riikide laevadega ja näiteks anda edasi rahvusvahelist hädasignaali lipukombinatsiooniga „NC”. Teoreetiliselt olid lippudega edasiandmiseks ette nähtud veel „tundesignaalid” ehk täiesti salajased signaalid, mille abil tehakse sõja ajal kindlaks, kas kohatav laev on oma või võõras. See võimalus tundub küll pigem teoreetiline, sest silueti järgi oleks tõenäoliselt omasid vastastest palju varem eristada suudetud, kui lipusignaalid nähtavaks muutuvad.

Laevade omavahelised ning kaldaga vahetatavad signaalid jaotati märgilisteks (st laeva- või kaldal paiknevasse signaliseerimismasti kindlaks määratud kombinatsioonides tõstetavad kerad ja koonused) ning ühe-, kahe- ja kolmelipulisteks. Kuigi kood lähtus peamiselt lippudest, oli raadio ainuke sidevahend, millega sai selle järgi kodeeritud sõnumeid morses edasi anda nii päeval, öösel kui udu korral ja ka pikemate vahemaade taha. Ühelipulised signaalid olid ette nähtud manööverdamiseks käskluste andmisel mitmest laevast koosneva üksuse puhul. Neile kõigile vastas ka kahekohaline number.

⁵⁰³ Eesti kaitselaevastiku signaalide kood, Merelaevastiku Divisjoni on kood jõudnud 22.08.1934. ERA, 638-1-147.

Kahelipulised signaalid, mis olid ette nähtud peamiselt⁵⁰⁴ lahingusignaalide jaoks, olid nummerdatud neljakohaliste numbritega (alates 1187 kuni 2698, umbes 10 protsenti suvalisi numbreid oli vahele jäetud). Kombinatsioonid järgnesid tähestikulises järjestuses (AB, AC kuni AÜ; A1, A2 kuni A0; BA, BB jne).

Kolmelipulised signaalid kandsid viiekohalisi numbreid 10245–82612 (jälle osa numbreid kasutamata jäetud). Neist väikse osa moodustasid üldsõjalised ja laevandusalased terminid ja laused, kohanimed Läänemere ja Peipsi järve rannikul, meteoroloogilised terminid, aega ja ilmakaari tähistavad kombinatsioonid (kõik algasid A tähega ja olid tähistatud numbritega 10245–10659). Ülejäänud signaalid (20145–82612) kujutasid tähestiku järjekorras sõnu (alates kombinatsioonist BAC, mis tähistas sõna „aadress”) ja võimaldasid lühidalt edasi anda mistahes teksti. Selline võimalus oleks puudutanud peamiselt raadiosidet, sest mereside postides ja laevadel leiduv üks komplekt signaallippe poleks pikka ja keerulist teksti edasi anda võimaldanud, piirangud oleks seadnud ka mastide arv (mereside postides üks, laevadel mitte üle kahe), kuhu lippe heisata.

Kuna koodiraamat oli mahukas ja pidi kasutusel olema pikka aega, ei saa sellist raadioside moodust eriti turvaliseks pidada – aastate jooksul oleks vaenulik raadioluure enamkasutatavate kombinatsioonide tähendusest aru saanud. Seepärast kasutati raadioside puhul ülekrüpteerimist. Teadete kodeerimiseks tuli kasutada koodi numbrilist osa ning saadud numbrijada tuli üle krüpteerida Merejõudude Staabi navigatsiooniohvitseri saadetud seitsmenumbrilise võtmeavuga nn mitteametiteelise liitmise teel. Edasi anti see neljanumbriliste gruppidega.⁵⁰⁵

Süsteem paistab üpris turvaline, kuid kuna juhend koodi kasutamiseks raadiosides on dateerimata, pole teada, kas see võeti koos koodiga kohe kasutusele. Kui mitte, oleks see jällegi suurendanud kogu süsteemi murdmise ohtu.

Olulist ohtu krüptosüsteemi turvalisusele oleks kujutanud raadio teel edasiantavate meteoroloogiliste teadete saatmine samamoodi kaitselaevastiku koodi ja ülekrüpteerimist kasutades. (Meteoroloogilised teated korduvad perioodiliselt ja on raadioluurele äratuntavad, samas kui ilmastik Läänemere eri osades ei ole võimalikule vastasele saladuseks, eriti kui samas piirkonnas viibib tema laevu.) Võib siiski arvata, et ohust oldi teadlikud ja seda ei tehtud. 1932. aasta lõpul saadetud ringkirjas teatas inseneriväe inspektor: „On tulnud ette juhtumeid, kus meteoroloogilisi teateid on antud edasi radiogrammidega shifreeritult shifriga „RS”. Sarnane teguviis on lubamatu, kuna võimaldab välis raadioluurel avada meie sideala teenistulise shifri kergesti.” Seepärast kästi kasutada meteoroloogiliste teadete andmiseks ette nähtud erikoodi ja vahetati välja šifri RS võti.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Samuti anti edasi ka nn evolutsioonisignaale, st signaali laeva ankrusse asumise, vigastuste vms kohta.

⁵⁰⁵ Juhendid sidepidamiseks raadioga signaalide koodi järele (dateerimata). ERA, 527-1-1509, L 152–153.

⁵⁰⁶ Inseneriväe inspektori ringkiri, 31.12.1932, 526-1-158 L 76. Uus võti hakkas kehtima juba 1. jaanuaril kell 0000 – on väheusutav, et ringkiri oleks suudetud mõne tunniga paberil kõigi raadiojaamadeni viia.

5.3.5.2. Šifreerimisketas „Kryptograph № 3” (1934)

Merejõududes olid hiljemalt 1927. aastast kasutusel šifreerimiskettad, mis koosnesid kahest tsentris üksteise külge kinnitatud paksust papist kettast⁵⁰⁷ (vt joonis 21), millele lisandusid samasugusel papil võtmetabelid.

Iga võtmetabel sisaldas kolme seeriat võtmetähti – viimaste arvu suurendati pidevalt, 1934. aasta versiooniga oli neid kaasas kolm. Need olid kujul A=K, A=P, A=R jne. Sõnumi šifreerimisel tuli väikese ketta A asetada kohakuti suure ketta K-ga, siis vaadati, milline täht suurel kettal on kohakuti sõnumi esimese tähega väikesel kettal ja kirjutati see üles, seejärel tehti sama teise tähega jne. Pärast kahekümne algsõnumi tähe šifreerimist keerati kettaid nii, et A oleks kohakuti P-ga ja läbiti sama protseduur järgmise kahekümne tähega, siis keerati kettaid uuesti (A=R) jne, kuni kogu sõnum oli šifreeritud. Saadud tähekombinatsioonid edastati neljatäheliste gruppidega raadiotelegraafi teel.

Vilunud krüptoanalüütik suudaks niimoodi šifreeritud teate piisava statistilise baasi (st piisav hulk ja piisavalt pikki kinnipüütud radiogramme) puhul küll murda, kuid see oleks tülikas ja aeganõudev. Seepärast oligi selline moodus ette nähtud vaid lühikeste ja selliste sõnumite krüpteerimiseks, mis olid mõni päev hiljem juba tähtsuse kaotanud.⁵⁰⁸

Joonis 21. Mereväe šifreerimisketas.

⁵⁰⁷ See lahendus ei olnud originaalne – itaallane Leon Battista Alberti (1404–1472) oli umbes sellise ketta välja mõelnud juba 15. sajandil ja erinevates versioonides kasutati seda mitmes riigis ka 20. sajandil.

⁵⁰⁸ Ivo Juurvee. Krüptograafid 1920–30ndate Eestis. // Tehnikamaailm 2006, 9, lk 78–80.

5.3.5.3. Mereside kood (1938)

Koodi sissejuhatuses defineeriti selle kasutuselevõtu vajadust seotuna mereside ülesannetega: „Mereside teenistuse eesmärgiks on – teha võimatuks vaenlase ootamata ilmumine merepiirile, pidades valvet rannikul ja saarestikus. Ühtlasi püütakse vaatluse abil kindlaks teha vaenlase jõudude suurus, tema liikumised ja kavatsused, samuti püütakse hankida teateid vaenlase kohta, mis oleksid kasuks enda sõjategevuse arendamisele. Mereside teenistuse eesmärgi saavutamine on seega olenev peamiselt mereside täpsusest ja kiirusest.⁵⁰⁹”

Laevade liikumist käsitlev teade pidi koosnema seitsmest osast:

I – laevade üldarv ja rahvus (kolmekohaline number). Laevade arv anti edasi kahekohalise numbriga, nt kaks laeva = 02. Päritoluriigi number saadi vastavast tabelist, kus oli ära toodud kaheksa riiki (Soome, NSVL, Eesti, Rootsi, Läti, Poola, Saksamaa ja Inglismaa) ning üks number teiste riikide laevadele ja üks laevadele, mille päritolumaad ei suudetud tuvastada. Vastavad numbrid muutusid iga päev ja tabelist sai leida igal konkreetsetel kuupäeval kehtivad numbrid.

II – koht (viiekohaline number). Asukoha määramiseks oli Eesti rannikumeri jagatud 5x5 meremiilisteks ruutudeks, millest igähte tähistas neljakohaline number. Viies number tähistas täpsemalt laeva asukohta antud ruudus, mis oli omakorda jagatud üheksaks numbriga 1–9 tähistatud väiksemaks ruuduks.

III – kurss (kahekohaline number). Laeva kurss anti kümne nurgakraadi täpsusega ja selleks kasutati kahte numbrit (nt kurss 180° = 18), teadmata kurssi tähistati 00-ga.

IV – aeg (neljakohaline number). Aja märkimine toimus sõjaväes kasutusel oleva süsteemi järgi neljakohalise numbriga (0000–2359).

V – kiirus (kahekohaline number). Kiirus anti sõlmedes kahekohalise numbrina.

VI – tegevus (neljakohaline number). Laevade tegevuse lahtri täitmine toimus vastavalt koodile, milles laevade erinevad formatsioonid, manöövrid, tegevused, suurtüki- ja torpeedolaskmised, suitsukatted jms olid tähistatud numbriga 01 kuni 99.

VII – ühetüübiliste laevade arv ja tüübi number (viiekohaline number). Kaks esimest numbrit tähistasid laevade arvu ja kolm viimast laevade tüüpi vastavalt „N.-Vene laevade 1937 a. siluettide tabelile”.

⁵⁰⁹ Mereside kood 1938 a. 18.05.1938. ERA, 527-1-1620, pagineerimata.

Seega oli teade ühetüübiliste laevade puhul 25-kohaline number, mis raadioside kasutamisel tuli edastada neljanumbriliste gruppidega. Juhul, kui merel märgati mitut tüüpi laevu, pikenes selle võrra teade.

Kood oli otstarbekas laevade tegevusest teatamise kiiruse ja selguse tõstmiseks, võimaldades teha teateid oluliselt lühemaks kui lahtise teksti puhul. Sõnumite sisu varjamiseks see kood eriti head kaitset siiski ei pakkunud, tegelikult ainuke viide, et sellist kaitset sooviti, oli laevade päritolumaad tähistava numbriga igapäevane muutumine. Koodi kasutamisel raadio teel teadete edasiandmiseks (seda ei pruugitud teha, sest kõigil mereside postidel oli telefoniühendus), oleks see peagi murtud. Koodi juhendis oli ette nähtud, et esimene teade tuleb anda laevade märkamisel. Raadio teel kasutamisel oleks see tähendanud, et näiteks Vaindloo lähedusse sattuvad Punalipulise Balti Laevastiku laevad märkavad peagi, et iga kord hakkab tööle saare raadiojaam. Loomulikult oleks olnud arusaadav, et mereside post raporteerib laevade ilmumisest ning annab andmeid nende kiiruse, kursi, tüübi jm muude andmete kohta, mis on teada ka laevas. Selliste radioteadete kinnipüüdmisel laevaraadiojaama poolt ning nende kogumisel ja hilisemal võrdlusel oleks olnud võimalik kood murda. Siiski oli koodi olemasolu riigisaladuse kaitse seisukohalt väga positiivne, kuna võimaldas vaenlase laevade liikumise kohta info edastamiseks mitte kasutada kõrgema taseme krüptosüsteeme.⁵¹⁰

5.3.5.4. Sukeldumis- ja pinnaldumisteade kood (1938)

Sukeldumis- ja pinnaldumisteateid pidid allveelaevad andma raadio teel enne sukeldumist ja vahetult pärast pinnaldumist. Sukeldumisteade sisaldas sukeldumise alguse kellaega, kohta (kodeeritud täpselt samamoodi viie numbriga, kui Mereside koodis) ja planeeritud kestust või pinnaldumise aega. Pinnaldumisteade sisu oli oluliselt lihtsam, see koosnes ühest viienumbrilisest grupist – „pinnaldusin” – ja teade tuli saata vahetult pärast pinnaldumist.⁵¹¹

Kood oli lihtne, sisaldades viienumbriliste kombinatsioonidena ainult 15 spetsiifilist sõna ja fraasi. Eraldi kombinatsioonid oli ette nähtud kellaaja ning sukeldumise kestuse kodeerimiseks tunni ja pooltunni kaupa. Pikimaks sukeldumise ajaks oli koodis ette nähtud kümme tundi, kuid kellaagu kasutades oleks saanud seda pikendada. Võimalust pinnaldumiseks järgmisel ööpäeval rohkem kui kümne tunni pärast kood eraldi ette ei näinud.

⁵¹⁰ Mereleksikonis on Vaindloo mereside posti kohta väidetud, et „1930. aastate algul rõöviti merel sealne radist (arvatavasti šifri väljaurimiseks).” (Mereleksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996, lk 269.) Paraku pole sellele arhiiviallikatest kinnitust leida õnnestunud, arvestades leksikoni samas märksõnas leiduvaid rohkeid ebatäpsusi, on selle info tõepärasus kaheldav.

⁵¹¹ Juhend sukeldumis- ja pinnaldumisteade koodi käsitamiseks ja sukeldumis- ja pinnaldumisteade kood, 07.07.1938. ERA, 638-1-171.

Kuna selline süsteem oleks olnud väga kergesti murtav, oli ette nähtud ülekrüpteerimine. Igaks navigatsioonihooaja kuuks (mai–september) oli ette nähtud eraldi ülekrüpteerimisvõtmete leht, mis koosnes 60-st viiekohalisest numbrist, mis olid nummerdatud 1 kuni 60. Ülekrüpteerimiseks kasutati tavalist mittearitmeetilise liitmise võtet (vt mittearitmeetilise liitmise näidet alapeatükis 5.3.6.1), aga üpris originaalne oli võtmearvude valik. See sõltus nimelt radiogrammi ärasaatmise alguse minutist, nt kui see hakkas kell 10.43, tuli esimene grupp kodeeritud tekstist ülekrüpteerida vastava kuu võtmega 43, teine grupp võtmega 44 jne. Sisuliselt tähendas see, et teade tuli kõigepealt kodeerida ja selle ülekrüpteerimine sai alata alles pärast radiogrammi saatmise algust ning seda tuli teha jooksvalt, seega kontrollimiseks või vigade otsimiseks aega ei jäänud.

Iga teade pidi lõppema ülekrüpteerimata nn tunnusgrupiga, mille olemasolu järgi radiogrammis pidi vastuvõttev jaam aru saama, et tegu on Eesti allveelaevalt saadetud sukeldumis- või pinnaldumisteatega. Tunnusgrupid olid mõlemal allveelaeval erinevad ja neid anti kummalegi korraga 120. Kasutada tuli neid alates esimesest ja iga tunnusgruppi ainult ühe korra (segaduse vältimiseks kriipsutati tunnusgrupp kohe pärast kasutamist läbi).

Arvestades sukeldumiste suhteliselt väikest arvu (allveelaev Kalev kasutas ära ainult kuus tunnusgruppi), oli selle süsteemi murdmine vaenulikule raadioluulele väikest statistilist baasi arvestades võimatu. Lisaks tuleb arvestada, et kõiki teateid ei pruugitud vahelt võtta ning on ebatõenäoline, et mitmed sukeldumised sama kuu jooksul täpselt samal minutil algasid. Seega krüptosüsteem oli, eriti selle lühikest kasutusperioodi arvestades, turvaline. Aga oht peitus muus.

Merejõudude mure allveelaevade pärast ning soov omada reaalajas ülevaadet nende tegevusest on igati mõisteta. Sellegipoolest ei saa kaugeltki mõistlikuks pidada raadioteate saatmist iga kord vahetult enne sukeldumist ja pärast pinnaldumist, selle rakendamisel sõja ajal oleksid võinud olla traagilised tagajärjed. (Tõsi küll, pärast Tallinnas interneeritud Poola allveelaeva Orzel põgenemist 18. septembril 1939, eriti aga pärast auriku Metallist provokatiivset lavastatud uputamist 27. septembril, mida kasutati ettekäändena Punalipulise Balti Laevastiku sõjalaevade Eesti ranniku lähedusse saatmiseks, praktikas seda koodi vaevalt enam kasutati, kuigi ametlikult tunnistati sukeldumis- ja pinnaldumiskoodid kehtetuks alles 2. juunil 1940. Võib-olla oligi kood mõeldud ainult rahuaegseks tarvitamiseks.)

Nimelt pidid allveelaevad Kalev ja Lembit suhtlemiseks kasutama kesklainet, nende *Marconi* raadiojaamadele olid plaanipäraselt ettenähtud kolm töölainepikkust vahemikus 600–850 meetrit.⁵¹² Erinevalt lühilainest (lainepikkus alla 100 meetri), mille peilimine oli 1930. aastatel veel peaaegu võimatu, olid

⁵¹² Sõjaväe raadiojaamade tegevuskava, 11.06.1938. ERA, 526-1-148, pagineerimata.

kesklained kergesti peilitavad. Näiteks kasutati tsiviillaevadele mõeldud raadiomajakates just sel põhjusel lainepikkusi 900–1000 meetrit⁵¹³ ning allveelaevade kõige pikem töötamiseks ette nähtud lainepikkus ei jäänud sellele oluliselt alla. Kuigi siinkäsitletava koodiga anti teated edasi ilma adressaadi ja allkirjata, mis tegi neid mõnevõrra lühemaks, pidi allveelaev siiski kõigepealt vahetama kaldajaamaga kutsungeid, veendumaks, et teade vastu võetakse. See venitas veelgi seansi pikkust ja suurendas laeva asukoha väljapeilimise ohtu. Oleks sukeldumise- või pinnaldumise koht kas või umbmääraselt vaenulikule laevastikule teatavaks saanud, kujutanuks see allveelaevadele surmaohtu, sest vee peal on nad väga haavatavad ja vee all aeglased. (Pole muidugi alust arvata, et NSVL oleks suutnud allveelaevade kasutatavaid lainepikkusi pidevalt jälgida ja kohe peilida, kuid lahingutegevuse ajal oleks suuremate sõjalaevade tegevuspiirkonnas see viimaste turvalisuse huvides olnud teostatav.)

Seega, kuigi süsteem võimaldas turvalist krüpteerimist, ei taganud see riigisaladuse kaitset, sest eriti pinnaldumise puhul polnudki mingit muud infot või saladust, mida kaitsta, peale selle, et pinnaldumine toimus ja kus laev asub. Selle teadasaamiseks ei olnud aga vaja krüptosüsteemi murda.

5.3.6. Õhukaitse krüptosüsteemid

5.3.6.1. Õhukaitse „Šifr nr. 19.” ning Õhukaitse ametiisikute aadresside ja allkirjade kood nr. 18 (1937)

Õhukaitstes kasutatav krüptosüsteem nägi ette lahtise teksti šifreerimist kahekohalisteks numbriteks vastavalt suhteliselt lihtsale tabelile, kus igale sümbolile oli ainult üks vaste (vt joonis 22). Turvalisuse tõstmiseks tuli saada numbrid üle krüpteerida vastavate võtmearvudega. Need olid küll kõigest kuuekohalised, kuid selle eest oli neid seitse erinevat, mis olid kasutusel kindlaks määratud, kuid ilma igasuguse perioodilisuseta valitud kuupäevadel.⁵¹⁴

Tabelis olevate tähtede järgi kahekohaliste numbrite saamisest oli eespool juttu. Antud šifri puhul oli eriline ainult see, et kui kõrvuti oli kaks samasugust tähte, siis kirjutati teise tähe asemele suvaline tabelis mitte-esinev arv. Ülekrüpteerimine toimus nii, et šifreerimistabelist saadud numbri alla kirjutati võtmearv ja teostati nn mitteametiline liitmine, kus üheksast suurema vastuse korral jäeti kümneline lihtsalt välja (nt $7+4=1$, $2+8=0$, jne). Selline moodus võimaldas

⁵¹³ Andres Kalmus, Voldemar Issako. Raadiotehnika õpperaamat. Tallinn: autorite kirjastus, 1937, lk 77–78, 317–318. Täpsemalt Tosi-Bellini süsteemi raadiopeilingaatorite sobimatusest lühilainete peilimiseks ning probleemi lahenumisest Wullenweberi süsteemi peilingaatorite kasutuselevõtuga Saksamaal Teise maailmasõja lõpupoole, vt: D. W. Watson, H. E. Wright. Radio Direction Finding. London: Van Nostard Reinhold Company, 1971, lk 36, 44–45.

⁵¹⁴ Seletuskiri salakiri „šifr nr. 19” juure. ERA, 526-1-148, L 53–57.

	9	8	7	6	5	4
6	A	B	C	D	E	F
5	G	H	I	J	K	L
4	M	N	O	P	R	S
3	T	U	V	W	Ä	Ö, Ȫ
2	Ü	X	Y	Z	Š	Ž
1	.	,	0	1	2	3
0	4	5	6	7	8	9

Joonis 22. *Õhukaitse „Šifr nr. 19.” šifreerimistabel.*

hilisemat dekrüpteerimist kasutades nn mitteamplituudilist lahutamist (nt 1–7=4, 0–2=8, jne). Näiteks tabelit (vt joonis 22) ja võtmearu 273615 kasutades oleks teksti „saatke varustus” šifreerimine ja ülekrüpteerimine toimunud järgmiselt:

S	A	A	T	K	E	V	A	R	U	S	T	U	S
44	69	86	39	55	65	37	69	45	38	44	39	38	44
27	36	15	27	36	15	27	36	15	27	36	15	27	36
61	95	91	56	81	70	54	95	50	53	70	44	55	70

Edasi oleks see antud viienumbriiliste gruppidega ehk 61959 15681 70549 55053 70445 57082 (viimased kaks numbrit on „metsikud”, lisatud viienumbriilise grupi terviklikkuse huvides).

Radiogrammi aadressaat ja saatja kodeeriti eraldi koodi järgi, kus kasutati kahe-tähelisi kombinatsioone. Selliste kombinatsioonidega olid lisaks asutustele, väeosadele ja ametikohtadele tähistatud ka eranditult kõik Õhukaitse ohvitserid. Sarnaselt sõjaväe üldisele aadresside koodile kasutati kodeerimiseks ja dekodeerimiseks kahte tabelit – esimeses vastavalt tähestikulises järjestuses kodeeritavad nimed ja nimetused (millele järgnesid neli kahetähelist ühendit, mida tuli kasutada aperioidiliselt vaheldumisi), teises sama täheühendite järgi.⁵¹⁵ Arvestades, et koodnimetused olid igal ohvitseril ning vaevalt et allohvitseridele ja sõduritele radiogrammi oli vaja adresseerida, saanuks põhimõtteliselt aadressis ja allkirjas alati läbi ajada ainult ühe koodigrupi ehk kahe tähe kasutamisega.

Ohvitseride personaalsed koodnimed tõid kaasa koodi pideva täiendamise ja muutmise. Kuna nimed olid antud koos auastmetega, siis tehti koodi vastavalt ümber ka kõigi ülendamiste puhul.

⁵¹⁵ Juhend Õhukaitse ametisikute aadresside ja allkirjade koodi nr. 18 käsitamiseks ja hoidmiseks, 12.11.1937. Samas leidub ka kood ja selle erinevad täiendused. ERA, 526-1-148, L 40–52.

Õhukaitses kasutatud süsteemid paistsid silma oma kasutamise mugavuselt. Arvestades ülekrüpteerimist (kuigi loomulikult oleks võtmearve võinud olla veel rohkem ja pikemaid) ja sidevõrgu väikest raadiojaamade arvu, ei oleks selle krüptosüsteemi murdmine väga lihtne olnud.

5.3.7. Välisministeeriumi krüptosüsteemid

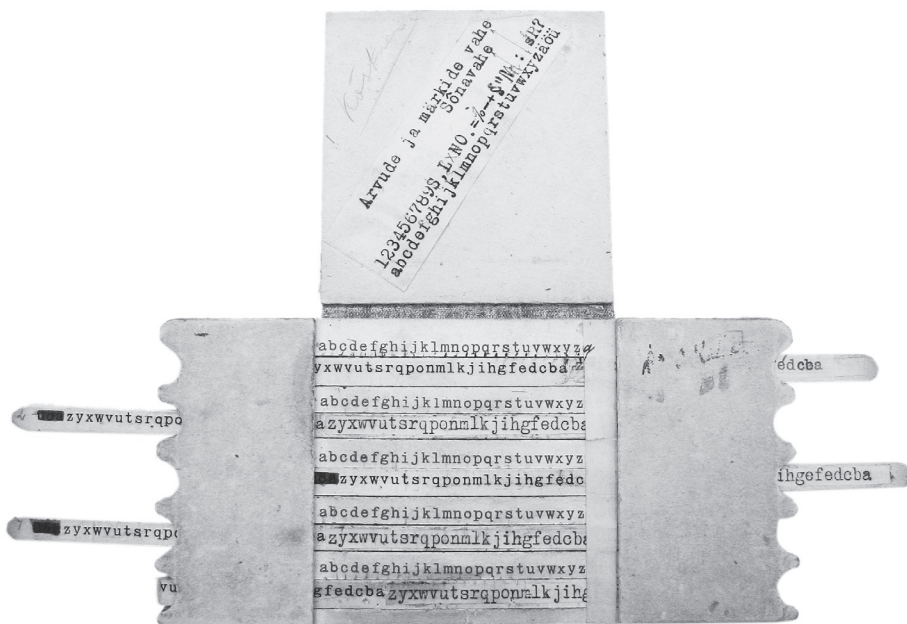
5.3.7.1. Insener Vaheri konstrueeritud šifreerimislükati (1919)

Välisministeeriumi šifreerimislükati, mida kasutati ministeeriumi ning Eesti saatkondade ja konsulaatide vahelise kirjavahetuse ja eriti telegrammide krüpteerimiseks vähemalt kuni 1927. aasta lõpuni, oli 1919. aastal välja töötanud insener Villem Vaher. See Otepääl sündinud ning Prantsusmaal ja Saksamaal elektriinseneri hariduse omandanud mees oli alates Vabadussõja algusest ametis PTTV ülema abi ja peatehnikuna. Tema esimene kokkupuude šifritega toimus tõenäoliselt juulis 1919, kui ta ülemus sõitis allasutusi kontrollima ja jättis senikaua tema kohuseid täitnud Vaherile endaga suhtlemiseks šifri. Leidurivaimuga andeka inseneri edasise mõttetöö tulemusel sündis esimene teadaolev kodumaine mehhaaniline krüpteerimisvahend. See kartongist ese oli oma ehituselt väga lihtne, koosnedes korpusest ja selles liikuvast viiest liistust (vt joonis 23). Korpusele olid kantud viis tähestikku alates A-st, igale liistule oli kantud kaks tähestikku vastupidises järjekorras, st Ü-st A-ni. Primitiivsusele vaatamata võimaldas selline lükati rohkem kui 20 miljonit erinevat liistude asetust. Originaallükati ehitati kasutamiseks küll veidi ümber, eemaldades telegraafi teel edasiandmatud tähed Ä, Ö ja Ü (Õ-d ei olnud juba alguses), mis vähendas võimalikku liistude asetuste arvu veidi vähem kui 12 miljonini.⁵¹⁶

Lükati kasutamishendit ei ole säilinud, seepärast võib selle potentsiaalselt väga hea krüpteerimisvahendi võimaluste tegeliku ärakasutamise kohta teha ainult oletusi. Võtmeks oli viietäheline sõna, kus tähed ei kordunud, ja üks eraldiseisev täht. Seega võib loogiliselt järeldada, et võtmesõna järgi tuletati liistude paigutus. Eraldi antud tähega korpuse tähestikes (need asusid omavahel nagnüi kohakuti) pidi nähtavasti kohakuti seatama liistudel esinevad võtmesõna tähed. Seega ei anna olemasolev materjal alust arvata, et lükati suurimat potentsiaali – võimalust asetusi pidevalt muuta ka ühe sõnumi krüpteerimise jooksul, oleks täielikult ära kasutatud.

Selletagi pakkus Vaheri lükati palju võimalusi – ilma lisakulutusi tegemata kasutada kõigi saatkondadega sidepidamiseks erinevaid võtmeid, vahetada võtmeid tihti, varieerida lükati kasutamist. Säilinud kirjavahetusest võib järeldada, et osaliselt seda tehti. Olid olemas nii ringkirjalised võtmed, kui konkreetsetele saatkondadele kasutamiseks mõeldud võtmed; nii nime omavad võtmed kui

⁵¹⁶ Ivo Juurvee. Krüptograafid 1920–30ndate Eestis. // Tehnikamaailm, 2006, 9, lk 78–80.

Joonis 23. Välisministeeriumi šifreerimislükati.

konkreetsel perioodil kasutatavad võtmed; nii krüpteerimine kasutades järjest kõiki ridu, kui ka kasutades neid iga järgneva sõna puhul erinevas järjekorras.⁵¹⁷

Arvestades, et 1926. aastal sattus kohaliku eriteenistuse küüsi Eesti saadik Moskvas, Ado Birk, seab see Vaheri lükati edaspidise kasutamise turvalisuse kahtluse alla. Ka saatkonna revideerimisel avastati, et: „1925. aastal saatkonnale tulnud ja mitte leitud dokumentidest väärrib erakorralist tähelepanu shiffri tabel (№ 95, 21.I.25) ja seletus shiffri tabeli kohta (94, 21.I.25). Millal shiffri kaduma läks on teadmata. Shiffril, kui see kurjasse kättesse sattus, on selle poolest suur tähtsus, et selle abil kergem ka teiste shiffrite jaoks võtmeid leida.”⁵¹⁸ Pole küll teada, kas need kaotsiläänud materjalid – mis võib-olla olid lihtsalt juba hävitatud ilma vastavat akti koostamata – olid seotud Vaheri lükatiga või tegu oli mõne paralleelselt kasutatava krüptosüsteemi osaga.

5.3.7.2. Tagawara chi 94 (1921)

Tegu oli ümberpaigutusšifriga, kus lahtine tekst kirjutati tähthaaval 14 veeruga tabelisse, mille veerud olid nummerdatud. Veerud ei olnud järjestatud kasvavalt, vaid suvalises järjestuses (9-1-4-14-2-10-12-3-5-8-6-7-13-11), pärast lahtise teksti kandmist tabelisse paigutati veerud krüpteerimiseks kasvavasse

⁵¹⁷ ERA, 1608-2-33.

⁵¹⁸ Hans Lohk'i ülekuulamisprotokoll, 01.10.1926. ERA, 2140-1-12, L 158.

järjekorda nende päise numbri järgi. Originaaltekst „enamlased jätkavad uemberpaigutamisi meie piirile taie hooga stop juba ueleviidud teine ja seitsmes diviis” sai krüpteeritult kuju NAALS UMLES AUEDE EEENE IADMA PDEDR IHEJI AAOPE STIIG VEIPE OLASE VTITD SAMIE BIIAN RSITS BMIAN VKGIA IIMUI TJTS.⁵¹⁹

Tegu on lihtsa süsteemiga, mille murdmine on siiski suhteliselt keeruline, kuna vastasele pole teada mitte ainult veergude järjestus, vaid isegi nende arv. Süsteemi oluliseks miinuseks on, et ühe vea tekkimisel – näiteks telegraafiametnik jätab kogemata ühe märgi edasi andmata või annab ühe märgi edasi topelt – võib kergesti kogu teade muutuda täiesti loetamatuks ka avajale. Chi 94 ei olnud ette nähtud metsikuid tähti, mis vähendas oluliselt selle turvalisust, antud näite puhul on hooletu olnud ka krüptograaf – viimane neljatäheline grupp on jäetud metsiku tähega täiendamata ja seega oleks murdmisel teada sõnumi pikkus.

5.3.7.3. Välisministeeriumi „Telegraafi code” (ca 1930)

Esimene Välisministeeriumi kood töötati välja 1926. aastal telegraafikulude kokkuhoiduks ja saadeti kasutamiseks Eesti saatkondadele ning konsulaatidele New Yorgis, Kopenhaagenis ja Leningradis.⁵²⁰ Kuigi see ei olnud koodi kasutamise mõte, raskendas see ühtlasi tahes-tahtmata ka teadetest arusaamist. Üks dateerimata „Telegraafi code” on säilinud, kuid arvatavasti on tegu hilisema ja täiustatud variandiga.⁵²¹

Kood on 11 lehekülge pikk ja selles on suvaliste viietäheliste gruppidega tähistatud 230 välis- ja konsulaarsuhtluses korduvat fraasi ning samuti viietäheliste gruppidega on tähistatud kõik aasta kuupäevad. Valdkonnad (ja vastavate koodide algustähed) on järgmised: b – ametnikud, c – puhkused, d – abistamine, f – aruanded, g – palk, h – raha, i – informatsioon, j – kirjavahetus, k – konverentsid, koosolekud, näitused, l – lepingud, p – passid, r – post, s – sõidud, t – tellimised, v – volitused, x – kuupäeval, z – kuupäevaks.

Kuigi kood sisaldas valdavalt asjaajamist puudutavaid sõnaühendeid, leidub seal ka potentsiaalset poliitilist tähtsust omavaid fraase nagu „sõit praegusel silmapilgul mittesoovitav”, „astuge samme kokkuleppe saavutamiseks”, „kirjutage lepingule alla”, „minister nõus” või „asjad üle anda”. Näiteks Eesti saatkonda saabus telegramm LANDU ZYGAS tähendaks „kirjutage lepingule alla 28-ks septembriks”. Isegi sellisest koodist arusaamiseks on vaenulikul signaalluurel vaja teha süstemaatilist tööd sõnumite kogumisel ja täiesti arusaadavaks ei pruugi see ikkagi muutuda.

⁵¹⁹ Jõgi Rinkile, 15.05.1921. ERA, 2140-1-12.

⁵²⁰ Välisministeeriumi administratiivosakonna juhataja saatkonnale Pariisis, 17.03.1926. ERA, 1585-2-53, pagineerimata.

⁵²¹ Telegraafi code (dateerimata, arvatavasti 1930 või 1931). ERA, 957-8-1622, pagineerimata.

5.3.8. Politseiasutuste krüptosüsteemid

5.3.8.1. Politseišiffer (1926)

Käina II rajooni konstaablile šifrit saates, kirjutas Hiiu jaoskonna politseikomissar t. salajase märkega kirjas: „Vahest on numbri kirja järele tarvidus – seepärast saadan Teile tarvitamiseks. See on maksev minu ja Teie vahel ning tuleb tarvitada salajaste ettekannete edasiandmisel telefoniga.”⁵²² Järgnes lihtne seitsme reaga (tähistatud numbritega 1–7) ja kümne veeruga (tähistatud numbritega 1–0) tabel, kuhu olid käsitsi kantud enam-vähem suvalises järjestuses Eesti tähestiku tähed, kus enamkasutatavad tähed esinesid tihedamini (vt joonis 24).

Tähti tähistasid krüpteeritud tekstis kahekohalised numbrid (esimene number võeti tabeli vertikaalilt, teine horisontaalilt) ja edasiandmisel tuli kasutada neljanumbrilisi grupe ehk kaks tähte korraga.

Komissar andis teada, et „Salajane eeskiri 30 III 25 a. Nr 6 kaotab käesolevaga maksvuse”, seega oli krüptosüsteem kasutusel olnud ka varem ja see vahetati välja 16 kuu möödudes. Arvestades, et vaevalt võis Käina konstaablil olla palju kiireid ja salajasi teateid, mida tulnuks šifreeritult edasi anda, oli süsteemi kasutusperiood lühike. Samuti tõstis oluliselt turvalisust see, et šiffer oli ainulaadne, see kirjutati valmis käsitsi eraldi iga konstaabli suhtluseks komissariga. Šiffer on küll suhteliselt primitiivne, kuid kuna seda kasutati ainult kaabelsides,

S C H I F F E R :

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
1	r	ä	õ	ö	ü	a	b	c	d	f
2	i	k	l	m	n	o	p	r	s	t
3	r	s	t	u	v	ä	a	b	d	e
4	g	h	i	k	l	m	n	õ	p	r
5	a	b	d	e	g	h	j	i	k	l
6	t	u	v	ä	õ	ö	ü	a	b	d
7	s	t	u	v	ä	a	b	d	e	g

Joonis 24. Käina II rajooni konstaabli kasutuses olnud šifreerimistabel.

⁵²² Hiiu jaoskonna politseikomissar Käina II rajooni konstaablile, 02.08.1926. ERA, 30-3-364, L 18.

st see pidi kaitsma sõnumi sisu teatavaks saamise eest PTTV töötajatele, võib seda pidada turvaliseks. Pole teada, kas sarnaste šifrite olemasolu oli Eesti politseis valdav ja kui tihti seda tegelikkuses kasutati.

5.3.8.2. Poliitilise politsei šiffer (1938)

Poliitilise politsei krüptosüsteemi uuendati seda oluliselt turvalisemaks muutes 1938. aasta sügisel.⁵²³ Samasugune ümberpaigutusšiffer oli kasutusel olnud ka varem, muudeti ainult võtmearvu ja lisati vabad ruudud. Šifri tööpõhimõte sarnanes vähesel määral eespool kirjeldatud Moskva saatkonnas kasutatud chi 94 omaga.

Erinevalt kõigist teistest siinkirjeldatud krüptosüsteemidest, mis nõudsid ka koodiraamatu, mehhaanilise krüpteerimisvahendi, šifreerimistabeli või vähe-malt numbrijada pidevat füüsilist alalhoidmist, siis polpoli šifri puhul seda vaja ei olnud. Suurt tähelepanu oli pööratud memotehnilistele võtetele ja kasutatavat süsteemi tundev inimene võis alati ise identse šifreerimistabeli genereerida, pidades meeles ainult ühte kümnetähelist võtmesõna.

1938. aastal määratud võtmesõna, mida teoreetiliselt oleks saanud kergesti muuta, oli LAUAJUHEND. Saamaks sellest kümnekohalist võtmearvu (parema mälu-ga inimene oleks võinud ka kohe võtmearvu meelde jätta), tuli kõik võtme-sõna tähed nummerdada kasvavalt tähestiku järjekorras alates ühest: $A_1=1$, $A_2=2$, $D=3$, $E=4$, $H=5$, $J=6$, $L=7$, $N=8$, $U_1=9$, $U_2=0$. Võtmearvu saamiseks tuli numbrid asetada samasse järjekorda, nagu paiknesid tähed võtmesõnas, ehk: 7192605483. Võtmearv kirjutati 10x10 ruudulise tabeli päisesse (vt joonis 25).

	7	1	9	2	6	0	5	4	8	3
1	=									
2							=			
3		=								
4				=						
5						=				
6				=						
7		=								
8							=			
9	=									
10					=					

Joonis 25. Võtmesõna LAUAJUHEND järgi genereeritud šifreerimistabel, mida kasutati poliitilise politsei ümberpaigutusšifri jaoks alates 1938. aastast.

⁵²³ Ühe tabeliga ümberpaigutusšiffer vabade ruutudega, saadetud Politseitalitusest polpoli komissarile Tallinnas 26.10.1938. ERA, 1-7-154, L 1-3.

Tühjade ruutude määramine toimus veelgi keerukama süsteemi järgi. Selleks tuli võtta reanumbri ruut ja asetada tühi ruut veergu, mille päises oli vastuse teine number. Ehk esimeses reas $1 \times 1 = 1$ ja tühi ruut asus veerus nr 1. Neljanda rea puhul $4 \times 4 = 16$ ja tühi ruut veerus nr 6. Üheksanda rea puhul $9 \times 9 = 81$ ja tühi ruut jälle veerus nr 1.

Lahtine tekst kirjutati ridade kaupa vasakult paremale alates esimesest reast. Šifrogrammi kirjutati tekst ümber veergude kaupa ülevalt alla, alustades veerust 1. Juhul, kui edasiantav teade oli lühem kui ühte tabelisse mahtuv 90 tähemärki, vähendati vastavalt tabeli ridu. Iga rida täideti lõpuni kasutades tähestiku algust, kuid jättes ära võõrtähed, mida ei soovitatud turvalisuse huvides üldse kasutada (need olid C, Q, X, Y ja Z). Kui tekst oli pikem kui 90 märki, võeti kasutusele uus tabel – nende arvu suurendati vastavalt teate pikkusele – ja viimase kasutatava tabeli ridade arv sõltus teate pikkusest. Käesoleva lõigu esimese lause šifreerimine on näidatud joonisel 26.

	7	1	9	2	6	0	5	4	8	3
1	L	=	A	H	T	I	N	E	T	E
2	K	S	T	K	I	R	J	=	U	T
3	A	T	=	I	R	I	D	A	D	E
4	K	A	U	P	=	A	V	A	S	A
5	K	U	L	T	P	A	=	R	E	M
6	A	L	E	A	=	L	A	T	E	S
7	E	S	=	I	M	E	S	E	S	T
8	R	E	A	S	T	P	U	=	N	K
9	T	=	A	B	D	E	F	G	H	I

Joonis 26. Teksti kirjutamine šifreerimistabelisse.

Tabeli põhjal koostatud šifrogramm nägi välja järgmine: STAUL SEHKI PTAIS BETEA MSTKI EAART EGNJD VASUF TIRPM TDLKA KKAER TTUDS EESNH ATULE AAIRI AALEP EERSK (viimased neli tähte – ERSK – on nn grupitäide, mis on lisatud selleks, et grupid oleksid ühepikkused ja ei annaks vaenulikule krüptoloogile infot sõnumi tegeliku pikkuse kohta). Dešifreerimiseks tuli kõigepealt leida teate pikkus (šifrogrammi gruppide arv korrutatud viiega ja jagatud üheksaga) ja vastavalt sellele valmistada õige suurusega tabel.

Selline krüpteerimisviis oli üpris turvaline, näites toodud ühe suhteliselt lühikese teate põhjal oleks selle murdmine olnud lootusetu. Kuigi 10×10 ruudust koosneva tabeli kasutamine oli ehk lihtsavõitu, andsid oluliselt turvalisust juurde keeruka süsteemi järgi paigutatud tühjad ruudud. Turvalisust lisas ka see, et lahtist ja krüpteeritud teksti ei tohtinud samas teates kasutada. Arvud tuli edasi

anda sõnaliselt ja Õ, Ä, Ö, Ü ning nt Ž puhul tuli kasutada ühendeid OU, AE, UE ning ZH või lihtsalt Z, sest šifrogrammi koostamisel tuli arvestada, et seda saaks edasi anda telegraafi teel. (Sõjaväel olid küll olemas morsemärgid Ü (kasutati märki, mis vastas kirillitsa IO morsemärgile), Ö/Õ (Ч) ja Ä (Я) edastamiseks, kuid neid ei kasutatud PTTV võrgus ja seal leiduvatel *Hughes* kiirtelegraafiaparatuuridel.)

Arvestades krüpteerimise keerukust sai see siffer olla mõeldud ainult linnadevaheliseks kiirete teadete edasiandmiseks (ühe linna piires oleks jalgsi kohaleminek toimunud oluliselt kiiremini kui krüpteerimine, edasiandmine ja dekrüpteerimine ning seda isegi lühikeste sõnumite puhul). Kuna polpol oli täielikult sõltuv PTTV võrgust, oli šifri kasutamine kindlasti õigustatud. Arvestades, et raadio teel seda edasi ei antud, oli sõnumite turvalisus tagatud – väga ebatõenäoline, et ka agendi olemasolul PTTV-s oleks suudetud šifrogramm nii kiiresti vaenuliku krüptoloogi kätte toimetada ja murda, et selles leiduvast infost veel operatiivset kasu oleks olnud.

5.4. JÄRELDUSI

Nagu kõiki muidki teateid, edastati ka riigisaladust vaadeldaval perioodil väga erinevaid sidevahendeid kasutades. Ühe linna piires olid selleks kasutatavamaks võimaluseks käskjalad, keda oli palgal kõigis suuremates keskasutustes. Pikemate vahemaade puhul kasutati nii Eesti siseselt kui ka välismaal asuvate Eesti esindustega suhtlemisel mitte-aegkriitiliste riigisaladust sisaldavate saadetiste puhul tähitud posti. Erandiks olid siin Eesti esindused Nõukogude Liidus (kuni 1938. aastani oli lisaks saatkonnale Moskvas ka konsulaat Leningradis), mille salajane kirjavahetus Väliministeeriumiga liikus diplomaatiliste kulleritega. Nii postitöötajate kui kullerite puhul oli ohuks nende võimalik värbamine vaenulike eriteenistuste poolt, seda eriti välismaal. Kuigi paber kandjal kirjade saatmine postiga oli eelistatum riigisaladuse edastamise viis, ei teostatud teadaolevalt PTTV töötajatele eriteenistuste poolt taustakontrolli.

Kiiremate riigisaladust sisaldavate teadete puhul tuli need saata kas telegraafi või telefoni teel või raadiosidet kasutades. Selline side pidi olema krüpteeritud, seepärast oli telegraaf eelistatud telefonile ja kaabelside oli nagnii eelistatud raadiosidele. Kui kaabelside kuulasid/kuulsid pealt ainult PTTV töötajad, siis raadioside oli kuuldav ka naaberriikides. Kaabelside Eestis arenes vaadeldaval perioodil märgatavalt ja seda ka turvalisuse suunas. 1930. aastatel kasutusele võetud automaatkeskjaamades ei olnud operaatoritel enam vajadust, kohustus ega võimalust aeg-ajalt liinile lülituda. 1940. aastaks oli automaatjaamade kaudu võrku ühendatud siiski vaid umbes kolmandik abonentidest ning linnadevaheliste ühenduste andmine toimus endiselt käsitsi. 1920. aastate keskpaigast arendati välja eraldi sõjaväe kaabelside võrk, mis toimus garnisonilinnades, kuid linnadevaheliste ühenduste puhul olid valdavalt sõltuvuses PTTV-st.

Vaadeldava perioodi vältel arenes oluliselt edasi raadioside. Kohati – näiteks merel olevate laevadega suheldes – oli sellele praktikas vähe alternatiive. Sensitiivsemate, nt mobilisatsiooni või kaitserajatisi puudutavate riigisaladuste edastamiseks raadiosidet siiski ei kasutatud. Lisaks militaarkasutusele liikus raadio teel ka osa välismaale saadetavatest (esialgu Berliini, aga sealt edasi ka mujale Euroopasse ja maailma) tsiviiltelegrammidest, olles seega võõrriikide raadioluuretele vaheltvõetavad.

Nii raadiosides kui osaliselt ka kaabelsides kasutati riigisaladuse kaitseks erinevaid krüpteerimismeetodeid: šifreid, koodi ja mehhaanilisi krüpteerimisvahendeid, osaliselt ka ülekrüpteerimist. Kasutatavate meetodite osas oli pilt igal erineval ajahetkel kirju ja seda kirjum kogu vaadeldava perioodi lõikes. Kuna murdmiseks on geniaalsusest märksa olulisem vaheltvõetud sama süsteemi järgi krüpteeritud analüüsitava sõnumite hulk, muutis niigi suhteliselt tagasihoidliku arvu sõnumite krüpteerimismeetodite varieeruvus murdmise vähem tõenäoliseks. Turvalisust tõstis seegi, et näiteks sõjaväe süsteemide murdmise poleks kuidagi kaasa aidanud Välisministeeriumi kasutatud süsteemide murdmisele, poliitilise politsei süsteemi murdmise välispolitsei süsteemi murdmisele jne. Isegi sõjaväes oli korraka kasutusel mitmeid erinevaid süsteeme ning teistest erinesid nii Merejõud kui isegi veelgi väiksema raadiojaamade arvuga Õhukaitse. Koodide kasutamine raadiosides muutis sõnumid lühemaks ja seetõttu oli vaenulikul raadioluurel neid märksa raskem vahelt võtta ja veelgi raskem peilida. Eestisisese kaabelside vaheltvõtmiseks oleks tulnud värvata PTTV töötajaid ja isegi siis oleks piisava statistilise baasi saamine krüptosüsteemide murdmiseks olnud väga keeruline. Sama kehtib tegelikult ka raadioluure kohta – vaevalt suudeti püüda kõiki Eesti radiogramme. Teadmata on ka nende murdmiseks kasutada olnud ressursid. NSVL ambitsioone arvestades ei olnud Eesti süsteemid nähtavasti Nõukogude krüptoloogide esmane prioriteet. (See oleks ehk võinud nii olla enne 1. detsembri mässukatset, kuid 1924. aastal oli raadioside Eesti sõjaväe jaoks marginaalse tähtsusega.) Seega, kuigi eraldi võetuna võisid krüptosüsteemid olla suhteliselt primitiivsed, ei olnud üldpilt riigisaladuse kaitse seisukohast halb.

Nõukogude eriteenistustele oli tehniliselt kõige lihtsamini vaheltvõetav kaabelside Eesti esinduste NSV Liidus ja Tallinna vahel. Erinevalt raadioluurest, mis oli ressursimahukas või postiteenistusega seotud isikute värbamisest Eestis, mis oli riskantne, võis näiteks kiiresti ja odavalt soetada koopiad kõigist Eesti saatkonda Moskvast saabuvatest ja sealt saadetavatest telegrammidest. Kuigi selle side õiguslik kaitse Eesti seaduste järgi oli kaheldav, olid need sõnumid kindlasti NSVL eriteenistustele huvipakkuvad ja kirjanduses on väidetud, et osa neist õnnestus murda.

Kogu vaadeldava perioodi jooksul muutusid ja arenesid kasutatavad lahendused. Sõjaväe raadioside turvalisuse suhtes toimus murrang 1939. aasta suvel, kui pikka aega kestnud šifrite kasutamise asemel mindi üle „Sõjaväe koodile nr. 1”, mis lisaks üldisele keerukusele krüpteeriti üle varasemate süsteemide puhul kasutatutest kordades pikemate numbrijadadega, mida oli ka kordades rohkem.

Krüptoloogia meetodeid kasutades oleks uue süsteemi murdmine olnud aeganõudev, kui mitte lausa võimatu ja mobilisatsiooni väljakuulutamisel oleks kasutusele võetud uued numbrijadad, mis oleksid vaenulike krüptoloogide senised läbimurded suuresti nullinud. Võib öelda, et selles valdkonnas oli Eesti Teise maailmasõja puhkemise hetkeks sõjaks valmis.

Lisaks krüptosüsteemidele enestele on sideturvalisuse tagamiseks vajalik ka nende pidev hoolikas ja vigadeta kasutamine. Andmed selle kohta on napid, kuna krüpteeritud ja dekrüpteeritud teksti korruga alalhoidmine oli keelatud (krüptogramm hävitati kohe pärast avamist). Võib arvata, et probleeme esines, sellele viitab ka 1921. aastast pärit šifrogramm, mille šifreerimisel oli tehtud mitmeid vigu ja mis õnnestus doktoritöö kirjutamise käigus murda. Riske suurendas ka 1928. aasta *Side-eeskirja* II osa, mis lubas erandjuhtudel saata segatekstiga (osa lahtiselt, osa krüpteeritud) sõnumeid. Kuigi väljaõppes üritati eeskirja sissekirjutatud riski maandada, kujutas see kindlasti sideturvalisusele ohtu.

Vaatamata süsteemide paljususele pole säilinud ühtki krüptosüsteemi, mida oleks omavaheliseks suhtluseks saanud kasutada erinevad ministriumid ja nende haldusalade asutused. (Näiteks tsaariajal oli selline süsteem olemas vähemalt kubeneri ja sandarmeeria vaheliseks suhtluseks.) Ei olnud olemas ka madalama taseme süsteemi, millega oleksid omavahel saanud sidet pidada sõjalaevad ja kaldal viibivad väiksemad üksused (kõrgema astme süsteemid, nagu nt mainitud kood nr 1, olid küll olemas, kuid nende kasutamine näiteks tulejuhtimiseks oleks olnud keeruline ja kätkenud endas kompromiteerimise ohtu, pealegi polnud väiksematel väeosadel neid koodiraamatuid olemas). Tõsi küll, rahu ajal polnud sellise süsteemi järgi tarvidust ja seda ei oleks pruukinud tekkida isegi sõja korral.

6. EESTI RIIGISALADUSE KAITSE EFEKTIIVSUS (EHK MIDA NSVL TEADIS?)

Meie ei tohi silmapilgukski unustada, et meie Venemaa külje all elame.
Ado Anderkopp, 1922 (WM 14.09.1922)

[Nõukogude ja hilisemas Venemaa] historiograafias puuduvad uurimused luureandmete usaldusväarsuse ja objektiivsuse kohta, aga nende valikuline publitseerimine moonutab pilti sõjajärgsetest luureandmetest, kuna vähem usaldusväärased jäävad tundmatuks.
Mihhail Meltjuhhov, 2002

Riigisaladuse kaitse efektiivsuse hindamiseks puudub üldtunnustatud metoodika. Reaalajas on see võimatu ülesanne, sest mistahes statistika ei anna objektiivset vastust küsimusele efektiivsusest: tabatud salakuulajate arv võib olla kena näitaja, kuid teadmata jääb, palju salakuulajaid jäi vabadesse; isegi selle näitaja muutused võrreldes varasemaga ei anna palju, sest raske on öelda, kas muutus vaenuliku luure intensiivsus või vastuluure efektiivsus; läbiviidud taustakontrollide arv ja väljapraagitud isikute arv ei näita samuti midagi, sest pole teada, kui paljud kontrolli edukalt läbinutest on võõrriigi spioonid või saavad selleks lähemas või kaugemas tulevikus. Samadel põhjustel ei ole võimalik ka riikide vaheline objektiivne võrdlus – esiteks ei ole võrdlusandmeid kuskilt võtta, kuna need andmed ise on riigisaladus ja kui neid olekski, siis kannataksid need eespool juba loetletud puuduste all.

Tagantjärele on riigisaladuse kaitse edukust võimalik osaliselt hinnata, omades vastaspoole arhiivimaterjalidele mingil määral ligipääsu või kuulates üle vastaspoole luurega tegelenud isikuid – näiteks said sellist luksust endale lubada NSVL Eesti suhtes aastatel 1940–1941 ja Saksamaa Liitvabariik Saksa Demokraatliku Vabariigi suhtes pärast 1989. aastat.

Eeltoodut arvestades ei pretendeeri järgnev ammendavusele, vaid tegu on pigem juhtumiuuringuga. Kuigi Eestis toimuva vastu tundsid huvi mitmed riigid ning eriteenistusi kasutasid selle uudishimu rahuldamiseks lisaks Nõukogude Liidule tõenäoliselt ka Saksamaa ja Suurbritannia, on mingisugusegi hinnangu andmiseks piisavalt materjali vaid esimese kohta.

Kindlasti ei olnud Nõukogude luure kursisolek Eestis aastatel 1918–1940 toimuvaga pidevalt ühesugusel tasemel, vaid mõnel perioodil on infot rohkem ja täpsemat, kui teisel. Samasugused kõikumised leidsid nähtavasti aset ka erinevate teemade osas, mille vastu huvi tunti.

Aastatel 1918–1920 ja 1924 toimunu ei näita idanaabri kursisolekut Eesti asjadega just heast küljest, mõlemal korral langetati vigased otsused: Eesti Vabadussõda lõppes Nõukogude Venemaa kaotusega ja 1. detsembril 1924 prooviti riigipöört, mis lõppes samuti läbikukkumisega. Samas ei saanud 1918.

aasta valeotsus olla kuidagi tingitud Eesti riigisaladuse kaitse süsteemi efektiivsusest, sest toona ei olnud veel korralikult funktsioneerivat riikigi, rääkimata toimivast riigisaladuse kaitsest. 1924. aasta kohta on teada, et Eestis luurati, kuid pole samuti selgust, et vigase otsuse oleks põhjendanud just probleemid info kogumisel ehk luuretsükli ainukeses faasis, mida riigisaladuse kaitse saab mõjutada. Pigem võiks arvata, et lisaks kogumisele tehti olulisi vigu ka kogutud info usaldusväärsuse hindamisel ning analüüsiski lähtuti soovmõtlemisest ja poliitilistest vajadustest enam kui kainest mõistusest.

Edaspidi relvastatud jõukatsumist Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu või selle toetatud mässajate vahel enam ei toimunud. Ülevaatlikumad andmed Nõukogude Liidu poliitilise välisluure residentuuri kohta, mis tegutses saatkonna katte all Tallinnas, on säilinud aastast 1934. Toona oli residentuuril üle kümne värvatud allika (on seda palju või vähe, on jällegi hinnangu küsimus – siiski on selge, et Nõukogude luurajate arv Tallinna saatkonnas ei olnud suur, seega ei oleks õigustatud oodata neilt väga suurt arvu allikaid). Kindlasti omas neist riigisaladusele ligipääsu ainult üks – juba mainitud sõjaväeinsener, kapten Johannes Pedaja. Ülejäänud allikatest võisid märksa vähem olulistele, ent samuti märkega „salajane” dokumentidele aeg-ajalt ligipääsu omada veel kaks allikat, kes töötasid vastavalt Narva politseiprefektuuris ja Tartu-Võru prokuratuuris.⁵²⁴ Esmapilgul võiks sellest teha järelduse, et Eesti riigisaladuse kaitse süsteem oli efektiivne, kuid see oleks paraku ennatlik – teadmata on andmed Nõukogude Liidu sõjaväeluure residentuuri tegevuse kohta, samuti selle kohta kas, kui palju ja missuguseid allikaid oli Eestis Nõukogude residentuuridel, mis tegutsesid NSVLi saatkondades Helsingis ja Riias, ning palju ja missuguseid agente juhiti üle piiri otse Nõukogude Liidust. Kuigi riigisaladusele pidevat ligipääsu omas ainult üks allikas, sai ta infot kindlustustööde ehk siis kõige enam kaitstud saladuste kohta.⁵²⁵

6.1. NÕUKOGUDE LUURE HINNANG EESTI SÕJAVÄE KOHTA 1939

Nõukogude luuretöö tulemustest on laiem pilt uurijatele kättesaadav Teise maailmasõja algusest. Täies mahus on publitseeritud Punalipulise Balti Laevastiku luureosakonna ülevaade Eesti mere- ja lennudeväe kohta 1939. aastast,⁵²⁶ lisaks on

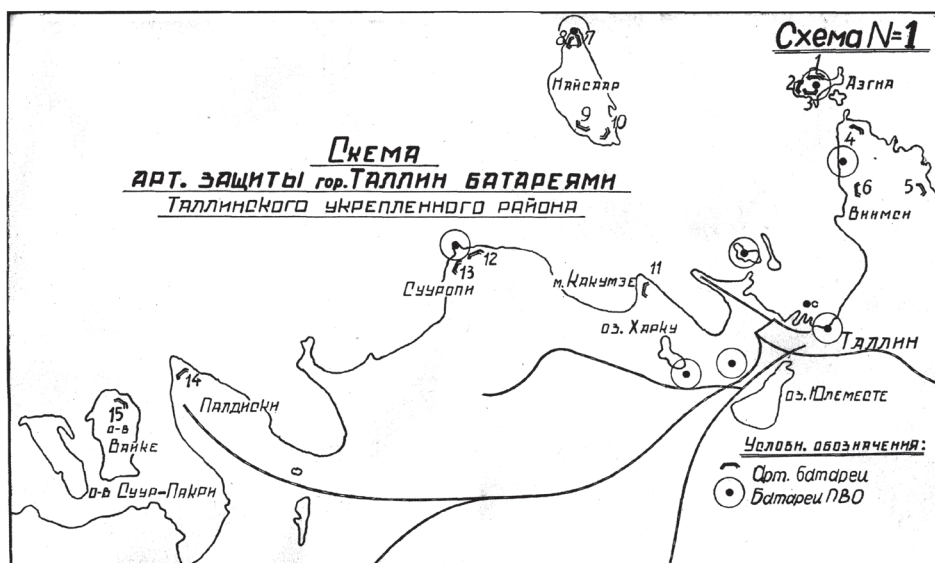
⁵²⁴ Список агенты Ревельской резидентуры, 15.03.1934. ERAF, 138SM-1-56, L 5–8, 10. Vt ka: Jaak Pihlau. Luureagent L/127: Kapten Pedaja lugu. // Kultuur ja Elu 2008, 4, lk 32–37. Samas dokumendis on kajastatud ka allikas Paide kriminaalpolitseis – Helmut Veem – kelle üleandmist residentuurile plaaniti, kuid mis ei saanud teoks.

⁵²⁵ Spionaažijuhtumite kohta Eestis leiduvad arhiivimaterjalid on ajaloolase Reigo Rosenthali poolt põhjalikult läbi uuritud ja selle töö tulemused publitseeritud kahes raamatus, kus on täpsemalt käsitletud ka siinkohal markeeritud teemasid.

⁵²⁶ Военно-морские силы Эстонии и Латвии. Военмориздат, 1939. Ülevaate on täies mahus publitseerinud: Алексей А. Гайдук. Оценка вооруженных сил Эстонии разведотделом КБФ СССР в 1939 году. // Baltfort 2010, 2, lk 46–62.

mingil määral kasutanud ülevaadet Eesti sõjaväe kohta tervikuna sama aasta lõpus või järgmise alguses ajaloolane Mihhail Meltjuhov.⁵²⁷ Kuna sama perioodi kohta on kirjanduses publitseeritud Eesti arhiivimaterjalidele toetuvad andmed siinse maaväe⁵²⁸, merekindluste⁵²⁹, laevastiku⁵³⁰ ja lennuväe⁵³¹ kohta, on võimalik neid eelmistega võrrelda.

Eesti sõjalaevadesse puutuvat osa PBL-i ülevaatest võib pidada adekvaatseks, kuigi seal esineb väikseid ebatäpsusi (näiteks puudusid andmed Eesti allveelaevade meeskondade suuruse ja pardale võetava kütusevaru kohta, kuid kuna muud taktikalised andmed olid olemas, ei ole nende puudumine tegelikult oluline). Merekindlustesse puutuv enam nii täpne ei ole (vt ka joonis 27).

Joonis 27. Punalipulise Balti Laevastiku luureosakonna koostatud skeem Tallinna ümbruse rannakaitse kohta (1939).

⁵²⁷ Mihhail Meltjuhov. Stalini käestlastud võimalus: Nõukogude Liit ja võitlus Euroopa pärast 1939–1941 (dokumendid, faktid, arvamused). [Tartu:] Kaitseväe Ühendatud Oppeasutused, 2005, lk 151–153, 423.

⁵²⁸ Urmas Salo. Eesti kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005.

⁵²⁹ Heino Gustavson. Merekindlused Eestis 1913–1940. Tallinn: Olion, 1993. Mati Õun. Eesti Merekindlused ja nende suurtükid 1918–1940. Tallinn: Tammiskilp, 2001. Jari Leskinen. Vendade riigisaladus: Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Tallinn: Sinisukk, 2000.

⁵³⁰ Mati Õun. Eesti sõjalaevad 1918–1940. I vihik. Tallinn: Tammiskilp, 1998. Mereleksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996.

⁵³¹ Frederik Gerdessen, Toivo Kitvel, Johannes Tilk. Aeg, mehed, lennukid: Eesti lennunduse ajalugu kuni 1940. aastani. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001.

Lisaks tegelikult eksisteerinud patareidele arvatakse need asuvat ka Paldiski ümbruses ja Kakumäel (skeemil numbrid 11, 14 ja 15), kus tegelikult 1939. aastal patareisid ei olnud. Patareisid on arvatud olevat Naissaarel seal, kus neid tegelikult ei olnud (numbrid 8 ja 9), ka Viimsi poolsaarel asuvate patareide asukohtadega on eksitud kuni kahe kilomeetri võrra (mis võib olla tingitud joonise skemaatilisusest). Oluliselt on üle hinnatud õhutõrjet, kuid suurim eksimus on arvamus, nagu asuks Naissaarel töökorras kahe 305 mm suurtükiga pöörlevasse soomustorni paigutatud patarei, mis oleks oluliselt suurendanud Tallinna rannakaitse tulejõudu. (Ajaloo iroonia seisneb selles, et vaenuliku õhuluure eksitamiseks tehti 1938. aastal ettepanek muuta Esimese maailmasõja aegse patarei varemed võltspatareiks, kuid sellest loobuti majanduslikel põhjustel.⁵³² Seega, raha hoiti küll kokku, kuid PBL arvas seal patarei asuvat ka ilma kulutusteta.) Kokkuvõtlikult on Tallinna ümbruse rannakaitse tulejõud umbes 1,5-kordselt ülehinnatud, täpne ülevaade patareidest saadi alles pärast Eesti okupeerimist 1940. aasta suvel.⁵³³

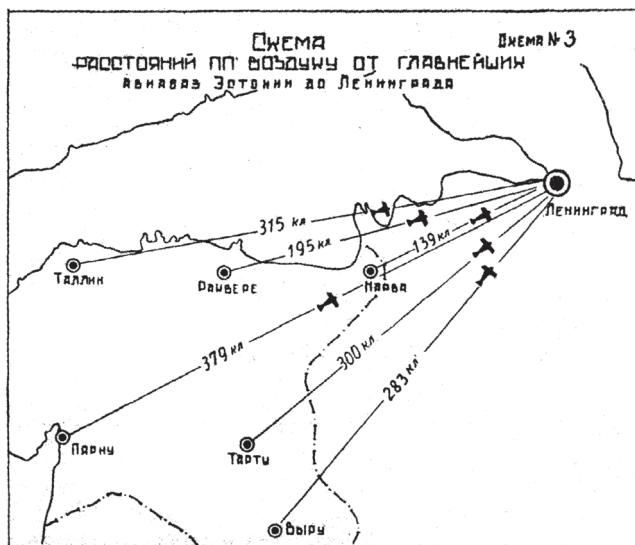
Lennuväe osas on ülehinnang veelgi julgem. PBL hinnangul koosneb 1. lenn divisjon seitsmest, 2. ja 3. aga neljast salgast, millest igas on kuus kuni kaheksa hävituslennukit või luure-pommilennukit (õppelennukeid kokkuvõttes ei mainita). Korrutades need arvud läbi, saame, et Eesti käsutuses pidi PBL arvates rahu ajal olema 90–120 sõjalennukit! Kogu riigis arvati koos mobilisatsioonitagavara ja eralennukitega olevat 177 lennukit. Need arvud on suurelt üle pakutud. 1939. aasta septembri alguseks oli Õhukaitsel 38 lennukit, neist 22 õppelennukid, ülejäänud 16 olid vananenud hävitajad või osaliselt relvastatud luurelennukid. Segadus on seda üllatavam, et Eesti lennukitele anti kerenumbrid kasvavalt alates ühest nende arvele- või kasutuselevõtu aja järgi. 1939. aastal jõuti numbrini 162, kuid kahekümne aasta jooksul oli suur osa lennukiteid kas maha kantud või purunenud. (Aastatel 1933–1939 sai Eesti ainult ühe uue sõjalennuki, kahemootorilise kergepommitaja *Avro 652A Anson I*.)

„Suurtükite korrigeerimist ja kaugluuret viiakse soodsates [ilmastiku] oludes läbi täiesti rahuldavalt.” Kasutatud väljend (*вполне удовлетворительно*) loob mulje, nagu oleks sellega sõjaväele vajalikul määral hakkama saadud, mis ei vasta tõele. Osa andmeid on lihtsalt vananenud, näiteks kirjutab PBL-i luureosakond: „Kogu lahinguline ettevalmistus toimub Inglise määrustike ja meetodite järgi Eestis asuva Inglise ohvitser-nõuniku juhtimise all.” Nii oli see tõepoolest olnud, kuid viimane teadaolev Inglise instruktor major Alfred Conrad Collier⁵³⁴ lahkus Eestist juba 1930. aasta septembris.

⁵³² Heino Gustavson. *Merekindlused Eestis 1913–1940*. Tallinn: Olion, 1993, lk 83.

⁵³³ Valdavalt neid andmeid on kasutatud: Pavel Petrov. *Punalipuline Balti Laevastik ja Eesti 1939–1941*. Tallinn: Tänapäev, 2008, lk 49–73.

⁵³⁴ Collier oli Eestisse saabunud 1928. aastal. Tema edasine karjäär päädis lennuväe asemarssali (Air Vice-Marshal) auastmega.

Joonis 28. Punalipulise Balti Laevastiku luureosakonna koostatud skeem lennukaugustest Eesti lennuväe peamistest baasidest Leningradini (1939).

Ülepingutatud, et mitte öelda, eksitav on ka info Eesti lennuväljade kohta (vt joonis 28). Eesti „tähtsaimateks lennubaasideks” on nimetatud Tallinn, Rakvere, Tartu, Võru, Narva ja Pärnu (tegelikult paiknesid sõjalennukid neist ainult kolmes esimeses) ning nende kauguste kohta Leningradist on lisatud apokalüptilisevõitu skeem (Tartu ja Võru kaugused on nähtavasti omavahel vahetusse läinud, Rakvere asub umbes 35 kilomeetrit kaugemal, kui märgitud), millelt jääb mulje, nagu võiks linn olla õhurünnakute ohus. Paraku jääb arusaamatuks, kas selles väljendub PBL-i luureosakonna tegelik hirm või üritati sellist muljet luua laevastiku keskastme juhtidele.

Eesti sõjalennuväljadel Tallinnas, Tartus ja Rakveres arvas PBL-i luureosakond olevat angaare 300–340 lennuki tarvis, mis on ilmselge ülepingutus, enam-vähem õige võib see olla Tallinna lennusaadama osas, mille angaari võis ehk tõesti hea tahtmise korral 30–40 lennukit paigutada, kuid seal PBL-i luureosakonna andmetel endiselt baseeruv Merelennusalk oli sama aasta mais likvideeritud.

Kokkuvõtlikult on andmed oluliselt, vähemalt 2,5–3 korda, aga kohati ka palju rohkem üle pakutud, seega oluliselt ebatäpsemad kui sõjalaevade või merekindluste osas. Paistab, et mereväeluure ei omanud merest kaugemale jääva osas täpset ülevaadet.

Terviklik hinnang, mis haarab ka maaväge ja pärineb juba baasivägede Eestisse sisenemise järgsest ajast, ei hiilga samuti täpsusega. Vaatamata sellele, et PBL-i laevad kasutasid juba Tallinna oma baasina, pole endiselt märgatud Merelennusalga likvideerimist, lennukite arvu hinnatakse 70-le, mis on samuti

umbes kahekordne ülepingutus, aga sellegipoolest veidi täpsem. Eesti sõjaväe rahuaegset koosseisu hinnatakse 20 000 mehele – üle on pingutatud umbes kolmandiku võrra (arvestamata isegi seda, et tegelikkuses ei olnud ka seda koosseisu täis komplekteeritud), samas suurusjärgus on ka Kaitseliidu suuruse ülehindamine. Eesti sõjaväe sõjaaegseks koosseisuks pakuti 129 000 meest, mis võrreldes tegeliku 104 000 mehega oli 1,24-kordne ülepakkumine.⁵³⁵ Tublisti ülepakutud on hinnang Eesti suurtükiväele, võrreldes tegeliku olukorraga on alahinnatud ainult olemasolevate vintpüsside ja kuulipildujate arvu, kuid seda on oluliselt alahinnatud. Vintpüsse oli Eestil pakutust 1,3 kuni 1,7 korda rohkem, kuulipildujaid 1,2 kuni 1,5 korda rohkem.⁵³⁶

Arvestades luuretöö keerukust, oleks ilmselt liigne oodata luurehinnangutest absoluutset täpsust. Hinnangute täpsuse osas on olemas ka teatud võrdlusmaterjal umbes samast perioodist, ajaloolane Mihhail Meltjuhhov on võrrelnud Nõukogude luurehinnanguid perioodil märts 1940 – mai 1941 Saksamaa relvajõudude kohta nende tegeliku suurusega. Sõjalennukite arvu on ülehinnatud umbes kahekordselt, diviiside arvu 1,4–1,6-kordselt (kõige täpsem on hinnang märtsis 1941, kui üle on pakutud „ainult“ 74 diviisi veidi rohkem kui miljoni mehega). Valed ei ole ainult konkreetsete arvud, vaid ka trendide osas ei ole hinnangud täpsed – märtsis 1941 arvati, et Saksa lahingüksuste isikkoosseis on sama suur kui 1940. aasta juunis, tegelikult oli see mainitud perioodil kasvanud peaaegu 1,2 miljoni mehe (ehk 20 protsendi) võrra.⁵³⁷ Seega suhtarvudes on möödapanekud võrreldavad Eesti kohta käinutega. Kuid tuleb arvestada, et Saksamaa oli kindlasti märksa prioriteetsem luureobjekt ning erinevalt suhteliselt staatilisest Eesti rahuaegsest sõjaväest muutus Saksa üksuste arv ja suurus sel perioodil kiiresti.

Kuigi pole võimalik teada saada, kas vead olid tingitud muudest vigadest Nõukogude Liidu luuretsükli või tekkisid need info kogumise faasis tänu Eesti riigisaladuse kaitsele, varustas luure vähemalt Eesti sõjaväe osas oma juhtkonda ebatäpsete andmetega. (Võimalust, et on olemas ka täpsemad luurehinnangud, mida pole avalikustatud, ei saa täielikult välistada, aga see on väheusutav.⁵³⁸)

⁵³⁵ Mihhail Meltjuhhov. Stalini käestlastud võimalus: Nõukogude Liit ja võitlus Euroopa pärast 1939–1941 (dokumendid, faktid, arvamused). [Tartu:] Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2005, lk 151–153.

⁵³⁶ Vintpüsse arvati Eesti käsutuses olevat 102 130, tegelikult oli 131 713 (pluss veel üle 40 000 püssi, mis kuulusid välismaa firmadele, kuid asusid Eestis); kuulipildujaid arvati olevat 3163, tegelikult oli 3712 (pluss 1176 välismaa firmadele kuuluvat). Nõukogude luure poolt pakutud detailsed arvud lasevad oletada, et tegu pole üldise hinnanguga, vaid andmed pärinevad agentuurluurelt, kuigi on valed.

⁵³⁷ Mihhail Meltjuhhov. Stalini käestlastud võimalus: Nõukogude Liit ja võitlus Euroopa pärast 1939–1941 (dokumendid, faktid, arvamused). [Tartu:] Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2005, lk 237.

⁵³⁸ Mihhail Meltjuhhov on selle kohta kirjutanud: „Historiograafias puuduvad uurimused luureandmete usaldusväärsuse ja objektiivsuse kohta, aga nende valikuline publitseerimine moonutab pilti sõjaeelsest luureandmetest, kuna vähem usaldusväärsed jäävad tundmatuks.”

Päris kasutuks Nõukogude sõjaväeluure tegevust siiski pidada ei saa. Nõukogude üksuste paigutuses Eesti piiridel 1939. aasta septembris – suurem osa jõudusid paigutati pealöögi andmiseks Peipsi järvest lõuna poole, kus Eestis kaitsekindlustused puudusid, mitte põhja, kus need olid olemas – võib näha Nikolai Trankmanni tegevuse mõju, kuigi see ei ole tõestatav, eriti kuna põhjas paiknes ka oluline looduslik takistus Narva jõe näol.

6.2. POLIITILINE LUURE 1939

Eespool toodu käis sõjalise informatsiooni kohta, mis oli Eesti seadustega kaitsitud. Kuidas aga olid lood poliitilise informatsiooniga, mille kaitse oli oluliselt nõrgem nii seaduste järgi kui ka tegelikult (näiteks ei ole teada, et Eesti Välisministeeriumi töötajate suhtes oleks rakendatud laustaustakontrolli ja paratamatult oli ministeeriumi peamaja ning Moskvast asuva saatkonna vaheline kaabelside kergesti vaheltvõetav)? Samas oleks 1939. aasta kontekstis olnud Eesti mobilisatsioonijärgsest sõjaväe suurusest hoopis olulisem teada, mis tingimustel Eesti üldse mobilisatsiooni alustab ja kas NSVL-i sõjaväebaaside riiki toomine on ilma sõjata võimalik. Kui Eesti mobilisatsiooniplaan pidi NSVL-i teada kindlasti olemas olema, vägede suurus oli kirjas realselt eksisteerivatel paberitel, mida hoiti seifides ja selle sisuga kursisolevad inimesed olid olemas, siis küsimus selle kasutamisest oli keerukam – selle tingimuste kohta paberit ei olnud ja see võiski jääda vaid eri inimeste arvamuste tasemele. Kas pelgalt isiklik arvamus võib olla riigisaladus, on pigem filosoofiline küsimus, kindel on aga see, et sellise arvamuse avaldamise tõestamine ja selle eest vastutusele võtmine oleks olnud väga keeruline, tõenäoliselt võimatu.

Nõukogude poliitilist luuret Eestis uurinud ajaloolane Allan Käro on avastanud, et tõenäoliselt jäi residentuur Tallinna saatkonnas mehitamata juba 1938. aasta alguses ning seda viga üritati kiirustades parandada alles pärast Teise maailmasõja algust, kui 7. septembril 1939 saabusid Eestisse diplomaatilise katte all Vladimir Botškarjov, Valentin Rjabov ja Arseni Issakov.⁵³⁹ (Tõsi küll, Eestis oli sellegipoolest kohal olnud NSVL sõjaväeatašee, kes teostas samuti agentuurluuret ja lisaks saatkonnale toimus luuretegevus ka piiriüleselt ning võimalik et ka saatkonnadest Helsingis ja Riias.) Eesti viisat nende diplomaatidele passidele oli küsitud alles eelmisel päeval ja saatkonnale Moskvast avaldati põhjuseid selgitamata nende saamiseks sellist survet, et nõunik Voldemar Ojansoon järeldas täiesti õigesti: „Niisugune paugupealne väljasõit toimus nähtavasti

(Mihhail Meltjuhhoov. Stalini käestlastud võimalus: Nõukogude Liit ja võitlus Euroopa pärast 1939–1941 (dokumendid, faktid, arvamused). [Tartu:] Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2005, lk 234.) Tõepoolest, pilt NSVL eriteenistustest ajalookirjutuses on kujundatud osalt nende endi poolt, osalt läbi oma materjalide valikulise uurijatele kättesaadavaks tegemise, kuid pole põhjust arvata, et eriteenistused sooviksid iseendast negatiivset pilti maalida.

⁵³⁹ Allan Käro. NKVD välisluure Tallinna residentuuri taastamine 1939. aastal. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2008, lk 8–9.

tõepoolest väga kõrge käsu täitmiseks”.⁵⁴⁰ Pole kahtlust, et käsk tuli kõrgelt, kuid selle sisu on tänini teadmata. Kuigi sellise kiirustamisega ei näidanud NKVD välisluure üles kõrget professionaalsust, on siiski raske uskuda, et oleks olnud piisavalt eluvõõrad lootmaks, et paari nädalaga õnnestuks värvata allikad Eesti juhtkonnas või selle läheduses, rääkimata nende usaldusväärsuse elementaarsestki kontrollimisest. Seega teoreetiliselt (säilinud kirjavahetus seda ei kinnita) võis neil kolmel luurajal olla ülesanne võtta ühendust mõne varem värvatud ja vahepeal konserveeritud allikaga või tegutseda mingeid eelläbirääkimisi pidavate emissaridena, kuna Tallinna saatkonda ei usaldatud piisavalt. Tõenäolisemad võimalused on, et nad saadeti Eestisse lihtsalt näitamaks, et Tallinnas töö käib ja residentuur töötab või siis pidades silmas kaugemat, baaside lepingule järgnevat tulevikku.

Kuigi Nõukogude Liidus oldi sõjaks valmistunud juba umbes kümme aastat, alustati otseseid ettevalmistusi lahingutegevuseks riigi lääneosas 25. augustil ehk vahetult pärast Molotov-Ribbentropi pakti sõlmimist. Soome, Eesti ja Läti-ga piirnevas Leningradi sõjaväeringkonnas oli 5. septembriks moodustatud kolm uut laskurdiviisi, 7. septembril alustati reservväelaste kutsumist suurtele õppekogunemistele ehk varjatud mobilisatsiooni, mille käigus kutsuti teenistusse 325 300 meest, 14. septembril sai sõjaväeringkonna ülem suunise vägede koondamiseks Kingissepa ja Pihkva suunale ning samal päeval anti tema operatiivalluvusse PBL, mille üleviimist sõjaseisukorda alustati 16. septembril. Sama kuu lõpul oli Eesti piiridele koondatud Punaarmee üksustes kokku 136 000 sõjaväelast, 1535 suurtükki, 1318 tanki ja eksisteeris võimalus vägesid Soome või Läti piiridelt kiiresti juurde tuua. Operatsiooniplaan kinnitati ja operatiivkäsud saadeti Kingissepa ja Pihkvasse välja 28. septembril, vägede hargnemine pidi olema lõpetatud järgmiseks hommikuks.⁵⁴¹

Seega, isegi kui Nõukogude Liidu juhtkond arvas teadvat, et Eesti võtab ultimatumit vastu ja nõustub NSVL baasidega oma territooriumil, läksid sõjalised ettevalmistused palju kaugemale, kui oleks olnud vaja Eestile psühholoogilise surve avaldamiseks. Valmistuti reaalseks sõjategevuseks, näiteks operatiivkäsude andmist 28. kuupäeval sai vaevalt tingida arvamus, et nendest saaks veel samal päeval teada Eesti sõjaväeluure, infot jõutaks veel kontrollida ja Moskvast asuvale delegatsioonile edastada. Järelikult Eesti reaktsiooni ultimatumit saamisel kas ei teatud või seda ei arvestatud. Midagi juhuse hooleks ei jätetud, väed koondati arvestusega, et nad oleksid võimelised Eesti sõjaväge purustama.

⁵⁴⁰ Saatkonna nõunik Moskvast Välisministeeriumi administratiivosakonna direktorile, 07.09.1939. Publitseeritud: Liivi Uuet, Erich Kaup (koost). Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat: Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tallinn: Tammerraamat, 2011, lk 68–69.

⁵⁴¹ Urmas Salo. Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005, lk 206–207.

6.3. JÄRELDUSI

Vähese kättesaadava informatsiooni põhjal ei saa Eesti riigisaladuse kaitse efektiivsuse kohta kaugeleulatuvaid järeldusi teha. Oluliseks metodoloogiliseks probleemiks on, et Nõukogude vigaste luurehinnangute puhul jääb selgusetuks, millises luuretsükli faasis need vead on tekkinud ehk kas need on tingitud infokogumise raskenemisest Eesti-poolsete vastumeetmete tõttu. Tähtsamate poliitiliste otsuste puhul on aga küsitav, kuivõrd Nõukogude Liidu juhtkond arvestas nende vastuvõtmisel oma eriteenistustelt saadud infot.

Sõjalise teabe osas, mille võimalikele vaenlastele teatavaks saamise vältimisele oli riigisaladuse kaitse valdavalt suunatud, olid Nõukogude Liidu eriteenistuste hinnangud 1939. aastal tuntavalt ekslikud (vähemalt 20 protsendi võrra, üldiselt aga rohkem) kõigis valdkondades peale sõjalaevade. Viimaste varjamine on nende suurte mõõtmete ning nende ehitamiseks või isegi ostmiseks kuluva aja ja investeeringute tõttu nagenii alati keeruline. Lisaks sellele oli Eestil sõjalaevu vähe, kuid need olid paljudest eri tüüpidest, (seega laevu merel või sadamas määrgates ei saanud neid üldiselt teiste samatüübiliste laevadega segamini ajada) ning nende baasid – Vanasadam ja hiljem Miinisadam – merelt visuaalselt jälgitavad. Idapiiri kindlustustööde osas ei ole Nõukogude luurehinnangud teada. Kui üldiselt hinnati Eesti sõjaväe koosseisu ja relvastust tublisti üle, siis vintpüsside ja kuulipildujatega varustatuse osas oli olukord vastupidine.

Poliitilise luure kohta ei lase olemasolevad allikad 1934. ega 1939. aasta osas arvata Nõukogude Liidu head informeeritust, kuigi pärast baasivägede sisenemist Eestisse võis olukord oluliselt muutuda.

Kui üritada eeltoodu põhjal teha järeldusi Eesti riigisaladuse kaitse kohta, siis pigem võiks see järeldus olla, et riigisaladust kaitsti efektiivselt.

KOKKUVÕTE

Käesoleva töö eesmärgiks on riigisaladuse (riigi julgeoleku või välissuhtlemise tagamise huvides avalikuks tuleku eest kaitset vajava teabe) kaitse osas välja uurida, milleks on see vajalik ja kuidas seda praktikas teostatakse.

Riigisaladuse kaitse on vajalik takistamaks vaenulikke riike (või organisatsioone) nende võimalikes vaenulikes tegevustes selle kaudu, et neile otsuste tegemiseks vajalik informatsioon oleks puudulik või vale. Võimaliku ebasõbraliku riigi luuretsükli, mis koosneb vähemalt viiest üksteisele järgnevast tegevusest – juhtimine, teabe kogumine, selle hindamine, analüüs ja järelduste jagamine – on kõige lihtsam takistada just teabe kogumise faasis, ülejäänud faaside väline mõjutamine on keeruline, praktikas tihti võimatu.

Vaadeldes eriteenistuste aga ka poliitilise ajaloo kohta laiemalt olemasolevat kirjandust, võib märgata, et poliitiliste otsuste tegemiseks vajaliku teabe osas on see tugevalt kaldu just info kogumise, mitte aga selle kaitse suunas. Viimast ei olegi autorile teadaolevalt talle arusaadavates keeltes terviklikult uuritud. Riigisaladuse kaitse süsteemid on pidevas arengus, hõlmates endas erinevaid spetsiifilisi valdkondi ja suur osa nende toimimisest on ise riigisaladus, seepärast on Eesti Vabariik aastatel 1918–1940 kasutatav tänuväärse uurimisobjektina juhtumiuuringus – riik on suhteliselt väike, periood on loogiliselt piiritletud *de facto* iseseisvuse saavutamise ja selle kaotamisega ning arhiivimaterjalid on avalikud.

Riigisaladuse kaitse kui infokogumise vastase tegevuse valdkonnad määravad ühest küljest eriteenistuste kasutatavad infokogumise viisid, milleks vaadeldaval perioodil olid rahu ajal avalike allikate luure, signaalluure, visuaalne luure ja agentuurluure. Peamisi riigisaladuse kaitse valdkondi võib välja tuua neli: õiguslik kaitse (moodsas riigis peab ametnikkonna tegutsemiseks olema õiguslik alus ning ühtlasi on vaja karistada kehtiva regulatsiooni vastu eksijaid), füüsiline kaitse (riigisaladuseks loetavad dokumendid või esemed ei tohi olla asjasse puutumatuks nähtavad, kättesaadavad või varastatavad), taustakontroll (mis peab tagama, et riigisaladust töötlemas ei pääseks isikud, kelle tõttu see võiks saada avalikuks) ning sideturvalisus (mis hõlmab endas vaheltvõtmise suhtes turvalisemate sidevõrkude väljaarendamist ja vajadusel nendes liikuva teabe krüpteerimist). Tähtsust võivad omada veel teabe avaldamise piirangud ehk tsensuur, mida käesolevas töös on vaadeldud peamiselt koos õigusliku kaitsega, sest vaadeldaval perioodil olid Eestis tsensuuri rakendamiseks valdavalt muud põhjused kui vaenuliku luuretsükli segamine ja see valdkond ei vääri seepärast eraldi käsitlemist. Kindlasti omab riigisaladuse kaitse seisukohalt tähtsust vastuluure, mis on käesolevast tööst välja jäetud valdkonna keerukuse ja selle tõttu, et teemat on mujal juba põhjalikult käsitletud. Olulisi puutepunkte vastuluurega omavad õiguslik kaitse, sest karistusseadusi rakendatakse just vastuluure poolt kinnipeetud isikute suhtes ning taustakontroll, sest seda teostatakse osaliselt eriteenistuste andmebaase kasutades, kuhu info koguneb operatiivtöö käigus.

Riigisaladuse kaitset puudutav õiguslik regulatsioon seaduse tasandil oli Eesti Vabariigis perioodil 1918–1940 küll olemas, kuid fragmentaarne. Küllap lähtuti riigisaladuse kaitsel suurel määral tavadest, mis on saladuste pidamist ikka au see hoidnud ja seetõttu polnud detailne reguleerimine hädavajalik. Riigisaladuse õiguslikku kaitset üldiselt iseloomustavaks võib pidada karistusõiguse kesksel rollil mitte ainult karistustesse puutuvas, vaid ka riigisaladuse mõiste sisuga täitmisel ja regulatsiooni vähest muutumist ajas. Üllataval kombel on kõige olulisem kuupäev–valdkonna reguleerimisel sõdadevahelises Eestis 5. juuli (vkj) 1912, kui tsaar Nikolai II kiitis heaks *Salakuulamise teel riigi äraandmise kohta käivate seaduste muutmise seaduse*, millega kehtestatud kuriteokoosseisud jäid praktiliselt muutumatult Eestis kehtima kuni 1940. aastani. Seadus oli välja töötatud arvestades spioonide üle kohtupidamisel ilmnenud õiguslikke probleeme 20. sajandi esimesel kümnendil Varssavi sõjaväeringkonnas, seega ei võetud Eestis arvesse Esimese maailmasõja, Vabadussõja ega ühegi teise riigi hilisemaid kogemusi. Kuigi tegu oli oma aja kohta edumeelse seadusega, oli sellega karistusseadustesse tehtud muudatustel mitmeid olulisi puudusi – see ei defineerinud salakuulamise mõistet, samas aga üritas kuriteokoosseisude kaudu defineerida riigisaladust, tehes seda üpris kitsalt sõjalistele küsimustele keskendudes. Oluliseks miinuseks oli ka keskendumine sõjalisi ettevalmistusi puudutava info kaitsmisele, mis ei arvestanud täiel määral rahvusvaheliste suhete arengut, kus võõrriik võis kahjulike otsuste tegemiseks vajada esmajärjekorras ka mitmesugust muud informatsiooni.

Riigiteenistust käsitlevates ja muudes seadustes puudutati sporaadiliselt saladuste kaitset, kuid regulatsioon jäi lünklikuks. Saladusi küll mainiti, aga nende sisu ei avatud. Märgiti ka riigiametnike kohustust mitte jagada neile teenistusalaselt teatavaks saanud infot kolmandate isikutega. Mõnevõrra täpsemalt formuleeris dokumentide salastamise ja selle kaotamise alles 1938. aasta Valitsemise korraldamise seadus. Ühest küljest suurenes sellega tunduvalt õigusselgus ja tegu oli suure edasiminekuga, kuid ühtlasi oli tuntav ka autoritaarse riigikorralduse mõju seadusandlusele. Ka seadustest madalama astme regulatsioonid ei loonud täit selgust ei riigisaladuse sisu ega selle kaitsel esinevate praktiliste probleemide lahendamise osas. Puudustele vaatamata oli kehtinud regulatsiooni baasil riigisaladuse kaitse võimalik.

Riigisaladuse ja avaliku teabe õiguslikult hägune piir kandus edasi ka praktikasse. 1923. aasta lõpus Vabariigi Valitsuse poolt soovituslikult heaks kiidetud *Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrid* pöörasid küll probleemile tähelepanu, kuid ebaõnnestunud olid nii definitsioonid kui ka kõige liigitamine avalikuks ja salajaseks. Tegelikkus kujunes keerukamaks, kasutati kahte riigisaladuse taset: „salajane” ja „täiesti salajane”. Tasemelt salajase ja avaliku vahele jäävat märkegistust „ei kuulu avalikkusele” kandvad dokumendid ning ka n-õ avalikud, st märgetatud riigiasutuste dokumendid ei olnud küll riigisaladus, kuid see ei tähendanud veel, et neid oleks võinud kõrvalistele isikutele – sh ajakirjanikele – vabalt näidata. Seega langes otsustamine selle üle, mida avaldada ja mida mitte,

poliitikutest ministritele ja kõrgematele ametnikele-ohvitseridele. Küsimus oligi keeruline ja vastavad tavad kujunesid enam-vähem välja 1930. aastate teiseks pooleks. Seoses vaba ajakirjanduse, mis oli üldiselt jaotunud poliitiliste jõujoonte järgi, tasalülitamisega alates 1934. aastast hakkas riik oma tegemistest ise rohkem aru andma ja seejuures andis tunda selge arusaama puudumine, mida võiks publitseerida ja mida mitte. Mõneti üllatavalt ei olnud riigisaladuse kaitse seisukohast peamine probleem mitte ajakirjandus – ükskõik kas vaba või riigi poolt kontrollitav – vaid pigem oli riigil raskusi teema selgeksmõtlemlisel, millist julgeolekusse puutuvat infot avaldada ja millist mitte. Riigisaladust või sellele lähedast infot avaldati riigi ametlikes publikatsioonides ja jõuametkondade erialaajakirjades, kust see edasi tavalisse ajakirjandusse kandus.

Erinevaid salajase märkega dokumente, mis ei pruukinud kuidagi seotud olla riigi julgeolekuga, võis leida igas riigiasutuses. Ka julgeolekut puudutavat riigisaladust töödeldi lisaks ministeeriumitele ja muudele keskasutustele veel paljudes kohtades üle kogu riigi kuni politseijaoskondade ja vallamajadeni. Loomulikult erines ka nende hoonete valve, kuid mingil määral oli turvalisus kõikjal tagatud, sest lisaks salajastele dokumentidele hoiti seal ka teatud kogust sularaha, mida tuli kaitsta kriminaalkuritegevuse eest. Kõige enam sensitiivset infot valdavad asutused ja hooned, milles dokumendid ja raha paiknesid, olid pideva relvastatud valve all ning sissepääsu kontrolliti. Tsiviilasutustes tagasid sissepääsu kontrolli alaliselt hoones viibivad uksehoidjad. Mida suurem oli riigisaladuse kontsentratsioon asutuses, seda paremini oli see valvatud. Enim riigisaladust leidis Pagari tänava ümber, Toompea lossikompleksis, Rüütelkonna hoones (Välisministeerium) ja Kadriorus (loss ja Presidendi Kantselei administratiivhoone).

Seaduste järgi loeti riigisaladuseks ka kindlustusi, mis olid füüsiliselt suured ja mille kaitsmine võõra silma eest seetõttu raskendatud, eriti kuna need paiknesid sõjalistest vajadustest lähtuvalt piiride läheduses või mere ääres. Kõrvaliste isikute ligipääsu neile piirati isegi selleni, et Aegna saar, kus paiknes Eesti kõige võimsam patareid, tühjendati 1922. aastal tsiviilelanikkonnast. Kindlustuste kohal kehtestati 1926. aastal lennukeelutsoonid – ainuke meede, mis lähtus üksnes riigisaladuse kaitsest ega saanud kuidagi aidata kaasa materiaalsete väärtuste kaitsele või mässuks valmistumisele. Nende tsoonide kehtestamisel lähtuti riigisaladuse kaitsest isegi nii tugevalt, et täpse järgimise korral kujutanuks need endast ohtu tsiviillennunduse turvalisusele. Merekindluste puhul kasutati ohtlalt ka maskeerimist eri vahenditega, idapiiri kindlustuste juures üldiselt nii kaugele ei jõutud.

Arusaadavalt ei olnud mitte ühegi riigisaladust töötleva asutuse peamine funktsioon riigisaladuse kaitse. Samamoodi ei saanud asutuste juhid inimesi tööle võttes lähtuda esmajoonel sellest, kes võiks olla hea saladuste hoidmise seisukohalt – prioriteetsemaks võisid osutada inimese muud omadused ja oskused. Selline konflikt oli paratamatu. Teisest küljest lojaalsus ametkonnale ja riigile, probleemide puudumine alkoholi ja ülejõukäivate võlgadega ning karistustevaba minevik lasid eeldada, et ametikohale kandideerijast saab hea töötaja.

Süsteematilist taustakontrolli eriteenistuste poolt rakendati sõjaväes ja riigikaitsealustes asutustes alates 1921. aasta suvest ja selle tingis nähtavasti mitme Nõukogude Venemaa huvides infot kogunud isiku avastamine sõjaväe keskasutustes. Eeldused taustakontrolliks paranesid pidevalt – ühelt poolt seoses eriteenistuste kasvava töökogemusega, teiselt poolt tänu nende kartoteekidesse pidevalt lisanduva teabe tõttu. Võib eeldada, et seetõttu tõusis ka läbiviidud kontrollide kvaliteet. Kui aastal 1920 olid võimalused isikute tausta kontrollimiseks üpris kesised, siis 20 aastat hiljem oli erinevatesse kartoteekidesse kogunenud riigisaladusele potentsiaalset ohtu kujutavatest inimestest märkimisväärne hulk teavet, seda nii nende poliitiliste vaadete kui ka kriminaalkarikistuste kohta. Väheste säilinud allikate põhjal ei ole võimalik teha lõplikke järeldusi taustakontrolli kogu ulatuse kohta, kuid see vajalik töö neelas märkimisväärsel hulgal Eesti eriteenistuste ressursse.

Riigisaladuse kaitse alase väljaõppe kohta on materjale vähe, mis on arvatavasti tingitud sellest, et seda tööd tehti suuliselt. Midagi põhimõtteliselt uut inimestele selgeks teha vaja ei olnud, sest ühiskond aktsepteeris saladuste hoidmist voorusena. Samas on edevus ja lobisemishimu tihtiesinevad inimlikud nõrkused ning rutiin salastatud dokumentidega töötamisel võib tekitada hooletust.

Nagu kõiki muidki teateid, edastati ka riigisaladust vaadeldaval perioodil väga erinevaid sidevahendeid kasutades. Ühe linna piires olid enimkasutatavaks võimaluseks käskjalad, kes olid palgal kõigis suuremates keskasutustes. Pikeamate vahemaade puhul kasutati nii Eesti siseselt kui ka välismaal asuvate Eesti esindustega suhtlemisel mitte aegkriitiliste riigisaladust sisaldavate saadetiste puhul tähtitud posti. Erandiks olid siin Eesti esindused Nõukogude Liidus, mille salajane kirjavahetus Väliministeeriumiga liikus diplomaatiliste kulleritega. Kuigi paber kandjal kirjade saatmine postiga oli eelistatud riigisaladuse edastamise viis, ei teostatud teadaolevalt PTTV töötajatele eriteenistuste poolt taustakontrolli.

Kiiremate riigisaladust sisaldavate teadete puhul tuli need edasi anda kas telegraafi, telefoni või raadiosidet kasutades. Selline side pidi olema krüpteeritud, seepärast oli telegraaf eelistatud telefonile (sest numbri või tähe kombinatsioon on ebamugav ette lugeda) ja üldiselt oli kaabelside nagunii eelistatud raadiosidele. Kui kaabelsidet kuulasid või kuulsid tehnilistel põhjustel pealt ainult PTTV töötajad, siis raadioside oli kuuldav ka naaberriikides. Kaabelside Eestis arenes vaadeldaval perioodil märgatavalt ja seda ka turvalisuse suunas. 1930. aastatel kasutusele võetud automaatkeskjaamades ei olnud enam operaatoritel vajadust, kohustust ega võimalust aeg-ajalt liinile lülituda. 1920. aastate keskpaigast arendati eraldi sõjaväe kaabelside võrku, mis toimis garnisonilinnades, kuid linnadevaheliste ühenduste puhul oldi valdavalt sõltuvuses PTTV-st. Vaadeldava perioodi vältel arenes oluliselt edasi raadioside, siiski ei olnud raadioside tavaliseks sensitiivsemate, nt mobilisatsiooni või kaitserajatisi puudutavate riigisaladuste edastamise viisiks. Lisaks militaarkasutusele anti raadio

teel edasi ka osa välismaale adresseeritud (esialgu Berliini, aga sealt edasi ka mujale Euroopasse ja maailma) tsiviiltelegrammidest ning need olid seega võõrriikide raadioluuretele vaheltvõetavad.

Nii raadiosides kui osaliselt ka kaabelsides kasutati riigisaladuse kaitseks erinevaid krüpteerimismeetodeid: šifreid, koodi ja mehhaanilisi krüpteerimisvahendeid, osaliselt ka ülekrüpteerimist. Kasutatavate meetodite osas oli pilt igal erineval ajahetkel kirju ja seda kirjum kogu vaadeldava perioodi lõikes. Kuna murdmiseks on geniaalsusest märksa olulisem vaheltvõetud sama süsteemi järgi krüpteeritud analüüsivate sõnumite hulk, muutis niigi suhteliselt tagasihoidliku arvu sõnumite krüpteerimismeetodite varieeruvus murdmise vähem tõenäoliseks. Koodide kasutamine raadiosides muutis sõnumid lühemaks ja seetõttu oli vaenulikul raadioluurel neid märksa raskem vahelt võtta ja veelgi raskem peilida. Tehniliselt kõige lihtsamini vaheltvõetav oli Nõukogude eriteenistustele kaabelside Eesti esinduste NSVL-s ja Tallinna vahel. Erinevalt raadioluurest, mis oli ressursimahukas või postiteenistusega seotud isikute värbamisest Eestis, mis oli riskantne, võis näiteks kiiresti ja odavalt soetada koopiaid kõigist Eesti saatkonda Moskvas saabuvatest ja sealt saadetavatest telegrammidest. Kuigi selle side õiguslik kaitse Eesti seaduste järgi oli kaheldav, olid need sõnumid kindlasti NSVL eriteenistustele huvi pakkuvad ja kirjanduses on väidetud, et osa neist õnnestus murda.

Kogu vaadeldava perioodi jooksul muutusid ja arenesid kasutatavad lahendused. Sõjaväe raadioside turvalisuse suhtes toimus murrang 1939. aasta suvel, kui pikka aega kestnud šifrite kasutamise asemel mindi üle „Sõjaväe koodile nr. 1”, mis lisaks üldisele keerukusele krüpteeriti üle varem kasutatutest kordades pikemate numbrijadadega. Võib öelda, et selles valdkonnas oli Eesti Teise maailmasõja puhkemise hetkeks sõjaks valmis. Lisaks krüptosüsteemidele enesetele on sideturvalisuse tagamiseks vajalik ka nende pidev hoolikas ja vigadeta kasutamine. Andmed selle kohta on napid, kuna krüpteeritud ja dekrüpteeritud teksti korraga alalhoidmine oli keelatud (krüptogramm hävitati kohe pärast avamist). Riske suurendas ka 1928. aasta *Side-eeskirja* II osa, mis lubas erandjuhtudel saata segatekstiga (osa lahtiselt, osa krüpteeritud) sõnumeid. Kuigi väljaõppes üritati eeskirja sissekirjutatud riski maandada, kujutas see kindlasti sideturvalisusele ohtu.

Vähese kättesaadava informatsiooni põhjal ei saa Eesti riigisaladuse kaitse efektiivsuse kohta kaugeleulatuvaid järeldusi teha. Oluliseks metodoloogiliseks probleemiks on, et võõrriigi vigaste luurehinnangute puhul jääb selgusetuks, millises luuretsükli faasis need vead on tekkinud ehk kas need on tingitud infokogumise raskenemisest Eesti-poolsete vastumeetmete tõttu. Tähtsamate poliitiliste otsuste puhul on aga küsitav, kuivõrd võõrriigi juhtkond arvestas nende vastuvõtmisel oma eriteenistustelt saadud infot. Mingil määral saab Eesti riigisaladuse kaitse efektiivsust hinnata Nõukogude eriteenistuste materjale kasutades. Sõjalise teabe osas, mille võimalikele vaenlastele teatavaks saamise vältimisele oli riigisaladuse kaitse valdavalt suunatud, olid Nõukogude Liidu eriteenistuste hinnangud 1939. aastal tuntavalt ekslikud (vähemalt 20 protsendi

võrra, üldiselt aga rohkem) kõigis valdkondades peale sõjalaevade. Kättesaadavad allikad poliitilise luure kohta ei lase kahe käesolevas töös vaadeldud aasta (1934 ja 1939) osas järeltada Nõukogude Liidu head informeeritust, kuigi pärast baasivägede sisenemist Eestisse võis olukord oluliselt muutuda.

Vaadeldavale perioodile on antud valdkonnas iseloomulik pidev areng paremuse suunas, aastal 1929 oli Eesti riigisaladus paremini kaitstud kui aastal 1919 ja aastal 1939 veel paremini kui aastal 1929. Kui üritada eeltoodu põhjal teha järeltusi Eesti riigisaladuse kaitse kohta, siis pigem võiks see järeltusi olla, et riigisaladust kaitsti efektiivselt.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVIALLIKAD

ERA (Eesti Riigiarhiiv, Tallinn)

- 1 – Politseitalitus
- 14 – Siseministeerium
- 30 – Lääne-Saare Prefektuur
- 31 – Riigikantselei
- 495 – Sõjavägede Staap
- 496 – Kindralstaap
- 507 – Sõjavägede Nõukogu
- 526 – Õhukaitse Staap
- 638 – Merelaevastiku Divisjoni Staap
- 927 – Sõjaväe Kõrgem Kohus
- 957 – Välisministeerium
- 1357 – Tallinna Ringkonnakohus
- 1585 – Eesti saatkond Pariisis
- 1608 – Eesti Peakonsulaat New Yorgis
- 1843 – Sõjaministeeriumi Arsenal
- 1947 – Tartu Ringkonnakohus
- 2140 – Tähtsamate Asjade kohtu-uurijad
- 2322 – 1. diviisi kindlustustööde juhataja

ERAF (Eesti Riigiarhiivi filiaal, Tallinn)

- 130SM – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon
- 138SM – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee välisluure toimikute kollektsioon

EÜS-i arhiiv (Eesti Üliõpilaste Seltsi arhiiv, Tartu)

Elmar Kirodari dokumendid

NARA (National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, USA)

RG 457 – Records of the National Security Agency/Central Security Service

PUBLITSEERITUD ALLIKAD

- Ainson, Hans-Karl (koost ja tõlk). Valitud paragrahve Sõjaväe nuhtluse seaduses ja mõningaid andmeid sõjakohtute korraldusest ja funktsioonidest. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928.
- Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2000.
- Arumäe, Heino; Tiit Arumäe (koost). Eesti ja Läti suhted 1920–1925: Dokumentide kogumik. Tallinn: Rahvusarhiiv, 1999.
- Buldas, Aleksander (koost). Uus nuhtlusseadus: Maksmapandud paragrahvid. Narva: autori kirjastus, 1933.
- Eesti Vabariigi sisepoliitika 1921–1929. Dokumentide kogumik. Tallinn, Tartu: Rahvusarhiiv, Tartu Ülikool, 2002.
- ENSV Teataja, 1940–1941.
- Garnisoni määrustik. Jaod I–III. Tallinn: Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, 1932.
- Luureteenistuse-eeskiri. Tallinn: Kaitsevägede Staabi väljaanne, 1933.
- Matto, Karl (koost). Kriminaalkohtupidamise seadustik: kommentaaridega. Tallinn: autori kirjastus, 1934.
- National Industrial Security Program Policy Advisory Committee (NISPPAC) Summary Minutes of the Meeting, November 17, 2010. // USA Rahvusarhiivi veebileht: <http://www.archives.gov/isoo/oversight-groups/nisppac/meeting-nov-2010.pdf> (07.02.2012)
- Posti-Telegraafi-Telefoni ametkonna tegevuse ülevaade 1918–1934. Tallinn: PTTV, 1934.
- Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrid. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1924.
- Riigi Teataja (RT), 1918–1940, 2000, 2001, 2007.
- Riikline aadress-raamat. Tallinn: ETA kirjastus, 1924.
- Side-eeskiri. I osa. Sideüksuste erialane ettevalmistamine. Tallinn: Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, 1932.
- Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928.
- Sisemäärustik. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1927.
- Sootak, Jaan; Priit Pikamäe (koost). Karistusseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: Juura, 2002.
- Sõjaväe telefonivõrgu abonentide nimestik. Tallinn: Sõjaväe Side, 1939.
- The Hague Rules of Air Warfare. US Air University veebileht: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/interwar/hagair.htm> (22.02.2010)
- Uuet, Liivi; Erich Kaup (koost). Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat: Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tallinn: Tammerraamat, 2011.

- Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselai väljaanne, 1934.
- Valitsusasutiste tegevus 1934/35. Tallinn: Riigikantselai väljaanne, 1935.
- Valitsusasutiste tegevus 1935/36. Tallinn: Riigikantselai väljaanne, 1936.
- Valitsusasutiste tegevus 1936/37. Tallinn: Riigikantselai väljaanne, 1937.
- Valitsusasutiste tegevus 1937/38. Tallinn: Riigikantselai väljaanne, 1938.
- Valitsusasutiste tegevus 1938/39. Tallinn: Riigikantselai väljaanne, 1939.
- VNFSV Kriminaalkoodeks. Muudatustega kuni 15. novembrini 1940. Ametlik tekst ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, 1940.
- Väeosade ja sõjaväeasutiste aadresside kood. Raadiojaamade teenistuslik kood. Rahvusvaheline raadioteenistuslik kood „G”. Tallinn: Sõjaväe Side väljaanne, 1939.
- Военно-морские силы Эстонии и Латвии. Военмориздат, 1939. Ülevaade on täies mahus publitseeritud: Алексей А. Гайдук. Оценка вооруженных сил Эстонии разведотделом КБФ СССР в 1939 году. // Baltfort, 2, 2010, lk 46–62.
- Воинский уставъ о наказаніяхъ разясненный Правительствующаго Сената и Главнаго Военнаго Суда, приказами по Военному Ведомству, циркулярами Главнаго Штаба и Главнаго Военно-Суднаго Управления и проч. по 15 Марта 1916 года. Петроградъ, 1916.
- Общее учреждение министерств. (1811) Petroskoi Riikliku Ülikooli veebileht: <http://petrsu.ru/Chairs/PreRev/Delo/toppage23.htm> (13.08.2010).
- Собрание Законов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1925.
- Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства, 1922.
- Сводъ законовъ Россійской имперіи. Полный текстъ всѣхъ 16 томовъ, согласованный съ послѣдними продолженіями, постановленіями, изданными въ порядкѣ ст. 87 Зак. Осн., и позднѣйшими узаконеніями. Въ пяти книгахъ. С.-Петербургъ: Дѣятель, 1912.

KIRJANDUS

- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 1995–. Trükiväljaande täiendatud elektrooniline andmebaas. (Toomas Hiio valduses.)
- Aldrich, Richard J. GCHQ: The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency. London: Harper Press, 2011.
- Alexander, Martin S. Did the Deuxième Bureau work? The role of intelligence in French defence policy and strategy, 1919–39. // Intelligence and National Security, 1994, 2, lk 293–333.
- Ambach, Georg. Eesti kriminaalõiguse arenguteed: Kolmveerand sajandit esimese kriminaalseadustiku vastuvõtmisest. // Juridica 2004, 3, lk 151–160.

- Ambach, Georg. Eesti kriminaalõiguse arenguteed – 70 aastat Eesti esimese kriminaalreformi edukast lõpust. // *Juridica* 2005, 2, lk 94–102.
- Ant, Jüri (koost). Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente. Tallinn: Koolibri, 1996.
- Antson, Aleksander; Rudolf Sirge. Tänapäeva Venemaa. Tartu: Noor-Eesti, 1930.
- Arjakas, Küllö (koost). Faatum: Eesti tee hävingule 1939–1940. Tallinn: SE&JS, 2009.
- Arhiivinduse käsiraamat I. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv, 1933.
- Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv, 1936.
- Aule, Kristi. Riigisaladus – kas „salajane õigus”? Informatsioonivabaduse loomulikkust piirist. // *Juridica* 2002, 5, lk 303–311.
- Betts, Richard K. Analysis, War, and Decision: Why Intelligence Failures Are Inevitable. // *World Politics*, 1/1978, lk 61–89.
- Buldas, Aleksander (koost). 1920.–1938. a. „Õiguses” leiduvate artiklite ja arutluste süstemaatiline nimestik. Tallinn: autori kirjastus, 1939.
- Buldas, Aleksander. Riigikohtu 1932.–1938. a. otsustes leiduvate seadusesetuste kogu. Tallinn: autori kirjastus, 1939.
- Buldas, Aleksander. Üldiseks teadmiseks avaldatud Riigikohtu 1920.–1931. a. otsustes leiduvate seadusesetuste kogu. Tallinn: autori kirjastus, 1933.
- Calder, James D. (toim). Intelligence, Espionage and Related Topics: An Annotated Bibliography of Serial Journal and Magazine Scholarship, 1844–1998. London: Greenwood Press, 1999.
- Coliver, Sandra; Paul Hoffman, Joan Fitzpatrick, Stephen Bowen (toim). Secrecy and Liberty: National Security, Freedom of Expression and Access to Information. Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1999.
- Eesti Entsüklopeedia, kd 1, 1932; kd 5, 1935; kd 6–7, 1936; kd 8, 1937.
- Eesti keele sõnaraamat: ÕS 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001.
- Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, kd 12. Tallinn: Ajalehe „Kodumaa” väljaanne, 1966.
- Ellul, Jacques. Propaganda tunnused. // Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell. Propagandast ja mõjustamisest: Uusi ja klassikalisi käsitlusi. Tallinn: Tänapäev, 2011, lk 17–83.
- Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Ferguson, Harry. Spy: A Handbook. London: Bloomsbury, 2004.
- Friedman, William F. Military Cryptanalysis. Part I. Monoalphabetic Substitution Systems. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1938. NSA veebileht: http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_I.pdf (17.08.2011)
- Friedman, William F. Military Cryptanalysis. Part II. Simpler Varieties of Polyalphabetic Substitution Systems. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1938. NSA veebileht: http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_II.pdf (17.08.2011)

- Friedman, William F. Military Cryptanalysis. Part III. Simpler Varieties of Aperiodic Substitution Systems. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1939. NSA veebileht: http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_III.pdf (17.08.2011)
- Friedman, William F. Military Cryptanalysis. Part IV. Transposition and Fractionating Systems. Washington: War Department Office of the Chief Signal Officer, 1941. NSA veebileht: http://www.nsa.gov/public_info/_files/military_cryptanalysis/mil_crypt_IV.pdf (17.08.2011)
- Gerdessen, Frederik; Toivo Kitvel, Johannes Tilk. Aeg, mehed, lennukid: Eesti lennunduse ajalugu kuni 1940. aastani. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001.
- Gerndorf, Charles. Külalised merelt: Eesti Vabariiki aastail 1920–1939 külastanud sõjalaevad. Tallinn: Olion, 2009.
- Gill, Peter; Stephen Marrin, Mark Phytian (toim). Intelligence Theory: Key Questions and Debates. London: Routledge, 2009.
- Gustavson, Heino. Merekindlused Eestis 1913–1940. Tallinn: Olion, 1993.
- Haarr, Geirr H. The German Invasion of Norway. Barnsley: Seaforth Publishing, 2011.
- Hammant, Thomas R. The Origins of Russian Navy Communications Intelligence. // Cryptologia 1984, 3, lk 193–202.
- Hattenhauer, Hans. Euroopa õigusajalugu. Tartu: Juura, 2007.
- Herman, Michael. Intelligence Power in Peace and War. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Hiio, Toomas. Eesti ohvitserid Soomes 1940–1941: Kas nõukogude salakuulajad? // Laidoneri muuseumi aastaraamat (6) 2006. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 93–97.
- Hulnick, Arthur S. What's Wrong with the Intelligence Cycle. // Intelligence and National Security 2006, 6, lk 959–979.
- Jalas, Indrek. Presidendi kantselei 1938–1940. // Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Tallinn: MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum, 2007.
- Johnson, Loch K. (toim). Handbook of Intelligence Studies. London: Routledge, 2007.
- Johnson, Loch K. Making the Intelligence “Cycle” Work. // International Journal of Intelligence and Counterintelligence 1986, 4, lk 1–23.
- Juurvee, Ivo. Briti sideluure Eesti kommunistide vastu. // Tuna 2011, 4, lk 111–113.
- Juurvee, Ivo. Estonian Interwar Radio-Intelligence. // Baltic Defence Review 2003, 2, lk 123–137.
- Juurvee, Ivo. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. // Ajalooline Ajakiri 2009, 1/2, lk 47–76.
- Juurvee, Ivo. KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu. // Tuna 2008, 2, lk 32–53.
- Juurvee, Ivo. Krüptograafid 1920–30ndate Eestis. // Tehnikamaailm 2006, 9, lk 78–80.

- Juurvee, Ivo. Meie mees Havannas või nende mees Tallinnas. // Eesti Ekspress, 14.07.2005.
- Juurvee, Ivo. Välisministeeriumi informatsiooniosakond – kas maailmasõdadevahelise Eesti välisluureteenistus? I–II. // Akadeemia 2007, 9–10, lk 1859–1877, 2083–2118.
- Juurvee, Ivo. Wabariigi moodsad salakõrvad. // Tehnikamaailm 2003, 2, lk 64–66.
- Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Umara, 1996.
- Jürjo, Merike (koost). Eesti kasarmud. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Kaasik, Sigrid. Ringhäälingu algusaastad. // Epp Lauk (koost). Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Tartu: TÜ Kirjastus, 2000, lk 127–145.
- Kaiw, I. [Johannes Kaiv]. Trükiseadus. // Eesti Politseileht 1923, 13–16 (24.03; 07.04; 21.04.1923), lk 172–174; 194–197; 215–217.
- Kalm, A. Raadioside jalaväertügemendis. // Sõdur 1939, 17, 18, lk 383–386, 406–409.
- Kalm, Mart. Väikeriigi süda – Toompea loss Eesti ajal. // Toompea loss. Tallinn: Riigikogu, 2008.
- Kalmus, Andres; Voldemar Issako. Raadiotehnika õpperaamat. Tallinn: autorite kirjastus, 1937.
- Karlson, Ferdinand. Meie Sõjakohtu reform. // Õigus 1921, 11–12.
- Karlson, Ferdinand. Sõjakohtute korraldus. // Õigus 1924, 3.
- Kasak, Elias. Mälestusi. Tallinn: EPL, 2011.
- Kauler, Hugo. Propaganda kui uus abinõu meie aja sõjas: tema organiseerimine rahu ja sõja ajal, ilmasõja ja Vene revolutsiooni kogemuste varal. Tallinn: Sõduri väljaanne, 1924.
- Kitvel, Toivo; Toomas Türk, Arvo Lennart Vercamer. Põhjajoktkad: Eesti lendurid ja lendurvaatlejad tsaariajast kuni 1940. aastani. Tallinn: Külim, 2011.
- Kopõtin, Igor; Leho Lõhmus. Eesti sõjaväe Pioneeripataljon: Areng ja koostöö 1917–1940. Tallinn: Grenader, 2012.
- Krikk, Mai. Eesti poliitiline politsei 1920–1940. Tallinn: Olion, 2002.
- Kuuli, Olaf. Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest. // Tiit Noormets (koost). Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti SA, 1999, lk 91–104.
- Laaman, Eduard; Johannes Ernits. Enamlus Eestis, I osa. Tallinn: Kaitsevägede staabi VI osakonna väljaanne, 1930.
- Laqueur, Walter. The Question of Judgment: Intelligence and Medicine. // Journal of Contemporary History, Vol 18, 1983, lk 533–548.
- Laurits, Karl. Luureteenistus staapides. Tallinn: Kaitsevägede staabi VI osakonna väljaanne, 1931.
- Leskinen, Jari. Vendade riigisaladus: Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Tallinn: Sinisukk, 2000.

- Lewie, Howard S. *The Code of International Armed Conflict*, Vol 1. London, Rome, New York: Oceana Publications, 1986.
- Liventhal, Nicolai. *Krüptoloogia ja salaluure*. Tallinn: Perioodika, 1994.
- Luts, Alfred. *Heitluste keerises*. Tallinn: Olion, 2004.
- Luts, Kristjan (koost). *Eesti sõjaajaloo teejuht*. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2010.
- Lõhmus, Alo; Tiit Noormets. Vene spioonide jaht Eesti sõjasaladustele algas kohe pärast Vabadussõda. // *Postimees*, 27.09.2008.
- Maddison, Eugen. *Ametisaladusest*. // *Politseileht* 1926, 34 (21.08.1926), lk 497–498.
- Maechling Jr., Charles. *Official Secrets: British Style / American Style*. // *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 1988, 3, lk 359–380.
- Manget, Fred F. *Intelligence and Judicial Intervention*. // Loch K. Johnson (toim). *Handbook of Intelligence Studies*. London: Routledge, 2007, lk 329–342.
- Mamers, Oskar. *Kahe sõja vahel*. Stockholm: EMP, 1957.
- Martens, J. *Ülevaadet Tallinna telefonivõrgu arengust 1887.–1937. a.* // Tallinna telefonivõrk 50 a. Tallinn: Tallinna telefonivõrk, 1937, lk 189–200.
- McDowell, Don. *Strategic Intelligence: A Handbook for Practitioners, Managers, and Users*. Lanham: Scarecrow Press, 2009.
- McKay, Craig G; Bengt Beckman. *Swedish Signal Intelligence 1900–1945*. London: Frank Cass, 2003.
- Medijainen, Eero. *Eesti kullerid ja diplomaatiline post 1918–1921*. // *Tundmatu Eesti Vabariik*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993, lk 26–40.
- Medijainen, Eero. „Riia ring”, „luurepost” ja tööjaotus USA esindustes Baltikumis 1920. aastatel. // *Tuna* 2012, 4, lk 53–70.
- Medijainen, Eero. *Saadiku saatus: Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Meie Välisministeerium. // *Olion* 1935, 1, lk 8–9.
- Mereleksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996.
- Merilaid, A. *Sidetehnika ajalooline areng: telegraaf, telefon, raadio, kaugnägemine, pilditelegraaf*. Tallinn: autori kirjastus, 1938.
- Moynihan, Daniel Patrick. *Secrecy: The American Experience*. New Haven: Yale University Press, 1998.
- N, J. [J.N.] *Spionaaž rahvusvahelise sõjaõiguse seisukohalt*. // *Sõdur* 1939, 12–13 (27.02), lk 280–281.
- Noormets, Tiit. *Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940*. // *Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil*. Tallinn: Kistler-Ritso Sihtasutus, 1999, lk 35–66.
- Normak, Artur. *Šifri käsiraamat*. Tallinn: autori kirjastus, 1935.

- Nõmm, Aart. Teenistusest Kaitsevägede Staabis aastatel 1926–1934. // 2010 aastaraamat. Tallinn: Kaitseväe Peastaap, 2011, lk 111–115.
- Nõmm, Toe. Eesti kaitsejõudude raadioside. // Tehnika ja Tootmine 1992, 7, lk 43–46.
- Nõmm, Toe. Eesti suurtükivägi 1918–1940. Relvastus ja ülesehitus. // Laidoneri Muuseumi aastaraamat (4) 2004. Tallinn: Laidoneri Muuseum, 2005, lk 39–205.
- Ohmann, Valdur. Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik. // Tuna 2003, 3, lk 64–77.
- Ojalo, Hanno; Reet Kõrver. Raua tänava lahing: Sidepataljoni vastuhakk 21. juunil 1940. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, 2010.
- Otto, A. Automaat-telefonikeskjaamad Tallinnas ja Nõmmel. // Tallinna telefonivõrk 50 a. Tallinn: Tallinna telefonivõrk, 1937, lk 201–211.
- Pajur, Ago. Kas kaitsevägi oli valmis? // Jüri Ant (koost). Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente. Tallinn: Koolibri, 1996, lk 22–53.
- Perandi, Adolf. Arhiivide kaitse. // Arhiivinduse käsiraamat I. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv, 1933.
- Petrov, Pavel. Punalipuline Balti Laevastik ja Eesti 1939–1941. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Pihlau, Jaak. Luureagent L/127: Kapten Pedaja lugu. // Kultuur ja Elu 2008, 4, lk 32–37.
- Pillak, Peep. Välisministeerium läbi aegade. Tallinn: Välisministeerium, 2011.
- Pincock, Stephen; Mark Frary. Koodimurdja: Salajase sidepidamise ajalugu. Tallinn: Koolibri, 2007.
- Polmar, Norman; Thomas B. Allen. Spy Book: The Encyclopedia of Espionage. New York: Random House, 2004.
- Raadiojaam tüüp D (1934. a. mudel): Kirjeldus ja käsitamine. Tallinn: Sidepataljoni väljaanne, 1935.
- Raag, Arno. Kõuepilvede saatel. Saatuslikus kolmnurgas. Läbi varemete. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.
- Raig, Eduard. Fakte ja mälestusi. SI: autori väljaanne, 1979.
- Ratcliff, Rebecca A. Searching for Security: The German Investigations into Enigma's Security. // Intelligence and National Security, 1999, 1, lk 146–167.
- Riigisaladuse kaitse 1920–1940. // Kaitsepolitsei aastaraamat 2005. Tallinn: Kaitsepolitsei amet, 2006, lk 34–36.
- Rist, T. [Ralf-Leonid Tõnurist]. Nõukogude Venemaa ja tema sõjavägi. Tallinn: Sõduri Kirjastus, 1931.
- Roberts, Adam; Richard Guelff (toim). Documents on the Laws of War. Oxford: Clarendon Press, 1982.
- Roots, Harald. Kui võitluseta murdus mõök. Toronto: S. n., 1993.
- Rosenthal, Reigo; Marko Tamming. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. Tallinn: SE&JS, 2013.

- Rosenthal, Reigo; Marko Tamming. Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja pörandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010.
- Saar, J. Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924: Osavõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järgi. Tallinn: Kirjastus Valvur, 1925.
- Saarmann, Karl; Kaarel Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: autorite kirjastus, 1937.
- Sanden, Einar. Tormi käest Tulemaale. Tallinn: Olion, 2004.
- Sergeev, Evgeny. Russian Military Intelligence in the War with Japan, 1904–05: Secret operations on land and at sea. London: Routledge, 2007.
- Stanley, Roy M. World War II Photo Intelligence. London: Sidgwick & Jackson, 1981.
- Suur Piibel. Keuruu: Otava, 1989.
- Sõja ja rahu vahel II: Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord. Tallinn: S-Keskus, 2010.
- Talving, Hanno (koost). Eesti vallamajad. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Tambek, Elmar. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. Esimene raamat. Tallinn: Olion, 1992.
- Tammela, Mari-Leen. Kommunistlik töölisteriühm I Riigikogus (1920–1923). // Riigikogu Toimetised 2009, 19, Riigikogu veebileht: <http://www.riigikogu.ee/rito/index.php?id=13743&op=archive2> (20.05.2012)
- Tombäck, Rein. Sideüksuste mehhaniseerimine. // Sõdur 1938, 35/36, lk 865–871.
- Tomingas, William. Mälestused. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.
- Tonts, Ülo; Rudolf Sirge. Tallinn: Eesti Raamat, 1974.
- Toomla, Jaan (koost). Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste koosseis aastail 1917–1999. Tallinn: S. n., 1999.
- Toompea loss. Tallinn: Riigikogu, 2008.
- Toomsar, Juhan. Väeosa luureohvitseri staabitööst. // Sõdur 1939, 22/23.
- Trakmann, Konstantin. Kaitseorganisatsioonid. // Õigus 1930, 1, lk 3–16.
- Trakmann, Konstantin. Sõjaväe administratsioon: Sõjaväe seadused ja seadlused. Loengute kokkuvõtte. Tartu: Akadeemilise kooperatiivi kirjastus, 1939.
- Trakmann, Konstantin. Sõjakriminaalõigus: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Kursus. Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste Staabi väljaanne, 1930.
- Traksmann, A.; J. Lukas, M. Haber. Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele. Tallinn: Kaitseväge Staabi VI osakonna väljaanne, 1933.
- Treifeldt, Robert. Laidoneri liin kui Narva tabalukk. // Tehnikamaailm 2005, 5, lk 60–63.
- Uluots, Jüri. Eestimaa õiguse ajalugu: konspekt. // Peeter Ilus (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn: Penikoorem, 2008.
- Valge, Jaak. London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre. // Tuna 2012, 1, lk 38–61.

- Vali, Jaan. Eesti tuletornide ajalugu. Tallinn: Tulepaak OÜ, 2011.
- Varouhakis, Miron. What is Being Published in Intelligence? A Study of Two Scholarly Journals. // International Journal of Intelligence and Counterintelligence 2013, 1, lk 176–189.
- Võõrsõnade leksikon. Tallinn: Valgus, 1978.
- Watson, D. W.; H. E. Wright. Radio Direction Finding. London: Van Nostard Reinhold Company, 1971.
- Õun, Mati. Eesti Merekindlused ja nende suurtükid 1918–1940. Tallinn: Tammiskilp, 2001.
- Õun, Mati. Eesti sõjalaevad 1918–1940. I vihik. Tallinn: Tammiskilp, 1998.
- Õun, Mati. Miiniristlejad Lennuk ja Vambola. Tallinn: Olion, 1997.
- Õunapuu, Helgi. Eesti Vabariigi riigikaitse juhtimine 1918–1940. Sõjaväe keskasutuste, Sõjamineisteriumi ja selle asutuste organisatsioon. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.
- Батюшин, Николай С. Тайная военная разведка и борьба с ней. // У истоков русской контрразведки: Сборник документов и материалов. Кучково Поле: Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2007, lk 73–226.
- Васильев, И. И.; А. А. Здановч. Генерал Н. С. Батюшин: Портрет в интерьере русской разведки и контрразведки. // У истоков русской контрразведки: Сборник документов и материалов. Кучково Поле: Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2007, lk 3–72.
- Гессен, В. М. Исключительное положение. С.-Петербург: Право, 1908.
- Контрразведывательный словарь. Москва: Высшая краснознаменная школа Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1972.
- Лурье, Феликс. Политический сыск в России 1649–1917. Москва: Центрполиграф, 2006.
- Позняков, Владимир В. Советская разведка в Америке 1919–1941. Москва: Международные Отношения, 2005.
- Рабкин, В. А. Исторический генезис правового регулирования защиты государственной тайны в России. // Информационное право 2006, N 4, <http://ur-spravka.ru/index.php?id=19495> (25.01.2010)
- Соболева, Татьяна. История шифровального дела в России. Москва: ОЛМА-ПРЕСС-Образование, 2002.
- Сухондяева, Татьяна Ю. Российское военно-уголовное законодательство и его эволюция в период абсолютизма: XVIII – начало XX вв.: историко-правовое исследование: историко-правовое исследование. // Научная электронная библиотека диссертаций и авторефератов:
<http://www.dissercat.com/content/rossiiskoe-voenno-ugolovnoe-zakonodatelstvo-i-ego-evolyutsiya-v-period-absolyutizma-xviii-na> (01.04.2012)
- Чернышев, Александр. «Новики»: Лучшие эсмицы Российского Императорского флота. Москва: Коллекция-Яуза-ЭКМО, 2007.

Чертопруд, Сергей. Законодательные акты по защите государственной тайны в Российской империи в начале XX века: Анализ опыта их применения. // Вопросы защиты информации. 4/1996. [http://www.agentura.ru/press/cenzura/zakonimper/\(01.04.2012\)](http://www.agentura.ru/press/cenzura/zakonimper/(01.04.2012))

Энциклопедический словарь. С.-Петербургъ: Издатели Ф. А. Брокгаузъ и И. А. Ефронъ, 1901, kd 32, 64.

KÄSIKIRJAD

Käro, Allan. NKVD välisluure Tallinna residentuuri taastamine 1939. aastal. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2008.

[Reek, Nikolai] Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse. II jagu. Tallinn, 1922.

Salo, Urmas. Eesti kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2005.

Valge, Jaak. Eesti kirjanike koostöö N. Liiduga 1930. aastatel: vorm, olemus ja põhjused. Ettekanne Tallinna Ülikooli kirjandusteadlaste konverentsil „1940. aastad Eesti kirjandus- ja kultuurimaastikul” 3. detsembril 2009. // http://www.hot.ee/valge/Eesti_kirjanike_koostoo_N.pdf (08.02.2012)

AJAKIRJANDUS

Eesti Ekspress 2005, 2007.

Eesti Politseileht 1924, 1926, 1927, 1929, 1937.

Postimees 1924, 1927, 1937, 2008.

Päevaleht 1929, 1934, 1938.

Sõdur 1919, 1929, 1930, 1932, 1938, 1939.

Uus Eesti 1935, 1937.

Vaba Maa 1919, 1922, 1927, 1929, 1933, 1934.

Walwe 1922.

LISAD

Lisa I. Vabadussõja ajaloo komitee koostatud Nõukogude Vene salaluure huvialade skeem.⁵⁴²

Relvastatud jõud		Poliitika	Sabotaaz	Majandus	Rahandus	Propaganda
Armee	Laevastik					
<ol style="list-style-type: none"> 1. Mob. kava 2. Arvatavad pealetungi suunad. 3. Dislokatsioon. 4. Väeosade koosseisud ja gruppeerumine. 5. Juhtiv koosseis. 6. Strateegilised teed. 7. Kindlustused ja nende seisuk. 8. Relvastus. 9. Uued võitlusvahendid. 10. Meeleolu väeosades. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dislokatsioon. 2. Laevade tüüb ja nende taktikal. omadused. 3. Juhtiv koosseis. 4. Arvatavad operatsioonid. 5. Toetuspunktid. 6. Ehitusel olevad üksused ja nende omadused. 7. Uued leiutised sõjalaevanduse alal. 8. j.n.e 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Parteilised lahkkelid. 2. Riigi-vaenulikud liikumised. 3. Rahva-esinduse suhtumine sõjasse. 4. Valitsuse poliitika ja kavatsused. 5. Streigid ja rahutused. 6. Vahekorrad liitlastega. 7. Vahekorrad erapooletute riikidega. 8. Teostatav propaganda välismail ja selle abinõud. 9. j.n.e 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Maakaitse tööstuse hävitamine. 2. Lennukite ja õhulaevade ja nende kuuride hävit. 3. Sõjalaevade hävitam. 4. Juhtivate isikute kõrvaldamine. 5. Liiklemisvahendite rikkumine 6. Laskemoona tagavarade hävitamine. 7. Vilja ja karja hävitamine. 8. Toiduainete mürgitamine. 9. Streikide õhutamise. 10. j.n.e 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mäe-kaevandused. 2. Põllumaj. ja tootlus-tagavarad ning andmed lõikusest. 3. Toorainete puudus. 4. Olukord valitsuse ja eratehastes. 5. Palgaolud. 6. Väljast sissetoodavate toorainete arv ja päritolu. 7. Tootlusolud. 8. Tööstuse olukord. 9. j.n.e. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kulla-tagavara. 2. Riigilaenu. 3. Suurte pankade bilanssid. 4. Elanikkonna usaldus rahaüksuste vastu. 5. j.n.e. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Plaaniliste valeteadete levitamine. 2. Ületulekuks meelitamine. 3. Sihiliku ajakirjand. 4. Levitamine. 5. Usu hävitamine võidusse. 6. Vaenulikkuse õhutamine rahvuste seas. 7. Usalduse kõigutamine juhtkonnasse. 8. Kahjulikud teated 9. neutraal maades barbaarsusest. 10. j.n.e.

⁵⁴² ERA 2124-2-1100. Vabadussõja ajaloo komitee: Nõukogude Vene salaluure huvialade skeem. (Dateerimata. Originaal joonestuspaberil mõõtmetega 156x73 cm ja värviline, kirjapilt on jäetud muutmata.) Võib arvata, etkuulus muuseumi ekspositsiooni või kasutati esitlusmaterjalina. Koostatud arvatavasti 1930. aastatel, osaliselt viitab sõjaagestele olukorrale (näiteks sabotaazi rahu ajal praktiliselt ei kasutata), teisalt aga rahu ajale (mobilisatsiooniplaan on võõrriikide eriteenistuste prioriteediks enne sõda, kuid kaotab aktuaalsuse kohe pärast selle läbiviimist, ehk juba sõja algaasis).

Lisa 2. Väljavõte Uuest nuhtlusseadusest

§ 108. Россійскій подданный, виновный въ способствованіи или благопріятствованіи въ его военнхъ или иныхъ враждебныхъ противъ Россіи дѣйствіяхъ, наказывается:

срочною каторгою.

Если:

1) такое способствованіе или благопріятствованіе оказало существенное содѣйствіе непріятелю;

[...]

то виновный наказывается:

каторгою безъ срока.

Если такое способствованіе или благопріятствованіе непріятелю заключалось:

[...]

6) въ шпіонствѣ,

то виновный наказывается:

смертною казнью.

Симъ же наказаніямъ и на сихъ же основаніяхъ подлежитъ Россійскій подданный, учинившій предусмотрѣнное сею статьею тяжкое преступленіе противъ союзнаго съ Россіею по оружію иностраннаго государства.

Во всѣхъ случаяхъ осужденія за предусмотрѣнную сею (108) статью преступныя дѣянія судъ можетъ постановить объ отобраніи всего имущества осужденнаго въ казну.⁵⁴³

[...]

§ 110. Россійскій подданный, виновный:

[...]

2) въ обещаніи, прежде объявленія войны, иностранному правительству за себя или за другихъ, содействовать его военнымъ противъ Россіи дѣйствіямъ, наказывается:

срочною каторгою.

Если виновный могъ, по своему служебному положенію, знать состояніе военныхъ силъ Россіи или оказать существенное содѣйствіе иностранному правительству въ случаѣ войны съ Россіею, то онъ наказывается:

каторгою безъ срока.

§ 111. Виновный въ способствованіи правительству или агенту иностраннаго государства въ собираніи свѣдѣній или предметовъ, касающихся внешней безопасности Россіи или вооруженныхъ ея силъ или сооружений, предназначенныхъ для военной обороны страны, наказывается:

Заключеніемъ въ исправительномъ домѣ.

Покушеніе наказуемо.

§ 111¹. Виновный въ опубликованіи, сообщеніи или передачѣ другому лицу, въ интересахъ иностраннаго государства, безъ надлежащаго уполномочія:

⁵⁴³ See hukatu vara ära võtmist puudutav lõige oli ainuke lisandus Esimese maailmasõja käigus (VSKK 1916, nr 287, art 2284). Vt Aleksander Buldas (koost). Uus nuhtlusseadus: Maksmapandud paragrahvid. Narva: autori väljaanne, 1933, lk 45.

- 1) долженствующих сохраняться въ тайне сведений или предметовъ, касающихся внѣшной безопасности Россіи или вооруженныхъ ея силъ или сооружений, предназначенныхъ для военной обороны страны;
- 2) плана, чертежа, рисунка либо иного изображенія російскаго укрепленаго мѣста, установленныхъ района либо эспланады онаго, военного судна либо иного сооружения, предназначеннаго для военной обороны страны, или документа, касающихся мобилизациі и вообще распоряженіи на случай войны, наказывается:

въ случаѣ, пунктомъ 1 сей статьи предусмотренномъ, – каторгою на срокъ не свыше восьми лѣтъ, а въ случаѣ, пунктомъ 2 сей статьи предусмотренномъ, – срочною каторгою.

§ 111². Виновный во вступленіи въ соглашеніе съ правительствомъ или агентомъ иностраннаго государства на совершеніе преступнаго дѣянія, указаннаго въ статьяхъ 111 или 111¹, наказывается:

заключеніемъ въ исправительномъ доме на срокъ не свыше трехъ лѣтъ.

Покушеніе наказуемо.

§ 111³. Виновный въ совершеніи преступнаго дѣянія, предусмотреннаго статьями 111, 111¹ или 111², если означенныя въ сихъ статьяхъ свѣдѣнія или предметы ввѣрены были ему по службѣ, либо он имѣлъ возможность получить ихъ или ознакомиться съ ними, пользуясь своимъ служебнымъ положеніемъ, наказывается:

- 1) въ случаѣ совершенія дѣянія, предусмотрѣннаго статьею 111, – каторгою на срокъ не свыше шести лѣтъ;
- 2) въ случаѣ совершенія дѣянія, предусмотрѣннаго пунктомъ 1 статьи 111¹, – срочною каторгою;
- 3) въ случаѣ совершенія дѣянія, предусмотрѣннаго пунктомъ 2 статьи 111¹, – каторгою на срокъ не свыше восьми лѣтъ;
- 4) въ случаѣ совершенія дѣянія, предусмотрѣннаго статьею 111², – заключеніемъ въ исправительномъ домѣ на срокъ не ниже трехъ лѣтъ.

§ 111⁴. Виновный въ продажѣ или заявкѣ къ привилегированію въ иностранномъ государствѣ долженствующихъ сохраняться в тайнѣ изобрѣтаниія или усовершенствованія, касающихся военной обороны государства или вооруженныхъ его силъ или сооружений, предназначенныхъ для военной обороны страны, наказывается:

каторгою на срокъ не свыше восьми лѣтъ.

Тому же наказанію подлежитъ виновный въ опубликованіи или сообщеніи другому лицу, безъ надлежащаго уполномочія, свѣдѣній, касающихся указанныхъ въ первой части сей стати изобрѣтенія или усовершенствованія, а равно и въ передачѣ самага предмета изобретѣнія или усовершенствованія либо его части.

§ 112. Виновный въ томъ, что, безъ надлежащаго разрѣшенія, снялъ или составилъ планъ, чертежъ, рисунокъ либо иное изображеніе или описаніе російскаго укрѣпленнаго мѣста, установленныхъ района либо эспланады онаго, военного судна либо иного сооружения, предназначеннаго для военной обороны страны, наказывается:

заключеніемъ въ тюрьмѣ.

Покушеніе наказуемо.

Сему же наказанію подлежитъ виновный въ собираніи, безъ надлежащаго разрѣшенія, долженствующихъ сохраняться въ тайнѣ свѣдѣній или предметовъ,

касающихся внешней безопасности России или вооруженных ее силъ или сооружений предназначенныхъ для военной обороны страны.

§ 112¹. Виновный въ содержаніи почтовыхъ голубей или устройствъ приспособленіи беспровочнаго телеграфа съ цѣлью совершенія преступнаго дѣянія, указаннаго въ статьяхъ 111 или 111¹, наказывается:

заключеніемъ въ исправительномъ домѣ на срокъ не свыше трехъ лѣтъ.

§ 113. Виновный въ томъ, что, безъ надлежащаго разрѣшенія, скрывъ свое званіе, имя, подданство или національность или посредствомъ иныхъ уловокъ, проникъ въ русское укрѣпленное мѣсто, военное судно или иное военное сооруженіе, предназначенное для защиты страны, наказывается:

заключеніемъ въ тюрьмѣ.

§ 113¹. Виновный въ пролетѣ, безъ надлежащаго разрѣшенія, на летательномъ аппаратѣ надъ русскимъ укрѣпленнымъ мѣстомъ въ предѣлахъ крепостнаго района, а также надъ районами, пролетѣ надъ коими воспрещенъ подлежащею властью, наказывается:

заключеніемъ въ тюрьмѣ.

[...]

§ 118. Виновный въ участіи въ сообществѣ составившемся для учиненія государственной измѣны, наказывается:

- 1) въ случаѣ, если сообщество поставило цѣлью своей дѣятельности учиненіе измѣническаго дѣянія, за которые въ законѣ определено наказаніе каторги, – заключеніемъ въ исправительномъ домѣ;
- 2) въ прочихъ случаяхъ – заключеніемъ въ тюрьмѣ.

§ 118¹. Участнику противозаконнаго сообщества, предыдущую (118) статью предусмотрѣннаго, донесшему о такомъ сообществѣ прежде обнаруженія существованія онаго, наказаніе смягчается на основаніяхъ, статьею 53 установленныхъ, или же онъ можетъ быть освобожденъ отъ наказанія.

§ 118². Виновный въ совершеніи во время войны:

- 1) преступнаго дѣянія, предусмотрѣннаго пунктомъ 2 статьи 111¹, а также пунктами 2 или 3 статьи 111³, наказывается: каторгою безъ срока.
- 2) преступнаго дѣянія, предусмотрѣннаго статьею 111, пунктомъ 1 статьи 111¹, статьею 111², пунктами 1 или 4 статьи 111³, статьями 111⁴ и 112¹ или пунктомъ 1 статьи 118, наказывается:
- 3) срочною каторгою;
- 4) преступнаго дѣянія, предусмотрѣннаго статьями 112, 113, 113¹ или пунктомъ 2 статьи 118, наказывается: заключеніемъ въ исправительномъ домѣ.

§ 119. Иностранецъ за учиненіе, во время пребыванія въ Россіи, преступнаго дѣянія, статьею 108 предусмотрѣннаго, или виновный въ семъ дѣяніи военнопленный, усли они не подлежатъ отвѣтственности по военнымъ законамъ, наказываются, по силѣ означенной статьи, какъ и русскіе подданные.

Лицо, оставившее русское подданство, но не вступившее въ подданство другой державы или вступившее въ подданство непріятельской державы послѣ объявленія войны или непосредственно передъ тѣмъ, въ виду готовившагося прекращенія мирныхъ отношеній, за учиненіе преступнаго дѣянія, статьями 108–110 предусмотрѣннаго, наказывается, по силѣ сихъ статей, какъ русскій подданный.

Lisa 3. Väljavõte Kriminaalseadustikust

§ 80. Eesti Vabariigi kodanikku, kes süüdlane selles, et ta oli abiks või toeks vaenlasele Eesti Vabariigi vastu sihitud sõjaliste või muude vaenuliste tegude juures, karistatakse:

tähtajata sunnitööga.

Kui abi või toetus vaenlasele seisib:

[...]

7) salakuulamises, –

siis karistatakse süüdlast:

surmanuhtlusega.

Samade karistuste alla ja samadel alustel langeb Eesti Vabariigi kodanik käesolevas paragrahvis ettenähtud raske kuriteo eest, kui viimane oli sihitud Eesti Vabariigiga sõjaliidus seisva riigi vastu.

[...]

§ 82. Eesti Vabariigi kodanikku, kes süüdlane selles:

[...]

2) et ta enne sõjakuulutamist välisriigi valitsusele enese või teiste nimel andis lubaduse olla abiks selle riigi sõjategevusel Eesti Vabariigi vastu,

karistatakse:

sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

Kui süüdlane võis teada Eesti Vabariigi sõjajõudude seisukorda või välisriigi valitsusele sõja korral Eesti Vabariigi vastu anda tunduvat abi, siis karistatakse teda:

tähtajata sunnitööga. (*KrS 1940: surmanuhtlus või tähtajata sunnitöö*).

§ 83. Süüdlast selles, et ta välisriigi valitsusele või agendile aitas koguda asju või teateid, mis puutuvad Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse või ta sõjajõududesse või sõjalise riigikaitse ehitustesse, karistatakse:

vangimajaga mitte üle kuue aasta. (*KrS 1940: sunnitööga mitte üle kaheksa aasta.*)

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

Katse on karistatav.

§ 84. Süüdlast selles, et ta välisriigi huvides avaldas, teatas või andis edasi teisele isikule ilma sellekohase volituseta:

1) teateid või asju, mis puutuvad Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse või ta sõjajõududesse või sõjalise riigikaitse ehitustesse ja mida pidi hoitama saladuses;

2) plaani, joonistuse või muu kirjelduse või kujutuse Eesti Vabariigi kindlustatud kohast, viimase jaoks määratud raioonist või esplanaadist, sõjalaevast või muust ehitusest, mis olid määratud sõjaliseks riigikaitseks, või dokumendi, mis puutub mobilisatsioonisse või üldse sõja ettevalmistuskorraldustesse,

karistatakse:

käesoleva paragrahvi p. 1 ettenähtud juhul –

sunnitööga mitte üle kaheksa aasta,

käesoleva paragrahvi p. 2 ettenähtud juhul –

sunnitööga mitte üle kaheteistkümne aasta.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud rasked kuriteod saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

käesoleva paragrahvi p. 1 ettenähtud juhul –
sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta,
käesoleva paragrahvi p. 2 ettenähtud juhul –
tähtajata sunnitööga.

§ 85. Süüdlast selles, et ta leppis kokku välisriigi valitsusega või tema agendiga saata korda rasket kuritegu või kuritegu, mis ette nähtud §§ 83 või 84, karistatakse:
vangimajaga mitte üle kolme aasta.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:
sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

Katse on karistatav.

§ 86. Süüdlast selles, et ta saatis korda §§ 83, 84 või 85 ettenähtud raske kuriteo või kuriteo, kui neis paragrahvides nimetatud teated või asjad olid tema kätte usaldatud teenistusosalal või kui ta võis neid saada oma kätte või tutvuneda nendega oma teenistuse tõttu, karistatakse:

- 1) § 83 ettenähtud juhul –
sunnitööga mitte üle kuue aasta,
- 2) § 84 p. 1 ettenähtud juhul –
sunnitööga mitte üle kaheteistkümne aasta,
- 3) § 84 p. 2 ettenähtud juhul –
sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta,
- 4) § 85 ettenähtud juhul –
vangimajaga mitte üle kuue aasta.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

käesoleva paragrahvi p. p. 2 ja 3 ettenähtud juhtudel –
tähtajata sunnitööga,

käesoleva paragrahvi p. p. 1 ja 4 ettenähtud juhtudel –
sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

§ 87. Süüdlast selles, et ta müüs või ainuõiguse saamiseks esitas välisriigis leiutise või täienduse, mis puutub sõjalisse riigikaitseesse või riigi sõrajõududesse või sõjaliseks riigikaitseks määratud ehitustesse ja mida pidi hoitama saladuses, karistatakse:
sunnitööga mitte üle kaheksa aasta.

Sama karistuse alla langeb ka süüdlane selles, et ta avaldas või teatas teisele isikule ilma sellekohase volituseeta teateid, mis puutuvad käesoleva paragrahvi esimeses lõikes nimetatud leiutisse või täiendusse, samuti selles, et ta andis üle leiutise või täienduse enese või sellest mõne osa.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud raske kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:
sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.⁵⁴⁴

§ 88. Süüdlast selles, et ta sellekohase loata seadis kokku või võttis üles plaani, joo-
nistuse või mõne muu kujutuse või kirjelduse Eesti Vabariigi kindlustatud kohast,

⁵⁴⁴ Ei UNS ega KrS maini, et sellise kuriteokoosseisu puhul oleks katse karistatav, küll aga mainitakse seda kommentaarides. Vt: Karl Saarmann, Kaarel Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: autorite kirjastus, 1937, lk 67.

viimase alla määratud raioonist või esplanaadist, sõjalaevast või muust ehitusest, mis oli määratud sõjaliseks riigikaitseks, karistatakse:

vangimajaga mitte üle kolme aasta.

Sama karistuse alla langeb ka süüdlane selles, et ta loata kogus teateid või asju, mis puutuvad Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse, tema sõjajõududesse või sõjalise riigikaitse otstarbeks määratud ehitustesse ja mida pidi hoitama saladuses.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuriteod saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

vangimajaga mitte üle kuue aasta.

Katse on karistatav.

§ 89. Süüdlast selles, et ta ehitas traadita telegraafi või telefoni⁵⁴⁵ sisseseade või pidas postituisid nende raskete kuritegude või kuritegude kordasaatmise otstarbega, mis ette nähtud §§ 83 või 84, karistatakse:

vangimajaga mitte üle kolme aasta.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

§ 90. Süüdlast Eesti Vabariigi kindlustatud kohta, sõjalaevale või muusse riigi kaitseks määratud sõjaehituse tungimises sellekohase loata, oma elukutset, nime, kodakondsust või rahvust salates või tarvitades muid kavalusi, karistatakse:

vangimajaga mitte üle ühe aasta.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

vangimajaga mitte üle kuue aasta.

§ 91. Süüdlast selles, et ta sellekohase loata lendas lennuriistal Eesti Vabariigi kindlustatud koha kohal kindlustuse raionis, samuti ka raionide kohal, kus see vastavate võimude poolt keelatud, karistatakse:

vangimajaga mitte üle ühe aasta.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

vangimajaga mitte üle kuue aasta.

[...]

§ 96. Süüdlast selles, et ta teise või mitme isikuga leppis kokku saata korda § 80 ettenähtud rasket kuritegu, karistatakse:

vangimajaga mitte üle kuue aasta.

Kui käesolevas paragrahvis ettenähtud kuritegu saadeti korda sõja ajal, siis karistatakse süüdlast:

sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

Käesolevas paragrahvis ettenähtud kokkuleppest osavõtjale, kes enne kokkuleppe avalikuks tulemist teatas sellest võimudele, kergendatakse karistust § 53 seatud alustel või vabastatakse sellest hoopis.

§ 97. Välismaalast, kes Eesti Vabariigis viibimise ajal saatis korda § 80 ettenähtud raske kuriteo või samas teos süüdlast sõjavangi, kui nad ei vastuta sõjaseaduse järgi, karistatakse nimetatud paragrahvi järgi niisama kui Eesti Vabariigi kodanikku.

⁵⁴⁵ Traadita telefon UNS-is puudub, sest seaduse vastuvõtmise ajal 1903. aastal ja selle täiendamise ajal 1912. aastal sellist asja veel ei tuntud, st seadus on täpsustatud tehnilise progressi tõttu.

Isikut, kes Eesti Vabariigi kodakondsusest astus välja teise riigi kodakondsusesse astumata, või kes vaenulise riigi kodakondsusesse astus pärast sõjakuulutamist või otse enne seda, rahu vahekorra lõpetamise ootel, karistatakse §§ 80–82 ettenähtud raskete kuritegude eest nende paragrahvide järgi niisama kui Eesti Vabariigi kodanikku.⁵⁴⁶

[...]

§ 285. Perioodilise trükitoote vastutavat toimetajat või mitteperioodilise trükitoote väljaandjat, kes süüdlane selles, et ta avaldas sellekohase loata riigiasutuse salajas hoitavaid protokolle, teenistuslikke kirju, dokumente või nende sisu või Riigikogu kinnistel istungitel arutatavatest asjadest, karistatakse:

rahatrahviga mitte üle kolmesaja krooni.

§ 286. Perioodilise trükitoote vastutavat toimetajat, kes süüdlane Vabariigi Valitsuse poolt seaduslikus korras avaldamiseks keelatud teadete avaldamises sõjaväejõudude, nende liikumise, riigikaitse abinõude või mobilisatsiooni kohta, karistatakse:

arestiga mitte üle kuue kuu või rahatrahviga mitte üle viiesaja krooni.

[...]

§ 614. Riigi või omavalitsuse teenijat, kes süüdlane selles, et ta avaldas riigi või omavalitsuse korraldusi, teateid või dokumente, mis temale olid saanud teatavaks teenistuse ajal või teenistusvolituste kuritarvitamisega tema poolt ja mis teadvalt pidi hoitama saladuses, karistatakse:

arestiga mitte üle kuue kuu.

Sama karistuse alla langeb posti, telegraafi või telefoni asutuse teenija, kes süüdlane telegrammi, postikirjavahetuse või telefonikõne sisu avaldamises või teadaandmises.

Kui see, mis avaldati, võis tekitada tähtsat kahju valitsemiskorrale või riigi-, omavalitsuse- või erahuvile, siis karistatakse süüdlast:

vangimajaga mitte üle ühe aasta.

Kui aga see, mis avaldati, sisaldas Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse puutuvat saladust, siis karistatakse süüdlast:

vangimajaga mitte üle kuue aasta.

§ 615. Riigi või omavalitsuse teenijat, kes süüdlane selles, et ta ettevaatamatuse või seatud eeskirjade täitmatajätmise tagajärjel võimaldas riisuda, hävitada või kaotada plaani, joonistuse või dokumendi, mida Eesti Vabariigi julgeoleku pärast teadvalt pidi hoitama saladuses välisriigi eest, või et ta ilmutas sarnase saladuse ettevaatamatuse tõttu, karistatakse:

vangimajaga mitte üle ühe aasta.

[...]

§ 640. Posti-telegraafi-telefoni asutuse teenijat, kes süüdlane selles, et ta: [...]

3) avaldas või andis teada telegrammi, kinnise postikirjavahetuse või telefonikõne sisu, olgugi pärast teenistusest lahkumist neis asutustes, või andis seesuguse telegrammi või kirjavahetuse teadvalt mittevastavale isikule, sihiga tutvustada teda nende sisuga;

⁵⁴⁶ Kriminaalseadustik, RT 1929, nr 56, art 396; Karl Saarmann, Kaarel Matto. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: autorite kirjastus, 1937, lk 63–71. Aleksander Buldas. Uus nuhtlusseadus: maksmapandud paragrahvid. Tallinn: autori väljaanne, 1933, lk 43–51.

- 4) tegi lahti postikirjavahetuse või telegrammi, kui see tegu saadeti korda omakasu tõukel, karistatakse: käesoleva paragrahvi p.p. 1 ja 2 nimetatud juhtudel – vangimajaga mitte üle kolme aasta, muil juhtudel – vangimajaga mitte üle ühe aasta.

Katse on karistatav.

Samade karistuste alla ja samadel alustel langeb posti-telegraafi-telefoni asutuse teenija, kes süüdlane selles, et ta võimaldas saata korda seesuguse asutuse teisele teenijale või muule isikule käesolevas paragrahvis ettenähtud süütegusid.

Lisa 4. Sõjaväeluure ülema kiri I. jalaväe rügemendi ülemale andmete salajaseks tunnistamise kohta

Salajane.

I. jalaväe rügemendi ülemale

27. september 1934

Käesoleval aastal on esinenud mitu juhtumit, kus Narva jaoskonna kohtu-uuriija on kutsunud Teile alluvaid ohvitseri salakuulajate asjus ekspertiisi tegema. Hiljemini saadetakse eeluurimis-toimetused salakuulajate asjus Sõjaprokuröri SKpS⁵⁴⁷ § 1193¹ põhjal Kv. Staabi ülemale arvamuse avaldamiseks. Süüdistusakte läbi vaadates on korduvalt selgunud, et ekspertiisi tulemused Teile alluvatelt ohvitseridelt ja Kv. Staabi ülemalt mitmesuguste andmete salajasuse määra kohta lähevad suuresti lahku. Näit. 30. aug. s.a. major Kasemets tunnistab salakuulaja K. Toomingas'e poolt kogutud kõigile nähtavad ja kättesaadavad andmed maanteedest, sildadest, loomade arvust taludes jne. täiesti salajasteks. Sellevastu Kv. Staabi ülem hindab neid alljärgnevalt: „...rahuajal pole nad iseendast salajased, kuid nende kogumine võõrriigi agentide jaoks on maksvate seadustega keelatud, sest selliste andmete järjekindla ja organiseeritud kogumisega saadakse Eesti riigist selline ülevaade, millise väljaandmine välisriigile on Eesti Vabariigile välisjulgeoleku seisukohalt kahjulik.”

Eeltähendatud ebasoovitava nähte vältimiseks palun Teie korraldust, et Teile alluvad ohvitserid, keda kutsutakse ekspertiisi tegema, lepiksid kokku Kv. Staabi II osakonnaga, milliseid andmeid edaspidi tunnistada täiesti salajasteks, salajasteks või sellisteks, milliste kogumine ja väljaandmine välisriikide agentidele kahjulik.

R. Maasing
Kolonelleitnant,
Osakonna ülem⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ Sõjaväe kohtupidamise seadus.

⁵⁴⁸ ERA, 495-12-112, L 35.

Lisa 5. Kokkuleppe protokoll NSVL sõjaväelise juhatuse ja Eesti Vabariigi vahel sõjasaladuse hoidmise üle

Protokoll nr. 7
Salajane

Kokkuleppe protokoll NSVL sõjaväelise juhatuse ja Eesti Vabariigi vahel sõjasaladuse hoidmise üle

Vastavalt N. S. V. Liidu ja Eesti Vabariigi vahel 28. septembrist 1939. aastal sõlmitud vastastikku abistamise paktile, mõlemad pooled, olles ühetaoliselt huvitatud sõjasaladuse hoidmises, mis kaitsevad N. S. V. Liidu ja Eesti Vabariigi tähtsate riiklike ja sõjaliste saladuste avalikkusele teatavaks tegemist, leppisid kokku:

1. Sõjasaladuste hoidmise sihiga sisse seada tsensuur N. S. V. Liidu ja Eesti ajakirjanduses teadete avaldamises dislokatsiooni, väeüksuste liikumise ja ümberpaigutamise, laevade, lennuväe ja Nõukogude ja Eesti merejõudude ja rannakaitse osade kohta.

2. Teateid väeüksuste, laevastiku, rannakaitse, lennuväe ja samuti julgestusteenistuse kohta avaldatakse ajakirjanduses ehk kasutatakse avalikkudel ettekannetel alles pärast vastava poole sõjaväelise juhatuse erilist kontrolli ja luba.

3. See määrus, mis puudutab perioodilist kui ka aperioidilist ajakirjandust, kohandatakse ka raadiole, kinole ja fotoasjandusele.

4. Ülalnimetatud punktide rikkumine või sõjasaladuse üleandmine kolmandale osapoolle karistatakse vastavalt N. S. V. Liidu (N. S. V. Liidu kodanikkude suhtes) ja Eesti Vabariigi (Eesti Vabariigi kodanikkude suhtes) seadustele, mis ette nähtud neil juhtumel.

N. S. V. Liidu komisjoni esimees
N. S. V. Liidu sõjalaevastiku
Rahvakomissari asetäitja
Isakov, II järgu laevastiku flagman
(Isakov)
Alafusov

Eesti Komisjoni esimees
Eesti Sõjavägede Staabi ülem
N. Reek, kindralleitnant
(Reek)
J. Santpank, kapt.-maj.

„11” oktoobril 1939⁵⁴⁹

⁵⁴⁹ Külle Arjakas (koost). Faatum: Eesti tee hävingule 1939–1940. Tallinn: SE&JS, 2009, lk 547–548.

Lisa 6. Väljavõte Nuhtlusseadusest

§ 419. За разглашение дель, производимыхъ въ судебныхъ и правительныхъ местахъ и за сообщеніе безъ дозволенія какихъ либо актовъ или другихъ принадлежащихъ къ деламъ бумагъ лицамъ постороннимъ, вопреки порядку, для производства дель и храненія деловыхъ бумагъ установленному, виновный, если при томъ не было никакого инаго преступленія, подвергается:

въ первый разъ, замечанію или выговору;

во второй – строгому выговору или вычету изъ времени службы отъ трехъ месяцевъ до одного года;

а въ третій разъ, отрешенію отъ должности.

Если же отъ сего разглашенія дель или сообщенія бумагъ произошли долженствовали произойти какія либо вредныя послѣдствія, то виновный, по усмотренію суда, можетъ быть и за первый проступокъ сего рода приговоренъ:

къ строгому выговору, съ внесеніемъ онаго въ послужной его списокъ;

или къ вычету отъ трехъ месяцевъ до одного года изъ времени службы;

или удаленію отъ должности.

[...]

§ 423. За разглашение дель, производимыхъ въ тайне, и незаконное сообщеніе кому либо бумагъ, отмеченныхъ надписью *секретно*, виновный подвергается, смотря по важности дела и происшедшимъ или долженствовавшимъ произойти отъ того послѣдствіямъ, более или менее вреднымъ:

или отрешенію отъ должности;

или исключенію изъ службы;

или же, сверхъ того, и заключенію въ тюрьму на время отъ четырехъ до восьми месяцевъ.

§ 424. За открытіе должностнымъ лицомъ кому либо постороннему принадлежащаго правительству или частному человеку секрета, для производства какихъ либо издѣлій, работъ, машинъ, медицинскихъ или иныхъ составовъ и т. п., виновный,

сверхъ вознагражденія за причиненные имъ убытки, подвергается отрешенію отъ должности и заключенію въ тюрьму на время отъ четырехъ до восьми месяцевъ.

§ 425. Должностное лицо, допустившее, вследствие небрежности или неисполненія установленныхъ правилъ, похищеніе, уничтоженіе или утрату:

1) должствующихъ сохраняться въ тайне документа или предмета, касающихся внешней безопасности Россіи или вооруженныхъ ея силъ или сооруженій, предназначенныхъ для военной обороны страны; 2) плана, чертежа, рисунка либо иного изображенія или описанія россійскаго укрепленнаго места, установленныхъ района либо эспланады онаго, военного судна либо сооруженія, предназначеннаго для военной обороны страны, или документа, касающагося мобилизаціи и вообще распоряженія на случай войны, – приговаривается:

къ заключенію въ крепости на время отъ двухъ летъ и восьми месяцевъ до четырехъ летъ, или отъ одного года и четйрехъ месяцевъ до двухъ летъ и восьми месяцевъ, съ лишеніемъ некоторыъ, на основаніи статьи 50, особенныхъ правъ и преимуществъ.

Тому же наказанію подвергается и должностное лицо, обнаружившее по неосторожности означенную въ первой части сей статьи государственную тайну.

Lisa 7. Väljavõte Kaitseväge kriminaalseadustikust

§ 173. Süüdlast omavoliliselt signaali andmises või raadiogrammi saatmises karistatakse:

distiplinaarkaristusega või arestiga garnisoni arestimajas mitte üle kuue kuu.

Kui sellest tekkis kahju või niisuguse kahju hädaoht, siis karistatakse süüdlast:

kaitseväelise vangistusega mitte üle ühe aasta.

§ 174. Süüdlast selles, et ta, sihita kaasa aidata välisriigi agendile sõjaliste teadete kogumises, lubas kõrvalisele isikule lugeda salajast signaaliraamatut või tutvuda salajase kaardiga või teha neist ära kirja või üles võtta plaani, joonistist või mõnda muud kujutist või kirjeldust laeva osadest või laeva relvastisest, karistatakse:

rahuajal – kaitseväelise vangistusega mitte üle ühe aasta;

sõjaajal – sunnitööga mitte üle kümne aasta.

[...]

§ 187. Süüdlast selles, et ta astus kirjavahetusse või muusse läbikäimisesse vaenlase väes viibiva isikuga või isikuga, kes viibis vaenlase võimuses oleval maa-alal või maa-alal, kuhu oli keelatud kirja saata, karistatakse:

vangimajaga mitte üle kuue aasta.

Kui seejuures anti üle teateid, mis puudutasid sõjategevust, siis karistatakse süüdlast:

sunnitööga mitte üle kaheksa aasta.

Katse on karistatav.

[...]

§ 191. Süüdlast selles, et ta sõja ajal avaldas, teatas, andis edasi või levitas ilma sellekohase volitusega plaani, joonistist või muud kirjeldust või kujutist või dokumenti või selle ära kirja või teatist, mis süüdlase teades puutusid Eesti Vabariigi välisesse julgeolekusse või ta sõjajõududesse või sõjalise riigikaitse ehitistesse ja mida pidi hoitama saladuses, karistatakse:

sunnitööga mitte üle viieteistkümne aasta.

Kui see süütegu sõjaajal pandi toime ettevaatamatuse tõttu, siis karistatakse süüdlast:

kaitseväelise vangistusega mitte üle ühe aasta.

Samade karistuste alla langevad kaubalaevade juhid, kes sõjaajal olid varustatud valitsuse poolt salajase kaardi, salajase signaaliraamatu või selle väljavõtte, salajase instruksiooni, šifri või muu dokumendiga, mis puudutas sõjategevust, nende ilma sellekohase volitusega avaldamise, teatamise, edasi andmise või levitamise eest.

§ 192. Ülemat mereväes, kes süüdlane selles, et ta laeva randumisel vaenlase rannal või laeva vaenlase poolt vallutamise puhul ettevaatamatuse tõttu jättis hävitamata salajase kaardi, salajase signaaliraamatu või selle väljavõtte, salajase instruksiooni, šifri või muu dokumendi, millel tähtsust sõjapidamisel, karistatakse:

kaitseväelise vangistusega mitte üle ühe aasta.

[...]

§ 210. Sõjavangi, kes süüdlane selles, et ta tahtlikult toimis kaitseväe või sõjalaevastiku julgeoleku kahjuks või tegutses vaenlase abistamise või toetamise sihiga, karistatakse:

surmanuhtlusega.

Sama karistuse alla langevad ka vaenlase salakuulajad.

§ 211. Süüdlasele selles, et ta sõjaajal või kaitseseisukorda kuulutatud maa-alal kaitseseisukorra maksvuse ajal saatis korda süüteo, mis on nähtud ette Kriminaalseadustiku § 74–79, 80–97 ja 110–121, kõrgendatakse neis paragrahves ettenähtud karistust järgmiselt:

kui Kriminaalseadustikus on nähtud ette tähtajata sunnitöö, siis määratakse surmanuhtlus;

teistel juhtudel kõrgendatakse karistust Kriminaalseadustiku § 65 teise lõike punktides 2–5 tähendatud alustel.

[...]

§ 214. Paragrahves 211–213 tähendatud alustel määratakse sõjakohtute poolt karistusi ka tegelikku kaitseväeteenistusse mittekuuluvaile isikuile, kes süüdlased neis paragrahves ettenähtud süütegude kordasaatmises kaitseseisukorda kuulutatud maa-alal kaitseseisukorra maksvuse ajal.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ Kaitseväe kriminaalseadustik, RT 1934, nr 82, art 688, antud Riigivanema poolt dekreedina 19.09.1934.

Lisa 8. Väljavõte VNFSV Kriminaalkodeksi 1926. aasta redaktsioonist muudatustega kuni 1940⁵⁵¹

§ 58^{1a}. Kodumaa reetmise, s. t. tegude eest, mis on toime pandud NSVL kodanikkude poolt NSVL sõjalise võimsuse, NSVL sõltumatuse või tema territooriumi puutumata kahjustamiseks, nagu spionaaž, sõjalise või riikliku saladuse väljaandmine, üleminek vaenlase poole, põgenemine või lendamine välismaale, karistatakse kriminaalkaristuse ülemmääraga –

mahalaskmisega ühes kogu vara konfiskeerimisega, kergendavil asjaoludel aga – vabadusekaotusega kümneks aastaks, ühes kogu vara konfiskeerimisega.

§ 58^{1b}. Samade kuritegude eest, kui need on toime pandud sõjaväelaste poolt, karistatakse kriminaalkaristuse ülemmääraga –

mahalaskmisega, ühes kogu vara konfiskeerimisega.

[...]

§ 58⁶. Spionaaž, s. t. oma sisu tõttu erilisel hoitavat riiklikku saladust moodustavate andmete edasiandmine, riisumine või kogumine edasiandmise sihil välisriikidele, kontrrevolutsioonilistele organisatsioonidele või eraisikutele, toob kaasa –

Vabadusekaotuse mitte alla kolme aasta, ühes kogu või osa vara konfiskeerimisega, kuid neil juhtudel, kui spionaaž põhjustas või võis põhjustada eriti raskeid tagajärgi NSVL huvidele, – sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäär – mahalaskmise või töötava rahva vaenlaseks kuulutamise, ühes liiduvabariigi ja sellega ühtlasi NSVL kodakondsuse kaotamisega ning NSVL piiridest jäädavalt pagendamisega, ühes vara konfiskeerimisega.

Oma sisu tõttu erilisel hoitavat riiklikku saladust mittemoodustavate, kuid seaduse otsese keelu või asutiste või ettevõtete juhatajate korralduse tõttu avaldamisele mittekuuluvate majanduslike andmete tasu eest või tasuta edasiandmine, riisumine või kogumine edasiandmise sihil üldtähendatud organisatsioonidele või isikutele, toob kaasa –

vabadusekaotuse kuni kolme aastani.

Märkus 1. Erilisel hoitavaiks riiklikeks saladusteks loetakse andmeid, mis on loetletud NSVL Rahvakomissaride Nõukogu poolt kokkuleppel liiduvabariikide rahvakomissaride nõukogudega kinnitatud ja üldiseks teadmiseks avaldatud erilises nimestikus.

[...]

§ 121. Avaldamisele mittekuuluvate andmete avaldamine, teatamine, edasiandmine või edasiandmise sihil kogumine ametiisiku poolt –

vabadusekaotus kuni kolme aastani või § 112 teises lõikes tähendatud sotsiaalse kaitse vahendid.⁵⁵²

[...]

⁵⁵¹ VNFSV Kriminaalkodeks. Muudatustega kuni 15. novembrini 1940. Ametlik tekst ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, 1940, märkus 1 lk 5.

⁵⁵² KrK 1926 § 112, lg 2: paranduslikud tööd kuni ühe kuuni, või ametist vallandamine, või juhtiva või vastutava ametikoha pidamise õiguse kaotus kuni kahe aastani, või tekitatud kahju tasumise kohustus, või ühiskondlik laius.

§ 185. Trükitoodete paljundamise ja väljaandmise, samuti fot-kinotsensuuri kohta kehtimapanud eeskirjade rikkumine –

paranduslikud tööd kuni kolme kuuni või rahatrahv kuni kolmesaja rublani.

[...]

§ 193²⁴. NSVL sõjajõudude ja sõjalise kaitsevõime kohta andmete edasiandmine välisriikide valitsustele, vaenulistele sõjavägedele ja kontrrevolutsioonilistele organisatsioonidele, samuti nende andmete riisumine või kogumine edasiandmise sihil toob kaasa –

vabadusekaotuse mitte alla viie aasta, ühes vara konfiskeerimisega või ilma selleta, kuid juhtudel, kui spionaaž kutsus välja või võis välja kutsuda eriti raskeid tagajärgi NSVL huvidele – sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäära, ühes vara konfiskeerimisega.

§ 193²⁵. a) NSVL sõjajõudude ja sõjalise kaitsevõime kohta erilises saladuses hoitavate andmete avaldamine toob kaasa –

vabadusekaotuse mitte alla ühe aasta.

b) Sama tegu, kui see tõi kaasa või teadvalt võis kaasa tuua eriti raskeid tagajärgi, toob kaasa –

sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäära, ühes vara konfiskeerimisega.

v) Sõjaliste andmete avaldamine, mis ei kuulunud avaldamisele, kuigi need ei olnud eriti saladuses hoitavad, toob kaasa –

vabadusekaotuse kuni ühe aastani.

g) Käesoleva paragrahvi p. v ettenähtud tegu kergendavail asjaoludel toob kaasa –

Töölis-Talupoegade Punaväe distsiplinaarmäärustiku eeskirjade kohaldamise.

§ 193²⁶. Sõja ajal vaenlase sõjaväe koosseisu kuuluvate isikutega või vaenlase territooriumil või vaenlase sõjavägede käes olevates kohtades elavate isikutega läbikäimine kirjavahetuse teel või muul viisil toob kaasa –

vabadusekaotuse kuni kolme aastani.

Lisa 9. NSVL Rahvakomissaride Nõukogu käskkiri
Oma sisult eriliselt hoitavaks riigisaladuseks olevate andmete loetelu
heakskiitmine

Об утверждении перечня сведений, являющихся по своему содержанию специально охраняемой государственной тайной.⁵⁵³

[...]

Утвердить нижеследующий перечень сведений, являющихся по своему содержанию специально охраняемой государственной тайной:

А. Сведения военного характера.

1. Дислокация частей, заведений и учреждений рабоче-крестьянской красной армии и объектов военной охраны, за исключением указанных в особой инструкции Народного Комиссариата по Военным и Морским Дела.

2. Организация, численность, подготовка, техническое и военно-инженерное оборудование, финансирование, снабжение и вообще состояние вооруженных сил Союза ССР.

3. Мобилизационные и оперативные планы (как общие, так и частичные), расчеты, проекты и мероприятия, а также мобилизационная готовность рабоче-крестьянской красной армии, промышленности, транспорта, связи и страны в целом.

4. Дислокация, оборудование, состояние, финансово-производственные планы, производительность всей военной промышленности, а также остальной промышленности в части выполняемых последнюю военных заказов.

5. Изобретение новых технических и иных средств военной обороны.

6. Объявленные секретными или не подлежащими оглашению издания и документы, имеющие отношение к обороне Союза ССР, а равно данные, основанные на указанных изданиях и документах.

Б. Сведения экономического характера.

7. Состояние казначейских валютных фондов, сведения о текущем расчетном балансе и оперативно-валютных планах Союза ССР.

8. Открытия, изобретения, технические усовершенствования, в случае признания таковых постановлениями Совета Труда и Обороне или президиума Высшего Совета Народного Хозяйства Союза ССР имеющими особо важное для страны значение и подлежащими сохранению в тайне.

⁵⁵³ Собрание Законов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1926, № 32, ст. 213.

9. Детальные сведения о планах и плановых предложениях, касающихся ввоза и вывоза отдельных товаров, а равно о состоянии экспортных фондов отдельных товаров.

В. Иного рода сведения.

10. Сведения, касающихся переговоров и соглашений Союза ССР с иностранными государствами, а равно всяких мероприятий и выступлений Союза ССР в области внешней политики и внешней торговли, поскольку указанные сведения не основаны на официально опубликованных данных.

11. Сведения о методах и мерах борьбы с шпионажем и контр-революцией.

12. Государственные шифры и содержание шифрованной переписки.

Зам. Председателя СНК Союза ССР В. Куйбышев.

Зам. Управляющего Делами СНК Союза ССР И. Мирошников.

Москва – Кремль.

27 апреля 1926 г.

Распубликовано в № 108 Известий ЦИК Союза ССР в ВЦИК от 13 мая 1926 г.

Lisa 10. Väljavõte Valitsemise korraldamise seadusest

§ 40. Vastav minister määrab nende asjade liigid, millede toimetamine peab teostuma salajaselt.

Peale eelnimetatute oleneb üksikute asjade salajaseks tunnustamine sellest ülemast, kelle otsustamisele asi kuulub.

Salajasteks tunnustatud asjade lahendamine ja korraldamine toimub salajaselt kõigis ametiasutustes senini, kuni asja salajaseks tunnustanud ülem või temast kõrgem ülem on tunnustanud asja mittedalajaseks.

Salajaseks tunnustamise, kui ka selle kohta, et asi pole enam salajane, peab asjal leiduma sellekohane märg.

Andmete andmine salajaseks tunnustatud asjades, võib toimuda ainult vastava ministri loal või kui asi [on] tunnustatud salajaseks mõne muu ülema poolt, siis viimase või temast kõrgema ülemuse loal.

§ 41. Minister määrab ministeeriumi koosseisu kuuluva ametniku, kes peab isiklikult ministeeriumi salajase kirjavahetuse registrit ning kelle isiklikul hoolet on salajase kirjavahetuse täitmine ja salajase kirjavahetuse arhiivi hoidmine. Ministrile või ministriabile aadressitud salajane kirjavahetus kantakse ette vastavalt ministrile või ministriabile isiklikuks avamiseks.

Talitusele või osakonnale aadressitud salajase kirjavahetuse suhtes täidab eelmises lõikes väljendatud ülesandeid talituse või osakonna direktor või ministri määramisest abidirektor või mõni muu ametnik.⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ Määrus perioodilistes trükitoodetes avaldamiseks keelatud teadete kohta. RT 1924, nr 10/11, Vabariigi Valitsuse poolt vastu võetud 09.01.1924.

Lisa I I. Väljavõte Vabariigi Valitsuse Määrusest perioodilistes trükitoodetes avaldamiseks keelatud teadete kohta

Trükiseaduse § 14 („R.T.” nr. 43-1923 a.) põhjal keelatakse avaldada teateid:

I.

1. Igat liiki maa-, meri- ja lennuväe osade, asutuste ja staapide asukohtade ümberpaigutamine ja liikumine.
2. Väeosade, asutuste ja staapide organisatsioon, arvuline ja isikuline koosseis, selle muutmine, täiendamine ja kaotused lahingutes või haiguste läbi. Väeosade likvideerimine, uute moodustamise ja kavatsuste üle neil aladel.
3. Rahvaväe ja tema osade varustamine relvadega, tehniliste abinõudega, laske- moonaga, riietega ja toiduga. Varustuse seisukorra, kõigi väeliikide varustuse tagavarade ja nende ladude üle.
4. Laskemoona relvade, gaaside, riide varustuse, lennuaparaatide, jõuvankrite ja nende osade valmistamise üle. Sõjalisteks tarveteks töötavate vabrikute ja tehaste, nende sisseseadete, seisukorra ja produktsiooni üle. Sõjatarvete tellimise üle väljamaalt ja sisemaa eravabrikutelt ning tehastelt.
5. Rahvaväe õppuste, manöövrite, harjutuste, katsete, nende tagajärgede ning õpetajate ettevalmistamise üle.
6. Rahvaväe sisekorra, meeleolu, distsipliini, teenistuse ja lahinguvälisoleku üle.
7. Mobilisatsioonide, nende teostamise korra ja kavade üle. Statistiliste andmete üle rahvaväeteenistus-kohusliste isikute kohta.
8. Kindluste, kindlustatud rajoonide, punktide ja positsioonide, sõjaväe aerodroomide, angaaride, poligooni, laagrite, meribaaside, sõjasadamate, dessandi kohtade, nende seisukorra ja varustuse üle, nende piirkonda ümbritseva maastiku või vee strateegiliste ja taktiliste omaduste üle. Sõja maateaduslikkude ja topograafiliste andmete üle Eesti Vabariigi kohta.
9. Igasuguste tööde ja kavatsuste kohta punkt 8 ülesloetud kohtades ja asutustes.
10. Raud-, kivi-, kruusa- ja veeteede, sildade ja ehituste strateegiliste ja taktiliste ning taktiliste omaduste üle. Raudtee tegevuse üle rahvaväe ja sõjaliste saadetiste vedamise suhtes.
11. Rahvaväe tarvitada olevate telegraafi ja telefoni liinide ja asutuste tehnilise seisukorra, nende arvu ja terves riigis olevate traadita telegraafi jaamade kui ka uute telegraafi ja telefoni liinide sõjalistel otstarvetel ehitamise üle.
12. Rahvaväe osade, asutuste ja staapide ülemate käske ja päevakäske, mis puudutavad kõiki eelpool tähendatud küsimusi.
13. Vabariigi ja mõne võõrariigi vahel tehtud salalepingu või selle üksiku salajase punkti üle, kui ka kavatsuste üle neil aladel.

II.

On keelatud avaldada piltlikke ülevõtteid, maalisisid, joonistusi ja igasugu kujutisi ning näidata filmisid, mis võivad anda käesolevas nimekirjas ärakeelatud teateid.

III.

Selles otsuses tähendatud teadete andmise keeld ei laiene nende teadete kohta, mis Vabariigi Valitsuse või sõjaministeeriumi poolt avaldamiseks antud. [...] ⁵⁵⁵

⁵⁵⁵ Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõrid. Tallinn: Riigikantselei väljaanne, 1924.

Lisa 12. Väljavõte Riigiasutuste asjaajamise juhtnõõridest

Riigiasutuste kirjad.

§ 2. Riigiasutuste kirjad liigitatakse sisu, vormi ja täitmise tähtaegade järele.

§ 3. Sisu järele liigitamisel jagunevad kõik riigiasutuste kirjad kahte pealiiki: avalikud ja salajased.

Pealiigid jagunevad alajaotustesse, asutuse aktide ja kaustade nimestiku sisukorra järele.

§ 4. Salajaseks loetakse kiri, mille sisu ainult kirjavahetuses olevate ametnikkude või asutuste teada peab jääma.

Salajase kirja parempoolsel ülemisel nurgal kirjutatakse „salajane”, samuti ka kirja ümbrikul. Kirja ümbrik, mis läbipaistmata paberist valmistatud, pitseeritakse kinni asutuse lakkpitsatiga.

Märkus 1. Salajaste kirjade paljundamisel võetakse tarvitusele kõik abinõud, et ülearuste eksemplaaride valmistamist ära hoida.

Märkus 2. Salajased kirjad saadetakse adressaatidele kätte võimalikult töö ajal ja otsekohe käskjalgadega, mitte posti kaudu.

Salajaste kirjade kättesaamist kinnitavad või vastavad (valvekorra) ametnikud oma allkirjadega kanderaamatutes.

Postiga võib saata salajaseid kirje ainult kinnitatud (tähitud) kirjadena.

Märkus 3. Salajaste kirjade registreerimiseks peetakse erilauajuhendid, nende alalhoidmiseks korraldatakse erihoiukohad.

§ 5. Peale eelmises (4) paragrahvis nimetatud kirjade kuuluvad kõik teised kirjad avalikkude kirjade liiki.

Kuigi avalikkude kirjade sisu võib kõigile teatavaks saada, on keelatud nende avaldamine ajakirjanduses või teatavakstegemine kõrvalistele isikutele ja asutustele ilma asutuse juhataja nõusolekuta.⁵⁵⁶

⁵⁵⁶ ERA, 495-12-112, L 157.

Salajase kirjavahetuse sisu määras seaduse § 17, lg 1: „Erilist hoidmist vajava kirjavahetuse alla kuuluvad:

a) ainult need paberid, teated jne., millised sisaldavad mitmesuguseid vajalikke andmeid mobilisatsiooni kohta, nagu uute väeosade formeerimine, vägede koondamiskohad, nende valmisolekuaega puudutavad küsimused. Komplekteeritavate saabumise ajad ja arv, kindlustatud punktide plaanid ja märkmed nende kohta, andmed nende relvastusest ja varustusest jne.,

b) kõik need paberid, milliste sisu paberile allakirjutaja ülema arvates peab alalhoidama vastuvaidlematult salajases korras.” (Tõlge: ERA, 495-12-112, L 158).

Lisa 13. Sõjainistri päevakäsk asjaajamise kohta sõjaväes

SÕJAMINISTRI PÄEVAKÄSK

Nr. 837.

Tallinnas, 21. aug. 1920. a.

Arusaamatuste kõrvaldamiseks juhin asutuste ja väeosade ülemate tähelepanu selle peale, et edaspidi nende poolt sõjaväelaste väljakutsumised ameti asjus neile mitte otsekohe alluvatest asutustest ehk väeosadest peavad sündima ainult diviiside nendele vastava õigustega ülemate kaudu.

Kirjavahetuse juures asutuste ja väeosade vahel peab juhtnööriks võtma endine Vene „Kirjavahetuse ja asjaajamise kord sõjaväes”. (Položenie o pismovodstve i deloproizodstve v Voennom Vedomstve) antud.⁵⁵⁷

Kindralsta[a]bi Kindral-Major LARKA
Sõjainistri eest.

⁵⁵⁷ ERA, 495-12-112, L 157.

Salajase kirjavahetuse sisu määras seaduse § 17, lg 1: „Erilist hoidmist vajava kirjavahetuse alla kuuluvad:

a) ainult need paberid, teated jne., millised sisaldavad mitmesuguseid vajalikke andmeid mobilisatsiooni kohta, nagu uute väeosade formeerimine, vägede koondamiskohad, nende valmisolekuaega puudutavad küsimused. Komplekteeritavate saabumise ajad ja arv, kindlustatud punktide plaanid ja märkmed nende kohta, andmed nende relvastusest ja varustusest jne.,

b) kõik need paberid, milliste sisu paberile allakirjutaja ülema arvates peab alalhoitama vastuvaidlematult salajases korras.” (Tõlge: ERA, 495-12-112, L 158).

Lisa 14. Polkovnik Lille ringkiri riigisaladuse kaitse kohta

Salajane
Ringkirjaline

Meil on tekkinud riigivastased organisatsioonid, kes igate moodi agentide läbi püüavad sõja saladusi kätte saada, et neid üle piiri toimetada.

Juhin sõjaväe asutuste ja väeosaülemate tähelepanu Vene „kirjavahetuse seaduse” peale, mis on käsitud juhtnõõriks võtta Vabariigi sõjaväes Sõjaministri päevakäsu-ga 1920 a. № 837 ja nõuan selle täpisealset täitmist, iseäranis salajase kirjavahetu-se juures, järgmiste eranditega: täiesti salajane kirjavahetus tuleb kinnitatud kirja-des saata; niisugust kirjavahetust peavad ainult vastutavad isikud toimetama, ilma kirjutajate kaasabit, kuna vähem salajane kirjavahetus võib saada antud ümber kir-jutada kirjutajatele, ehk masinakirjutajatele, aga tingimata vastutava isiku juures-olekul. Salajased päevakäsud peavad teistest eraldi, ise kaustadesse, ömmeldud olema, üleüldiste päevakäskude kaustas märkust tehes et see ja see päevakäsk on salajane.

Salajased päevakäsud peavad saama valmistatud ja alalhoitud niisamasuguste mää-ruste järele, kui salajane kirjavahetuski; ära kirjad nendest väeosadele ja sõjaväe asutustele laiali saatmiseks, peavad saama valmistatud asutuse kantseleis; Sõjaväe Trükikotta, (kuid mitte mingil tingimusel era trükikotta) võib anda ainult neid, mis väeosade likvideerimisse puutuvad ja mis ei sisalda iseäralisi sõjasaladusi. Salaja-sed päevakäsud tulevad välja saata ainult nende väeosade ja asutustele, keda päeva-käsk puudu[ta]b niisugusel juhtumisel tulevad päevakäsud adresseerida asutuste ja väeosade ülemate nime peale, pealkirjaga „isiklik”.

Peale selle on tähele pandud, et mõned väeosad saadavad salajased teated telegrafi teel liht telegrammidega, nendele ainult peale märkides „salajane”. Niisugune näh-tus on täiesti lubamata, sest salajased telegrammid peavad tingimata schifreeritud olema.

Ülemus ja vastutavad isikud, kelle hoolde on usaldatud salajane kirjavahetus, pea-vad selle eest hoolt kandma, et niisugune ei puutuks mitte isikute kätte, kes sellest teadma ei pea.

Allakirjutanud:
Sõjaministri eest,
Kindralstaabi Polkovnik LILL
14. juuni 1921.⁵⁵⁸

⁵⁵⁸ Sõjaväe Ringkonna Staabi Ülem Rea [see on nimi] Staabi Kohtu jsk Ülemale. Mimeograafpaljundus nr 3, 17.06.1921. ERA, 504-1-217, 131–131p.

Lisa 16. Valitsuse poolt tuleva korraldusena ajalehtedele ja ajakirjadele saadetud juhtnöörid

15.III.1938.

Salajane.

Riigikaitsete ning sõjaväeliste küsimuste käsitlemisest ajakirjanduses.⁵⁶⁰

Tuleks siinavaldatud minu mõtteid teatavaks teha ka meie riikliku propaganda talitusele.

*25.III.1938. J. Laidoner.*⁵⁶¹

1. Ajakirjanduse tähtsusest riigikaitse küsimustes.

Riigikaitse teostamine pole ainult sõjaväe ülesanne, vaid riigi iseseisvuse kindlustamisest ning võitlusest riigi iseseisvuse eest peavad võtma osa kõik kodanikud. Eriti on see maksev meie kui väikse rahvusriigi kohta, sest juba sõja esimestel päevadel võib sattuda kogu Eesti territoorium pommitusohu.

Meie riigikaitse üheks aluseks on kõrge rahvusriiklik moraal. Vastava moraali loomisel, süvendamisel ja säilitamisel on ajakirjandusel esmajärguline tähtsus. Seejuures on ajakirjanduse üheks ülesandeks pareerida vastase kalletung, mis teostus sõnaga meie kaitsejõudude ja rahva moraalse vastupidamise nõrgestamiseks.

Ajakirjandus suudab aga edukalt teostada riigikaitse huvides ja kasvatada rahvast isamaalises riigikaitse vaimus vaid siis, kui ta teeb seda oskusega ning tihedas kokkukõlas meie riigikaitse ala üldjuhtimisega. See on maksev nii rahuajal kui ka kiiresti muutuvast sõjaolukorras.

Ajakirjandusel on määratu tähtsus Sõjaväe ja kogu rahva moraali ettevalmistamiseks meie riigi ja rahva kaitseks ja tuleviku sõjas saab see tähtsus suurem olema kui minevikus, sest ei saa omale hästi ette kujutada kodanikke, kes ei loe ajalehti, eriti sõja ajal.

L.

2. Seniseid puudusi sõjaväeliste küsimuste käsitlemisel ajakirjanduses.

a) Sõjasaladuse hoidmise alal.

Vastase riigikaitse (sõjaliste) jõudude organisatsiooni, koosseisu, sõja- ning lahingudoktriini, relvastuse, varustuse ja moraali tundmisel on oluline tähendus. See pärast kõik püüavad kõigi abinõudega teostada luuret oma oletatavate vastaste juures.

⁵⁶⁰ ERA, 495-12-112, L 70–78.

⁵⁶¹ Siin ja edaspidi on kursiivis ära toodud ülemjuhataja Johan Laidoneri omakäelised märkused dokumendi juurde sellisel kujul, nagu need saadeti juhendumiseks ajakirjandusele ning väeosade ja asutuste ülematele. ERA, 495-12-112, L 79–81.

Meie ülesandeks on võimaluste piirides raskendada võõrriikide luureorganeil luure toimetamist meie juures, millega ühtlasi soodustame nende tegevuse avastamist. Seejuures meie olulisemaks sammuks on – mitte avaldada avalikes trükitooteis andmeid, millisest vastase luure on huvitatud ning mis toovad meie riigikaitsele ilmselt kahju. Seni pole meil kahjuks ülalmainitud nõuet vajalisel määral silmas peetud. Tähelepanematus ning oskamatus tõttu on avaldatud ajakirjanduses andmeid, mis meie sõjasaladuse hoidmise seisukohalt lausa lubamatu. Näiteks möödunud aasta esimesel poolel ja varem ilmus „Sõduris” järjekindlalt Ülemjuhataja käskkirje sv. juhtide kohtadele määramiste, ümberpaigutuste jne. kohta; „Postimees” 5. nov. 1937. a. avaldas Tartu Maleva täpse organisatsiooni ja koosseisu; „Pvl.”⁵⁶² 12. jaan. 1938 avaldas täpseid andmeid Lasnamäe sõjaväe lennuvälja laiendamise kohta; „U. E.”⁵⁶³ 26. maist 1937 avaldas, et Vasknarvas asub 1. jalaväerügemendi üksikrühm; „Rahva Sõna” 2. juulist 1937:

„Kalevi rügement, sõjaaegses koosseisus viibis Kurtna laagris ühe nädala. Rügement, mille moodustasid Tallinna ja Harju kordamisõppuste-ealised, nooredmehed, väljus Tallinnast kahes ešelonis, sõitis kuni Toilani, kust rännakkorras mindi 18 km Toilast lõunapool asuvasse Kurtna laagri”.

Hiljemini tehti ühe võõrriigi salakuulajale ülesandeks koguda täiendavaid andmeid ülaltähendatud rügemendi õppetegevuse ja rännaku kohta.

Analoogilisi näiteid, kus meie ajakirjandus on avaldanud sõjasaladuse ilmet kandvaid teateid, on seni esinenud rohkesti.

Ka on esinenud ebasoovitavaid nähteid sõjaväkke puutuvate piltide avaldamises. Näiteks ühe väeosa aastapäeva puhul avaldati selle väeosa ohvitseride-kogu pilt ühes ohvitseride täieliku nimekirjaga.

Praegusel ajal kõikide riikide luureorganisatsioonid koguvad andmeid oma võimalikkude vastaste üle just nende riikide ajakirjandusest. See on kõige lihtsam ja kõige odavam andmete kogumise viis ja seda tõsiasja peaks meie ajakirjanikud alati silmas pidama, käsitledes sõjaväge ja kogu riigi kaitset puudutavaid küsimusi.

L.

3. Põhimõtteid riigikaitseliste ning sõjaväeliste küsimuste käsitlemisel ajakirjanduses.
 - a) Vajadus senisest suuremal määral käsitleda sõjaväelisi küsimusi.

Ajakirjanduse järjekindel, asjalik ning huvitav sõnavõtt meie riigikaitse küsimuste selgitamiseks, sõjaväelaste elu-olu ja kaitseliidu tegevuse kirjeldamiseks hoiab rahva silmis au sees ning teeb rahvale südameasjaks meie riikliku iseseisvuse kaitsmise mõtte. See pälvib vaieldamatult senisest suuremat tähelepanu ajakirjanduse poolt. Kuid eriti siin on oluline, kuidas käsitleda neid küsimusi, et kasu asemel mitte tuua kahju riigikaitsele. Viimase nähte vältimiseks sõjaväe juhatus peab ja tahab

⁵⁶² Päevaleht.

⁵⁶³ Uus Eesti.

tulla appi ajakirjandusele. Selle teostamiseks tooksime mõningaid mõtteid, missuguseid nõudeid tuleks pidada silmas riigikaitsele ning sõjaväelise sisuga kirjutiste koostajail ja nende redigeerijail. Enesestmõistetavalt pole siinkohal võimalik näha ette ja üksikasjades kirjeldada kõiki küsimusi, mis pärast ajakirjanduse ja sõjaväe juhutuse koostöö vajadus jääb püsima ka tulevikus.

Sõjaväeliste ja üldse riigikaitse küsimuste käsitlemine ajakirjanduses on tarvilik ja sellega võime riigikaitsele palju kaasa aidata. Sõjavägi ei ole mingisugune salaorganisatsioon, kes peaks kartma avalikku sõna või väärnähtuste kriitikat, ainult peab mõistma küsimusi nii käsitleda, et sellest ei tuleks asjale kahju vaid kasu.

L.

b) Sõjasaladuse hoidmise nõue.

Vältida andmeid:

- meie sõjaväe organisatsiooni, arvilise koosseisu, sõjatehnilise varustuse ja teatavates piirides sõjaväe ettevalmistuse kohta;
- üksikasjaliselt sõjaväe osade (eriti väeosast allapoole), asutiste ja sõjaväel[ise]lt valvataivate objektide paiknemisest;
- sõjaväe kindlustustöödest ja üksikasjaliselt ettevalmistustöödest õhuvaenlase vastu;
- ettevalmistustöödest mobilisatsiooni puhuks transpordi, side ja varustuse alal;
- meie sõjatööstuse ja seda abistavate ettevõtete paiknemisest, toodangust ja arendamise kavadest;
- riigikaitseks määratud summadest (sõjaväe eelarve üksikasjad, erakorraliselt määratavad summad jne.);
- kodumaal uuematüübiliste relvade (võitlusvahendite) ning laskemoona konstrueerimisest ja valmistamisest.

On vajalik selgitada, et kodanikud ei räägiks edasi neile teadaolevaist sõjasaladustest. Sõjasaladuste kergemeelse väljalobisemisega aitame enese teadmatult kaasa oma rahva ning riigi vaenlastele.

Ei ole soovitatav palju kirjutada puht sõjaväelistest ehitustest: venelased ehitasid ülesse Kingissepas ja Pihkvas mitme väeosa kasarmud, ilma et sellest üheski vene lehes oleks ilmunud ühtki sõna.

L.

c) Missuguseid sõjaväelise sisuga küsimusi ja kuidas tuleks käsitleda ajakirjanduses.

Üldpõhimõtteid. On soovitatav, et sõjaväe ja kaitseliidu üldtähtsusega või erilist huvi pakkuvad sündmused kajastuksid ajakirjanduses seesugusel kujul ning ulatuses, et sellest oleks kasu meie riigikaitsele ning rahva isamaalis-riiklikule mõtlemisele. On parem, kui kirjutised oleksid rahvapärases stiilis kirjeldavat laadi. Seejuures tuleb pidada silmas, et kirjutis ei sisaldaks arvilisi andmeid ja fakte, mis kannavad sõjasaladuse ilmet.

Paraadide kirjeldamisel on soovitatav anda kaasakiskuv üldmulje paraadist ning märkida huvitavamaid üksikmomente ja rõhutada päeva või sündmuse tähtsust, mille puhul paraad korraldati.

Sõjaväe ja kaitseliidu spordivõistlused ja pidustused annavad huvipakkuvat ning tänuväärset materjali ajakirjandusele. Siin on võimalik rõhutada eestlase tüsedaid tõulisi omadusi, üksikisiku püüdlikkuse ja enesevalitsemise suurt tähtsust ja et tubli ja distsipliinikindel esinemine tuleb sõjaväelasele kasuks ka pärast tema sõjaväeteenistusest lahkumist.

Pidustuste kirjeldamise juures võib märkida, et tublidele töömeestele on aeg-ajalt vajaline sisurikas meelelahutus, mis annab värskust ja jõudu veelgi intensiivsemaks tööks isamaa kasuks.

Sõjaväe ja kaitseliidu manöövrid ja õppused tõmbavad endale laiemate rahvahulka-de tähelepanu, kui nendest antakse huviküllaseid ülevaateid ajakirjanduses.

Vastavad osavasti koostatud eelinformatsioonid manöövrest ja õppustest tõstavad ka õppetegevusest vabatahtlikult osavõtjate arvu.

Kui manöövrid ehk õppetegevust jälgima on palutud ajakirjanikke, siis tavaliselt määratakse nende tegevuse käigust informatsiooni andjaks vastav ohvitser. Õppe-tegevuse arenemise paremaks mõistmiseks see ohvitser võib anda ajakirjanikele seletusi rohkem ning üksikasjadesse tungivamalt, kui see on soovitatav avaldada ajakirjanduses. Kui näiteks antakse üksikasjalikumaid andmeid õppuse eesmärgist ja seletusi õppustel ettetulevate takistuste, eksimuste ja relvade tehniliste omaduste ning nende eriliste kasutamiskiiside kohta, siis see kõik ei kuulu avaldamisele. Väeliiki-de ja väeosade koostöö üksikasjalikku kirjeldamist tuleb vältida. Parem kirjeldada sündmusi sõduri vaatevinklist nähtuna. Pealegi loetakse seda suurema huviga, kui operatiivseid ja taktikalisi arutlusi manöövri käigu kohta. Viimase kohta võetakse sõna vaid manöövri või õppuse juhtide ja vahekohtunike poolt, tegevuse arutlusel, kuid see ei kuulu teadmiseks avalikkusele – seega ka meie riikliku iseseisvuse vastaseile.

Kui ajakirjanikke pole õppustele palutud või lubatud, siis tohib õppustest kirjutada vaid nende õppuste juhataja teadmisel ja nõusolekul. Sääraseil juhtumeil antakse vajalikud materjalid ajakirjandusele vastavate sõjaväe võimude poolt.

Ajateenijate teenistusse tulek on seesugune sündmus, mis väärrib märkimist ajakirjanduses. Kirjeldada teenistusse astujate meeleolu, nende marssimist muusika saatel väeosas, esimesi muljeid jne. Tuleb hoiduda mainimast, kui palju nekruteid tuli ühest või teisest omavalitsusüksusest ja kui palju nende määrati kuhugi väeosas.

Koolide ja kursuste ava- ja lõpuaktustest kirjutada vaid siis, kui see loetakse soovita-vaks vastavate sõjaväe võimude poolt. Seejuures pole soovitatav avaldada üksikasjalikke andmeid kursuste õppekava ja lektorite kohta.

Väeosade aastapäevade kirjeldamisel on sobiv juhuseks anda lühike ülevaade selle

väeosa tegevusest Vabadussõjas, peatudes üksikasjalikumalt huvitavamatel ning tulemusrikkamatel momentidel. Selles osas on lubatud soovi korral avaldada ka arvulisi andmeid. Väeosa rahuaegsest arenemisest ja selle organisatsioonist ning koosseisust käesoleval ajal libiseda üle vaikides. Aastapäeva pidustuste juures peatuda jälle üksikasjalikumalt, tõstes esile momente ja väljendusi peokõnedest, mis süvendavad lugejaskonna isamaalist vaimu ning lähendavad rahvast sõjaväele.

Sõjaväelaste sünnipäevade puhul nende sõjaväelaste (eriti juhtide) iseloomustuse andmisel olla tagasihoidlik. Kui meie täie põhjalikkusega kirjeldame oma juhtide võimeid ja kalduvusi, siis need andmed vastase kätte ulatudes võivad tuua meile kahju. Neid kirjutisi võiks avaldada vaid 50-ne aastaste ja vanemate ümmarguste arvuliste tähtpäevade puhul. Seejuures vältida loetelu, missugustel ametikohtadel juubilar on teeninud. Erandiks võib olla üldtuntud sõjaväelaste juubelikirjeldused, kelle senistest teenistuskohadest ajakirjanduses järjekindlalt olnud juttu.

Sõjaväeosade sisemise elu kirjeldamine nõuab erilist oskust, et see oleks huvitav ning ei riivaks riigikaitse huvisid. Kuid seesugused kirjutised on siiski vajalikud, et hoida elevel rahva huvi sõdurite elu-olu vastu.

Sõjavägede Ülemjuhataja, Sõjainistri, Sõjavägede Staabiülema, Kaitseliidu ülema ja teiste vanemate juhtide välismaareisudest ja revideerimiskäikudest ning esinemistest kodumaal on vajaline avaldada kirjeldusi seesuguses ulatuses, ja mõnikord isegi seesuguses redaktsioonis, nagu seda peab vajaliseks Sõjavägede (Kaitseliidu) staap. Need kirjutised peavad aitama hoida kõrgel meie vanemate sõjaväejuhtide prestiiži ning tegema nad ühtlasi rahvale lähedaseks, nii et rahvas vaataks oma sõjaväe juhtidele sügava lugupidamise- ja uhkusetundega, kuid ühtlasi ka poolehoidu ja armastusega.

Kui välismaa reisi puhul näituseks kirjutatakse, et Sv. Ülemjuhataja Riias istus ühest vagunist teise, ehk kui kusagil kodumaa provintsi leht kirjutab, et ülemjuhatajat nähti jalutamas Võru või Viljandi uulitsal või järve kaldal – siis on niisugune sõnum kui mitte just rumal, siis vaimuvaene: on asju ja sündmusi, mis on nii väikesel tähtsusega, millest ülepea ei maksa kirjutada ajalehtedes.

L.

Sõjaväelaste auastmes ülendamisest ja nendele au- ja teenetemärkide annetamisest ajakirjanduses teadet tuues pole soovitatav näidata nende sõjaväelaste ametikohti. Igal aastal hulgaline ohvitseride ametikohtade näitamine paljastaks meie sõjaväe organisatsiooni ja muudatused selles organisatsioonis.

Piltide avaldamisele mitmesuguste sõjaväelise sisuga kirjutiste illustreerimiseks tuleks pühendada senisest tunduvalt suuremat tähelepanu. Hästi valitud pilt või karikatuur kohase allkirjaga jätab tihti meeldejäävama ning sügavamalt mõjuvama mulje, kui pikk artikkel, mida igaüks ei võta vaevaks lugedagi lõpuni. Ebasünnis pilt võib seevastu tuua aga palju kahju.

Sõjaväelaste kogupiltide avaldamisel pole soovitatav loetella kõikide pildil olijate nimesid – tuleb piirduda kogupildi üldnimetusega ja keskse kuju (vanema juhi)

mainimisega. Pole hea, kui tihti avaldatakse pilte, mis kujutavad meie sõjaväe vanemaid juhte söögilauas. Sõjaväe ja rahva meeleolule mõjub paremini, kui nad näevad pilte sõjaväe juhtidest tööjuures: näiteks manöövritel mõnele alljuhile või sõdurile ülesannet andmas, õppusi jälgimas, sõduritega vestlemas, toitu proovimas jne. Tuleb pildistada avaldamiseks vanemaid juhte sõdurite keskel või mõne talumehega vestlemas ka nii, et neid alati ei piiraks teised vanemad juhid. Säärase töö ja igapäevase tõsise elu pildid teevad kõrgemaid juhte rahvapärasteks ja toovad nad lähemale harilikule inimesele.

Söögilaudades seltskonna päevapildistamine on meil mitte ainult sõjaväes, vaid veel rohkem kogu meie seltskondlikus elus muutunud moe küsimuseks isegi tüütavuse ni ja vastikuse ni: meil on vist palju inimesi, kes loevad söömist omas elus kõige tähtsamaks funktsiooniks, ainult sellega saab seletada seda söögilaua eraldi austamist ja ainult sellega saab seletada meie pidulikkude söögilaudade ülekoormamist söökide hulga ja arvuga; eriti on see silmatorkav meie provintsis. Söögi hulkade kõrvale seatakse lauale veel korraka kõik pudelid jookidega ja siis kutsutakse päevapiltnik ja lauas istutakse peale selle tundide viisi. Olen näinud niisugustel pikkadel söömingutel kaasaistuvat tihti ka ajakirjanduse esitajaid, aga mina küll ei ole lugenud meie ajalehtedes tõsist kritiseerivat sõna selle pahe kõrvaldamiseks.

L.

Ka üksikuist allohvitseridest, sõdureist ja kaitseliitlastest töö juures, võistlustel, meelelahutusmängudel, söömas, pingutavast tööst puhkamas jne. on soovitatav avaldada ülesvõtteid.

Tuleb kontrollida, et avaldamisele kuuluvail pildidel sõjaväelased esineksid ja teotseksid määrustiku kohaselt. Pildil peab tõstma esile pildistatud sõjameeste tublidust, mehisust, energiat ja kõike seda, mis vaatajaile imponeerib. Pilt peab rahuldama esteetilisi nõudeid: neis ei tohi väljenduda lohakust, väsimust, räpasust või muid negatiivseid omadusi. Pildist ei tohi jääda muljet, et töö ning tegevuse juures pildistatud sõjaväelased „poseerivad” päevapildistamiseks.

Kindlustuste piirkonna ja ilma vastava väeosa ülema loata sõjaväe kasarmute, sõjaväe ladude jne. rajooni pildistamine on keelatud. Pole soovitatav, et sõjaväe paraadidel leinaseisaku ja hümnilaulmise ajal päevapiltnikud „sagivad” edasi-tagasi. On vajaline, et sõjaväelise sisuga piltide avaldamise kohta (nende sõjasaladust mitte sisaldavuse ja avaldamiseks sündsuse mõttes) küsitaks arvamust ning nõusolekut vastavalt sõjaväe võimudelt.

Salakuulajate tabamisest ja vahistamisest tuua teateid ainult sel kujul, nagu seda politsei või sõjaväe võimud loevad otstarbekohaseks rahvale teatada. Salakuulaja tabamisest viivitamatult ajakirjanduses informatsiooni andmine on harilikult meile kahjulik ja vaenulisele riigile kasuks. See võimaldab kaassüüdlasil, kelle nimed esialgu tabatud salakuulaja ülekuulamisel võivad selguda, kaotada kuriteo jälgi või koguni maalt põgeneda.

Õnnetustest ja väärnähtustest sõjaväes kirjutamine on delikaatsemad küsimusi. Siin võib kergesti riigikaitse küsimusele tuua kahju. Väiksematest õnnetustest

sõjaväes pole üldse soovitatav kirjutada. See looks vaid rahvas sõjaväe vastase meeleolu ja oleks maiuspalaks vastase luure ja propagandaorganeile. Näiteks 16. juulil 1937. a. kirjutas üks Tallinnas ilmuv ajaleht: „Eile juhtus Rakveres Laada ja Posti tänavate nurgal autoõnnetus. Järvamaa sõiduauto J-70 sõitis küljelt peale kaitsevæ sõiduautole K-362, millega sõitis Viru-Järva Sõjaväeringkonna ülem kolonel Vende.”

Juurdlus selgitaski, et väikeses autokokkupõrkes polnud süüdi sõjaväe autojuht, veel vähem autos sõitja kolonel Vende. Kuid ajakirjanduses oli asjatult meie sõjaväe ühe vanema juhi ümber keerutatud tolmu ja võõrriigi luureorganeile oli ilma nendepoolse vaevata antud teada meie sõjaväe küllaltki vastutusrikkal kohal seisva juhi autonumber. Kui harjumuse kohaselt analoogiliste õnnetuste avaldamist jätkatakse ka sõja puhul, siis sellega aidatakse vaenlasel jälgida meie vanemate juhtide liiklemist ja tegevust ning tuuakse sellega meie riigikaitsele suurt kahju.

Lubamatu on ka näiteks lennuõnnetuste puhul avaldada lennuki tüüp, number, mootori tüüp ja tugevus, lennuki lennukiirus, relvastus ja eraviisiliselt uurida ning teha oletusi, millest võis oleneda õnnetus.

Suuremate õnnetuste puhul, mis riivavad laiemate ringide huvisid, antakse informatsiooni ajakirjandusele vastavate sõjaväe võimude poolt, ja need tulevad sel kujul ka avaldada.

Kui ajalehtede või ajakirjade toimetused saavad oma kaastöölise kaudu teateid väärnähetest sõjaväes, siis on riigikaitse huvides sellest teatada Sõjavägede Staapi. Sel puhul Sõjavägede Staabi korraldusel toimetatakse juurdlus, vajaduse korral ilma teate saamise allikat mainimata, ja süüdlased saavad vastava karistuse. Nende küsimuste ümber ajakirjanduses tolmu keerutamine toob ainult kahju riigikaitsele.

Üldkokkuvõttes

peab rõhutama, et hea tahtmise juures võib ajakirjandus tuua palju kasu riigikaitsele. Riigikaitse huvides on ka ajakirjanduse poolt rahvusriikliku mõtlemise süvendamine kogu rahvas.

Ajakirjandus võib tuua palju kasu meie riigikaitsele üldse ja sõjaväele eriti, aga ajakirjandus võib tuua ka riigikaitsele väga palju kahju. Seniajani on meie ajakirjandus mitmeti meie riigikaitsele kaasa aidanud, aga meie ajakirjandus on ka – võib olla vastu enese tahtmist või arusaamist – mõnigi kord asjale kahju toonud. Et asja parandada, selleks peaks vist silmas pidama järgmist:

- 1) Korraldada tihedam vahekorid sõjaväe asutiste ja ajakirjanduse vahel, kõiki andmeid sõjaväe tegevuse üle võib ajakirjandus saada sõjaväe asutistest, eriti Sõjav. Staabist; seniajani on ajakirjandus eelistanud hankida sõnumeid ja teateid väljaspoolt sõjaväge ja seal on tulnud arusaamatused (näituseks – sõjaväe uue vormi kohta saadi teateid rätsepa käest, kes pärast käis asja selgitamas staabis). On tarvis jalule seada vastastikune usaldusvahekorid; siin võib veel mõndagi parandada.*

- 2) *Ajakirjanikke on tarvis oma kutse alal paremini ette valmistada: ajakirjaniku tegevus on rahva elus üks tähtsam ja vastutusrikkam, aga ajakirjaniku kutseala on ka vist ainukene, kus võib tegutseda iga isik, kes ise tunneb ja arvab ennast selleks kutsutud olevat, vaatamata sellele, kas teataval isikul on selleks ka vastavaid võimeid ja teadmisi ja veel vähem – kas teataval isikul on ka küllaldaselt üldist riiklist arusaamist, vastutust ja moraalitunnet. Sõjaväe asutised omalt poolt peaks ka rohkem kaasa aitama, et ajakirjandus, õigemini vastavad ajakirjanikud, oleks rohkem kursis ja rohkem teadlikud sõjaväesse puutuvates päevaküsimustes; vastastikune koostöö aitaks siin palju asja parandada.*

L.

Lisa 17. Väljavõte Harald Rootsi mälestustest mobilisatsiooni puudutavate dokumentide hoidmise kohta

Kõik tööd ja dokumendid, mis osakonnas tehti, loeti kas salajasteks või täiesti salajasteks. Neid hoiti tulekindlates teraskappides ja nende väljaviimine osakonnast oli rangelt keelatud. Isegi dokumentide mustandid ning liigsed eksemplarid, mis päeva jooksul said osakonnas kirjutatud, niihästi jooksva töö kui ka sõjamängude ja välisõitute alal, viidi töö lõpul erilises kotis keskküttesse, kus nad keskkütte katlas ära põletati. Kui neid materjale oli rohkem, siis tehti seda kahe ohvitseri poolt. Ohvitseridel tuli olla niikaua keskküttes, kuni viimane kui paberike oli söeks põlenud ja süsi roobiga segi aetud. [...]

Osakonna kõige tähtsamaks dokumendiks oli Vabariigi kaitseplaan. [...] Vabariigi kaitseplaan koos väekoondiste operatiivplaanidega hoiti alal [Sõjavägede Staabi] I Osakonnas. Selleks oli osakonnaülema abi kabinetis eriline tulekindel teraskapp, mille võtmed hoiti osakonna käskudetahtja ohvitseri tööruumis asuvas suuremas tulekindlas teraskapis. Selle kapi võtmete hoidmine tehti ülesandeks minule. Kandsin neid võtmeid kuus aastat alaliselt kaasas väikeses nahkkotikeses, mis oli ketikesega kinnitatud minu pükste külge. Väljapool tööaega pidi minu asukoht olema kogu aeg teada Sõjaministeeriumi korrapidaja ohvitseril. [...]

Teraskapp, kus hoiti alal Vabariigi kaitseplaan, oli tavaliselt ka töö ajal suletud ja ta avati vaid tarbekorral. Kapi kõrval seinal oli väike puust karp, kus asus vihik märkmete jaoks. Pärast töö[päeva] lõppu pidi Sõjaministeeriumi korrapidaja ohvitser või tema abi iga kahe tunni järele kontrollima, kas raudkapp, kus kaitseplaan hoiti, on korralikult suletud. Kontrollimise tulemustest pidi ta märkuse tegema puukarbis olevasse vihikusse. Sealjuures tuli ära märkida kuupäev ja kellaaeg ja seda kinnitada oma allkirjaga.

Minu kuueaastase teenistuse jooksul osakonnas polnud kordagi juhust, kus oleks kapp lahti unustatud või muud arusaamatust olnud. Sõjasaladuse seisukohast tähtsate võtmete kandmine nõudis minult suurt hoolt, tähelepanelikkust ning korralikkust.⁵⁶⁴

⁵⁶⁴ Harald Roots. Kui võitluseta murdus mõök. Toronto: S. n., 1993, lk 35–38.

Lisa 18. Kaitseehitise valvuri kohused

T. salajane.

1. pionerikompani Riigiküla kaitseehitise valvuri kohused (valve-ese Nr. 12).

Valvureid (sõdureid) – 1.

1. Valvuriks määratud isik võtab 1. pionerikompani ülemalt või temalt määratud ohvitserilt akti järgi vastu temal järelvalvamiseks antud kaitseehitise. Valvur asub järelvalvet teostama aktile allakirjutamise ajast arvates.
2. Valvur allub vahetult 1. pionerikompani ülemale.
3. Valvur valvab, et kaitseehitis oleks samas seisukorras, nagu näidatud üleandmise aktis.
4. Valvur teostab kaitseehitise järelvalvet perioodilise ülevaatusena vähemalt kaks korda ööpäeva jooksul, päeval – relvata, öösel laadimata relvaga. Üks kord ööpäeva jooksul teeb valvur märkuse „Valvuri kontroll-raamatusse”.
5. Valvur selgitab usaldusväärsete isikute kaudu, kas ümbruskonnas ei leidu isikuid, kes tunnevad huvi kaitseehitise või selle asukoha vastu.
6. Valvur ei luba kedagi, ka kaitseväelasi, ilma vastava kirjaliku loa esitamata kaitseehitise lähedusse ilmuda, väljaarvatud 1. pionerikompani ülem, Narva kaitseringkonna staabi ülem ja kõrgemad ülemad.

Märge: Kui eelpooltähendatud isikuid valvur ei tunne ja nende isikute kohta kahtlus tekib, peab valvur nendelt nõudma isikut tõendavat dokumenti.

7. Kaitseehitise rikkumiselt, pildistamiselt ja joonestamiselt, samuti kahtlased isikud keelatud piirkonnas peab valvur toimetama lähema politseiasutise võimkonda ja paluma nende vahistamist kuni korralduseni. Juhtumisest kannab ette viibimata telefoniteel 1. pionerikompani ülemale.
8. Valvurile väljaantud kaitseehitise võtit peab valvur alati kandma endaga kaasas.
9. Valvuril on lubatud kontrollkäikude vaheajal lahtiriidetult magada.
10. Kõigist iseäralikkudest juhtumustest kannab ette telefoniteel 1. pionerikompani ülemale (Narva, kaitseväge telef. Nr. 26).

Märge: Käesolevad valvuri-kohused on valmistatud 4 eks., millest 1 eks. on antud kaitseehitise valvurile, 1 – 1. pionerikomp., 1 – 1. diviisi kindlustustööde juhatajale ja 1 – Narva kaitseringkonna staabi ülemale.

Narvas, „24” märtsil 1936. a. *H. Agur, ltn.*
*aj. kt.*⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ ERA, 2322-1-2, L 396. Dokumendil on Narva kaitseringkonna ülema kinnitav resolutsioon 26. märtsist 1936.

Lisa 19. Väljavõte Nikolai Reegi loengust, kus käsitletakse naisterahvastest tulenevaid ohte riigisaladuse kaitsele

Siin põhjeneb asi jälle naiste psükoloogial: naisterahvas on uudishimuline ja selle himu rahuldamiseks on ta valmis kõik tegema; naisterahvas armastab hoobelda oma mehe saavutustega ja armastab lasta paista, et ta palju teab, armastab efekti luua, samuti armastavad meie naiskodanikud „poliitikat teha”. Usun, et mõnigi tõsine mees, kes teenistuse asjadest kodu palju ei räägi, on oma õrnema poole poolt sagedasti etteheiteid kuulnud: „Teised naised teavad kõik, mis nende mehed teevad, aga sina ei kõnele mulle midagi, nagu oleksin mina võeras.” Toon väikese süütuma näituse enda elust: käisin väljamaal, muidugi sain ka raha, arusaadav, et mitte enda huvide jaoks. Tulin kodu ja elu veeres edasi, aga ühel ilusal päeval – süües lõunat, paneb abikaasa mulle küsimuse ette, et X proua kõneles minule, et Sina oled saanud niipalju Inglise naelasid. Minu vastus oli lühike, et see on teenistuse asi aga X prouaga mina läbi ei käi. Nähtavasti tema abikaasa, riigi teenistuses olev isik on harutanud asja, mis ei puutu temasse, veel vähem tema abikaasasse ja mis harutuse alla üldse ei käigi. [...]

Tihti seltskonnas on daamid pöördunud küsimustega, öeldes „Kas Teie ei tea, et asi on nii ja nii” – ja paari päeva pärast daami abikaasa annab ametlikult teada seda asja, kui salajast. Kui niisuguses olukorras ja nii mitte ainult meil, vaid igalpool sest õrnema soo psükoloogia on igalpool ühesugune, tungib sisse seltskonna [seltskonda?] daam, kes vastase teenistuses, siis saab ta tingimata palju huvitavat teada. Tihti, kui niisugust naisagenti mõni küsimus huvitab, siis otsib tema tutvust daamidega, kelle abikaasad mainitud küsimusi teavad ja mängides osavalt naise psükoloogia peal, viivad nad asja niikaugele, et küsitavad daamid oma abikaasade käest asja välja pärivad ja pärast ära räägivad. Tegelik praktika näitab, et 100 juhtumisest kõige vähemalt [?] õnnestuvad. Naisagentide töö annab vahest ootamatut edu, kas [kes?] vastavalt instrukeeritud ja väljaõpetatud. Kui veel naisagent hääst seltskonnast, ilus ja huvitav, paneb mängusse armastuse tunde, siis 100 juhtumisest 90 õnnestuvad, et nõutavat teadet kätte saadakse.⁵⁶⁶

⁵⁶⁶ Sissejuhatus kindralstaabi teenistuse kursusesse, II jagu. Tallinn, 1922, lk 50–51.

Lisa 20. Juhend saladuse hoidmise kohta kindlustustöödel

Ringkirjaline.
T. SALAJANE

1-se DIVIISI
KINDLUSTUSTÖÖDE JUHATAJA
„16” jaan. 1936 a.
№ 61-S

1. diviisi kindlustustööde ametkonnale.

1. Kõigil 1. diviisi kindlustustööde ametnikel on keelatud väljaspool teenistuskohustuste täitmist kõnelemine ja arutlemine 1. div. kindlustustöödest ja sellega seotud küsimustest ning kirjavahetusest.
2. Eelmises punktis tähendatud kõnelus ja arutus võib toimuda ainult 1. div. kindl.-töödega seosesoleva jooksva asjaajamisega ja ainult asjaosaliste vahel, kusjuures tuleb vältida kõne pealtkuulamist kõrvaliste isikute poolt.
3. Töölistega võib kõnelda 1. div. kindl.-töödest ja sellega seosesolevatest küsimusest ainult niipalju, kui see otseselt seotud töö kohapealse täitmisega. Muist salajastest asjaoludest kõnelemine on keelatud.
4. Kategooriliselt on keelatud seletuste või andmete andmine 1. diviisi kindlustustöödest ja sellega seotud kirjavahetusest ning asjaajamisest kõrvalistele (võõrastele) isikutele.
5. Väljaspool teenistust kõrvaliste (võõraste) isikutega jutlemisel on keelatud tarvitada nimetust „1. diviisi kindlustustööd”.
6. Kõiki 1. div. kindl.-tööde kirjavahetust (ka mitte salajast) tuleb käidelda kui täiesti salajast. Sama on ka maksev igasuguse muu kindlustustööde kohta käivate kirjade, paberite, dokumentide ja skeemide kohta, mida tuleb hoida ja käsitleda täiesti salajastena.
7. Lähetusel viibimisel on keelatud rääkimine sõidu põhjusest, kestvusest, sihist ja ülesandest. Samuti on keelatud kõnelemine 1. diviisi kindlustustööde käigust, ametkonnast ja kirjavahetusest (ka mittesalajastest).
8. Juhul, kui keegi 1. div. kindl.-tööde ametnikest kuuleb võõraid isikuid kõnelemas 1. diviisi kindlustustöödest või sellega seotud asjaoludest, peab ta jutlejad kinni, tehes isikud kindlaks ja kandes kohe kõigist kuuldust ette 1. div. kindlustustööde juhatajale.
9. Kindlustustööde salajasteks kõnedeks telefoni kasutamine on keelatud. Vähehema tähtsusega küsimuste selgitamisel võib telefoni tarvitada, kuid sel juhul kõne sisu peab jääma pealtkuulajale arusaamatuks.
10. Kõiki, kes eeltoodud nõudeid ei täida, karistan:
 - erateenijaid teenistusest vallandamisega,
 - kaitseväelasi vastavalt kaitseväes maksvatele seadustele.Raskema eksimise korral annan süüdlased kohtu korraldusse.

N. Trankman
kapten.⁵⁶⁷

⁵⁶⁷ ERA, 2322-1-2, L 294. Dokumendi pöördel on kaheksa allkirja sellega tutvumise kohta perioodist 31.01.1936–06.12.1937.

Lisa 21. Sõjavägede ülemjuhataja käskkiri väärnähetest sõjasaladuse hoidmisel

Salajane

Sõjavägede Ülemjuhataja käskkiri

Nr. 160.

Tallinnas, 27. oktoobril 1937.

(Sõjavägede Staap).

Sõjasaladuse hoidmisel on suur tähtsus. Eriti peab seda silmas pidama sõjaväe kaader. Sõjasaladuste hoidmise alal on aga esile tulnud väärnähteid. Sageli ohvitserid ja allohvitserid avalikkudes kohtades arutlevad küsimusi, mis oma iseloomult ei tohiks kuuluda teadmiseks laiemaile ringkonnile. Kodus perekonnaliikmeile on avaldatud üksikasju oma igapäevasest tööst ning tegevusest ja isegi meie relvastuse seisukorrast, mis viimaste poolt edasi räägitud kolmandaile isikuile. Ka on tulnud ette juhtumeid, et mõned ametiisikud on võimaldanud tutvuneda salajaste käskkirjade, ringkirjade, juhendite, aruannete ja muu kirjavahetusega isikuil, kellele see teadmiseks ei kuulu. On esinenud ka juhtumeid, kus ohvitserid ja allohvitserid pole küllaldaselt valinud oma tutvusi eraisikutega. Selle tagajärjel on loodud lähemaid suhteid isikutega, kes seda ei vääri, või kelle seltskonnas viibimine ohvitserile ja ka allohvitserile häbistav. Näiteks tuli ilmsiks juhtum, et mõned ohvitserid ja allohvitserid olid muutunud südamesõpradeks isikuga, kes salakuulamise pärast Eesti riigi kahjuks pikemat aega sunnitööl olnud.

Juhin ülalnimetatud väärnähte peale kõigi ülemate tõsist tähelepanu ja nõuan, et vastavad ülemad piinlikumalt jälgiksid alluvate käitumist sõjasaladuste hoidmise suhtes ja võimalikult sagedamini ka isiklikult kontrolliksid, et staapides ja kantseleides salajaste käskkirjade, ringkirjade, juhendite, aruannete, mobilisatsiooniplaanide, ja muu kirjavahetuse hoidmine teostuks määruste kohaselt. Väeosade ja asutuste ülemail tuletada meelde alluvaile ohvitseridele ja allohvitseridele sõjasaladuste hoidmise suurt tähtsust ning nõuda ja kontrollida, et nad õpetaksid ja kasvataksid ka alluvat sõdurkonda saladuste hoidmisele. Ühtlasi juhin tähelepanu Sisemäärustiku paragrahvides 48 ja 56 esitatud⁵⁶⁸ nõuete täpsele täitmisele. Sõjaväe õppeasutistes nooremate juhtide ettevalmistamisel pöörata tõsisemat tähelepanu sõjasaladuste hoidmise tähtsuse selgitamisele.

Sõjasaladuste hoidmine on sama suure tähtsusega rahu kui sõja ajal. Kui sõjavägi, eriti ta juhtkond, pole rahu ajal õppinud ning harjutanud sõjasaladusi hoidma, siis ei suuda ta seda teha ka sõja ajal.

⁵⁶⁸ Sisemäärustiku § 48: „Igast tähelepanud teost või juhtumusest, mis on sihitud Eesti Vabariigi ja tema põhiseadusliku korra vastu, on kaitseväelane kohustatud viibimata ette kandma oma ülemale või lähemale riigikaitse asutisele; on aga asi väga kiire iseloomuga, siis ükskõik missugusele lähemale riigiasutisele.”

Tuletan meelde, et sõjaliste küsimuste saladuses hoidmiseks on parimaks abinõuks üldse nende küsimuste üle võimalikult vähe rääkida ja salajaste küsimuste üle rääkida ainult seal, kus tingimata tarvilik.⁵⁶⁹

J. Laidoner
kindral-leitnant,
Sõjavägede Ülemjuhataja⁵⁷⁰

⁵⁶⁹ Dokumendil on käsikirjaline Paul Villemi (II/B ülem) märged: „Viimane löik Ülemjuhataja poolt isiklikult juurde kirjutatud”.

⁵⁷⁰ ERA, 495-12-112, L 51–51p.

Lisa 22. Väljavõte PTTV juhendist telefoniühenduste toimimise kohta

Praktiline näitus kauekõnest.

Tahab näituseks № 356 Tallinnast Paide № 17 rääkida, siis kõlistab ta Tallinna keskjaama, kes selle peale vastab: „Tallinn.” Nüüd tuleb abonendil öelda: „lubage magistraaljaam”. Kui telefonist sellekohase ühenduse teinud, teatab ta abonendile: „Valmis.” Väljakutsutud magistraaljaama telefonist vastab: „Magistraaljaam Tallinn.” Nüüd peab abonent ütleva: „Räägib № 3–56, lubage Paide № 17.”

Märkus: On abonent eraisik ja soovib ta kiirkõnet, siis ta peab teatama „**kiirkõne.**” On kõneleja posti-telegraafi-telefoni ametkonna esitaja ja tahab ta ametiasjus rääkida, siis peab ta ka kõneliigi üles andma üteldes: „**postiametkonna kõne.**” On ta mõne muu ametkonna asutuse ülem, siis ütleb ta, kõneliiki ülesandes, „ametlik”, sõjaväe staapide kõnede kohta antakse liik üles sõnaga „sõjaväeline.” **Ei nimeta abonent kõneliiki, siis loetakse kõne maksuliseks lihtkõneks, selle peale vaatamata, missugune abonent ta tellis.**

Tellimise vastuvõtmise järele teatab magistraaljaam abonendile, kui Paide liin vaba on, „annan kohe,” on aga liin kinni: „kõlistan Teile, kui liin kõneks vabaneb.”

Selle peale lõpetab abonent magistraaljaamaga kõne ja annab kolm-neli kõne katkestuse signaali.

Kui liin Paide poole (esiteks Tallinna – Türi) vabanenud, kutsub magistraaljaam Türi välja ja nõuab ühendust Paidega. Selle järele kutsub Türi Paide keskjaama välja ja ütleb: „rääkige Tallinnaga.”

Nüüd nõuab Tallinna magistraaljaam Paide keskjaamalt ühendust № 17, mille peale Paide keskjaam abonendi № 17 välja kutsub ja ütleb: „rääkige Tallinnaga.”

Kui abonendi № 17 Paidest Tallinna magistraaljaamale vastab, ütlev viimane: „oodake, Teiega soovitakse Tallinnast rääkida.” Selle järele kutsub magistraaljaam kohe № 356 välja üteldes – „rääkige Paidega.” Sellega on kõne antud, mis ajast ka kõneaja kestvust arvutatakse.

Kui abonentid № 356 ja № 17 kõne lõpetanud, annavad mõlemad kolm-neli kõnekatkestamise signaali, mida kõneaja lõpuks loetakse ja mille järele ühendus katkestatakse.⁵⁷¹

⁵⁷¹ Juhtnõõrid telefonikeskjaamadele ja nende tarvitajatele. Tallinn: Posti-telegraafi-telefoni valitsus, 23.04.1919. Lk 12–13.

Lisa 23. PTTV selgitus seoses kuulujuttudega telefonide pealtkuulamisest

Postivalitsuse informatsioon telefonitarvitajaile. Pealtkuulamised ja kõnekostvuse muutumised.

Tihti kuulduv etteheiteid telefonitalitusele, et kõnesid kuulatakse pealt kuritahtlike eesmärkidega ning et pealtkuulamine põhjustavat raginaid ja kõnekostvuse muutumist. Selle kohta postivalitsus seletab, et kuna telefoni teenistus seisneb tarvitajale kõneühenduste andmises ning ühenduste tarvitamise ja kordamineku kaasaitamises, siis kõnelemiste teatud määrani pealtkuulamine telefoniteenijate poolt on paratamatu. Sest tf/teenija peab teadma, kas ühendus tuli toime, kas kõnekostvus on hea ja kõnelemine areneb takistamata, kas kõne pole juba lõppenud j.n.e.

See paralleelselt pealtkuulamine aga kõnekostvust kõnelejatele märgatavalt ei muuda ja tunduvaid raginaid esile ei kutsu.

Tehnilised abinõud alati korraliku kõnekuuldavuse kindlustamiseks oleksid: [...] võrkude keskpunktides automaatkeskjaamad, millisel viimasel juhul kõnede pealtkuulamine peaaegu võimatu on.

Nagu öeldud, telefoniteenijate lülitumine kõne sekka kõne vältusel toimub selleks, et kuulata kõne korralikkust, mitte kõne sisu. Viimase jaoks ei ole elava liiklemise ajal aegagi. Nõrga liiklemise ajal on telefoniteenijail, välja arvatud automaatkeskjaamad, tehniliselt küll võimalus kõnede sisu pealt kuulata kas uudishimu tõttu või muudel põhjustel, kuid neil on täiesti keelatud edasi rääkida neile teatavaks saanud kõnede sisu. Seadusevastaste nähtude avastamiseks postivalitsus vajab telefonitarvitajate endi kaasabi, mis selles võiks seisneda, et nad postivalitsusele või kohaliku p.t.t. asutise ülemale teataksid peetud kõnede sisu kolmandaile isikuile teatavaks saamisest. Läheb korda juurdlusega kindlaks teha süüdlased telefoniteenijad, siis võetakse nad seaduslikule vastutusele.

Siinkohal aga olgu üldiseks teadmiseks juure lisatud, et n.n. paralleelseadete abonendid, s.o. abonendid, kes kasutavad üht ja sama ühendust keskjaamaga, kõik saavad kuulda ja pealt kuulata vastastikku üksteise kõnesid, millega nimetatud seadete liigi kasutajail tuleb arvestada kui paratamatusega.⁵⁷²

⁵⁷² Postivalitsuse informatsioon telefonitarvitajaile. Pealtkuulamised ja kõnekostvuse muutumised. 26.03.1934. Lk 1–2. See ühele kahepoolsele paberilehe trükitud teade pandi tõenäoliselt telefoniabonentide postkasti.

Lisa 24. Akt krüptosüsteemide üleandmise kohta I. diviisi staabis

AKT⁵⁷³

1. diviisi staabi I jaoskonna raudkapis alahoitavate salakirjade üleandmise kohta major Kurvitsilt leitnant Kudevitalle 8. märtsil 1928 aast.

1. Salakiri: chi datum.

Tarvitamiseks:

a) kindralstaabi ülema

b) I osakonna ülema

c) diviisi staabi ülema vahel.

alates 1. veebruarist 1928 a. (L[aua]. j[uhend]. 11-s 1928)

2. Salakiri: chi – elind.

Tarvistamiseks:

a) div[iisi]sta[a]b[i]ül[em] 1.

b) div[iisi]sta[a]b[i]ül[em] 2.

c) div[iisi]sta[a]b[i]ül[em] 3.

d) õhu-rannakaitse sta[a]b[i]ül[em].

e) inseneriväe inspektor

g) rüg[emendi]ül[em] 1 ja 5.

h) soomusr[ongide]rüg[emendi]ül[em] 1.

i) div[iisi]suurt[ükiväe]ül[em]. 1

j) grup[i]ül. I ja II.

k) div[iisi]int[endant]. 1

l) div[iisi]sid[e]ül[em]. 1. ja

m) raadiorühma ül[em]. II vahel

alates 1. aprillist 1926 a. (L[aua]. j[uhend]. 20/45-s 1926 a)

3. Salakiri: chi – „Loro”

Tarvitamiseks:

a) raadioül[em].

b) sidepat[aljoni]ül[em].

c) div[iisi]sta[a]b[i]ül[em]. 1, 2, 3.

d) soom[usrongide]rüg[emendi]ül[em]. 1 ja 2.

e) rüg[emendi]ül[em]. 5 ja 7.

g) raadiorüh[ma]ül[em]. I, II, III.

alates 1. oktoobrist 1925 a. (L[aua]. j[uhend]. 156-s 1925 a.)

4. Mereväe salakiri sidepostide jaoks. Nr. 19.

alates septembrist 1925 a.

5. Mobilisatsiooni salakiri[,] võti Nr. 60-b (8)

saadud 21.VII.25 aastal.

Tarvitamiseks:

a) kindralstaabi ülema ja

b) div[iisi]stabül. 1 vahel.

⁵⁷³ ERA, 515-1-667, pagineerimata. Dokumendi originaal jätab mulje, et selle trükkija ei valda masinakirja.

6. Maa- ja meriväe raadiojaamade väljakutsed:

a) rahuaegsed väljakutsed – maksvad 20-st nov. 26 a. (maksvuse kaotanud)
uued rahuaegsed raadiojaamade väljakutsed 10. jaanuarist 1928 a. (L[aua].j[uhend].
89-s 1927)

b) erakorralised väljakutsed Nr. 14 ja 15, mis hakkavad maksma:

- 1) Mobilisatsiooni korral
- 2) Kindralstaabi ülema erikorraldusel.

Üle an[d]nud:

Kurvits

Major

Vastu võtnud:

Kudevita

Leitnant

Lisa 25. Väljavõte Side-eeskirjast krüpteerimisreeglite kohta

Šifreerimise reeglid

§ 293. Šifreeritud tekst, üleandmise hõlbustamiseks, jaotatakse harilikult ühesugustesse gruppidesse mitte üle 5 tähe või numbri ja viimane, mittetäielik grupp, täiendatakse mingisuguste juhuslikkude märkidega.

§ 294. Šifrogrammis ei šifreerita aadressi ja allkirja.

§ 295. Normaalselt on keelatud segateksti tarvitamine, kus teade osalt lahtine (šifreerimata), osalt šifreeritud. Erijuhtudel, kui pikemas ja kiire iseloomuga telegrammis on rida avalikke andmeid, mille üleandmine šifreerimatult ei võimalda aru saada telegrammi šifreeritud osast, võib kasutada ka segateksti.

§ 296. Šifreeritult üleantud teadete kordamine lahtiselt ja ümberpöörduvalt, on keelatud.

§ 297. Kõik šifreerimisel ja dešifreerimisel kasutatud paberid peab šifrikasutaja hävitama viibimata, isiklikult ära põletades.

§ 298. Enne šifrogrammi väljasaatmist peab kontrollima, kas teade on õieti šifreeritud. Parim kontrollimise viis on teate dešifreerimine.

§ 299. Šifrogrammi ette kirjutatakse tarbe korral šifri tunnusmärk, et hõlbustada saajale šifrogrammi dešifreerimist.

§ 300. On keelatud hoida alal šifrogrammi ja selle dešifreeritud teksti. Šifrogrammi peab hävitama kohe pärast dešifreerimist.

§ 301. Kahtluse korral, et šifrivõti on saanud teatavaks vaenlasele, tuleb selle kasutamisest loobuda.

§ 302. Šifri kaotaminekust või vaenlase kätte sattumisest tuleb viivitamatult teatada juhile, kes šifri välja andis. Šifri ja sellega ühenduses olevad dokumendid tulevad hävitada igal juhul, kui on karta nende sattumist vaenlase kätte.

§ 303. Teatud šifriga võib saata šifrogramme ainult šifri juhtnöörides loetletud aadressidele.

§ 304. Šifrogrammide üleandmiseks ja vastuvõtmiseks kasutatud telegraafilindid tuleb pärast šifrogrammi üleandmist ja vastuvõtmist esitada hävitamiseks šifrogrammi saatjale ja saajale.⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ Side-eeskiri. II osa. Side lahingutegevusel. Tallinn: Kindralstaabi VI osakonna väljaanne, 1928, lk 86–87.

SUMMARY

THE PROTECTION OF CLASSIFIED INFORMATION IN ESTONIA (1918–1940)

Ivo Jurvee

Secrets and secrecy have always provided fodder for human imagination. Both words are common in the titles of books, although they are usually used without context. History professor Richard G. Powers has pointed out, “Secrecy sells. If secrets aren’t interesting, nothing is.” (Moynihan 1998: 21) At the same time, with frequent (ab)use of the word “secret”, the academic study of the protection of classified information is mostly concentrated on contradictions between information security, the freedom of information in the post-Cold War era or breaking enemy codes during the Second World War.

In the vast literature on intelligence, the focus is mostly on data collection activities, and if protection of classified information is dealt with, it is usually in the context of some extraordinary counterintelligence operation and not routine daily work. Therefore, in order to study the topic in depth, primary sources are needed. A suitable case study for such research is the Republic of Estonia in the years 1918–1940 (from the time independence was achieved to when it was *de facto* lost): the country is small, and the logical time frame is rather short, which allows comprehensive study. All archival sources of the time maintained in Estonia are available to researchers without any restrictions. This period encompasses both peacetime and wartime (the 1918–1920 War of Independence), democratic rule and authoritarian rule (1934–1940) in Estonia, thus allowing for the examination of information-protection problems in different settings.

The thesis aims to demystify secrecy by a careful study of protection of classified information. The main focus of the thesis is to learn the reasons for classification in Estonia in the aforementioned period and to find out how such information was protected. The adequacy of measures is analyzed throughout the thesis.

There is no theoretical framework to cover all different fields of the subject; therefore, such a framework was created for the thesis. In this work classified information is defined as: **information that needs to be protected from disclosure in the interests of national security or foreign relations.** (The direct translation of the term from Estonian would be state secrets [*riigisaladus*] – in the 1920s and 1930s there was no legal definition of state secret, although the term was used both orally and in writing.) The protection of such information is defined using the classical intelligence cycle, which is divided into five phases: tasking, collection, evaluation, analysis, and dissemination. Numerous errors

may occur in every phase. However, these errors are mostly internal in four of the five phases: tasking, evaluation, analysis, and dissemination. Only the effectiveness of intelligence collection is highly dependent on the effectiveness of countermeasures conducted by other countries. Accordingly the definition would be the following: **the protection of classified information means disturbing the intelligence cycle of a possible adversary in the phase of intelligence collection and is necessary to prevent hostile policies or hostile decisions from being carried out based on accurate information.**

Information protection is meant to hinder data-gathering; therefore, the means of data collection have to be observed to find out the scope of the protection procedures. During the period covered in the thesis there were four essentially different fields of intelligence-gathering:

Open source intelligence (OSINT) – permanent monitoring and analysis of media, literature, official publications, and other publicly available sources of information of a foreign country.

Signals intelligence (SIGINT) – eavesdropping of foreign communication networks and interception of mail and decryption of such messages.

Imagery intelligence (IMINT) – photographing or observation with later description of objects of interest, mostly military installations.

Human intelligence (HUMINT or espionage) – the most widely known field of intelligence, which involves using agents, including recruited foreign nationals, for intelligence-gathering.

All of these were used by the Soviet Union in order to collect information on and in Estonia. The protection of classified information had to counteract all these fields and is studied in what are likewise four partially overlapping fields:

Legal protection is the basis for all the other fields as well. It has to define what information has to be classified and how it should be protected, what is punishable and what the punishments are, and what the restrictions are for publication of information (i.e. censorship). Legal protection has to counter mostly OSINT and HUMINT.

Facility security (or physical protection) means that rooms where classified information is processed have to be inaccessible to unauthorized personnel and safes need to be available for storing secret documents. It is a more complex issue in the case of fortifications that have huge dimensions but were classified

according to the law of the period – this makes camouflage one of the subjects of facility security. Facility security has to withstand HUMINT and IMINT and indirectly also OSINT by preventing unauthorized or accidental disclosures to the media.

Vetting procedures and training involves preventing unreliable people from getting access to classified information and reminding cleared personnel of the importance of keeping secrets. Vetting is closely connected to counterintelligence and has to prevent HUMINT and training has to hinder OSINT by prevention of unintended leaks of information to the press.

Communication security involves protecting information while it is transmitted or moved from one place to another, regardless of what mode of communication is used (mail, courier, phone, telegraph, radio). It includes upgrading the security of communication networks and the use of cryptology. Communication security has to counter SIGINT.

These four fields determine the structure of the research and are dealt with in four chapters of the thesis. Additionally, there are two chapters that cover more general concerns. Chapter 2 deals with problems of defining what is secret, classification levels, and publication issues. Chapter 6 deals with the efficiency of protection, analyzing the published Soviet intelligence reports of the period.

The nature of **sources and literature** for the study of different fields of protection of classified information depends greatly on the nature of the field. Information on legal protection generally has always been publicly available in laws. However, the laws of Imperial Russia can be hard to find in print nowadays, even in the best libraries, although collections of the Library of the University of Tartu as well as the Estonian History Archives have generally been sufficient for this thesis. In addition to current theoretical approaches, critiques made by prominent Estonian lawyers of the 1920s and 1930s have also been used.

To identify the levels of secrecy, archival documents of various state bodies and compendiums of published documents have been useful. To identify the problems of defining the boundary between secret and public, newspapers, periodicals, state publications, and other public data of the period have been studied.

Much of the documentation on protection of classified information is classified itself. This is especially true of cryptographic systems – manuals often state that after putting into use a new system, key, set of strips or the like, the previously used one has to be destroyed or sent to a higher authority for destruction and is never to be surrendered to the enemy. Estonia lost its independence in summer 1940 without war, and nothing in the regulations explained what to do in

such a case. Although some documents, especially in Tallinn, were destroyed, others remained intact. The existing data on used cryptographic systems and its availability to researchers in Estonia is unique.

Information on vetting is derived from the counterintelligence materials of the Estonian General Staff. The documentation of the state-owned armament industry Arsenal has been very useful – the company existed from 1923 to 1940, and the material on background checks for most of that period has remained intact.

Generally, primary sources kept at the Estonian State Archives (ERA) in Tallinn are the backbone of the thesis. The record groups ERA.1 (Police Board), ERA.14 (Ministry of Interior), ERA.31 (State Chancellery), ERA.495 (General Staff), ERA.927 (Higher Military Court), ERA.957 (Ministry of Foreign Affairs), and ERA.1843 (Arsenal of the Ministry of War) are among the most important, although many others were also used. To better understand some details, other archives have been used, namely the papers of Elmar Kirotar at the Archive of the Estonian Students' Society in Tartu and the Records of the National Security Agency/Central Security Service (Record Group 457) at the National Archives and Records Administration in College Park, Maryland, in the United States.

The literature and published sources used are from the period 1901–2013. Earlier works by the thesis's author have also proven useful. The most important books for creating the theoretical basis were *Handbook for Intelligence Studies*, edited by Loch K. Johnson (London: Routledge, 2007) and the four-volume handbook *Military Cryptanalysis* by William F. Friedman (Washington, DC: War Department Office of Chief Signal Officer, 1938–1941), which was outstanding at the time of publishing and, seven decades later, remains the best study of historical cryptology.

What follows is a short overview of the content of all six chapters and appendices.

I. Legal protection

The legal regulation of protection of classified information in Estonia between 1918 and 1940 existed but was rather fragmentary. At least as important as written laws were traditions and unwritten rules, which always considered talking too much to be a vice.

While Estonia proclaimed its independence on February 24, 1918, and *de facto* controlled its territory only after the end of World War I in November, it inherited all its laws from the Russian Empire. In the first issue of Estonia's *State Gazette*,

the Provisional Government proclaimed that on Estonian territory Russian laws were in force in the wording they had as of October 24, 1917 (according to the Julian calendar), that is, before the October Revolution. The development of Estonia's own laws was a time-consuming process, and in the field of information security it was completed only in 1935–1938. The subject was regulated by three fields of laws: punitive laws, regulations of public administration, and printing regulations. Penal laws devoted the most attention to the problem and were the most detailed.

By 1917 three penal codes were in force in the Russian Empire that were relevant to the protection of classified information in Estonia in years to come. These were the New Penal Code (*Уголовное уложение*), the Penal Code (*Уложение о наказаниях уголовных и исправительных*), and the Military Penal Code (*Воинский уставъ о наказаниях*). The laws were from the 19th century; however, with the Law on Changes in the Laws on High Treason by Espionage (*Об изменении и дополнении действующих узаконений о государственной измене путем шпионства*), new regulation was set mostly by changing and modernizing the New Penal Code. Signed by Tsar Nicholas II on July 5, 1912 (according to the Julian calendar), it became known as the “Law of July 5”. The law took into account experiences from the Warsaw Military District in the first decade of the 20th century. The Military District bordered the German Empire and Austro-Hungarian Empire and was exposed to HUMINT from both countries. Colonel Nikolai Batyushin, head of counterintelligence in the Staff of Warsaw Military District, was not satisfied with the prosecution proceedings of the alleged spies he had caught, and according to his memoirs, he was the main initiator behind the Law of July 5.

In the New Penal Code Articles 108, 110–113¹ and 118–118² defined necessary elements of 32 different criminal offenses connected with espionage and unauthorized disclosure of classified information. When the Estonian Criminal Code (*Kriminaalseadustik*) was drafted, these articles were translated into Estonian, rearranged, and had some minor changes in penalties made. However, the number of defined offenses and their content remained the same as it had been according to the Law of July 5. The Criminal Code was passed by the Estonian Parliament in 1929 and took effect only on February 1, 1935, when the Military Criminal Code (*Sõjaväe Kriminaalseadustik*) also took effect. From the point of view of information protection, the most important parts were Article 83, “assistance to a foreign government or national in collecting artifacts or information concerning the external security of the Republic of Estonia or its military or military installations”, and Article 84, “the publishing, disclosure, or passing on to other persons in the interest of a foreign country and without authorization: 1) information and artifacts concerning the external security of the Republic of Estonia or its military or military installation and that had to be kept in secrecy; 2) plan, drawing, or other description or image of a fortification

of the Republic of Estonia, an area or esplanade meant for fortification or warship or other military installation, or a document connected to mobilization or military preparations in the broader sense.” Penalties varied from six years of imprisonment up to a lifetime of penal labor.

Other parts of the Penal Code and Criminal Code defined leaking information by state or municipal employees and postal employees. However, such information usually concerned the private life of persons or their financial interests and not classified information as it is defined in this thesis.

The Criminal Code was changed and amended in February 1940. Most of the penalties were increased for offenses connected to classified information. This was a result of the spy case two years earlier of Nikolai Trankman, a captain and head of the First Pioneer Company in charge of fortification works in the northern sector of the Estonian-Soviet border who was found guilty of spying for the Soviet Union. He was sentenced to 20 years of penal labor, the highest penalty possible according to the laws then in force. The Estonian General Staff regarded this as too soft a punishment, and it initiated changes in the Criminal Code. The Code was also amended by Article 97¹ defining a new set of necessary elements of a crime for the first time since 1912. It conflated espionage crimes against the Republic of Estonia with such crimes “against the state that has a mutual-assistance treaty with the Republic of Estonia and concerning the armed forces or military installations of the same state on Estonian territory”. This referred to the Soviet Union, which had signed a mutual-assistance pact with Estonia in September 1939 following an ultimatum.

Directions for dealing with classified information appear in four more laws of the Russian Empire that were at least theoretically in force on Estonian territory for some time after 1918. These were the General Regulations of Ministries (*Общее учреждение министерств* and *Общее образование министерств*), Government Service Regulations (*Устав о службе по определению от правительства*), and General Provincial Regulation (*Общее учреждение губернского*). The aforementioned laws were never translated or directly substituted by Estonian ones. Some hints concerning the protection of classified information were in the Law of Public Service (*Riigiteenistuse seadus*) of 1924. Article 31 of the law stated that service secrets had to be kept secret even after the end of service. The issue was more carefully regulated only with the Government System Law (*Valitsemise korraldamise seadus*) in 1938 that dedicated two articles (40–41) to classifying and declassifying the matters the ministries had to deal with and setting some rules for keeping accounts of secret matters.

While it took some time to modernize penal and other laws, the Estonian Provisional Government dealt with the printing regulations immediately. The

Temporary Regulations of Print Media (*Trükiasjade ajutised määrused*) were approved on November 18, 1918, in the first week of *de facto* independence. However, the regulation mostly declared that previous regulations remained in force. The first Law on Print (*Trükiseadus*) was passed by Parliament in 1923. According to Article 13 it was prohibited to print secret matters without permission. The article authorized the government to prohibit publication of certain military information if the minister of war and the minister of interior agreed to do so. A list identifying 13 categories of such information was approved by the government in 1924 and was in force until 1940. The new Law on Print was decreed by the regent (the new constitution was in force, but the president was not yet elected), Konstantin Päts, on April 19, 1938. Article 16 of the law contained a mostly politically motivated list of 14 fields of information not to be published; four of these were connected with the protection of classified information. The earlier list of 1924 was never officially cancelled.

Before independence was lost, the legal protection of classified information was stronger than ever before. Although the regulation still relied somewhat on the laws of Imperial Russia, they provided reasonably sufficient protection. The penal laws, combined with the active work of police authorities and courts, made spying an exceptionally dangerous business, and the responsibility of classification was defined in 1938.

2. Defining the boundary between secret and public

The vague legal definition of secrecy caused some practical problems. However, no one doubted the existence of classified information and the need for its protection. The State Chancellery attempted unsuccessfully to regulate the matter: in 1923 it compiled the Manual for State Records Management (*Riigiasutuste asjaajamise juhtnöörid*). It stated that according to their content, all documents were either public or secret. In reality it was impossible to follow the manual, and the rigid division of information into these two categories only caused confusion.

In reality there were three levels of classification: top secret (*t. salajane*), secret (*salajane*), and not for the public (*ei kuulu avalikkusele*). These were also the most common markings on documents, although particularly in the first half of the 1920s, other phrases were also used, and some international treaties were marked as confidential (*konfidentsiaalne*). The use of these levels and markings was rather flexible; the only fixed requirement was that all documents concerning mobilization and fortifications had to be labeled top secret. In other cases such markings indicated the importance of the document.

Documents without markings were also not “public” in the modern sense – the content of state documents could be released to the press only with the permission of superiors in public service.

According to print regulations there was a possibility to ban publication of all military information. However, it was not a real option – the military had to be promoted in order to gain public support for military spending and keep up the public will to defend the country. On the other hand, there was a fear of hostile OSINT; the Russian Empire had blamed its defeat in the Russo-Japanese War in part on its lack of censorship. (It is not in the scope of this thesis to argue whether that was indeed the case. However, that was taught in Russian military academies where future Estonian military decision makers studied.)

In 1923 the temporary head of the General Staff, Juhan Tõrvand, found that society was not sufficiently informed on military matters and that, at the same time, information had been published in the media that might contain military secrets. To solve the problem, he made Department II of the General Staff (military intelligence) in Tallinn or the intelligence officer at the local division in the regions responsible for handing information over to the press. Such an arrangement did not solve the problem completely. In January 1935 Commander-in-Chief General Johan Laidoner and Head of the State Propaganda Service Ants Oidermaa met to discuss the issue. As a result, the head of Section B of Department II (II/B, counterintelligence) was ordered to compile a manual. The officer in charge of that work, Paul Villemi, had limited journalistic experience. It took more than three years before the document reached the commander-in-chief’s desk. Laidoner suggested numerous changes but generally approved of the document. Compiled by the head of military counterintelligence, the document mostly discussed issues not to be published. Still, 10 issues were listed that were to be discussed more, including parades, military sports, maneuvers, and anniversaries of units. The document – although secret and marked as such – was sent to all major newspapers.

In reality journalists almost never published sensitive information on their own. More problematic were officers themselves – including Tõrvand and Laidoner – who discussed military matters in the press. Rather sensitive articles could also be found in military publications like *Sõdur* (Soldier) and *Kaitse Kodu* (Guard Home).

In some instances the publication of secrets was intentional. This included the exact numbers of casualties in the War of Independence, which were probably less than rumored, and information on communist subversion in Estonia.

After abandoning media freedom in 1934, the state as a whole faced the problem that the military had faced earlier: it was possible to prevent information from

being published, but some information had to be published. The newly formed State Propaganda Service took over the previous work of free newspapers in covering the daily work of state institutions. Ironically, this resulted in more openness and more detailed publications, especially the yearbook of public service (*Valitsusasutiste tegevus*). In 1934–1935 the book contained both military and counterintelligence matters that were not covered later.

3. Government bodies processing classified information and their security

The most sensitive documents were concentrated in a limited number of buildings in a rather small area in central Tallinn. Around Pagari Street were the building of the Ministry of War (from 1929 to 1937, the Ministry of Defense), which also housed the General Staff, and the Tallinn Security Police building. Toompea Castle housed the Parliament, the State Chancellery, the Ministry of Interior (from 1924 to 1934, the Ministry of Justice and Interior), the Security Police HQ, and other government offices. All the aforementioned buildings were guarded around the clock by armed personnel. Large quantities of classified documents were stored in the Ministry of Foreign Affairs, located only 200 meters from Toompea Castle. In the basement of the building were situated the first rooms specially constructed for secret archives. The procedures for taking visitors into the buildings were gradually improved from the security point of view.

Some three kilometers from central Tallinn, in the Kadriorg area, the seat of the President of the Republic and his chancellery was situated in 1938–1940. These premises, the Kadriorg Palace, and the Administration Building were also permanently guarded by the Army.

Although the largest number of the most sensitive documents concerning defense, foreign relations, intelligence, and counterintelligence were in the above-mentioned buildings, some had to be kept elsewhere.

The Ministry of Economy and the National Audit Office were well-informed on defense expenditure, including some costs of intelligence and counterintelligence; and the Ministry of Roads possessed some information on mobilization plans. However, ministry buildings usually had two doorkeepers, one of whom always had to be present to keep strangers out during office hours and guard the premises at night and on Sundays (Saturday was a working day at the time).

Some information on mobilization was located across the country in scattered police stations and municipalities – information mostly on the reservists living in the respective areas. The concentration of classified information in such places

was low. However, they were still relatively well-guarded due to the presence of guns in police stations and municipal funds in cash in the municipalities' buildings.

Farther away from the capital were some military installations that, in addition to secret documentation, also had a permanent troop presence. Therefore, in terms of safeguarding classified information, such installations were relatively secure. More problematic were Estonian legations abroad, especially the embassy in Moscow, which remained a counterintelligence challenge despite implemented safeguards.

At this time Estonia possessed some rather impressive coastal artillery around Tallinn and some minor fortifications on the northeastern border. To protect them from observation, no-fly zones for commercial air traffic were allocated by the Minister of the Interior in 1926. It was especially important for coastal artillery, due to the large dimensions of the positions and their placement on the seaside near the capital – the busiest seaport and airport of the country – exposing it to observation and possible photography by foreigners. The camouflage of artillery positions was upgraded, and the islands of Naissaar and Aegna in the Bay of Tallinn, with the highest concentration of heavy artillery, were made restricted zones (in 1922 Aegna's local inhabitants were actually deported). All visitors and workers had to be vetted by military authorities.

4. Vetting and training of persons processing classified information

To protect classified information it is important to prevent enemy spies – and even people who could potentially become enemy spies – from working in positions in which they deal with secrets. This is a complicated task, especially if finances for salaries are limited or there are few specialists available.

During the War of Independence and afterward, the possibilities for background checks were limited. First of all, there were no databases of political or ordinary criminals, and many people moved due to wars and had no documents. Therefore, letters of reference were sometimes considered sufficient documentation to hire someone. In the military, vetting procedures were made compulsory in summer 1921 after a spy ring was discovered at the General Staff. Later, background checks were conducted for all civilian personnel of the military, every person enrolling in military school, and all soldiers and NCOs working in staffs.

The quality of vetting improved gradually, due to the experience gained by counterintelligence personnel and the considerable information added to the databases. Throughout the period in question, both II/B (military counterintelligence) and the civilian Security Police were active in vetting,

and their obligations sometimes overlapped. Towards the end of the 1930s, the importance of II/B was gradually reduced to passing the information between the military and the Security Police.

It was possible to ask for police vetting for persons employed by other government bodies outside the military. For example, such vetting was done on people working for the Chancellery of the President of the Republic. For other establishments, especially the Ministry of Foreign Affairs, the procedures are not known.

The overall number of background checks conducted is not known. In 1939 around 3,000 inquiries were made for the military alone, but the number was probably higher than in earlier years due to the tense political situation in Europe (there were more fortification works, and some reserve officers were also vetted). The reason for vetting was to keep away from the state service radical left-wingers, radical right-wingers (whose number was substantial in the mid-1930s), and people with a criminal record. If people were known to be alcoholic, this was pointed out by the controlling authority. The financial background of the vetted people was hard to review, since there was no law permitting it, and information on loans from the banks was generally not available to police or military authorities. This was a serious handicap of the vetting system, since huge personal debts and desperate financial situations make people vulnerable for recruiting by hostile intelligence services or can even motivate people to offer classified information for sale themselves.

For training purposes the importance of securing classified information was pointed out in the state-defense handbook for high schools and echoed in a number of military manuals and regulations. Since the entire male population had to go through mandatory military conscription, they had to be acquainted with the matter. During this time the vast majority of persons with duties requiring access to classified information were also males. (However, there were important exceptions – for example, the sole professional cipher clerk of the Estonian Ministry of Foreign Affairs also responsible for the Secret Archive was a female.) Therefore, they had a basic understanding from their military service. The subject of information security was also dealt with in the courses for officers. Probably most of the training was done without leaving any documents; there was a number of circulars pointing out the shortcomings in training and giving orders to improve the situation.

5. Communication security

The leaking of information during the transmission of information or the transportation of documents always follows the same pattern. A sender sends

information out to an intended receiver. Somewhere in between is the interceptor, who obtains the information although it was never intended to reach him/her. And this scheme does not depend on the mode of transmission used.

In order to hinder interception, there are two main kinds of countermeasure: making the communication networks themselves more secure and encrypting the information circulating in them. Usually both methods are applied; that was the case also in interwar Estonia.

During the period, various means were used for communicating classified information. The choice depended on the availability, price, and speed of different means and only to a limited extent on regulations and security concerns. Security makes communication much slower and more expensive. For shorter distances – within a town – couriers were normally used (most of the secret information circulated in Tallinn). Between towns, classified documents were sent by registered letter/parcel through the ordinary mail service – this practice could hardly be considered secure. Whenever possible, documents on paper were to be used rather than the telephone or telegraph. However, there was not always enough time, especially in crisis situations. During the War of Independence, the telegraph was the mainstay of operational military communication, and it remained so later for urgent matters. Although the lines were on Estonian territory (or, in some cases, on Estonian-controlled territory during the war), this type of communication was encrypted.

Some communication by radio or cables and mail, for instance, with warships at sea or embassies in foreign countries, was exposed to interception by possibly hostile powers. This made encryption inevitable and highlighted the importance of checking the backgrounds of diplomatic couriers.

In addition to the aforementioned means of communication, the armed forces used flag semaphore and signal lamps; courier airplanes were envisioned as a backup method in crisis situations, and for some time pigeons and even dogs were used for tactical combat communication (both were abandoned in 1934 and never used outside of maneuvers). These means of communication were not relevant in the field of protection of classified information.

For encryption, three different options were used at this time: **ciphers** (where the letters and numbers of the original message are substituted with other letters or numbers [substitution ciphers] or where the order of letters in the message is changed [transposition ciphers]), **codes** (where words, syllables, or parts of sentences are replaced by combinations of letters or numbers), and **mechanical devices of encryption**. Estonia used all of these in the interwar period and examples are available in the archives. This thesis deals with systems according to the institutions using them. These were the Army (this work covers seven

systems, including the one Estonian military attaches used abroad), the Navy (four systems, including one mechanical device), the Air Force (one system), the Ministry of Foreign Affairs (three systems, including one mechanical device) and the police (two systems, including the Security Police system). A total of 17 systems of the period from 1919 to 1939 are covered, all of them fundamentally different.

Although the country and, accordingly, the state institutions were rather small, the number of different systems in use at any given time was impressive, and the number of messages using each system was relatively low. This made breaking them a more complex task for foreign SIGINT. Every system must have had its advantages and disadvantages; however, the information on breaking them is not available to researchers. Some success against the systems of the Ministry of Foreign Affairs has been claimed in Russian historiography and is plausible.

6. The effectiveness of protection of classified information in Estonia (or what did the Soviets know?)

The effectiveness of protection of classified information is hard to measure. First of all, there is no full picture of what foreign countries knew about Estonia. And secondly, if there were gaps in their knowledge, it is hard to determine if these were caused by effective disturbance of the intelligence cycle in the collection phase or by errors in other phases.

The foreign power most active in trying to collect information illegally in Estonia was the Soviet Union. Some Soviet intelligence reports have been published; however, most of them remain classified. Although far-reaching conclusions are not possible due to the limited available source material, the issue can be addressed to some extent.

The best times for evaluation of the protection of classified information are turning points in history. While Soviet Russia had to withdraw after the War of Independence, it was definitely not because of the effectiveness of protecting Estonian classified information. On December 1, 1924, an attempted *coup d'état* in Estonia facilitated by the Comintern failed. This failure had to do with a lack of information or a stream of false information. However, once again it might have been caused mostly by errors in other phases of the Soviet intelligence cycle (politically biased analysis) or decision-making (wishful thinking) and not only the disrupted data collection.

Some information on Soviet knowledge of Estonian armed forces in the crucial year, 1939, can be derived from the summary on the Estonian and Latvian navies and air forces published by the Intelligence Department of the Red Banner Baltic Fleet.

In the document, the number and types of Estonian warships were accurate: since these ships had to be at sea during training, they were observed in the Gulf of Finland. With coastal artillery that was situated on the coast and also exposed to the sea – meaning also to Soviet vessels – the issue is more complicated. Most positions were used before and during First World War by the Russian Empire. Therefore, the overall layout of Tallinn’s coastal defense was known, but it was still overestimated by 1.5 times. The number of anti-aircraft batteries was overestimated even more.

According to the summary, the Estonian Air Force possessed 90–120 military aircraft (fighters and reconnaissance-bombers), excluding training aircraft. In reality only 16 military aircraft were available, all out of date and some not even operational. Six Estonian cities are named as “the most important air force bases,” although the country’s few military aircraft were stationed at only three airfields. Some information had once been correct but was just outdated. For example, it was stated that “all air force training is conducted under the guidance of a British instructor-advisor,” when in reality the last British instructor left the Estonian Air Force in 1930, nine years earlier.

In general, the information provided in the summary exaggerated the size of Estonian forces to an extent that would probably cause errors in Soviet military planning, such as engaging more air cover than needed and not considering landing areas with alleged but nonexistent coastal defense batteries. Of course, the Intelligence Department of the Red Banner Baltic Fleet was not the most efficient branch of the Soviet intelligence community, and the questionable quality of its information may point to information-sharing problems inside the Soviet intelligence community – this means inadequacies in the dissemination phase of the Soviet intelligence cycle.

The information the Soviet Union possessed on Estonian ground forces in 1939 was more accurate. However, there were still exaggerations. The information considered most classified in Estonia, the number of its troops after the mobilization, was overestimated by 24 percent (129,000 instead of 104,000). Estonian artillery was also overestimated. On the other hand, the numbers of rifles and machine guns were underestimated. The relative inaccuracy of Soviet intelligence estimates of Estonian military strength was approximately the same as that regarding the German Wehrmacht in summer 1941.

Soviet military preparations along Estonia’s borders in August–September 1939 showed that the Red Army was preparing to fight and the Soviet leadership was not sure if Estonia would accept an ultimatum. The number of Soviet troops was larger than even the overestimated strength of post-mobilization Estonian

forces, and the superiority in planes, tanks, and artillery pieces was especially strong. The operational orders for Soviet troops were meant for a fast military campaign and not for a deception operation to influence the Estonian decision-making process. Therefore, even if exact data on the Estonian military was available, it is still not published, and it apparently was not taken into account when planning.

The thesis has **25 appendices** containing various documents on the subject. They cover excerpts of laws and the most important circulars dealing with the issue. In the cases where no official translation into Estonian is available, documents appear in their original language, that is, Russian. There are also excerpts from memoirs, manuals, and lectures in the Military Academy.

In conclusion, Estonia took measures in all four fields of protection of classified information covered in this thesis. The improvement was obvious in all fields – in 1929 Estonia guarded secrets better than in 1919, and in 1939 better than in 1929. Background checks required considerable resources from both military and civilian counterintelligence. The encryption solutions varied greatly, there were many of them and they were constantly improved.

CURRICULUM VITAE

Name: Ivo Juurvee
Date of birth: February 5, 1979
E-mail: ivo.juurvee@ut.ee, ivo.juurvee@gmail.com

Education:
2005–2013 University of Tartu (PhD studies)
January–June 2005 School of Slavonic and East European Studies at
University College London (Honorary Research Fellow)
2002–2003 Central European University (*Master of Arts in East and
Central European History*)
2001–2002 Latvian University, Baltic Studies Program
1997–2002 University of Tartu (*baccalaureus artium* in
contemporary history)
1986–1997 Tallinn Secondary Science School

Publications associated with the dissertation:

- Juurvee, Ivo. Briti sideluure Eesti kommunistide vastu. // *Tuna* 2011, 4, pp 111–113.
- Juurvee, Ivo. Estonian Interwar Radio-Intelligence. // *Baltic Defence Review* 2003, 2, pp 123–137.
- Juurvee, Ivo. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. // *Ajalooline Ajakiri* 2009, 1/2, pp 47–76.
- Juurvee, Ivo. KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu. // *Tuna* 2008, 2, pp 32–53.
- Juurvee, Ivo. Krüptograafid 1920–30ndate Eestis. // *Tehnikamaailm* 2006, 9, pp 78–80.
- Juurvee, Ivo. Meie mees Havannas või nende mees Tallinnas. // *Eesti Ekspress*, 14.07.2005.
- Juurvee, Ivo. Välisministeeriumi informatsiooniosakond – kas maailmasõdade vahelise Eesti välisluureteenistus? I–II. // *Akadeemia* 2007, 9–10, pp 1859–1877, 2083–2118.
- Juurvee, Ivo. Wabariigi moodsad salakõrvad. // *Tehnikamaailm* 2003, 2, pp 64–66.

For full academic CV and list of publications see Estonian Research Portal:
<https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=40579&lang=en>

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Ivo Juurvee
Sünniaeg: 5. veebruar 1979
Kontakt: ivo.juurvee@ut.ee, ivo.juurvee@gmail.com

Haridustee:

2005–2013 Tartu Ülikool (doktorantuur)
2005 kevadsemester School of Slavonic and East European Studies at
University College London (Honorary Research Fellow)
2002–2003 Kesk-Euroopa Ülikool (omandatud kraad: *Master of Arts*
in East and Central European History)
2001–2002 Läti Ülikool, Baltic Studies Program
1997–2002 Tartu Ülikool (omandatud kraad: *baccalaureus artium*
lähiajaloo)
1986–1997 Tallinna Reaalkool

Dissertatsiooniga seotud publikatsioonid:

Juurvee, Ivo. Briti sideluure Eesti kommunistide vastu. // *Tuna* 2011, 4,
lk 111–113.
Juurvee, Ivo. Estonian Interwar Radio-Intelligence. // *Baltic Defence Review*
2003, 2, lk 123–137.
Juurvee, Ivo. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja
Julius Maderi näitel. // *Ajalooline Ajakiri* 2009, 1/2, lk 47–76.
Juurvee, Ivo. KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu. // *Tuna* 2008, 2, lk 32–53.
Juurvee, Ivo. Krüptograafid 1920–30ndate Eestis. // *Tehnikamaailm* 2006, 9,
lk 78–80.
Juurvee, Ivo. Meie mees Havannas või nende mees Tallinnas. // *Eesti Ekspress*,
14.07.2005.
Juurvee, Ivo. Välisministeeriumi informatsiooniosakond – kas maailmasõdade-
vahelise Eesti välisluureteenistus? I–II. // *Akadeemia* 2007, 9–10,
lk 1859–1877, 2083–2118.
Juurvee, Ivo. Wabariigi moodsad salakõrvad. // *Tehnikamaailm* 2003, 2,
lk 64–66.

Täielik akadeemiline CV ja publikatsioonide loetelu on kättesaadav Eesti
Teadusportaali veebilehel:
<https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=40579>

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutatsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaóóavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused. Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980 Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.